

**DİNİ SOSYALLEŞME VE SOSYAL
DIŞLANMA EKSENİNDE ENGELLİLİK
(Bingöl İli Örneği)**

Yunus BUCUKA

**Doktora Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Fazlı POLAT
2017
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yunus BUCUKA

DİNİ SOSYALLEŞME VE SOSYAL DIŞLANMA EKSENİNDE
ENGELLİLİK
(Bingöl İli Örneği)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Fazlı POLAT

ERZURUM – 2017

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Dini Sosyalleşme ve Sosyal Dışlanma Ekseninde Engellilik (Bingöl İli Örneği)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

17 / 00 / 2017

Yunus BUCUKA

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Fazlı POLAT danışmanlığında, Yunus BUCUKA tarafından hazırlanan bu çalışma 17 / 02 / 2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Fazlı POLAT

İmza:

Jüri Üyesi : Mehmet Zeki İŞCAN

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mustafa MACİT

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Özcan GÜNGÖR

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VII
ŞEKİLLER DİZİNİ	IX
TABLOLAR DİZİNİ	X
ÖNSÖZ.....	XI
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	6
II. ARAŞTIRMANIN AMACI	8
III. ARAŞTIRMANIN TEMEL PROBLEMİ VE ALT PROBLEMLER	9
IV. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI	10
V. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI	11
VI. ARAŞTIRMANIN TÜRÜ VE MODELİ	12
VII. ARAŞTIRMANIN ÖRNEKLEMİ	15
VIII. ARAŞTIRMANIN VERİ TOPLAMA TEKNİKLERİ VE VERİ ANALİZİ	17

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

(ENGELLİLİK, DİN, SOSYALLEŞME VE SOSYAL DIŞLANMA)

1.1. ENGELLİLİK	22
1.1.1. Kavram Olarak Engellilik	22
1.1.2. Toplumsal Bir Olgu Olarak Engellilik	28
1.1.3. Engellilik Olgusuna Tarihsel Bakış	32
1.1.4. Engellilik Modelleri	35
1.1.4.1. Geleneksel-Moral Model	36
1.1.4.2. Medikal (Bireysel ve Tıbbileşmiş) Model	37
1.1.4.3. Sosyal Model	38
1.1.4.4. Diğer Modeller	43

1.2. ENGELLİLİK VE DİN.....	45
1.2.1. Dinlerin Engelliliğe Bakışı	45
1.2.2. İslamiyet ve Engellilik	48
1.2.3. Dini Başa Çıkma ve Engellilik	59
1.3. SOSYALLEŞME	61
1.4. DİNİ SOSYALLEŞME	66
1.5. SOSYALLEŞME KURAMLARI	68
1.5.1. İşlevselcilik ve Yapısal-İşlevselcilik	69
1.5.1.1. Emile Durkheim: Toplumsal Dayanışma ve Bütünleşme	69
1.5.1.2. Talcott Parsons: Sistem Kuramı	71
1.5.2. Sembolik Etkileşimcilik	72
1.5.2.1. George Herbert Mead: Benlik ve Genelleştirilmiş Başkası	73
1.5.2.2. Charles Horton Cooley: Ayna Benlik	74
1.5.2.3. Erving Goffman: Damga	75
1.6. SOSYALLEŞME VE DİNİ SOSYALLEŞME KURUMLARI	77
1.6.1. Aile	77
1.6.2. Arkadaş ve Akran Grupları	80
1.6.3. Eğitim-Okul	81
1.6.4. Cami	83
1.6.5. Kitle İletişim Araçları	85
1.7. SOSYAL DIŞLANMA	87
1.7.1. Kavram ve Olgı olarak Sosyal Dışlanma	87
1.7.2. Sosyal Dışlanma Kavramının Kısa Tarihi	92
1.7.3. Sosyal Dışlanmanın Nedenleri	93
1.7.4. Sosyal Dışlanmanın Boyutları	95
1.7.5. Sosyal Dışlanmaya Kuramsal Yaklaşımlar	98
1.7.5.1. H. Silver Üçlü Paradigma	99
1.7.5.2. R. Levitas ve Tipolojiler	101
1.7.5.3. J. Beall ve Küreselleşme	102
1.7.6. Sosyal Dışlanmanın Ölçülmesi	103

İKİNCİ BÖLÜM

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

2.1. KATILIMCILARA İLİŞKİN DEMOGRAFİK BİLGİLER	106
2.1.1. Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Dağılım	107
2.1.2. Katılımcıların Medeni Durumları	108
2.1.3. Katılımcıların Eğitim Düzeyleri	109
2.1.4. Katılımcıların Yaş Dağılımı	109
2.1.5. Katılımcıların İş/Meslek Durumları	110
2.1.6. Katılımcıların Engel Oranları	111
2.2. DİN/İNANÇ, SOSYALLEŞME ve DİNİ SOSYALLEŞMEYE İLİŞKİN BULGULAR VE DEĞERLENDİRME	112
2.2.1. Engellilerin Din ve İnanç Hakkındaki Düşünceleri	113
2.2.1.1. İlahi Hikmet ve Adaletin İçselleştirilmesi	113
2.2.1.2. Dünya Hayatının Bir İmtihan Oluşu	118
2.2.1.3. Engelliliğin Kefaret Olduğuna Dair İnanç	120
2.2.1.4. "Kadere İman Kula İsyan" Anlayışı	125
2.2.1.5. Müslümanlar için Engellilerin Anlamı/Değeri	128
2.2.1.6. Dini İbadetlerin Engelliler İçin Önemi	130
2.2.1.7. Engellilerin Dini Bilgi Düzeyleri	134
2.2.2. Engellilerin Sosyalleşme ve Dini Sosyalleşme Kanallarına İlişkin Düşünceleri	136
2.2.2.1. Ailenin Sosyalleşme Sürecindeki Önemi ve Etkisi	136
2.2.2.1.1. Dini Sosyalleşme Sürecinde Model Olarak Ebeveynler	136
2.2.2.1.2. "Bağımsız Yaşam" ve Aşırı Koruma İkileminde Aile	140
2.2.2.1.3. Engelli Bireyin Ekonomik Bir Kaynak Olarak İstismarı	151
2.2.2.1.4. Gündelik Hayatta Engelli Çocukların Görünürlüğü / "Görünmezliği"	152
2.2.2.2. Gelişimsel Perspektiften Etiketleyici ve Destekleyici Bir Unsur Olarak Arkadaşlık	156
2.2.2.3. Dini Toplumsal Hizmetler Bağlamında Dini Kurumlar ve Din Görevlileri	166
2.2.4.1. Erişilmez" Bir Fiziksel Mekân Olarak Cami	166

2.2.4.2. Ayrımcı Tutumlarıyla Sosyal Bir Bariyer Olarak Cami Cemaati..	173
2.2.4.3. Din Görevlilerinin Engellilere Yönelik Bilgi, Davranış ve Tutumları	176
2.2.4.4. Dini Kamu Kurumlarının Faaliyetleri	179
2.2.2.4. Dini Sosyalleşme Kanalı Olarak Kitle İletişim Araçları ve Sosyal Medya	184
2.3. SOSYAL DIŞLANMA BOYUTLARINA İLİŞKİN BULGULAR VE DEĞERLENDİRME	194
2.3.1. Toplumsal Hayata Katılım ve Sosyal İlişkilerden Dışlanma	195
2.3.1.1. Toplumsal Var Olma Bağlamında "Bir Selam Kadar İlişki" Arayışı.	195
2.3.1.2. Empati, Duyarlılık ve Bilinç Ekseninde Toplumsal Yeterlilik	197
2.3.1.3. Engellilerin Özgüven ve Endişeleri	202
2.3.2. Engelliliğe İlişkin Sosyal ve Kültürel Tanımlamalar	205
2.3.2.1. Damga Olarak "Engelleyen" Kelimeler	205
2.3.2.2. "Şefkat" ve "Yok Sayma" Kıskaçında Engellilik	209
2.3.2.3. Atfedilmiş Toplumsal Bir Statü Olarak Dilencilik	213
2.3.3. Engellilerin Evliliğine Dair Ayrımcı ve Etiketleyici Tutumlar	217
2.3.4. Sosyal Dışlanmayı Üreten Bir İnşa Olarak Kamusal Yaşam ve Hizmetler (Yapısal, Ulaşılabilirlik ve Hizmetlere Erişim Boyutlarıyla)	224
2.3.5. Dışlayıcı Toplumsal Bir Yaşam Alanı Olarak Okul	236
2.3.5.1. Engelliler için Eğitimin Değeri	236
2.3.5.2. "Normal"ler İçin Tasarlanmış Bir Yapı Olarak Okul	238
2.3.5.3. Yönetici ve Öğretmenlerin Tutum ve Davranışları	241
2.3.5.4. Hayatın Gerçekliğinin İlk Temsilcileri: Okul Arkadaşları	242
2.3.6. Hak ve Örgütlenme Bağlamında Dernekleşme: Kader Arkadaşlığından 'Toplumda Bizde Varız'a	247
2.3.7. Sosyal, Kültürel ve Boş Zaman Faaliyetlerden Dışlanma	255
2.4. DEĞERLENDİRME	260
2.4.1. Dini Sosyalleşmeye Dair Değerlendirme	261
2.4.2. Sosyal Dışlanmaya Dair Değerlendirme	269
2.4.3. Bulgular Odaklı Kavramsal/Kuramsal Değerlendirme	286

SONUÇ	299
ÖNERİLER	315
EKLER	318
EK 1. Katılımcı Tanıtım Tablosu	318
EK 2. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu	319
KAYNAKÇA	320
ÖZGEÇMİŞ.....	344

ÖZET**DOKTORA TEZİ****DİNİ SOSYALLEŞME VE SOSYAL DIŞLANMA EKSENİNDE ENGELLİLİK
(Bingöl İli Örneği)****Yunus BUCUKA****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Fazlı POLAT****2017, 344 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Fazlı POLAT****Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR****Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN****Doç. Dr. Mustafa MACİT****Doç. Dr. Özcan GÜNGÖR**

Engellilik, araştırmanın ana konusudur ve çok boyutlu evrensel bir olgudur. Bu nedenle birçok bilim alanını ve disiplini ilgilendirmektedir. Ayrıca bu olgu, tüm dünyada önemli kitlesel sorunlardan biri olarak kabul edilmekte ve sorunun gittikçe yaygın hale geleceği tahmin edilmektedir. Araştırmada, engellilerin nasıl bir dini sosyalleşme sürecinden geçtiklerini ve bu sosyalleşme sürecinde yaşadıkları sorunları, sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları alanları ve bu dışlanmanın boyutlarını, kendilerinin yaşantı ve deneyimleri çerçevesinde belirlemek amaçlanmıştır. Ayrıca elde edilen bilimsel bilgiler ile engellilere yönelik toplumsal duyarlılık ve bilinç düzeyinin artırılmasına, onların toplumla bütünleşmelerini sağlayabilecek sosyal politikaların üretilmesine katkı sağlamak da hedeflenmiştir.

Araştırma, betimsel bir nitel araştırmadır ve nitel araştırma modellerinden fenomenolojik (olgubilim) model üstüne kurulmuştur. Fenomenolojik model ile engellilerin yaşantılarına nasıl anlam yükledikleri ve bu yaşantıları nasıl yorumladıkları anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma alanını Bingöl İli Belediye sınırları içinde yaşayan ortopedik, görme ve işitme engelliler oluşturmaktadır. Araştırma, bu engellilerden amaçsal örneklem tekniği ile otuz engelli birey ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, yarı yapılandırılmış form yardımıyla, derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır.

Araştırmada, engellilerin birçok alanda sosyal dışlanma yaşadıkları sonucuna varılmıştır. Dışlanma yaşadıkları alanların başında toplumsal hayata dâhil olma, eğitim faaliyetleri, sosyal ve kültürel faaliyetler, erişilebilirlik ve dini hizmetler bulunmaktadır. Dolayısıyla, engelliler insani ve sosyal haklardan yeterli ölçüde yararlanamamakta, kendine ve topluma yabancılaşmakta, toplumun saygın bir üyesi olmaktan ve olağan bir yaşam sürmekten alıkonulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Engellilik, Din, Sosyalleşme, Dini Sosyalleşme, Sosyal Dışlanma

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

**DISABILITY IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS SOCIALIZATION AND
SOCIAL EXCLUSION (The Case of Bingöl)**

Yunus BUCUKA

Advisor: Prof. Dr. Fazlı POLAT

2017, 344 pages

Jury: Prof. Dr. Fazlı POLAT

Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR

Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN

Assoc. Prof. Dr. Mustafa MACİT

Assoc. Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR

Disability is the main topic of the study and it is a multidimensional and global phenomena. Therefore, it is related to many scientific fields and disciplines. Also this phenomena is accepted as one of important massive problems in the world and this problem is estimated to expand. In this study the aim is to determine how disabled people experience religious socialization process, the fields that they are exposed to social exclusion, this exclusion's dimensions, from the point of view of disabled people's own lives and experiences. Also it is aimed to increase social sensitivity and level of awareness to disability, to contribute to the production of social policies that lead to integration of disabled people with society by gained scientific information.

This is a descriptive qualitative study and based on phenomenological model. It is tried to understand how disabled people ascribe meaning to and interpret their life with phenomenological model. Sample of the study is orthopedic, visual and hearing impaired disabled people living in Bingöl Municipality district. The study was conducted with thirty disabled people who were selected with purposively sample technique. In the study semi structured forms and in-depth interview technique were used.

In the result of the study it was found that disabled people experience exclusion in many areas. In the first place of these areas that they are excluded are engaging in social life, educational, social and cultural activities, accessibility and religious services. Therefore, disabled people can not utilize human and social rights, become unfamiliar to society and themselves and they are prevented from being a respectful individual of society and living a normal life.

Key Words: Disability, Religion, Socialization, Religious Socialization, Social Exclusion

KISALTMALAR DİZİNİ

BM	: Birleşmiş Milletler
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
diğ.	: Diğerleri
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
Hız	: Hazreti
ICF	: International Classification of Functioning
ICIDH-10	: International Classification of Functioning, Disability and Health
MUD	: Moral Underclass Discourse (Ahlaki bir alt sınıf söylemi)
ÖZİDA	: T.C.Başbakanlık Özürhüleri İdaresi Başkanlığı
RED	: Redistributive Discourse (Yeniden dağıtıcı bir söylem)
SİD	: Social Integrative Discourse (Sosyal bütünleştirici bir söylem)
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
vd	: Ve diğerleri
YİBO	: Yatılı İlköğretim Bölge Okulu

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1.	Yeti Yitimi İle Engellilik Arasındaki Farklılıklar	42
Tablo 1.2.	Sosyal Dışlanma Tanımları ve Sınıflandırma	90
Tablo 1.3.	Sosyal Dışlanmanın Boyutları	96
Tablo 1.4.	Sosyal Dışlanmanın Boyut ve Göstergeleri	97
Tablo 1.5.	Sosyal Dışlanmanın Alanları ve Sosyal Göstergeleri	97
Tablo 1.6.	H. Silver'in Üç Paradigması	100
Tablo 1.7.	Sosyal İçermenin Alan ve Göstergeleri	104
Tablo 2.1.	Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Dağılım	107
Tablo 2.2.	Katılımcıların Medeni Durumları	108
Tablo 2.3.	Katılımcıların Eğitim Düzeyleri	109
Tablo 2.4.	Katılımcıların Yaş Dağılımı	110
Tablo 2.5.	Katılımcıların İş/Meslek Durumları	110
Tablo 2.6.	Katılımcıların Engel Oranları	111

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. ICIDH Engellilik Modeli.....	26
Şekil 1.2. ICF Engellilik Modeli.....	27

ÖNSÖZ

Her toplumda dezavantajlı birçok grup bulunmaktadır. Engelliler de bu dezavantajlı grupların başında gelmektedir. Çünkü hem engellilerin yaşadıkları sorunların boyutları hem de engelli nüfusun tüm toplumlarda ciddi bir oranda olması bunu doğrulamaktadır. Dolayısı ile yaşamsal bir sorun olarak engellilik neredeyse tüm toplumu ilgilendirmektedir.

Hiç kimse toplumdan kopuk bir şekilde hayat sürdürmeyi istemez. Toplumsal hayata dâhil olma bireylerin tek başlarına belirleyeceği bir durum değildir. Ancak her kes bu konuda eşit fırsat ve imkânlara sahip değildir. Özellikle engelliler toplumsal hayata dâhil olma konusunda çeşitli güçlükler yaşamaktadır. Engellilik bireysel ve toplumsal birtakım değişkenlerin birleşimiyle boyut kazanabilmektedir.

Her engel grubu kendine özgü birtakım özelliklere sahiptir. Böylece yaşadıkları sorunların niteliği de değişmektedir. Ancak her biri için altı önemle çizilecek konu maruz kaldıkları sosyal dışlanma olgusudur. Sosyal dışlanma düzeyi arttıkça toplumdan uzaklaşma artmakta toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak kanallardan yararlanmayı da engelleyecektir. Dolayısı ile engelliler için söz konusu durumu desteklemek için onların sosyalleşmelerini sağlayacak imkânların ciddi ve özenle etkin hale getirilmesi gerekmektedir.

Toplumsal hayata katılan herkes engellilik hususunda çeşitli sorumluluklara sahiptir. Her birey ve kurum bu sorumlulukları yerine getirdiği oranda engellilerin yaşayacakları sorunlarda azalacaktır. Bu noktada gerçekleştirilen bu araştırmanın da ilgili çerçevede değerlendirilmesi mümkün olmaktadır. Bu araştırmanın ortaya çıkmasında ve olgunlaşmasında bana akademik anlamda birçok destek ve katkı mevcuttur. Bunların başında tez danışmanın Sayın Prof. Dr. Fazlı POLAT'ın bana verdiği destek, cesaret ve güven bulunmaktadır. Bu nedenle şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca tüm doktora sürecinde bana verdikleri desteklerden ve tezin hazırlama sürecinde yaptıkları tenkit ve tavsiyelerinden dolayı Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN'a, Doç. Dr. Mustafa MACİT'e ve Doç. Dr. Özcan GÜNGÖR'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Bu araştırmaya yaptıkları katkılardan dolayı, Bingöl İşitme Engelliler Spor Kulübü Başkanı A. Cemalettin BÜRKÜK'e, Bingöl Altı Nokta Körler Derneği Başkanı

Mücahit KORKUTATA'ya, Bingöl Engelliler Kültür ve Dayanışma Derneği Başkanı Bahattin TUZ'a ve gösterdikleri ilgi ve samimiyetten dolayı araştırmaya katılan tüm engellilere içten teşekkürlerimi sunarım.

Araştırma sürecinde bana verdikleri desteklerden dolayı bölüm arkadaşlarıma ve aileme çok teşekkür ederim.

Erzurum 2017

Yunus BUCUKA

GİRİŞ

Engellilik, evrensel bir olgu ve kitlesel bir sorundur. Dünya çapında, herhangi bir engellilik durumuyla yaşamak zorunda olan bir milyardan fazla (2010 dünya nüfus verilerine göre % 15) insan olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun iki yüz milyonu ise engelli oluşlarından dolayı hayatlarında ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bunun yanı sıra gelecek yıllarda engelli sayısının daha da artacağı ve engellilere sunulacak temel hizmetler konusunda ilgili kurumların daha yüksek kaygıya sahip olacağı düşünülmektedir. Dünyanın her yerinde, engelli olmayan insanlara nazaran engelliler daha niteliksiz sağlık koşullarına, daha fazla eğitim sorunlarına ve daha yüksek yoksulluk değerlerine sahiptir. Engelliler; sağlık, eğitim, istihdam, ulaşım ve bilgi edinme gibi hizmetlere erişimde birçok zorlukla karşılaşmaktadır (Dünya Sağlık Örgütü [DSÖ], 2011). Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı (DİE) ve Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) ortaklığı ile gerçekleştirilen Türkiye Özürlüler Araştırması 2002, Türkiye’de engellilik alanında gerçekleştirilen en kapsamlı araştırmadır. Bu araştırmada, engelli nüfusunun toplam nüfus içerisindeki oranı %12,29 olarak tahmin edilmiştir.

Engelliler, eski çağlardan bu yana ayrımcılığa maruz kalan toplumsal kesimlerden biridir. İlkel toplumlardan başlayarak engellilere ilişkin olumsuz yargılar ortaya çıkmıştır. Bazı toplumlar engellileri kendilerini yoksullaştıran, kendilerine herhangi bir alanda katkı sağlamayan, tanrıların cezası olarak kabul etmişlerdir. Bundan dolayı engellileri kimi zaman toplumun, kentin dışına atmış, dışlamışlardır (İçli, 2010: 75).

Dünyada birçok farklı kurum engellilik konusunda çeşitli çalışmalar sürdürmektedir. Türkiye’de de engelliğin önlenmesi, toplumsal yaşama uyum, temel hizmetlere kolay erişim ve sosyal yardım gibi alanlarda düzenlemeler yapılmaktadır. Ancak, politikalar çerçevesinde gerçekleştirilen uygulamalarda ortaya çıkan sorunlar yüzünden, hizmetlerin engellilere ulaştırılması noktasında arzu edilen seviyeye ulaşamamıştır. Ayrıca konunun çok boyutlu oluşu, birçok kurumun olaya müdahil olmasına neden olmaktadır. Bu noktada her kurum kendi açısından bir mevzuat oluşturduğundan konuyla ilgili çok dağınık bir mevzuat külliyatı meydana gelmektedir. Bu durum beraberinde sunulan hizmetin kalitesini ve ilgililere hızlı ulaşmasını olumsuz etkilemektedir (Özgökçeler ve Alper, 2010: 51).

Engellilik olgusuna ilişkin bilimsel çalışmalar, engellilerin yaşadıkları sorunların tanımlanması ve sorumlulukların belirlenmesinde değer sahibidir. Bu değerlendirmeler iki önemli model olan medikal ve sosyal modeller üstünden yapılmaktadır. Medikal model, engelliliğe, bireyin normal insanların sürdürdüğü hayata olanaklar çerçevesinde kavuşabileceği, onarılabılır bir rahatsızlık olarak bakar. Engelli bireylerin yaşadıkları sorunlar tıbbi niteliklidir. Bu rahatsızlıklar da tıp doktorları tarafından tedavi edilir. Bu süreçte engellilerin tıbbi tedaviye uyum sağlaması gerekir. Bu model engelli bireyi pasif, etkin bir kişilikten yoksun, sıkıntılarıyla baş edemeyen olarak nitelemektedir (Winter, 2004). Model, engelli bireyleri fizyolojik yetersizlikleri sebebiyle "normal" bireylerden farklı olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım engellilere yönelik birçok sorunun doğmasına neden olmaktadır. Engelli bireylere yönelik ayrımcı, damgalayıcı tutumlar bu sorunların en önemli olanlarından sayılabilir. Engelliler aciz, yetersiz gibi sıfatlarla adlandırılmaktadır. Böylece engelli bireylerin özgüven ve saygıları zedelenmektedir (Arıkan, 2002). Genelde, engellilik bireysel bir sağlık sorunu olarak kavramsallaştırıldığı için engelliler, toplumun bakış açısından veya benlik algılarından dolayı kendilerini hasarlı, anormal, bağımlı nesneler olarak algılar veya başkaları tarafından algılanırlar. Engelliliğe tıbbi pencereden bakan kişi, engelliliğin birçok olumsuz sosyal sonucu olduğunu görmezden gelir ve bunun sonucunda sosyal dışlanma meydana gelir (Albert, 2004: 2).

Sosyal modelde ise engellileri dezavantajlı kılan negatif sosyal ve kültürel tutumların yanında politikalar, kanunlar, binalar ve birçok hizmetleri kapsayan toplumsal çevre kaynaklı karmaşık bir ayrımcılık ağı da bulunmaktadır (Albert ve Hurst, 2012: 2). Engelliliğin, toplumsal yapı tarafından setler oluşturularak meydana getirildiğini kabul eden sosyal model, "engelli hareketi" ile engelli örgütler için engellilerin birlikteliğini sağlayarak önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu modelin söylemleri engelli bireylerde bir aydınlanma, özgürleşme ve bilinç ortaya çıkarmakta ve böylece toplumun ürettiği engelleri ve dışlanmayı ortaya koymaktadır (Thomas, 2011: 33). Engellilerin ve engelli örgütlerinin, sorunların giderilmesinde, sorumluluk üstlenmede ve bu sorumluluğun toplumsal olarak paylaşılmasında ön planda olmaları gerektiği bu model tarafından vurgulanmaktadır. Engelli örgütleri örgütlenme bilinci oluşturma, istek ve beklentilerini yönlendirecekleri siyasi alan yaratma aşamasında ve engellilerin özgürleşmesine olanak sağlayacak kolektif hak savunuculuğu sürecinde

liderlik yapmak zorundadırlar. Sosyal model, engellilik olgusuna yönelik sorumlu kurumları da etkilemiştir. Artık sorumluluk tüm toplum tarafından paylaşılmaktadır. Aynı zamanda devletin de, engellilerin ve toplumun ekonomik, sosyal ve politik boyutlarda eşitliği oluşturma konularında sorumluluğu mevcuttur (Okur ve Erbilirdugan, 2010: 254). Söz konusu modeller, engellilik olgusuna bilimsel yaklaşma hususunda rehber olmuştur. Özellikle sosyal model, hâlâ güçlü bir şekilde engellilik konusunda birçok alt modele ayrılsa da en önemli ve kuşatıcı model olmayı sürdürmektedir. Günümüzde, engellilik olgusuna insan hakları merkezli bakışın gittikçe hâkim olduğu söylenebilir.

Engelliler, toplumsal hayata katılma konusunda ciddi sosyalleşme sorunları yaşamaktadırlar. Sosyalleşme, genç bireylerin sosyal hayattaki görevleri başarmak için hazırlanmaları anlamına gelir. Sosyalleşme, bireylerin hayatlarını başarıyla sürdürmelerinde ve kendi dünyalarında hayat zorluklarının üstesinden gelmelerinde diğer bireylerle dayanışma sağlamaları için işlev görür. Böylece, sosyal, duygusal ve bilişsel seviyelerde bireysel ve kültürel olarak paylaşılan yeterlilikleri elde etmesi için gençlerin kabiliyet ve motivasyonunu oluşturur (Bugental ve Grusec, 1998: 367). Engellilerin, karşılaştıkları sorunları çözmek için topluma aktif bir şekilde katılmaları gerekmektedir. Bu katılımı sağlayacak en önemli unsurlar ise onların sosyalleşme sürecinde edindikleri bilgi, kültür ve yetenekler olacaktır. Dolayısı ile engellilerin başarılı bir sosyalleşmeden geçmeleri zorunlu görünmektedir.

Sosyalleşme türlerinden olan dini sosyalleşme, engelliler için özel bir değer taşımaktadır. Dini sosyalleşme, toplumsal unsurlar vasıtasıyla bireylerin dini inanışlarını belirleyen interaktif bir süreçtir. İnsanlar sosyalleşmede değişik öznelere ilişkiler kurarak, farklı organizasyonlarda bulunarak dini deneyimler edinirler. Bu süreçte kaynaklar güvenilir ve dini inançlar işlevsel olduğunda engellilerin dine yaklaşımları güçlenir. Dini sosyalleşme, bireylerin dini seçimleriyle devam etmektedir. Dolayısı ile bireysel boyutta dini gelişimin ve dini seçeneklerin nasıl meydana geldiğini ve değiştiğini anlamak durumundayız (Sherkat, 2013: 280-281). Engellilerin de çok önem verdikleri din ve dini pratikler insan yaşamında sosyal ve psikolojik birçok işlev sahibidir. Nitelikli bir dini sosyalleşme süreciyle, bireyler bu ilgili alanla alakalı bilgi ve deneyimler üstünden yaşamlarına anlam katabilmektedirler. Engelliler için de söz konusu olan bu durum, onlar için daha hassas bir boyuttur. Bunlara binaen dini

sosyalleşme sürecinde engellilere özen gösterilmeli ve dini-toplumsal hayata katılımlarında destekler sağlanmalıdır. Aksi takdirde sağlıklı bir sosyalleşme sürecinden geçemediklerinden sosyal dışlanma riski söz konusu olacaktır.

Sosyal bilimler alanında kullanılan ve nispeten yeni bir kavram olan sosyal dışlanma, engellileri her boyutuyla kuşatmış durumdadır. Her ülke sosyal dışlanmayı kendi özel koşulları çerçevesinde tanımlamaktadır. Bu çerçeveyi oluşturan değişkenler arasında; gelişmişlik düzeyi, kültürel özellikler, siyasal yapı, toplumsal hayata katılım gibi değişkenler bulunmaktadır. Bir süreç olarak değerlendirilen sosyal dışlanmada, bazı bireyler öğrenme ya da fırsat eşitsizliğinden kaynaklı bilgi ve beceri eksikliği gibi yetersizliklerden dolayı ayrımcılığa maruz kalmakta ve toplumsal yaşama katılımdan alıkonulmaktadır. Bu durum sosyal dışlanma yaşayan bireyleri toplumsal ilişkilerden koparmakta ve onların ekonomik olanaklara, eğitim fırsatlarına erişimlerini de güçleştirmektedir. Toplumun tümünü etkileyen çeşitli karar alma mekanizmalarından uzakta bulunmaları, kendi yaşamlarını düzenleyecek geliştirecek politikaların üretilme sürecine dâhil olmamalarına neden olmaktadır (Özgökçeler ve Bıçkı, 2010: 221). Araştırma, sosyal dışlanma boyutu ilgili literatür temele alınarak biçimlendirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda sosyal dışlanmanın daha çok toplumsal yaşama katılım boyutlarına yönelik bir odak belirlenmiştir.

Dini sosyalleşme ve sosyal dışlanma ekseninde engelliliği incelemeye çalıştığımız bu araştırma üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, engellilikle ilgili kavramsal ve kuramsal içerik, engellilik tarihine ve engellilik olgusuna genel bir bakış bulunmaktadır. Engellilik alanında hem ulusal hem de uluslararası literatürde kavramsal olarak birçok terim bulunmaktadır. Her ülkenin kendine özgü kültürel birikiminin ve tarihsel deneyiminin olması nedeniyle beraber, farklı bilim dallarının ve engellilikle ilgili kuruluşların engellilik olgusunu tanımlamalarında farklılıklar oluşmuştur. Engellilik olgusuna tarihsel açıdan kısa bir bakış ile sanayi devriminin öncesinde ve sonrasında engelliliğin algılanışı ve değerlendirilişi konu edinilmiştir. Engelliliğe kuramsal yaklaşım hususunda karşıt sayılabilecek iki model ve bunların engelliliğe bakışı konu edilmektedir. Yine bu bölüm içerisinde engellilik olgusuna ve engelliliğin eğitim, istihdam, sağlık gibi alanlarla ilişkisine ve ayrımcılık hususuna değinilmiştir.

Ayrıca bu bölümde, çalışmanın kuramsal içeriği bulunmaktadır. Dini sosyalleşme bağlamında engellilik ve din ilişkisi tanıtılmaya çalışılmaktadır. Bu noktada her üç ilahi dinin genel olarak engelliliğe yaklaşımının özeti niteliğindeki değerlendirmeler bulunmaktadır. Ancak engelliliğin İslamiyet açısından değerlendirildiği kısım genişletilmiş ve bu çerçevede Kur'an-ı Kerim'de, hadislerde, kelim ve fıkıh alanında engellilikle ilgili vurgulara yer verilmiştir. Yine bu bölümde dini sosyalleşme sürecinde etkili olan birçok kanaldan; aile, arkadaşlık, eğitim, okul, cami ve kitle iletişim araçlarının önemi ve etkileri hakkında tanıtımlar mevcuttur. Sosyalleşme olgusuna kuramsal yaklaşımlardan özellikle yapısal işlevselci ve sembolik etkileşimci kuramlar üstünde durulmaktadır. Her iki kuramın engellilerin sosyalleşmelerine ilişkin değerlendirmeleri bulunmaktadır. Araştırmanın önemli bir boyutunu oluşturan sosyal dışlanmaya ilişkin geniş bir kavramsal ve kuramsal içerik bu bölümde mevcuttur. Türkçe literatürde yeterince kuramsal ve alan araştırmalarına ilişkin zenginlik olmasa da yapılan literatür araştırmasında sosyal dışlanmaya ilişkin kavramsal çözümleme, tarihsel gelişim, sosyal dışlanmaya dair kuramlar ve sosyal dışlanmanın boyutları üstünde durulmaktadır.

İkinci bölümde çalışmanın metodolojisi bulunmaktadır. Nitel ve fenomenolojik (olgubilim) araştırma modelinin neden seçildiğine ilişkin temellendirme yapılmaktadır. Çalışma alanına (örneklem grubu) yönelik belirlenen veri toplama teknikleri ve elde edilen verilerin analiz türü üstünde durulmaktadır. Araştırma amaçsal örnekleme tekniği ile belirlenmiş otuz engelli birey ile derinlemesine görüşme tekniğiyle ve yarı yapılandırılmış form vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular betimsel analiz yoluyla çözümlenmiş ve bunlar üstünde değerlendirmeler ve yorumlar yapılmıştır.

Üçüncü bölümde ulaşılan bulgular bulunmakta, bunların analiz ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bölüm, dini sosyalleşme, sosyal dışlanma ve kuramsal olmak üzere üç alt bölüm olarak tasarlanmıştır. Dini sosyalleşmeye ilişkin bulgu ve değerlendirmelere, dinin, inancın anlam ve değerine, ailelerin etkisine, cami ve cemaat ilişkisine, din görevlileri ve din hizmeti sunan kurumlara ilişkin görüşler analiz edilmiştir. Engellilerin bu bağlamda nasıl bir dini sosyalleşme süreci yaşadıklarına dair bir değerlendirme de bulunmaktadır. Engellilerin yaşadıkları sosyal dışlanmanın boyutları ve niteliğine ilişkin bulgu ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Dışlandıkları özel alanları, okul, erişim, dernekleşme ve serbest zaman değerlendirmeye ilişkin

analizler de ilgili bölümde bulunmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulguların ve yapılan değerlendirmelerin ardından çeşitli sonuçlara ulaşılarak önerilerde bulunulmuştur. Sonuçların literatüre katkı sağlama açısından değer taşıdıkları düşünülmektedir.

Engellilikle ilgili bilimsel literatüre, engellilere sunulacak çeşitli hizmetlere ve onlara yönelik politikaların oluşturulmasına katkı sunmayı da amaçlayan araştırmada engellilik olgusuna, dini sosyalleşme ve sosyal dışlanma perspektifinden bakılmaktadır. Engellilerin nasıl bir sosyalleşme sürecinden geçtikleri ve bu süreçte dine, dinsel yaşam pratiklerine ilişkin neler edindiği ve bunlar üstünden kendine, yaşadıklarına nasıl anlam yükledikleri anlaşılmaya çalışılmaktadır. Zira anlam yükleme sürecinde, dinin ve inancın olumlu etkisi bulunmaktadır. Engellilik olgusunu anlama ve açıklamada sosyal dışlanmaya ilişkin bulgular da oldukça önem arz etmektedir. Zira engellilik ile alakalı literatür, engellileri sosyal dışlanma yaşayan dezavantajlı gruplardan biri olarak kabul etmektedir. Dolayısı ile dışlanmayı yaşayan engellilerin bunu nasıl deneyimledikleri, ilişkiler ve hizmetler ekseninde bunu nasıl anlamlandırdıkları da araştırmaya değer yüklemektedir. Bu ifadeler doğrultusunda araştırma iki temel alan üstüne konumlandırılmıştır. Bunlar, dini sosyalleşme ve sosyal dışlanmadır. Araştırma bu iki temel alanla alakalı ve doğrudan engellilerin yaşantıları görüş, deneyim ve düşünceleri üstüne kuruludur. Araştırmaya anlam ve derinlik katması açısından zikredilen husus oldukça önem taşımaktadır.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Yaşadığımız toplumun her alanında merdivenlerin olması, mimarlarımızın çoğunun erişim olanağı hakkında ciddi düşünmeyen sağlam bedenli kişiler olduğunun bir işaretidir. Bu anlamda engellilik çok açıktır ki, toplumsal olarak inşa edilmiş bir olgudur (Ribers, 2011: 84). Dolayısı ile hepimizin bir şekilde etkilediği bu toplumsal inşa sürecinde, dikkate değer çalışmaların, planlamaların ve projelerin gerçekleştirilmesi zorunlu görünmektedir.

Araştırmanın konusu engellilik olgusudur. Bu olgu çok boyutlu ve komplekstir. Dolayısı ile birçok alt boyutu bulunmaktadır. Birçok disiplini ilgilendiren bir konu olduğu da bir gerçektir. Tıp, mimari, mühendislik, sosyal politika, ekonomi bu disiplinlerden ilk akla gelenlerdir.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğünün yayınladığı 2013 yılına ait istatistiğe göre, Ulusal Engelliler Veritabanı'nda kayıtlı, adresi, engel grubu ve engelli sağlık kurulu rapor bilgileri bilinen toplam 1.802.863 engelli birey bulunmaktadır. Bu sayılar, nicel bir veri olmanın ötesinde aynı zamanda yaşamsal değerlendirmeye tabi tutulması gereken sonuçlardır. Kamu yöneticilerinin, politika üretme aşamasında bilimsel bulgulardan yararlanma zorunlulukları bulunmaktadır. Bu zorunluluk için bilimsel bir birikim oluşturmak kuşkusuz akademik anlamda üniversitelerimizin yapacakları araştırmalarla gerçekleşecektir. Bu bağlamda araştırma konumuzun akademik anlamda doktora düzeyinde henüz çalışılmamış ve din sosyolojisi perspektifinden de değerlendirilmemiş olması, ayrıca araştırmayı anlamlı kılmaktadır. Araştırma sonucunda ortaya çıkacak verilerin sadece politika üretmesi değil, kamuoyunda önemli bir duyarlılık kaynağına vesile olması da önem arz etmektedir.

Engellilik, kendi yazın alanında sosyal, bireysel ve kültürel gibi birçok faktörün etkisinde olan bir olgudur. Bilhassa sanayi devrimiyle, çalışma koşullarından kaynaklı çeşitli iş kazaları ile beraber toplumlarda engelli nüfusunda artışlar meydana gelmiştir. Dolayısı ile engelliler bu artış ve koşullar ile dezavantajlı bir kitle olarak sosyal politika alanında dikkate alınmaya başlanmıştır. Tüm bu endüstriyel ve teknolojik gelişmeler, hızlı bir toplumsal değişmeye neden olmuş ve engelliler yalnız olarak evlere hapsedilmiş, toplumla bütünleşme şansları oldukça azalmıştır (Çat ve Genç, 2013: 365).

Kutluer (2012), engelliliğin sadece kişi ya da onun ailesiyle alakalı bir sorun olmadığını altını çizmektedir. Ona göre, engellilik bizzatıhi ciddi bir yükür. Dolayısıyla uzaktan bakarak engellilerin sorunlarını tek başlarına azaltmalarını düşünmek, insan onuruna uygun olmayan bir tutumdur. Etik açıdan bakıldığında ise engellilerin yaradıkları sorunlar insan hakları sorunlarıdır. Bu yargı, peşinen şunu dile getirmektedir: Engelliler, insan türünün şerefli birer üyesidirler. Buradan hareketle, engellilerin "birey olmanın" doğurduğu her hak ve özgürlükten faydalanma hakkına sahip oldukları gerçeğidir. Belirtilen hak ve özgürlüklerden herhangi bir engelli bireyi uzak tutmak en büyük ayrımcılıktır. İnsan onurunun gereği olarak da bunun karşısında durmak gerekmektedir

Engelliler, günümüzde bilfiil kötü koşullarda çalıştırılmıyor, kentlerin dışına atılmıyorlar, ancak mimari ve fiziki engellerden dolayı büyük kentlerde dahi hayattan izole edilmiş bir şekilde hayat sürdürmek zorunda bırakılıyorlar. Doğanın tüm güzelliklerine pencere camlarının ardından bakmaktadırlar. Kent içi ulaşım araçları, alışveriş mekânları, kaldırımlar, kamu yapıları gibi birçok neden engellilerin toplumla bağ oluşturmalarını güçleştirmektedir (Öztürk, 2011: 13). Engellilerin yaşadıkları koşullar elbette içten bir empatiyi mümkün kılar. Ancak kendilerini, yaşadıkları deneyimler üstünden anlamaya çalışmak kuşkusuz daha gereklidir. Dışlanmayı ve diğer konuları bizatihi onların anlam dünyasından okuyabilmek adına çalışmalar yapmak durumundayız.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bir insan hakları belgesi olan Engelli Hakları Sözleşmesi, engellilik olgusunu Birleşmiş Milletler (BM)'in öteki belgelerinde bulunan temel insan haklarına, engellilerin gereksinimlerine uygun hale getirmeyi amaçlamaktadır. Sözleşme, engelliliğin bir sakatlık, bozukluk olarak görülmesinin engellilerin insani haklarının gelişimini desteklemediğini, önemli olanın engellilik merkezli ayrımcılığın ve engelli olmayan insanlara göre oluşturulan mimari-fiziki ve toplumsal çevreden ortaya çıktığını önemle vurgulamaktadır. Sözleşme, ayrımcılığı yasaklamanın yanında özellikle önleyici ve çözümleyici parametreleri de belirleyerek kamu idareleri için eylem planlarını zorunlu kılmaktadır (Çağlar, 2011: 151).

Engelliler Kanunu'na göre; *"engelli kişilerin yaşamlarını öncelikle bulundukları ortamda sağlık, huzur ve güven içinde sürdürmesi, toplum içinde kendi kendilerini idare edebilecek ve üretken hâle gelebilecek şekilde bakım ve rehabilitasyonlarının yapılması, bunlardan ihtiyacı olanların geçici veya sürekli bakım altına alınması veya bunlara evde bakım hizmeti sunulması"* esastır. Bu bağlamda kamu kurumlarının sorumlulukları dışında vatandaşlarımızın da engellilerle ilgili maddi ve manevi sorumluluğu bulunmaktadır. Herhangi bir kutsal yahut etik boyut çerçevesinde toplumsal ve bireysel ödevlerimizin de yerine getirilmesi gerekmektedir. Dolayısı ile tüm bu uygulama ve politikaların vücuda gelebilmesi için elbette ki hedef kitlenin iyice tanınıp anlaşılması zorunludur. Bu noktada, engellilerin yaşantılarının ve sorunlarının anlaşılması konusunda fenomenolojik bakış oldukça yararlı olmaktadır.

Fenomenolojik araştırmalar, insanların yaşantılarını nasıl anlamlandırdığı ve paylaşılan anlamları nasıl bilince dönüştürdüklerini keşfetmeyi temele almaktadırlar. Bu temele almada, insanların fenomenleri nasıl deneyimlediklerinin sistematik ve derinlemesine bir şekilde betimlenmesini gerektirir. İnsanların fenomeni nasıl algıladıkları, yargıladıkları, hatırladıkları, anlamlandırdıkları ve onun üstüne nasıl konuştuklarına odaklanılır. Bu yönde veri elde etmek için, konu olarak seçilen fenomeni doğrudan tecrübe eden, "yaşanmış deneyim"lere sahip bireyler ile derinlemesine görüşmeler gerekmektedir (Patton, 2014: 104). Bu doğrultuda engellilerin toplumsal yaşamı, bu yaşam içindeki ilişkileri, kurumların yapı ve işlevlerini, kendilerine yönelik tutum ve algıları, dini inanç ve ibadetlerin önemimi, cami ve cemaat ilişkilerini nasıl anlayıp deneyimlediklerini anlamaya çalışmak araştırmanın amaçları arasındadır. Özellikle sosyal dışlanmaya ait deneyimlerin ve yorumların neler olduğunu ve dolayısı ile bu olgunun engellilerin yaşamlarında nelere yol açtığını tespit etmek de hedefler arasında bulunmaktadır.

Sosyal dünya fenomenologlar için, fiziki dünyayla kıyaslandığında, görelî bir dünyadır. İnsanların algı ve yorumlarına dayalıdır (Slattery, 2014: 232). Her engelli, kendine göre bir dünya tasarımı içinde bulunmaktadır. Kendi öznel deneyim ve algılarına dayalı olan bu anlamlandırmayı anlamak oldukça önemlidir. Bu nedenle nitel araştırmalarla ve derinlemesine görüşmelerle engellilerin bu dünyayı nasıl anlamlandırdığının bilgisine varılabilir. Elde edilen bu bilgi ve görüşlerin, bilim dünyasında katacağı değeri kuşkusuzdur. Akademik niteliğinin yanında engellilerin hayatlarını kolaylaştırma ve topluma dâhil etme mekanizmaları üretme anlamında elde edilecek bilgiler ve görüşler hiç şüphesiz değeri olacaktır.

Engellilik hususunda toplumsal duyarlılığın ve bilinç düzeyinin artırılması, engellilerin toplumla bütünleşmelerini sağlamaya uygun stratejiler ve politikaların ortaya çıkmasını sağlamak da araştırmanın temel amaçları arasında bulunmaktadır.

III. ARAşTIRMANIN TEMEL PROBLEMİ VE ALT PROBLEMLER

Araştırma iki önemli fenomen üstünde yoğunlaşmaktadır: Dini sosyalleşme ve sosyal dışlanma: bu nedenle araştırmada iki temel problem ve onların alt problemleri şeklinde bir tasnif bulunmaktadır. Bunlar aşağıda şöyle sıralanmaktadırlar:

A. Engellilerin dini sosyalleşme süreci nasıl gerçekleşmektedir?

- 1- Ebeveynlerin dini sosyalleşme sürecindeki rolleri nasıldır?
- 2- Cami cemaatinin ve camilerin engellilerin dini sosyalleşmesindeki yeri nedir?
- 3- Dini hizmet kurumları ve din görevlilerinin engellilerin dini sosyalleşmesindeki etkileri nasıldır?
- 4- Sosyal medya ve kitle iletişim araçlarının engellilerin dini sosyalleşmesindeki yeri nedir?
- 5- Engellilerin başvurdukları başa çıkma stratejileri nelerdir?

B. Maruz kaldıkları sosyal dışlanma olgusu engellilerin yaşamları üzerinde nasıl bir etkiye sahiptir?

- 1- Engellilerin toplumsal hayata dâhil olma konusunda yaşadıkları sıkıntılar nelerdir?
- 2- Engelliler evlilik ve aile kurma konusunda ne tür sorunlar yaşamaktadırlar?
- 3- Arkadaşlık ve dostluk gibi yakın sosyal ilişkiler kurmada yaşadıkları zorluklar nelerdir?
- 4- Sosyal ve kültürel faaliyetlere katılım konusunda engellilerin karşılaştıkları zorluklar nelerdir?
- 5- Dernekler engellilerin toplumsal hayata dâhil olmalarında ne tür roller üstlenmektedir?
- 6- Engellilerin eğitim ve okul hayatlarında yaşadıkları zorlukların sonraki hayatlarına olan etkileri nelerdir?
- 7- Damgalayıcı tutum ve davranışlar engellilerin hayata katılımlarına nasıl etki etmektedir?
- 8- Engelliler yaşadıkları sorunları nasıl anlamlandırmaktadırlar?

IV. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

Araştırma nitel bir araştırma olduğundan, herhangi bir hipotezin sınanmasına yönelik amaç taşımamaktadır. Bununla beraber araştırmanın zeminini destekleme amacıyla altı varsayım belirlenmiştir. Varsayımlar şunlardır;

1. Engelliler sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadırlar.
2. Sosyalleşme süreci toplumsal bütünleşme için gereklidir.

3. Din, bireyler üstünde psikolojik ve sosyal etkilere sahiptir.
4. Din, sosyalleşme sürecinde önemli bir faktördür.
5. Benzer grup ve koşullarda yapılacak araştırmalarda benzer sonuçlara ulaşılabacağı düşünülmektedir.
6. Katılımcıların soruları içten ve doğru şekilde cevapladığı varsayılmaktadır.

V. ARAŞTIRMA KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

ÖZİDA'nın 2010 yılında yayınladığı "Özürlüler Kanunu ve İlgili Mevzuat" adlı kitapta; kırk sekiz kanun, iki kanun hükmünde kararname, otuz beş yönetmelik ve on dört genelgede engellilikle ilgili doğrudan veya dolaylı çeşitli hükümler bulunmaktadır. Dolayısı ile söz konusu mevzuat, engellilik olgusunun ne kadar önemli ve geniş bir alana sahip olduğunun da ifadesi niteliğindedir. Çünkü bu olgu eğitimden mimariye toplumsal hizmet alanlarının tümünü ilgilendirmektedir. Kuşkusuz son yıllarda, bu alanda engelli hakları ve engelli hizmetleri açısından önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Bu gelişmeler hem yasal altyapı, hem de sağlık, eğitim, istihdam, bakım, emeklilik ve sosyal destekler gibi birçok hizmet alanında bulunmaktadır. Örneğin, eğitim alanında engelli bireylere yönelik geniş bir mevzuattan ve faaliyet programlarından bahsetmek mümkündür. Doğal olarak bu gelişmelerin engellilerin hayatına nasıl yansıdığı da önem arz etmektedir. Tüm bu gelişmelerin yansımalarını araştırmaya çalışmak ciddi ve yoğun akademik çalışmalar gerektirmektedir. Bu nedenle her bilim kendi araştırma alanına dâhil olan konularda araştırma yapabilmektedir. Bu bağlamda araştırma kendi anabilim alanı doğrultusunda engellilerin dini sosyalleşme ve sosyal dışlanma olgularına yönelmiştir. Ancak her araştırmada olduğu gibi, bu araştırmada da araştırılan konunun belli boyutlarına yoğunlaşmanın gereği bulunmaktadır. Buradan hareketle araştırmaya bazı sınırlılıklar getirilmiştir.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının engellilikle ilgili olarak yayımladığı aile bilgilendirme rehberlerinde yedi engelli grup tasnifi bulunmaktadır. Bunlar ortopedik, ruhsal ve duygusal, görme, işitme, dil ve konuşma, zihinsel ile kronik (süreğen) engelliliktir. Ancak çalışma, araştırmanın fenomenolojik niteliği ve temel problemlerine uygun bilgi ve görüşler sunma açısından ortopedik, görme ve işitme engelliler ile sınırlanmıştır. Kronik engelliliğe ilişkin toplumsal tutum, onların yaygın anlamıyla engelli olarak kabul edilmediğidir (Toplum Özürlülüğü Nasıl Anlıyor

Araştırması, 2009). Her ne kadar arzu edilen amaçlara uygun nitelikte deneyimleri aktarma özelliğine sahip olsalar da kronik engelliler zikredilen nedenle araştırma kapsamı dışında bırakılmışlardır.

Araştırma kapsamına, Bingöl ili merkez ilçe sınırları içerisinde ikamet eden, 18 yaşından büyük ve en az % 40 engellilik oranına sahip engelliler dâhil edilmiştir. Katılımcılar ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler Haziran 2015 ile Haziran 2016 ayları arasında yapılmıştır. Bulgular ilgili katılımcı, zaman dilimi ve yapıldığı merkezi ile sınırlıdır. Ayrıca, araştırma, yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorular aracılığıyla örneklem grubundan elde edilen bulguları ile sınırlıdır. Araştırmada ulaşılan sonuçların tüm engellileri temsil etmesi söz konusu değildir.

Araştırmamızın önemli bir kısmını oluşturan sosyal dışlanma, oldukça karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur. Bu nedenle sosyal dışlanmanın özellikle politik ve ekonomik (istihdam) boyutları araştırmanın hacmini aşacağından çalışmanın dışında bırakılmıştır. Dikkate alınan temel boyutlar; sosyal ilişkilerden, sosyal ve kültürel faaliyetlerden, temel toplumsal hizmetlere erişimden dışlanma boyutlarıdır. Ayrıca araştırmanın önemli bir boyutunu oluşturan sosyalleşme de çok yönlüdür ve birçok türe sahiptir. Ancak araştırma özellikle dini sosyalleşme üstüne yoğunlaşmaktadır.

VI. ARAŞTIRMANIN TÜRÜ VE MODELİ

Engellilik olgusunun temele alındığı bu araştırma, betimsel bir nitel araştırmadır. Araştırma tasarımı ve bütünlüğüne uygun olan bu nitel yapı ile araştırmanın temel amaçlarına ulaşılmasının daha kolay olduğu düşünülmektedir. Her engelli bir öznedir. Bu nedenle, anlaşılması ve kendi dünyasını inşa etmesinde nelerin nasıl etkide bulunduğu anlaşılması zorunlu olmaktadır. Bu yüzden, engellilerin yaşamlarını nasıl anlamlandırdıklarını anlamak açısından, bu tür araştırmalar önem arz etmektedir.

Nitel araştırma, kaynağını felsefi temelden alan antropoloji, sosyoloji, gazetecilik, eğitim, toplum hizmeti, hukuk gibi birçok uygulama alanında etkin bir şekilde kullanılan bir araştırma türüdür. 1960 ve 1970 yıllarında bu araştırmanın yöntemine odaklanan birçok yayın yapılmıştır. Böylece 20. yüzyılın bitiminde nitel araştırma özgün ve tek başına bir metodoloji olmuştur (Merriam, 2013: 18). Nitel araştırma yöntemlerinin kompleks ve tartışmalı boyutları bulunmaktadır. Bundan dolayı tekli

bakış yerine çok boyutlu çeşitlilik içeren şemsiye bir yaklaşım taşımaktadır (Punch, 2014: 132).

Bal (2013), nitel araştırmaların, içerden gözlemde bulunmayı, empati kurarak görüşme yapmayı ve araştırmacının, her birey tarafından yeniden inşa edilmiş bilgiyi betimleyip yorumlayarak zenginleşeceğini belirtmektedir. Nitel araştırmada en önemli unsur tek tek öznelere varlığıdır. Özne anlaşılması gereken sosyal dünyanın inşasında etkin ve değer sahibi varlıktır. Karşılıklı ilişkilerin oluşturduğu dünyaya anlamlar ile özneler yeni ilavelerde bulunmaktadırlar. İşte araştırmanın önemi bu anlamlandırmaları kavramaktır. Bizatihi, tek başına olgunun/fenomenin araştırılması kâfi gelmemektedir. Toplumsal yapı analizi ile beraber olguyu anlamlı kılmak önemlidir. Özneleri etkisi altına alan ekonomik, kültürel, siyasal, dinsel vb. ilişkileri çözümleme ve bütün bunlardan hareketle bütüne dair anlam oluşturulur.

Merriam (2013), nitel araştırmacıların anlamaya çalıştıkları temel konuları: bireylerin deneyimlerini nasıl anlamlandırdıkları, dünyayı nasıl tasarladıkları ve yaşantılarını nasıl değerlendirdikleri olarak belirtmektedir. Nitel araştırmanın teorik altyapısının önemli bir boyutunu oluşturan yorumlayıcı yaklaşım, gözlenebilen tek bir gerçekliğin olmadığını aksine gerçekliğin birçok yorumunun, anlamının olduğunun altını çizmekte ve gerçekliğin sosyal olarak inşa edildiğini kabul etmektedir.

Nitel araştırmanın amaçları arasında, derinlerde olanı, dile getirilmeyeni, dikkate alınmayı, gündelik yaşamda kaybolanı öne çıkarma bulunmaktadır (Bal, 2013: 43). Bu anlamda nitel araştırmaların nicel araştırmalardan amaca ulaşma bakımından önemli bir fark taşıdığını bu farkın nesnel genellemelere ulaşma amacı taşımamamsıdır. Olgular ve olaylar arasında çeşitli nedensellik ilişkiler kurulsa bile buradan yola çıkarak genellenebilir sonuçlar elde ettiğini ileri sürmez. Her olgu ve olay kendi bağlamında anlam içermektedir (Kıncal, 2014).

Araştırma nitel araştırma modellerinden fenomenolojik (olgubilim) model üstüne kurulmuştur. Bir felsefi teori kaynaklı olarak fenomenoloji, Alfred Schutz tarafından E. Husserl ile J. S. Mead'in düşüncelerini bir araya getirerek bir "yorumcu sosyoloji" halini almıştır. Fenomen kelimesi iki anlamda kullanılmaktadır: İlk olarak fenomen, bir algı nesnesidir. Duyu organlarımızla algıladığımız her şeydir. İkinci olarak, olağandışı, anlayıp açıklama da bulunamadığımız normal dışı bir şeydir. Dış dünyanın var olduğu

ve duyularımızla algılanabilen kendine has bir gerçeklik olduğu varsayımına dayalı bilimsel olan bu ilk tanım gündelik bir tanımdır. İkincisi ise, 'yorumcu' bir tanımlamadır. Kendine özgü bağımsız bir gerçekliği bulunmayan fiziksel dünyanın duyularımızla algılanması, ardından bizlerin yorumlarımıza göre yeniden inşa ettiğimiz bir boyutu bulunmaktadır. Fenomenoloji fiziksel dünyanın hiçbir zaman değişmeyen ve herkes için geçerli olan 'gerçek' bir dünyanın bulunmadığını dile getirir. Bu dünya, varoluş kazanabilmek için insanların yorumlarına dayalı 'görelî' bir dünyadır (Slattery, 2014: 231).

Fenomenoloji, toplumsal hayatta karşılaştığımız fakat derinliğine ve ayrıntılı bir bakışa sahip olmadığımız, olaylar, deneyimler, algılar ve durumlar gibi farklı şekil ve zamanlarda yüz yüze gelinen olgulara yoğunlaşmaktadır. Gündelik hayatta karşılaştığımız bu olgulara ne tümüyle yabancı ne de tam anlamıyla vakıf durumdayız. Bu noktada bu tip araştırmalarda, veri kaynakları, olguyu yaşayan ve bu olguyu aktarabilecek bireyler ya da gruplardır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 72-74).

Herkesin kendine ait bir dünyası vardır. Bu dünya bizlerden bağımsız değil bizim ilişkilerimiz, anlayışlarımızdan oluşur. Bununla beraber, insanları birbirine yakınlaştıran, sosyal yapının temelini meydana getiren ortak bir kültür bulunmaktadır. Bundan dolayı, çocuklar, kadınlar ve yaşlılar dünyayı farklı algılasalar ve ayrı yaşam biçimleri, alt kültürler içinde hayat sürseler dahi, onları bir topluluk, ulus halinde birbirine bağlayan ortak yorumlar ve kültürel özellikler vardır. Hepimiz kendi dünyamızda yaşar, bu dünyayı diğer insanlarla paylaşır ve bilincimiz ile dünyayı, onların gözüyle algılayabiliriz (Slattery, 2014: 235).

Fenomenolojik araştırmalar, toplumsal hayat içerisinde bulunan ancak yüzeysel bir boyutta hakkında bilgi sahip olduğumuz, deneyimler ve olaylar gibi toplumsal olgulara yönelmektedir. Araştırmanın ana konusu olan engellilik de bir toplumsal olgudur (fenomendir). Bu olgu üstüne yapılan tüm analiz, bulgu ve anlamlandırmalar, fenomenolojik bir perspektiften gerçekleştirilmiştir. Keza, fenomenolojideki temel vurgu olan yaşadığımız ve deneyimlediğimiz dünyanın "verili" bir dünya değil "görelî" olduğudur. Dolayısı ile bu görelî dünya insanların yorumları üstüne kuruludur. Bunlar ise bireylerin yaşadıkları deneyimler ve anlamlar ile oluşur. Engellileri ve onların yaşantılarının da temele alındığı bu araştırmada, engellilerin yaşantıları ve deneyimleri

temele alınmaktadır. Araştırmada engellilik olgusunun özüne yönelik bir betimleme hedeflenmektedir. Söz konusu olguyu yalın bir şekilde anlamak için, olguya ilişkin önceki bilgi ve kabullerin göz ardı edilmesi, rafa kaldırılmasına dikkat edilmektedir.

Araştırmada, engellilerin deneyimlerine nasıl anlam yükledikleri ve engelliliğe ilişkin bilinç oluşturmalarının anlaşılması nedeniyle sistematik bir betimleme yapılmaktadır. Bu betimleme için ise engelliler ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

VII. ARAŞTIRMANIN ÖRNEKLEMİ

Genelleme, geleneksel bilim yaklaşımının vazgeçilmez unsurudur. Bu nedenle, araştırmalarda elde edilen sonuçlar ilişkin olduğu büyük kümeye, yani evrene genellenmeye çalışılır. Ancak evren genel hatlarıyla kesin olarak belirlenemez, çünkü evren çoğunlukla araştırmacının erişemeyeceği niteliktedir. Bilim adamları, bu problemin çözümü için "örneklem" almayı bulmuşlardır. Pratik olarak tüm evrene yönelmek yerine, evreni temsil edecek boyutta sınırlanmış sayıda kişi araştırma kapsamına alınmıştır. Söz konusu durumda geleneksel bilim yaklaşımının indirgeme ilkesi bulunmaktadır. Araştırmacı örneklem üstünde çalışarak elde ettiği bilgi ve sonuçları tüm evrene genellemektedir.

Örneklem; araştırılan evrende bazı özelliklerin normal dağıldığı kabulüne dayanan olasılık kuramından elde edilmiş pratik bir sonuçtur. Ancak temel amacı genellemelere ulaşma olmadığından nitel araştırma evrenden hareketle indirgemeci değildir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 101-102). Bu yüzden nitel araştırmalarda olasılıklı örneklem kullanılmaz. Olasılıksız örneklemin daha uygun olduğu kabul edilir (Merriam, 2013: 76).

Nitel araştırmalarda örneklemin "temsil etme" gücü yerine, örneklemin "orijinalliği" dikkate alınmaktadır. Dolayısı ile bu tür araştırmalarda nicel araştırmalarda olduğu gibi, örneklemin büyüklüğü değil orijinal ve özgün oluşu önemlidir. Nicel araştırmalarda şans ile örnekleme seçenekleri yoğun olarak tercih edilirken nitel araştırmalarda ise, amaçlı ve kontrollü örnekleme teknikleri tercih edilmektedir (Kıncal, 2014: 64). Örnekleminin esas hedefi, araştırma konusunu açık hale getirecek ve derinleştirebilecek nitelikte örneklerden bilgiler elde etmektir. Nitel araştırmacıların

endişesi görüşülecek kişilerin sayısı değil elde ettiklerini olgunlaştıracak örnek yaşamlara ulaşabilmektir (Neuman, 2014: 320).

Fenomenolojik araştırmalarda çok fazla kişiyle görüşmek, araştırılan konuyla ilgili daha geniş ve geçerli bilgi elde etme anlamına gelmez. Araştırılan olguya dair görüşülecek kişi sayısı önemli olmakla beraber, kişilerden alınan bilgilerin niteliği dikkate alınmalıdır. Bu araştırmalarda doğrudan ve öznel bilgiler ulaşmaya gayret gösterilmektedir. Bundan dolayı örneklem belirleme stratejisi olarak amaçlı örneklem seçilmelidir (Baş ve Akturan, 2013: 90).

Araştırmanın nitel özelliği dikkate alındığında, örneklem olarak katılımcıların diğer engellileri temsil etme gücü yerine orijinal, zengin örnek ve deneyimler içermesine özen gösterilmiştir. Dolayısı ile araştırmaya en uygun olan örneklem türü amaçsal örneklem olarak belirlenmiştir. Örneklemin niceliği belirlenirken sayısının çokluğu değil, deneyimlerin ve yaşantıların niteliği ve derinliği dikkate alınmıştır. Örneklem grubu ile yapılan derinlemesine görüşmelerde elde edilen bulguların, evreni oluşturan tüm engellilere genellemesi nitel araştırmalarda söz konusu olmadığından, araştırmada elde edilen sonuçlardan genellemeler çıkarılmamıştır.

Amaçsal Örneklem

Nitel araştırmalarda çoğunlukla amaca uygun olarak belirlenmiş küçük örneklemlemlerle araştırma yürütülür. Kimi zaman tek bir örneklemle ($n=1$) kullanılarak oldukça detaylı çalışmalar da yürütülmektedir. Araştırmalarda amaçsal örneklem kullanımındaki gerekçe zengin durumların daha da derinlemesine olanak sağlamaktır. Bu gibi durumlarda araştırmacı, araştırma amacına ulaşmayı daha kolaylaştırmaktadır. Genelleme hedefi güdülmediğinden derin anlamlara ulaşmayı güçlendirecektir (Patton, 2014: 230).

Nitel araştırmaların doğasında amaca uygun biçimde belirlenmiş göreceli küçük örneklem gruplarıyla çalışma bulunmaktadır. Böylece, ulaşılması zor olan ve hassas nitelikteki gruplara ulaşmada amaçsal örneklem kullanılmaktadır. Söz konusu durum araştırmanın odağında bulunan engelli bireyler için de geçerlidir. Yaşantı ve deneyimleri açısından engelliler oldukça özel nitelikleri bulunan büyük bir kitleyi oluşturmaktadır. Bu nedenle, araştırmaya amaçsal örneklemin uygun olduğu tespit edilmiş ve bu doğrultuda örneklem grubu belirlenmiştir.

Amaçsal örnekleme (purposive/purposeful sampling), olası olmayan, seçkisiz olmayan bir modeldir. Araştırma konusuna ilişkin zengin bilgi barındıran alanların belirlenip derinlemesine araştırmayı mümkün kılar. Araştırmacılar, belirlenen olay ve ilişkiler doğrultusunda olayla ve olguları anlamaya ve mevcut ilişkileri keşfetmeyi amaçlar (Büyüköztürk ve Diğerleri, 2014: 90).

Rastlantısal niteliği bulunmayan bir örnekleme olan amaçsal örnekleme, oldukça özel ve ulaşılmaması zor olan bir kitlenin olası örnek durumlarını belirlemede sıklıkla kullanılmaktadır. Zengin nitelikte bilgiler içeren benzersiz örnek durumların belirlenmesinde geçerli bir seçimdir (Neuman, 2014: 322-324). Araştırmanın merkezinde bulunan olguların çok boyutlu ve çeşitliliği yüksek açılardan anlaşılması hususunda amaçsal örnekleme nitel araştırmalar için yol gösterici niteliktedir (Merriam, 2013: 77).

VIII. ARAŞTIRMANIN VERİ TOPLAMA TEKNİKLERİ VE VERİ ANALİZİ

Görüşme, araştırmalarda çeşitli verilere ulaşmak amacıyla en az iki insan arasında gerçekleşen bir süreçtir. Araştırmalarda, sorular kapsamında önceden tespit edilmiş kişilerden bilgi elde etmek olarak da nitelendirilebilir. Bu süreçte, araştırmacı daha çok derinlemesine bir sondajla verilere ulaşmaya çabalar (Büyüköztürk ve diğ., 2014: 150). Görüşme tekniği, bireylerin kendi açısından gerçekliğe yüklediği anlamları, tanımları elde etmenin en uygun aracıdır. Bu aynı zamanda başkalarını anlamak için de önemli olan yöntemdir (Punch, 2014: 165).

Fenomenolojik araştırmalarda temel veri toplama aracı olarak kullanılan görüşmenin (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 75) yapılmasının farklı bir boyutu da insanların davranışlarından doğrudan edinemeyeceğimiz deneyim ve tutumları anlamaya çalışmaktır. Araştırmacı, her şeyi gözleyemez. Kaldı ki gözlediklerinden de elde ettiklerinin gerçeğe uygunluğu tartışmalıdır. Duygular, düşünceler beklentiler de çoğunlukla gözlemlenemez. İnsanların hayatlarını nasıl düzenledikleri ve deneyimledikleri, olayları nasıl anlamlandırdıkları doğrudan gözlemlenemez. Bu nedenle araştırmacı görüşme vasıtasıyla bu gibi durum ve değerlendirmelere ulaşmaya çalışmaktadır. Nitel görüşmelerde temel varsayım, insanların kendilerini ve çevrelerinde

olup biteni nasıl anlamlandırdıklarına ulaşılmasının mümkün oluşudur (Patton, 2014: 341).

Derinlemesine yapılan görüşmede, kullanılan soruların sayısı görüşme yapılan bireyin sahip olduğu özelliklere göre az ya da çok sayıda olabilir. Sorulardan da önemli olan şey görüşme sürecinde görüşülen bireyin kendini olabildiğince rahat hissedebilmesidir. Bu süreçte araştırmacıya aktarılan görüş ve değerlendirmelerin gerçeğe bire bir uygun olduğu bilgisine ulaşamayız. Ancak farklı Katılımcılardan alacağımız bilgiler ile denetlendiğinde eksik, açık olmayan belki de doğru hatırlanmayan boyutlar daha açık hale gelecektir. Derinlemesine görüşmeler, bunlarla beraber görüşülen bireylerin fenomenleri algılama şekli, nesne ve olaylara atfettikleri anlamları meşru hale getirmek veya ötekileştirmek maksadıyla yapılıp yapılmadığını da ortaya çıkarmaktadır (Bal, 2013: 74).

Görüşmelerde, genellikle araştırmacılar çalışmaları konusunda önemli olan soruları tercih ederler. Görüşülen bireyler ise eğilim, ilgi, değerler ve ihtiyaçları doğrultusunda cevaplar verirler. Bu nedenle araştırmacıların; katılımcıların kullandıkları kelime ve anlamlardan hareketle bu değerlendirmeleri özenle tahlil etmeleri gerekir. Yapılandırılmış görüşmelerde, araştırmacılar önceden belirledikleri soruları, görüşme süresince değiştirmeden kullanırlar. Yapılandırılmamış ya da etkileşimli görüşmelerde araştırmacı, belirlediği soruları gerek duyduğunda değiştirir, eklemelerde bulunur ya da bazılarını vazgeçer. Ancak nitel araştırmaların doğasında olan özelliklerden dolayı araştırmacılar araştırma süresince kullandıkları soruları gözden geçirmekte ve yenilemektedirler (Glesne, 2013: 141).

Yarı Yapılandırılmış Görüşme

Literatürde farklı görüşme türlerinden bahsedilmektedir. Yapılandırılmış görüşme ve sohbet tarzı görüşme türleri de bulunmaktadır. Ancak hem görüşme yaptığımız bireyler hem de araştırma konusuna uygun olan görüşme türü olarak yarı yapılandırılmış görüşme belirlenmiştir.

Yarı yapılandırılmış görüşme, araştırmanın esas noktalarını araştırmak için önceden tasarlanır. Soru listesi, farklı alt konu ve başlıklardan oluşur. Böylece araştırmacının görüşmeye hükmetmesi sağlanmakta ve görüşülen kişiyi yönlendirmede

kolaylık sağlar. Ayrıca, ana konudan uzaklaşmanın da önüne geçmekte zamanın uygun biçimde kullanmasını sağlamaktadır (Patton, 2014: 343).

Yarı yapılandırılmamış görüşme; araştırmacıya, görüşme yaptığı bireylerden detaylı bilgi ve görüşler elde etmeyi mümkün kılan görüşme şeklidir. Araştırmacı elinde bir soru listesiyle görüşmeye başlasa da görüşme esnasında görüşmenin seyrine göre yeni sorular sorabilir. Sonda sorular kullanabilir, soruların yerini değiştirebilir. Yeri geldiğinde daha önceden sorulmuş sorular tekrar sorulabilir. Böylece görüşülen bireyden daha ayrıntılı bilgiler elde etme olanağı artar (Kıncal, 2014: 153).

Nitel görüşmelerde hedef, görüşülen bireylerin dünyayı nasıl yorumladıkları, bunu hangi terim ve yargılarla yaptıklarına ulaşmaktır. Bu tür deneyimlere ulaşmak için kapalı uçlu anket ve test tipi araçlardan yararlanılamaz. Bu araçlar deneyim ve duyguları, kategorize etme yolunu seçer. Ne yazık ki yaşam ve deneyimler kategorize edilmek ile anlaşılamazlar. Bunu için nitel görüşmelerde en önemli ilkelerden biri katılımcıların fenomenleri, düşünceleri kendi kelimeleri ve ifadeleri ile belirtmeleridir (Patton, 2014: 348).

Araştırmanın bütünlüğüne uygun biçimde, bilgi elde etme tekniği olarak görüşme belirlenmiştir. Örneklem grubumuzla bu teknik vasıtasıyla bilgi görüş ve düşüncelere ulaşmaya çalışılmıştır. Bu teknik nitel ve fenomenolojik araştırmalarda temel veri toplama aracıdır. Görüşmeler ile engelli bireylerin kendi yaşamına ve toplumsal hayata ilişkin anlamlandırmalara ulaşma daha kolay olmaktadır. Çünkü engellilerin yaşamlarını ve deneyimlediklerini nasıl anlamlandırdıklarını doğrudan gözlemek mümkün olmamaktadır.

Arzu edilen nitelikte verilere ulaşmak için örneklem grubunu oluşturan katılımcılarla güven esaslı bir bağın kurulmasına özen gösterilmiştir. Yoğun bir etkileşim sürecini ifade eden bu görüşmelerde, sohbet nitelikli bir iletişimin kurulmasına dikkat edilmiştir. Katılımcıların, görüşme sürecinde kendilerini daha rahat ifade edebilmeleri için kullanılan soruların niteliğine ve diline özen gösterilmiştir. Ayrıca her bir katılımcının kendine has özellikleri dikkate alınarak görüşmeler yapılmıştır.

Her görüşme öncesi, araştırmanın amacı, görüşmenin kapsam ve içeriği hakkında bilgiler verilmiştir. İzin alındıktan sonra görüşmelerin kayıt altına alınması

gerçekleştirilmiştir. Paylaşılan hiçbir bilgi ve değerlendirmenin başka kişiler doğrudan iletilmeyeceğinin altı çizilmiştir. Hiçbir şekilde katılımcıların kimliklerine ilişkin gerçek paylaşımların olmayacağı etik bir ilke olarak da vurgulanmıştır. Her bir katılımcıya bir kod isim verilip görüşlerin bu şekilde araştırma metnine aktarılacağı bilgisi katılımcılara iletilmiştir.

Yapılan görüşmelerin nerede yapılacağı, katılımcıların istekleri de dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle görüşmelerimiz, kamuya açık alanlarda, kafelerde, derneklerde, iş yerlerinde yapılmıştır. Görüşmeler erkek katılımcılar ile bire bir olarak yapılmıştır. Ancak kadın katılımcılarımız ile yapılan görüşmelerde yanlarında refakatçi olacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu hem kendileri hem de araştırmacı için olumlu olarak değerlendirilmiştir. Görüşmeler esnasında konuşmalar kayıt altına alınmıştır. Ancak bu durumdan rahatsız olan birkaç katılımcı ile not tutma ile görüşme gerçekleştirilmiştir. İşitme engellileriyle yapılan görüşmelerin ikisi işaret dilini bilen tercüman vasıtasıyla, ikisiyle de yazılı olarak görüşme gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmelerin en kısa olanı yaklaşık 45 dakika, en uzununu 160 dakika olmak üzere ortalama 90 dakika olarak gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen görüşme sayısı 30'dur. Görüşme yaptığımız engellilere ulaşma konusunda engelli dernekleri yardımda bulunmuşlardır. Ayrıca tanıdık kişilerin referanslarıyla da görüşme yaptığımız engelliler bulunmaktadır.

Görüşmeler esnasında, önceden sıralanan sorular gerektiğinde görüşmenin akışına göre bazen değiştirilmiştir. Esas olarak iki temel bölümden oluşan soru listesi kimi zaman bağlantılı konularda karışık olarak kullanılmıştır. Sorular sorulurken katılımcıların eğitim, cinsiyet, yaş, engel oranı, engel türü, çalışma durumu gibi değişkenler dikkate alınarak sürdürülmüştür. Katılımcıların aktarımlarında ipucu niteliğindeki bazı vurguları yeni ve sonda sorularla derinleştirilmiştir.

Yarı yapılandırılmış görüşme formunun hazırlanmasında, görüşme yapılacak grubun genel özellikleri, deneyimlerinin nitelikleri gibi özellikler dikkate alınmıştır. Sorular için kullanılan dilin akademik düzeyi gruba göre uyarlanmıştır. Ayrıntılı ve teknik alan kavramlarının kullanılması görüşme sürecinde katılımcıların sahip oldukları çeşitli donanımlarına göre farklılaştırılmıştır. Soru listesinde kullanılan sorular ve dil pilot uygulamalar sonucunda hedef grubun algı ve değerlendirme düzeyine göre gözden

geçirilmiş ve gerekli düzeltmeler yapılarak son hali verilmiştir. Bunlara rağmen bazı görüşmelerde bazı soruların anlatım dili ve vurgusu katılımcılara göre görüşme esnasında değiştirilmiştir.

Görüşmelerde sorgulayıcı bir dil kullanılmamasına özen gösterilmiştir. Etkileşim sürecinde araştırmacı daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak için katılımcılara sürekli geri bildirimlerle yeni ve derinlemesine bilgilere ulaşmaya gayret gösterilmiştir. Bu geri bildirimler, yeni bir konuya geçişte, görüşmenin zaman yönetiminde ve ayrıntılara inmede kullanılmıştır. Görüşmelerde, araştırmacının tarafsız ve empatik düşünme ilkelerine uymasına dikkat edilmiştir.

Fenomenolojik araştırmalarda ulaşılan sonuçlar betimleyici bir üslup ile dile getirilirken görüşme yapılan katılımcılardan doğrudan alıntılar da yapılmaktadır. Veri analizinde elde edilenler, tema ve kategoriler kapsamında çözümlenir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 75).

Gözlemlerle, görüşmelerle ve dokümanlarla nitel veri toplama, işe yeni başlayan birçok araştırmacının yapabildiği ve pratikle geliştirebileceği bir şeydir. Bütün nitel veri analizleri öncelikli olarak tümevarımsal ve karşılaştırılmalıdır (Merriam, 2013: 167).

Veriler belirlenen çerçeveye göre okunmuş ve derlenmiştir. Anlamlı ve tutarlı bir sistematik oluşturacak biçimde bir araya getirilmiştir. Verilerden üretilen başlıklar altında katılımcılardan yapılan alıntılar ve bunlara ilişkin yalın açıklamalar bulunmaktadır. Araştırmanın temel fenomenleri doğrultusunda başlıklar sınıflandırılmıştır.

Araştırma sürecinde katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen verilerin belirlenen temalar göre tasnifi yapılmıştır. Bu süreçte görüşmelerde katılımcıların ifade ettikleri çeşitli alıntılara da yer verilerek betimlemelerde bulunmaktadır. Bu doğrultuda veriler sistematik bir şekilde düzenlenmiş ve yorumlanmıştır. Yorumlama sürecinde temalar arasındaki ilişkilere dikkat çelişmiş ve alıntılarla desteklenmiştir. Ayrıca araştırmanın kavramsal içeriğinden hareketle de verilerin analizleri yapılmıştır. Bu kavramsal içerik araştırmanın verilerinin değerlendirilmesinde önemli çerçeve oluşturmuştur. Araştırmanın verilerinin analizlerinden çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda da çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarının hizmet alanlarına ilişkin önerilerde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

(ENGELLİLİK, DİN, SOSYALLEŞME VE SOSYAL DIŞLANMA)

1.1. ENGELLİLİK

1.1.1. Kavram Olarak Engellilik

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğünde; Engelli: "sf. 1. *Engeli olan, mânialı*. 2. *Vücudunda eksik veya kusuru olan*"; Özürlü: "sf. 1. *Özrü olan*. 2. *Engelli*. 3. *Kusuru olan, defolu*"; Sakat: "sf. 1. *Vücudunda hasta veya eksik bir yanı olan, engelli, engelli*" kişi olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu [TDK], 2016).

Oxford sözlüğünde engellilikle ilgili kavramlar; Impairment: "*Özellikle belirli özel bir organın hasar görmüş, zedelenmiş olma durumu*", Disability: "*Bir kişinin hareketlerini, duyularını ya da etkinliklerini sınırlayan, kısıtlayan fiziksel ya da zihinsel durum*", Disabled: "*Fiziksel ya da zihinsel durumundan dolayı hareketleri, duyuları ve etkinlikleri sınırlanmış kişi*", Handicapped: "*Bir kişinin fiziksel, zihinsel ya da sosyal işlev görme yeterliliğini belirgin bir şekilde kısıtlayan koşullar*" anlamında tanımlanmaktadır (Oxford, 2016).

Engellilerin temel hak ve özgürlüklerden tam ve eşit biçimde faydalanmasını sağlamayı ve onurlarına saygıyı güçlendirmeyi amaçlayan Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'sinde engellilik kavramı; "*diğer bireylerle eşit koşullar altında topluma tam ve etkin bir şekilde katılımlarının önünde engel teşkil eden uzun süreli fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozukluğu bulunan kişileri*" ifade etmektedir. Ayrıca ilgili sözleşmede engelliliğin, sakatlığı olan bireylerin, sosyal yaşama birlikte, eşit koşullarda etkin katılımını engelleyen tutumlar ve çevre koşullarının etkileşiminden oluştuğunun önemi vurgulanmaktadır.

2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu; engelliği; "*doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık ya da kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle normal yaşamın gereklerine uymama durumunda olup korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyacı olan kişi*" olarak tanımlamaktadır.

5378 Engelliler Hakkında Kanununun 3/c maddesinde engelli şöyle tanımlanmaktadır: *"Fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duysal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen bireydir."*

Engellilik Ölçütü, Sınıflandırması ve Engellilere Verilecek Sağlık Kurulu Raporları Hakkında Yönetmeliğin; 4/a maddesine göre ağır engelli; *"Engel durumuna göre tüm vücut fonksiyon kaybı oranı %50'nin üzerinde olduğu tespit edilen engellilerden; beslenme, giyinme, yıkanma ve tuvalet ihtiyacını giderme gibi öz bakım becerilerini yerine getirmede, kendi başına hareket etmede veya iletişim kurmada zorluk ya da yoksunluk yaşadığına ve bu becerileri başkalarının yardımı olmaksızın gerçekleştiremeyeceğine tıbbi olarak karar verilen kişileri"* ifade etmektedir.

5378 sayılı ve 01.07.2005 tarihli Engelliler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un 3/e maddesine göre; *"bakıma muhtaç engelli; engellilik sınıflandırmasına göre resmi sağlık kurulu raporu ile ağır engelli olduğu belgelendirilenlerden, günlük hayatın alışılmış, tekrar eden gereklerini önemli ölçüde yerine getirememesi nedeniyle hayatını başkasının yardımı ve bakımı olmadan devam ettiremeyecek derecede düşkün olan kişileri"* ifade eder.

Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) tarafından 1999 yılında gerçekleştirilen ilk Engellilik Şura'sında sakatlık, bozukluk, özürllülük ve engellilik şöyle tanımlanmıştır: Sakatlık: Bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal bakımdan belirli bir düzeyde işlev kaybına sebep veren organ eksikliği ya da bozukluğu neticesinde gündelik yaşamın koşullarına uyum sağlayamayacak oranda özürllenmiş kişiyi ifade eder. Sakatlık, kişisel boyuttadır. Bozukluk: Psikolojik, fizyolojik ve anatomik yapı veya fonksiyonlardaki yetersizliği ifade eder ve bu yetersizlik de organ düzeyindedir. Geçici veya kalıcı niteliğe sahip olabilir. Özürllülük: Bedendeki herhangi bir bozukluk neticesinde, belirli bir yeteneğin normale kıyasla azalması ya da tamamıyla yitirilmesidir. Kişisel boyuttaki fiziksel ve zihinsel yetenek kaybına karşılık gelir. Engellilik: Herhangi bir yetersizlik veya özür dolayısıyla yaş, cinsiyet toplumsal ve kültürel birtakım değişkenlere dayalı bireylerden istenilen rollerin yerine getirilememesidir. Engellilik bireyin kültürel, sosyal, ekonomik ve çevresel koşullarla dengeli uyumu ile etkileşimi açısından değerlendirilir (ÖZİDA, 1999: 6).

TBMM tarafından kabul edilen ve 3 Mayıs 2013 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 6462 sayılı Kanun ile 96 kanun ve kanun hükmündeki kararnamede geçen, "Özür", "Özürlü", "Özürlülük" ve sair ibareleri "Engel", "Engelli", "Engellilik" olarak değiştirilmiştir. Kanunun tasarı sürecindeki genel gerekçeleri ise şöyledir:

"Taraş olduğumuz Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesinde ve insan hakları belgelerinde özürlü kişi/birey ifadesinin yerine engelli kişi/birey ifadesi tercih edilmektedir. Engelli kişi/birey ifadesinin uluslararası kurumlar ve sivil toplum örgütleri tarafından yerleşik hale getirilmeye çalışılması, aynı zamanda alana ilişkin olarak tıbbi bir perspektiften sosyal bir perspektife doğru bir geçişi de ifade etmektedir. mevzuatımızda "sakat", "özürlü", "çürük" ve "engelli" ifadeleri aynı anda kullanılmaktadır. Diğer taraftan, "özürlü", "sakat" ve "çürük" ifadeleri toplum nezdinde ağırlıklı olarak negatif bir algılamının konusu olmaktadır. Tasarı ile ilgili mevzuatta terminoloji birliğinin sağlanması, uluslararası hukuki metinlerde ve literatürde ağırlık kazanan eğilimin yansıtılması, söz konusu ifadelere yönelik toplum nezdindeki negatif algının izale edilmesi amaçlarını teminen, mevzuatımızda yer alan sakat, özürlü ve çürük ibarelerinin ve türevlerinin yerine engelli ibaresinin ve türevlerinin kullanılması öngörülmektedir."

"Özürlü" ve "engelli" kavramları öncelikli olmakla beraber, konuyla ilgili tüm kavramların kullanımında sorunlar bulunmaktadır. Bunun en önde gelen nedeni resmi kaynakların ilgili kavramları kullanmada bir tutarlılıklarının bulunmayışıdır. Söz konusu durum uluslararası belgelerin çevirisinde de bulunmaktadır (Şişman, 2012: 71). Engellilik alanında kapsayıcı nitelikte bir tek kavramın kullanılması olanaklı görünmemektedir. Zira Türkçede bulunan özürlü, engelli ve sakat kavramları aynı şeyi tanımlamamaktadır. Dolayısıyla, bu kavramlardan biri tercih edilerek olgunun her alanında geçerli bir kullanım sağlaması oldukça zordur (Şişman, 2012: 72; Efe; 2006: 170).

Şişman (2012)'nın tespitine göre, Türkçe literatürde "özürlü", "engelli", "işlev ve yapı farklılıkları", "yeti yitimi", "malullük", "iş göremezlik", "özel gereksinimlilik" gibi kavramlar kullanılmaktadır. Bu kelimelerin yanı sıra mevzuatımızda farklı kelimeler de

kullanılmıştır. "Alil", "akli zayıf", "a'ma", "deliler ve kudurmuşlar", "mecnunlarla sair ruhi hastalar", herhangi bir "noksani hilkate malik olanlar", "kör", "sağır" ve "dilsizler", "akılca ve bedence arızalı", "bedeni ve ruhi kabiliyet ve melekeleri azalmış" engellilik alanında kullanılan kelimelerden bazılarıdır. Farklı meslek grupları, sivil toplum kuruluşları, kamu kurumları, uluslararası kuruluşlar, öncelikleri ve soruna bakış açıları gereği engelliliğe farklı yaklaşmışlardır.

Ürker (2010), engellilikle ilgili kavramların İngilizcedeki karşılıklarını tercümeleri hakkında şunları belirtmektedir. İngilizcede, engellilikle alakalı olarak kullanılan en temel kavramlardan "impairment", "disability", "handicap" kavramları, Türkçeye "sakatlık", "özürlülük" ve "engellilik" olarak tercüme edilebilmektedir. Impairment-sakatlık, bireylerin sadece kendi fonksiyonel yeti yitimlerini tanımlamakta ve bireylerin gündelik hayata dair herhangi bir durumu tarif etmemektedir. Disability-özürlülükte ise, durumun bireyin gündelik hayattaki faaliyetlerini ne kadar etkilediği konusunda yoğunlaşma bulunmaktadır. "Handicapped" kavramı ise oldukça geniş bir kısıtlılık durumudur. Tamamıyla dış çevresel faktörleri merkeze almaktadır.

Karataş (2002a), birçok dilde engellilikle ilgili birçok kavram bulunduğunu belirtmektedir. Türkçede aralarında anlam farklılıkları olmasında rağmen engelli, özürlü, sakat kavramları birbirleri yerine kullanılmaktadır. Bu isimlendirmedeki karışıklık ve tanımlamadaki zorluk engellilerin kendilerine ilişkin olanı anlatabilmelerinde ortaya çıkmaktadır. Tüm bu karışıklık içerisinde engelliliğin her zaman geçerli olabilecek bir tanımının yapılması oldukça zordur.

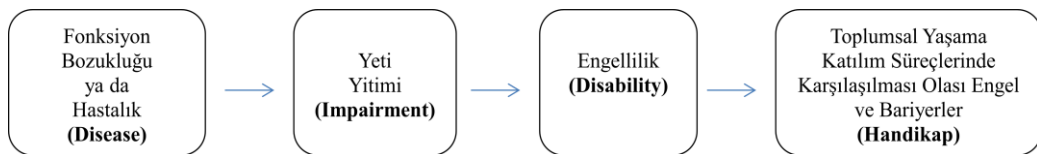
Engelli ve özürlü kavramları şu şekilde tanımlanmaktadır: Özürlü (disability) kavramı, herhangi bir ülkede çeşitli fonksiyonel sınırlamaların meydana gelmesidir. İnsanlar, fiziksel, zihinsel veya duyuşal sebeplerden dolayı özürlü olabilirler. Bu tür sakatlıklar, hastalıklar sürekli veya geçici olabilir. Engelli (handicap) kavramı, toplum içerisinde eşit bir şekilde yer almak için fırsatların yitirilmesi anlamında gelir. Bu kavramın amacı, çevrede yer alan yetersizliklere vurgu yapmaktır (Cotter, 2007: 26).

Dünya Sağlık Örgütü, 1980'de engelliler için geliştirdiği tanımlamalarda engelliler için "handikap" kavramını kullanmıştı. Ardından yapılan tartışmalarda olumsuz ve küçültücü anlamlar içerdiğinden dolayı 2001'de yapılan değişiklikle faaliyet yoksunluğu, toplumsal yaşama katılımdaki güçlükleri de içerecek biçimde "disability"

olmuştur (Çınarlı, 2010). 2006'da Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulunca kabul edilen "Convention on The Rights of Persons with Disabilities" adlı sözleşmenin resmi çevirisi "Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme" şeklinde olmuş ve ilk kez resmi bir tercümede "persons with disabilities"ın karşılığı "engelliler" kelimesi kullanılmıştır (Şişman, 2012: 71).

Engelliliğin uluslararası sınıflandırılması da net değildir. Tercümedeki sorunlar ve sınırların kaynağı, sınıflandırmanın transdisipliner olmaktan çok multidisipliner modelin sonucu olmasıdır. Daha önce diğer eleştirilerde de belirtildiği gibi, bu temel seçim daha detaylı fonksiyonel ve yapısal sınıflandırmaları içeren fakat daha az detaylı etkinlikler, katılım ve çevresel faktörlerin sınıflandırmasını içeren aşamalı sınıflandırmaların oluşturulmasında kaydedilmiştir (Masala ve Petretto, 2008: 1243).

Dünya Sağlık Örgütü'nün modelini bilimsel çalışmalarla uygun hale getirilerek geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, bunun engellilikteki sınırlamaları ve engellilik alanında işlevsel etkinliklerin açıklandığı, bir model olması gerekmektedir. Diğer psikolojik modeller, yeti yitimi ve özür lülüğün belirleyicilerinden çok bunların psikolojik ve duygusal sonuçları ile ilgilenir (Johnson, 1997: 307). ICF; engelliliğin uluslararası sınıflandırılması, hastalık ve kazaların sonuçları üzerine olan anlayışımızı yeniden gözden geçirmek için uygun bir fırsat sunmaktadır. Yeni modellerin ortaya çıkışı, özellikle sosyal model, daha sağlıklı bir tartışma kapsamı ve engellilerin ihtiyaçlarının karşılanabileceği daha sağlam bir teori önerir (Tennant, 1997: 478).

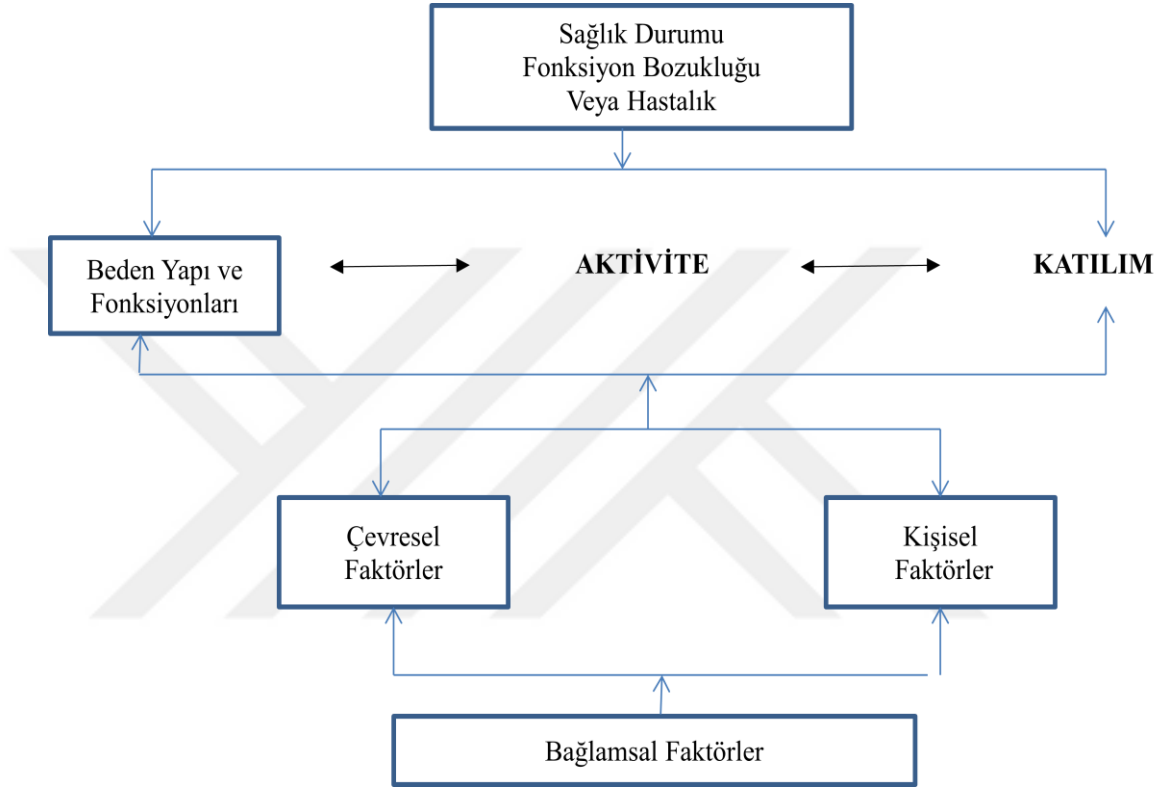

(Aktaran: Uluocak ve Arslan, 2012: 40)

Şekil 1.1. ICIDH Engellilik Modeli

ICF'de engellilik, birey ile çevresi arasında bir etkileşimin ürünü olan kapsayıcı bir kavramdır. Engellilik toplumsal etkileşim ile sosyal bir gerçeklik inşasına dayanmaktadır. Ayrıca sağlıklı olmasının sonucunda bireylerin toplumsal hayata katılımına dikkat çekilmektedir. ICIDH bakışında yeti yitimi, engellilik ve handikap kavramları arasında doğrusal bir bakış bulunmaktadır. Bu vurgunun aksine, ICF

yaklaşımında engellilik sağlığın unsurları, beden yapı ve işlevleri ile engellilik arasında bağlantısal bir bütünlüğün varlığıdır. Bağlamsal faktörler birbirleriyle ilişkili, çevresel ve kişisel faktörlerden oluşmaktadır. Dolayısı ile ICF modeli sağlığa, bedenin yapı ve işlevlerine, engelliliğe biyopsikososyal bir bakış önermektedir (Uluocak ve Aslan, 2012: 41-44).

(Aktaran: Uluocak ve Arslan, 2012: 42)

Şekil 1.2. ICF Engellilik Modeli

Araştırmanın bundan sonraki bölümlerinde kullanılacak olan engellilik kavramı, ICF modelinin temel vurguları ekseninde, hem bireysel boyutta olan sakatlık ve faaliyet kısıtlılığını hem de toplumsal olarak inşa edilmiş çevre ve kültürün ürettiği katılım kısıtlılığını içermektedir. Engellilik bedensel ve toplumsal etkileşiminin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

1.1.2. Toplumsal Bir Olgu Olarak Engellilik

Her toplumda olduğu gibi toplumumuzda da milyonları aşkın engelli birey bulunmaktadır. Ancak onlarla, sokakta, alışverişte, camide karşılaşmak mümkün görünmemektedir. Onların "toplum dışı"na itilmeleri yeni bir durum değildir. Bu durum tarihsel bir olgu olarak hep mevcuttu. (Öz, 2013: 75-76).

Özgökçeler (2006)'e göre; engelliler büyük oranda, toplumsal bir kategori olarak en alt seviyelerde bulunmaktadır. Toplum, engellilerle beraber bu durumu tecrübe eden özellikle hastalar, yaşlılar ve emekli olmuş insanlardan makul bir şekilde topluma katkı beklerken engellilerin bu ölçüde bir toplumsal üretime katılamayacaklarını düşünerek engellilere dışlayıcı bir tutum takınmaktadır. İnsanlık, yüzyıllar boyunca bazı bedenleri bir standart, diğerlerini ise ötekiler olarak tanımlamıştır. "Öteki/standart dışı" olmak, toplumsal ölçüden uzaklaşma ile tespit edilmiştir. Bu uzak olma hali de dışlanma olarak ortaya çıkacaktır. Engelli kişi, bazı faaliyetleri gerçekleştiremez, en azından oldukça sınırlı bir düzeyde bu faaliyetleri yerine getirmektedir. Böylece, engelli bireyler toplumsal alanda yalnızlaşmakta ve bir azınlık kitle haline getirilmektedir. Olaya engelliler açısından bakıldığında, engelsiz bireylerin, engellilere, topluma bir katkı ve verim sağlamayan ve ancak kendilerinin desteğiyle hayatlarını sürdüren bireyler olarak baktıklarını düşünmektedirler.

Engellilik, ekonomik sistemde meydana gelen dönüşümün belirgin hale geldiği normal, üretken ve güçlü gibi olumlu nitelikler doğrultusunda değerlendirilmiştir. Ekonomik yapılanma, kendi açısından ihtiyaçlarını karşılayacak olan bir iş gücü profili oluşturarak üretken ve güçlü olanı tercih etmiştir. Gücsüz ve üretken olmaktan uzak kişilerden, belli bir düzeye ya da normale gelebilecek nitelikte olanlar tıp bilimi ve diğer rehabilite olanaklarından yararlanarak tedavi edilmesi düşünülmüş; bunun dışında kalanların ise çeşitli kurumlara kapatılması göz önüne alınmıştır (Okur ve Erbilirdugan, 2010: 250). Endüstriyel toplumlar bireyleri birer nesne olarak değerlendirilmekte, bu değerlendirmede uygun normlara uymayan yapı ve davranışları değerlendirilerek kendi normalini oluşturmakta, "hatalı ürün" olarak tarif ettiklerini toplumsal yaşamın dışına itmektedir (Çopuroğlu ve Mengi, 2014: 610).

Sanayi alanındaki rekabetçi ve zor çalışma yapısı çeşitli sakatlanmaları arttırmıştır. Ayrıca birçok ülkede meydana gelen savaş, terör, deprem, doğal afetler de

engelli sayısını artırmaktadır. Böylece "engelli insan" kategorisinin kendilerine has birtakım sorunları oluşmaktadır. Bu sorunların azaltılması hususunda engellilere eğitim ve iş alanında (disability business) pozitif ayrımcılık sağlanması ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesi gerekmektedir. Engelliler için sağlık odaklı birçok sektör ve kuruluşun olduğu bilinmektedir. Hatta bütün bunlardan hareketle, engellilik alanında kendine has nitelikleri bulunan bir "özürlü pazarı" olgusu dile getirilmektedir (Güllü, 2010: 197).

Shakespeare (2006), engellilik sorununda sorumlulukları bulunanların önemine vurgu yapmaktadır. Engelli olmayan bireyler için engellilikten pay vardır. Birçok farklı rol ve ilişkide, engellilik onların hayatlarına dokunur ve onların engelli bireyleri yapabilir kılmak ve desteklemek için yapmaları gereken roller bulunur. Ailesinde engelli birey bulunan veya çalışma hayatını engellilere yardım, araştırma veya diğer desteklere hasreden kişiler için, engelli bireylerin toplumdaki durumu ve yüksek yaşam kalitesi önemlidir.

Hall, Healey ve Harrison (2004)'a göre, engelli bireylerin yüksek öğretimden dışlandığını gösteren güçlü deliller bulunmaktadır. Bu dışlanma üç aşamada gerçekleşir: yüksek öğretim kuruluşlarının fiziksel çevrelerinin müzakeresi ve pratik erişimi, öğretme ve öğrenme, tecrübeleri değerlendirme aşaması ve sosyal tecrübeler aşaması. Engelli öğrenciler, yüksek öğretimde saha çalışmalarının olduğu coğrafya, yer bilimleri gibi alanlarda engellenmektedirler. Bu durum yüksek öğretime katılımı artırmanın önündeki ciddi bir sorundur. Engelli öğrencilerin de saha çalışmalarına katılımları için çalışmalar yapılmaktadır. Fakat bu çabalar, engelli öğrencilerin saha çalışmalarında karşılaşılabilecekleri sosyal problemleri kapsamamaktadır.

Engelliliğin karmaşık gerçekliğine vurgu yapan Shakespeare (2006)'a göre, engelli bireyler için şartları eşitlemek, kadınlar ve diğer dezavantajlı gruplar için şartları eşitlemekten daha zordur. Engellilik ile ırk ve cinsiyet arasında farklılık vardır. Çünkü engellilik kişinin özüne bağlı bir dezavantajdır. Bazı engelli insanlar yorgunluktan dolayı günde yedi saat veya haftada beş gün çalışamazlar. Bazı engelliler normal çalışanlar kadar yoğun ve üretken çalışamazlar. Engellilikte bireyin özüne bağlı bir sınırlılık ve dezavantaj vardır. Toplamlar sadece eşit fırsatlar değil ayrıca yeniden dağıtım sağlayarak bu duruma müdahale edebilirler.

Birçok engelli birey, hayatları boyunca engellilikle ilgili kültürel değişimler yaşamışlardır. Son otuz yılda kanunlar, engellilerin tutumları ve toplumdaki değişimlerin sonucu olarak engelli bireyler kendilerine nasıl davranıldığı ve topluma nasıl katıldıkları noktasında değişim yaşamışlardır (Jaeger ve Bowman, 2005: 3). Engelli sosyal çalışmacılar, kendilerinin ilk aşmaları gereken sorunun dışarıdan dayatılan ve ayrımcılık, yoksulluk, istismar, işsizlik, eğitimsel ayrımcılığı da içeren sorunlar olduğunu iddia etmektedirler. Ulusal Sosyal Hizmet Birliği (NASW) raporu, engelliliğin bir kişinin hayatındaki en büyük zorluklardan biri olduğunu vurgulamaktadır. Engelliliğin sosyal boyutunu benimseyenler, engellilerin toplumda ve sosyal hizmet mesleğinde karşılaştıkları en büyük sorunun bireysel patoloji değil, dışsal faktörler olduğunu iddia etmektedirler (Mackelprang, 2010: 96).

Engelliler, toplumsal yaşama katılım hususunda oldukça zorluk çekmekte, sosyal dışlanmayı bütün boyutlarıyla yaşamakta ve insan hayatına yabancılaşmayı doğuran birçok problemle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bunların başında; ekonomik ve psikolojik olmak üzere ayrımcı tutumlar, insan onuruna yaraşır iş yoksunluğu, toplumsal izolasyon vb. etkenler bulunur (Özgökçeler ve Bıçkı, 2010).

Engellilik alanında sosyal dışlanmanın önemli bir dışavurumu olarak ayrımcılık olgusu bulunmaktadır. Salt engelli olmadan dolayı birçok insan çeşitli alan ve boyutlarda ayrımcılığa uğramaktadır. Sosyal dışlanmayı gözleme açısından önemli ipuçları taşıyan ayrımcılık için de evrensel bir olgudur denebilir. Tüm toplum ve zamanlar için geçerli olabilecek bir davranışsal ifadededir.

5378 Engelliler Hakkında Kanun madde 3-d: "*Engelliliğe dayalı ayrımcılık: Siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya başka herhangi bir alanda insan hak ve temel özgürlüklerinin tam ve diğerleri ile eşit koşullar altında kullanılması veya bunlardan yararlanılması önünde engelliliğe dayalı olarak gerçekleştirilen her türlü ayırım, dışlama veya kısıtlamayı*" ifade etmektedir.

Akbulut (2012)'a göre ayrımcılık konusunda ilk olarak; ırk ayrımcılığı, din-mezhep ayrımcılığı ve cinsiyet ayrımcılığı düşünülmektedir. Engellilere ilişkin ayrımcılık, yirminci yüzyılın ikinci yarısında artarak dikkatleri çekmiş, tanımlanarak ve giderilmesi yönünde tedbirler alınmaya başlanmıştır. Engelli ayrımcılığının, bu döneme kadar belirginleşmemesi iki ana unsurda toplanılabilir: İlki, ayrımcılık karşı

mücadelenin, (sınıf, ırk-din, mezhep-cinsiyet) boyutunda genelden özele doğru bir süreç takip etmesi, ikinci olarak da ayrımcılığın ortaya çıktığı davranış modelleridir. Ön yargılarla, bilgisizlikle desteklenen bu durum ötekileştirmeye ve dışlamaya ile beraber engellilere ilişkin ayrımcılık vücut bulmuştur.

Ayrımcılığın kurumlaşması hakkında Barnes (1991), şunları dile getirmektedir: Endüstriyel gelişmeye eşlik eden ekonomik ve sosyal devrimler, ayrımcılığın toplum içerisinde kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç içerisindeki ekonomik rasyonalite, bireysellik ve medikal bilimin artan önemi eski korkular ve ön yargılara neden oldu ve göreceli olarak daha şiddetli ayrımcı pratiklerin düşünsel olarak gerekçelendirilmesine yol açtı. Bunun göstergelerinden birisi, engelli bireylerin ekonomik ve sosyal yaşamdan sistematik olarak çıkarılmaları idi.

Ayrımcılık olgusu toplumsal hayatın her alanında gözlemlendiğinin belirten Karataş (2002b)'a göre, engelliler, sahip oldukları farklılığın kendilerine normal dışı davranılmasının bir nedeni olarak görmekte böylece ayrımcılığı haklı görebilmektedir. Bu ayrımcı tutumlar zamanla engelli ve toplum ilişkisi ile karşılıklı olarak beslenmekte ve hayatın ayrılmaz bir boyutu olarak ortaya çıkmaktadır. Engelli kendini anlamlandırırken ayrımcılığı besleyen sonuçlara neden olabilmektedir. Bu noktada ayrımcılık ile mücadele ederken engellinin kendinden doğan ayrımcılığa yönelik olarak da engelliye dikkate almak gerekecektir.

Jaeger ve Bowman (2005), engelliliğe ilişkin şu noktalara dikkat çekmektedir. Bir toplumun kendisi bilinçli bir şekilde engellileri dışlamıyorsa da, o toplumun bazı üyeleri engellilerin sosyal sınıflandırılmasına dayanan engelliliğe karşı sosyal tepkiler yoluyla engellileri marjinalize edebilirler. Bu sosyal tepkiler; görmezden gelme, kalıp yargılar, yanlış tanımlama ve rahatsızlıktır. Engelliliğe yönelik en temel sosyal tepki, sanki engel durumu yokmuş gibi davranmaktır. Engellilik yokmuş gibi davranmak, engelli birey de yokmuş gibi davranmak anlamına gelecektir. Kalıp yargılar, toplum içerisinde birçok farklı grup içerisinde insanların karşılaştığı bir durumdur. Engelliler de özellikle daha önce engelli bir bireyle doğrudan ilişkisi olmayan kişilerden gelen kalıp yargılara aşırı şekilde maruz kalmaktadırlar. Diğer bir sosyal tepki yanlış tanımlamadır. Bazı insanlar engelli olmayı kişisel kazanç, avantaj veya sempati kazanmak için bir araçmış gibi görürler. Belirgin bir engeli olan kişiye başkaları da kendilerinin saçma şeyleri

göstererek engelli olduklarını söylerler. Rahatsız olmak da yaygın olan bir sosyal tepkidir. Engelli insanlarla iletişim tecrübesinin olmaması, engellilerle iletişime geçince rahatsızlığa yol açmaktadır. Engelli bir bireyi kahramanmış gibi görmek de yaygın olan bir başka sosyal tepkidir. Bu tepki de görünüşte olumlu olmasına rağmen aslında negatiftir. Bu tepki genellikle, "senden ilham alıyorum" veya "bunu yapabildiğine inanmıyorum" şeklindedir.

Engelliliğe ilişkin farkındalığın önemine Albert (2004), şöyle dikkat çekmektedir: Olumsuz tutumların gücünü ve sosyal otoritesini anlamak, engellilik gerçeğini tanımlayan eşit olmayan güç ilişkilerinin çok net bir şekilde farkında olmayı gerektirir. Bunun aynısı toplumsal cinsiyet ve etnisite için de geçerlidir. Bu sorunlar çözülene kadar ve kurumsallaşmış engelliliğin gizli katmanları dışarı çıkarılana kadar, gelişen dünyada binlerce engelli için yoksulluk ve dezavantajlarını adına etkili politikalar geliştirmek ve uygulamak imkânsız olacaktır.

1.1.3. Engellilik Olgusuna Tarihsel Bakış

Engellilik olgusu insanlık tarihi kadar köklüdür. Çok tanrılı dinler döneminde engelli bir çocuğun dünyaya gelmesi, anne ve babanın işledikleri bir suçtan dolayı tanrıdan gelen bir ceza olarak kabul edilirdi. Engelliler şehrin dışına atılır, yalnızlığa ve ölüme terk edilir; hayvanlar yerine çeşitli işlerde kullanılır, fuhşa ve dilencilikçe zorlanırlardı (Öztürk, 2011: 13). Roma kanunlarında baba, doğan engelli çocuğun kaderi konusunda mutlak yetkiliydi. Engelli çocuğu öldürüp satabilirdi. Yaşamaya izin verilen ve satılan engellilerin bazıları eğlence aracı olarak değerlendiriliyordu (Kılıçarslan, 2013: 11).

Sağırılık ve dilsizliğin nedenleri bilinmediğinden, bu kişilerin eğitimleri ile ilgilenilmezdi. Kilise, bu kişilere Tanrı'nın gazabının sirayet ettiği kişiler olarak bakar, değerlendirir; bu gibi kişilerle ilgilenmenin Tanrı'nın iradesine karşı bir müdahale olarak bakardı. Hristiyanların ilahiyatçılarından Aziz Augustin, doğuştan sağırın iman sahibi olmayacağını kabul eder. Çünkü iman için vaazı dinlemek şarttır. Sonraki dönemlerde, 865 yılında, İngiltere'nin York şehri piskoposu dilsizlere konuşma becerisi kazandırmıştı. Sağır ve dilsizlerin ciddi bir şekilde eğitilmeleri ile ilgili çalışmalar ancak 16. yy.da ortaya çıkar (Başkonak, 2013: 251).

İslam dünyasında, Hz. Peygamber Dönemi'nde, engellilerin toplumdan dışlanmadığı ve çeşitli kamu görevlerinde bulundukları bilinmektedir. Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde engelliler sadece bedensel açıdan farklı olarak değerlendirilmiş; fakir, düşkün, yolcular gibi aşevi ve şifahanelerden yararlandırılmışlardır. Camiler vakıfların desteğiyle engellilere eğitim, barınma ve sağlık hizmetinin verildiği, birer hayat mekânıydı. Osmanlı yönetiminde topal, aksak, sağır, kör lakaplarıyla bilinen birçok idareci de mevcuttu (Kılıçarslan, 2013: 12-13).

Eski dönemlerde bazı halklar tanrılarına kurban olarak savaşta esir aldıkları düşmanları kullanıyorlardı. Bu kurbanlar yeterli gelmediğinde ise suçlular, köleler, yaşlılar, engelliler kurban olarak seçiliyordu (Scott, 2001: 40). Lowenfeld'in dile getirdiği gibi; 19.yüzyılda dahi Avusturyalı kadınlar doğurdukları çocukları körlerden ciddi şekilde korumuşlardır. Körlerin çocuklarına dokunmasını uğursuzluk olarak değerlendirmişlerdir. Yine bu dönemlerde kör olmanın cinsel suç işlemeye beraber anılması İngiltere'de körlerin bakım yurtlarına alınmasını engellemiştir (Demirci, 2000).

Jaeger ve Bowman (2005), engelli insanların tarih boyunca diğer azınlık gruplara nispeten daha sert tutumlarla karşılaştıklarının altını çizmektedir. Engellilere yönelik tutumun tarihi aşırı düzeyde rahatsız edicidir. Yirminci yüzyıldaki net haklara kadar, az sayıda hak herhangi bir ülkede veya toplumda engellilere tanınmıştır. Halen birçok yerde, engelliler temel haklarını elde etmek, eğitim, sağlık, bilgi teknolojisi gibi hizmetlere ulaşmakta zorluk yaşamaktadırlar.

Sanayi Devrimi ile beraber, engelliler için yeni zorluklar ortaya çıkmış engelli, yoksul insanlar kategorize edilerek dramatik koşullarda hayat sürdürmeye itilmiştir. Fabrikasyon üretim artmış engellilerin üretime katkı sunabilecek potansiyele sahip olmalarına karşın engel veya fiziksel yetersizliklerinden emek piyasasından uzaklaştırılmış dolayısı ile ötekileştirilip marjinalleştirilmişler (Özgökçeler ve Alper, 2010: 37). Pazar için üretim ve rekabet zorunluluk taşımaktaydı. Engelliler, bu rekabet koşullarına uygun nitelikte olamadıklarından kapitalizmin "işçi" tanımının dışında kalmaktaydılar. Refah devleti perspektifinde, sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim gibi kamusal hizmetler yalnızca çalışanların durumlarının iyileştirilmesi hedeflenmemiş;

bunların yanı sıra hastalar, yaşlılar, engelliler vb. dezavantajlı toplumsal grupların iyilik hallerinin artırılması desteklenmiştir (Okur ve Erbilerdugan, 2010: 249-252).

Mitchell ve Snyder (2003), Engellilerin istismar edildiği başka bir konuya dikkat çekmektedir. Bilim dünyası da engellileri, özellikle 18. yy bitimine doğru güçlenen "öjenik" bilim uygulamalarıyla, ciddi bir şekilde olumsuz değerlendirip kullanmıştır. Öjenik çalışmalar insanlarda normal olarak bulunan epilepsi, işitme ve görme engeli, alkolizm gibi birçok durumu normal dışı tutmuş ve bu sorunları taşıyan engelli insanları istismar etmiştir. Bu bilimsel çalışmalar ile beraber engelliler toplumsal hayattan dışlanarak ayrımcılığa uğramışlardır. Bu uygulamalar gibi ötenazi uygulamaları da ne yazık ki engelli insanlar üstünde uygulanmıştır. İlk uygulamalar 1940 yılına doğru engelli çocuklar üstünde yapılmıştır. Bunun yanı sıra söz konusu uygulamalar epilepsi, delilik gibi diğer engelliler üstünde uygulanmaya başlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi kamplarında, çeşitli öldürme biçimlerinin deneyleri sürecinde akıl hastanelerinde bulunan engellilerin vücutları üstünde yapılmıştır. Bu çalışmalar sonrasında Alman ırkının ıslahı ve artması için engellilerin katledilmelerinde kullanılmıştır (Mitchell ve Snyder, 2003: 844-858).

Barnes (1991), 1939-45 Savaşı'ndan sonra tutumlarda genel bir yumuşama olduğunu ve engelli bireylerin topluma entegre edilmeleri ve bu politikaların tersine çevrilmesi için ciddi girişimler başladığını dile getirmektedir. Bu amaca ulaşmayı kolaylaştırmak için hem devlet hem de özel sektörde toplum temelli servislerin hızla artışı oldu; sonrasında ise profesyonel yardım edici mesleklerin yaygınlaşması gerçekleşmiştir. Ayrımcılık tamamen ortadan kalkmamış sadece daha gizli ve az görünür forma girmiştir.

1980'li yıllardan sonra devam eden küreselleşme ya da post-endüstriyel süreçle farklı bir nitelik kazanan ekonomik ve sosyal politikalarla meydana gelen düşünsel farklılaşma hem engelliliğe kuramsal yaklaşımda hem de sosyal hak anlayışında ciddi bir dönüşüme neden olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda, engelliliğe ilişkin yaklaşımların odağında "bir insan hakları sorunu" olduğu yer almaktadır (Okur ve Erbilerdugan, 2010: 247).

Holden ve Beresford (2002), küreselleşmenin engelliliğe nasıl etkilerde bulunduğu üstüne şunları belirtmektedir: Küreselleşme, sadece politika oluşturmaktan

ziyade engelli bireyler için bazı seviyelerde etkiye sahiptir. Böylece, sosyal bakım sunucularının uluslararasılaşması diğer hizmetlerin ve daha genel olarak dünya ekonomisinin de uluslararasılaşmasını getirmektedir. Küreselleşmenin ironilerinde birisi, zarar verme ve aşağılama etkileri yoluyla engelliliği pekiştirirken kendi ürettiği bu sorun için gerekli olan ihtiyaçların karşılanması için uluslar arasılaşmış sosyal bakımı da artırır.

Rioux (2008), engellilik ile küreselleşme arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir. Küreselleşmeye doğru olan trendin, engelliler için vatandaşlık uygulamalarına etkisi olmuştur. Engelliler için sonuç, vatandaşlıklarının ve başkalarına verilen hakların kendileri için inkâr edilmesi olmuştur. Bu durum, iyi niyetli ihmal ve onların katılımını mümkün kılmak için yapısal düzenlemeler meydana getirmeye çalışan her tür çabanın sistemli inkârından kaynaklanmıştır.

Batı'da 1960'larda başlayan engellilik hareketlerinde, engellilerin aktif olarak yürüttükleri sistemli mücadeleler engelliliğe bakışta bilimsel bir yaklaşımın doğmasına etki etmiştir. Batı'daki sürece paralel olarak Türkiye'de de böyle bir hareketin oldukça gecikmeli ve sistemli olmaktan uzak bir şekilde ancak 1990'lı yılların sonunda etkili olmaya başladığı söylenebilir. Engellilik hareketlerinin engellilerin bilinçlenmeleriyle sistemli hale gelmesi ancak 2000'li yıllarda canlanma gösterse de ciddi bir etkiye neden olduğu söylenemez (Burcu, 2006: 73).

1.1.4. Engellilik Modelleri

Engellilik olgusunun, bireysel ve toplumsal niteliklerinin altını çizerek kültür ve zaman bakımından farklı nitelik kazandığını dile getiren Burcu (2010)'ya göre, dinamik ve değişken birçok koşula sahip engellilik olgusu, birey, toplum ve çevresel birçok nedenin etkileşimli bir sonucudur. Aşağıdaki kimi özellikleri vurgulanacak olan modellerin tümü birçok soruya odaklanmaktadır. Bu sorulardan en önemlileri arasında şunlar bulunmaktadır:

- Engellilik nedir?
- Engelliliğin sorumlusu kimdir?
- Çözümünden kim sorumludur?

Engellilik modellerinden her biri, kendi bakış açılarından yukarıdaki sorulara değişik cevaplar ileri sürmüşlerdir. Her model engellilerin ihtiyaçlarını farklı nitelikte tartışmaktadır. Ancak bazı modeller engellilik olgusuna, indirgemeci bir bakışla yaklaştıklarından, gereken şekilde çok boyutlu değerlendirmeleri göz ardı edebilmektedirler. Dolayısı ile çok boyutlu niteliğini temele alıp engellilik olgusuna dair, engelli bireylerin ve ihtiyaçlarının merkeze alındığı yaklaşımların günümüzde hala çeşitli sorulara cevap vermekte olduğu söz konusudur (Burcu, 2010: 80-81).

1.1.4.1. Geleneksel-Moral Model

Moral model, geleneksel toplumsal yapıya özgü sosyal, kültürel, ekonomik, dinsel vb değerlerin yönlendirdiği bir temel üstüne kuruludur. Aynı zamanda feodal toplumsal yapının özellikleri de moral modelin anlaşılmasında ipuçları taşımaktadır. Engellilik halinin ortaya çıkışında tanrısal bir belirleme ve geleneksel değerlendirmeler bulunmaktadır. Dolayısı ile engelli olma bir ceza, bir musibet olarak değerlendirilmektedir. Bu anlayışın tam tersi olarak da kabuller bulunmaktadır. Özellikle kader anlayışının bulunduğu ve engelli olmanın musibet değil bir lütuf da olduğu savunulmaktadır. Bu nedenle engelli olmayan insanların engellilere merhametli, iyi, nazik vb. şekilde davranması gerekliliği de ileri sürülmektedir (Okur ve Erbilerdugan, 2010: 249).

Farklı bir bakış açısından bakıldığında moral model, engellilik halinin temelinde ahlaksal açıdan bir çöküşün bulunduğunu ve insanın neden olduğu bir ahlaksızlığın sonucu olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu değerlendirme engellilikle ilişkisi olan tüm şahısların hem engellilerin hem de onların ailelerinin söz konusu durumdan utanç duymalarına neden olmaktadır. Böylece engellilere birtakım suçlar atfedilmekte, dolayısıyla toplumsal yaşamdan uzaklaştırılmakta; fiziksel, duygusal ve psikolojik tutum ve davranışlarla beraber ötekileştirilmelerine neden olmaktadır. Engelli bireylerin karşılaştıkları bu olumsuz haller birçok toplum ve kültürde bulunmakta ve yaşadığımız zamana kadar birçok yerde farklı boyutlarda etkili olmaktadır (Özgökçeler ve Alper, 2010: 37).

1.1.4.2. Medikal (Bireysel ve Tıbbileşmiş) Model

Tıp alanında ortaya çıkan bilimsel ve teknolojik gelişmeler de engelliliği tıp biliminin müdahalesine açık hale getirmiştir. Medikal modelde, engelli bireye “hasta” rolü uygun görülmüştür. Medikal modelin temel politik yaklaşımında, engelli bireye kurumsal bakım ve tıbbi rehabilitasyon yardımı bulunmaktadır. Modele göre, “normalliliğin” kazanılmasında biyomedikal boyut gereklidir. Normalleşmede, bireyin engelli halini kabul etmesi ve buna uyum sağlaması istenmektedir (Okur ve Erbilerdugan, 2010: 250). Bu uyum gösterme sürecinde engelli bireylere sağlık elemanları yanında sosyal hizmet uzmanları (sosyal çalışmacılar da) destek vermektedirler (Altuntaş ve Atasü-Topçuoğlu, 2016: 28).

Engelli bireylerin yaşam sürdüğü geniş sosyal evren medikal modelde dikkate alınmaz. Bütün çalışmalar politik alandan yalıtılmış tıbbi alandan beslenerek çözümlenmeye çalışılmıştır (Meşe, 2014: 89).

Model, engelliliğin bütünüyle kişisel bir tecrübe niteliği taşıdığı düşüncesini bilimsel açıdan temellendirmek için, çalışmalarında büyük oranda tıbbi terminoloji kullanmıştır. Bu tıbbileştirme çabası modelin sosyal adalet benzeri sorunlara yaklaşmasını engellemiştir. Engellilik olgusunu bireyselleştirme, bütün süreçleri engelli olana odaklayarak tanımlamaktadır. Temel yaklaşım bireylerde bir şeylerin düzgün olmadığıdır. Bununla engelli insanlar engelli olmayanlarla kıyaslanarak aşağılık, bozuk, sapmış gibi sıfatlarla nitelendirilmektedirler (Burcu, 2010: 75).

Birçok sosyal hareketin, haklar ve özgürlükler çerçevesinde siyasal isteklerde bulunduğu 1960’lı yıllarda ABD’de ortaya çıkan Bağımsız Yaşam Hareketi, 1990’larda bir disiplin niteliğinde oluşmaya başlayan engelli çalışmalarını da doğurmuştur. Engelli aktivistler, engellilerin damgalanmasına, kimliklerinin bedensel yetersizliklerine göre değerlendirilmesine, çaresiz ve bağımlı gibi gösterilmesini alanlarda protesto etmeye başlamışlardır. Bu aktivistlerin reddettiği birçok boyut engelliliğe tıbbi olarak yaklaşan modelden kaynaklanmıştır. Medikal model, engelli olma durumunu patolojik, tedavi edilmesi gereken fizyolojik ve tıbbi bir durum olarak değerlendirir. Engelliliğe medikal bakışın gerisinde klasik bilim anlayışını belirleyen Newton’un mekanik dünya algısı ve Descartes’in dualist felsefe yaklaşımı vardır. Descartes’in beden ile ruhu ayrı unsurlar

olarak görmesi ve Newton'un da bedeni bir makine olarak değerlendirmesi, engelli bedeni tıp biliminin etki alanına sokmuştur (Meşe, 2014: 89).

Bu modelde engelliler de, toplumun kendileri için tanımladıkları rolleri kabullenip içselleştirmekte ve sosyal hayatta yüz yüze geldikleri sorunların önemli bir kısmının “normal” ve yeterli bir bedensel yapıya sahip olmamaktan ortaya çıktığını kabul etmektedir. Dolayısıyla, engelliler pasif bir kimliğe zorlanmaktadırlar (Okur ve Erbilerdugan, 2010: 251). Yaşanılan bu sorunlar, engelliliğe farklı bir yaklaşımın ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur. Bu yaklaşım, sosyal model olarak adlandırılmaktadır (Arıkan; 2002).

Medikal model tek başına, yeti yitiminden kaynaklanan engellilik sorununu, engelliye ve onun ailesine kabul ettiremez. Meydana gelen ruhsal travmaların giderilmesi ve engelliliğin toplum tarafından desteklenmesini yerine getiremez. Bu sorunların normalleşmesini ancak sosyal model sağlayabilir. Dahası medikal model sorun odaklı, sosyal model ise çözüm odaklıdır. Dolayısı ile engellilik refahı konusunda her iki modelden de fayda sağlanmalıdır (Çat ve Genç, 2013: 366).

1.1.4.3. Sosyal Model

1980’li yıllara doğru engelli örgütleri ilk kez sosyal bir grup niteliğinde ortaya çıkarak farklı protestolarla medikal modeli eleştirmeye tabi tuttular. Bu içerikteki tartışmalar zaman içinde yeni ve farklı bir modelin ortaya çıkışına zemin oluşturdu. Benzer adlandırmalarla değişik ülkelerde, engellilik sorunun toplum kaynaklı olduğu dile getirilmiştir. Böylece bu yeni yaklaşım, engellilik literatürüne sosyal model olarak girmiştir (Gökmen, 2007).

Medikal model engelliliği bedene indirger ve engelliye hasta ve kusurlu olarak rehabilite etmeye yönelir. Bu bakışın aksine sosyal model engellilikte tıbbi gelişmeler ve destekten öte sosyal adaletin önemini vurgular (Ribers, 2011: 82). Engellilerin yaşadıkları sorunların kapitalist meta üretimi ilişkilerinin ürettiği düşünülmekteydi. Ancak pratikte yaşanan dışlanmalar daha çok toplumsal-yapısal nitelikteki "toplumsal engellerin" varlığında aranmaktadır (Thomas, 2011: 45-46). Engellilik bedensel patolojinin değil, toplumsal yapının bir dayatmasıdır. Engellilik toplumsal dokuya nüfuz

etmiş sistematik dışlama boyutlarıyla toplumsal olarak üretilmektedir (Hughes ve Paterson, 1997: 66).

Sosyal modelde, bazı kilit ikilikler bulunmaktadır:

1. Yeti yitimi, engellilikten farklıdır. Yeti yitimi bireysel ve öznedir, engellilikte yapısal ve kamusal boyutlar bulunmaktadır.

2. Sosyal model ile medikal model ayrı düşünceyi savunmaktadırlar. Sosyal modele göre engellilik toplumun oluşturduğu bir durum iken, medikal modele göre ise bireysel kusurdur.

3. Engelli bireyler ezilen bir gruptur ve bu durum da çoğunlukla engelli olmayan kişiler ve örgütlerden kaynaklanmaktadır (Shakespeare, 2011: 53-54).

Shakespeare (2011), ayrıca sosyal modelin güçlü yönlerini de üç temel noktada toplamıştır: İlki, İngiltere'deki engelli hareketinin "büyük düşüncesi" olarak nitelendirilen sosyal model, engelli bireylerin sosyal hareketi üstünde siyasi bakımdan etkili sahibi olmuştur. İkincisi, bu model engelli bireylerin özgürleşmesinde güçlü bir politik araç özelliği kazanmıştır. Sosyal modelin odağında engelli bireylerin aşmaya çalıştıkları sorunlar bireysel yetersizlik kaynaklı değil, sosyal dışlanmanın bir sonucu olduğunu bulunmaktadır. Üçüncüsü ise, sosyal model engelli bireylerin öz saygılarını artırma ve kendi aralarında pozitif ve etkili kolektif kimlik oluşturma hususunda psikolojik etki oluşturmuştur. Asıl suçlu engelli bireyler değil, toplumdur. Dolayısıyla değişmesi gereken engelli bireyler değil, toplumun kendisidir.

Sosyal model sakatlık ile engelliliği ayırarak; sosyal değişimler yoluyla engelliliğin ortadan kaldırılacağını savunur ve sakatlığın engellilerin hayatlarındaki rolünü önemsiz görür. Ancak en erişilebilir bir dünyada dahi sakatlığa bağlı olan birçok dezavantaj her zaman olacaktır (Shakespeare, 2006: 50).

Zarb (1995)'e göre, engelliliğin medikal modeli yeti yitimi ve sakatların karakteristikleri ile ilgilidir, engellilik ile ilgili değildir. Sosyal model, engellilik ile toplumun sakatları nasıl engellediği ile ilgilidir. Güncel tartışmalar, sosyal dışlanmanın özel bir türü olarak engellilik ile sivil haklar sorunu olarak engelliliğin yeniden tanımlanmasının ortaya çıkışı üzerine odaklanmaktadır. Dışlanmanın şekillerini analiz etmek için en uygun araç olarak engelliliğin sosyal modeline ihtiyaç duyulduğu

noktasında artan bir uzlaşma mevcuttur. Fakat engelliliğin sosyal modeli, mevcut kanıtlar ile uyumlu olmasına rağmen, büyük oranda eleştirel analize bağlı olmayan varsayımlar üzerine temellendirilmiştir. Bu nedenle, dışlanmayı destekleyen engelleyici bariyerler üzerine yapılacak olan araştırmaları kolaylaştıracak metodolojik araçlara ihtiyaç vardır.

Sosyal model tartışması, farklı felsefi duruşların bireycilik karşıtı pozisyonu desteklediğini fark etmektedir. Yani medikal veya psiko-patolojik modeller hastanın iyileştirilmesini, en azından belirtilerinin azaltılmasını gerektiren uzman-hasta ilişkisini önerir. Sosyal model, sorumluluğun herkes tarafından paylaşıldığı bir yapılandırma olarak görülen engelliliğin etkileşimli bir yapısı olduğunu söyler (Dewsbury ve diğ., 2004: 156).

Sosyal model oldukça güçlüdür çünkü model yoksulluk ve güçsüzlüğün sebeplerinin biyolojide değil toplumda olduğunu ortaya çıkarır. Bu sebeplerden birincisi biyolojik nitelikli sorunların çoğu engelli için değişmezdir, ikincisi ise toplum kaynaklı sorunlar, amaçlı kolektif eylem ile değiştirilebilir. İnsan hakları yaklaşımı hem böyle bir sosyal değişim için hem de engellilerin benlik algısını –damgalanan nesneler olmaktansa kendi hayatlarının değerli özneleri olmaları için– dönüştürme için platform hazırlar (Albert, 2004: 4).

Sosyal model engelliler konusunda önemli olanın engelliliğin kendisini değil, onların kişilikleri, kendi engellilik sorunları ile hayatlarını nasıl sürdüreceklerine ilişkin bağımsız karar verme iradesi ve hakkının varlığıdır. Önemli olan “engelli bir insanın refahı” değil, “engelli insanların, haklarıdır” (Winter, 2004).

Sosyal model, engellilik ile ilgili geleneksel modele karşı çok yönlü bir mücadele gösterir. Gelişim bağlamında uygulandığında, sosyal modelin politikaları ve pratikleri bunun yanında engellilerin yaşamlarını dönüştürme potansiyeli vardır. Fakat ne bu ne de insan hakları yaklaşımı birer sihirli değnektir. Birçok insanın engelliliği kavramlaştırmada sosyal modeli kullanmayı yararlı bulması, raporlarda ve politika belgelerinde engellilik haklarını kullanmaya başlamasına rağmen gerçek bir farklılık oluşturmak için bu yeterli değildir. Yeni engellilik paradigmasının çok kolay kabul edilmesi zarar verici dahi olabilir. Kolay olmasıyla, engellilik ile ilgili olumsuz

tutumların ve varsayımların ne kadar kökleştiği ve sürekli olarak pekiştirildiğinin görmezden gelmesine sebep olabilir (Albert, 2004: 8).

Sosyal modelin zayıf yönleri olarak şunlar vurgulanabilir:

* Sosyal model engelli bireylerin birçoğunun hayatında önemli bir husus olan yeti yitimini dikkate almaz. Medikal yaklaşımları oldukça küçümser ve yeti yitimlerinin problem oluşturmadığını dile getirir.

* Sosyal model, engelli bireylerin baskı altına alındıklarını kanıtlamak zorundadır. Ancak sorun engelli bireylerin baskı altında olup olmadıkları değil bunu ne oranda yaşadıklarıdır.

* Sosyal model, yeti yitimi yani medikal engellilikle toplumsal olan arasındaki ayrımı kabaca dile getirir. Pratik hayatta engelliliğe neden olan bedenlerin ve toplumsal yapının etkileşimidir.

* Engellerin giderildiği bir ütopyanın mümkün olamayacağı konusu, sosyal modelin zayıf yanlarından biridir. Yaşam alanları ve hizmetler olabildiğince uyumlu hale getirilebilir, fakat hiçbir yapısal ve toplumsal yeniliğin tamamen ortadan kaldıramayacağı birçok yeti yitimi mevcuttur. Engellerin ortadan kaldırıldığı adacıklar oluşturmak mümkündür, ancak engellerin olmadığı bir dünya olanaklı değildir (Shakespeare, 2011: 55-57).

Engelliliğin medikal alana hapsedilmesi elbette doğru değildir. Bu nedenle engelliliğe sosyal açıdan yönelmek bir zorunluluktur. Ancak sosyal model, engelliliğin kurumsal boyutunu oluşturmak için tek seçenek değildir. Dünya Sağlık Örgütü'nün, Uluslararası İşlevsellik, Engellilik ve Sağlık Sınıflandırması çerçevesinden hareketle, daha nitelikli ve karmaşık modellerin üretilmesine gerek duyulmaktadır. Bu modelin güçlü yönlerinden biri engelliliğin tıbbi olandan toplumsal-siyasi olana, çok boyutlu bir olgu olarak değerlendirilmesidir. Ayrıca engellilik sadece engelli bireyleri etkileyen bir azınlık sorunu olmadığının benimsenmesidir (Shakespeare, 2011: 59-60).

Sosyal model; beden ile kültür, yeti yitimi ile engellilik konularında keskin bir ayrım ileri sürer. Engelliliğe ilişkin politikaların oluşturulmasına ciddi katkıda bulunur. Ancak sosyal modelin bakış açısının gözden geçirilip genişletilmesi ve bedenden ayrı

bir engellilik yerine, bedenleştirilmiş bir engellilik kavramının tartışılması daha doğru olacaktır (Hughes ve Paterson, 1997: 64-69).

Aşağıda, yeti yitimi ile engellilik arasındaki farklılıklar ikili karşıtlık halinde özetlenmiştir.

Tablo 1.1. Yeti Yitimi İle Engellilik Arasındaki Farklılıklar

Tıbbi Model	Sosyal Model
Yeti Yitimi	Sakatlık
Beden	Toplum
Tıp	Siyaset
Terapi	Özgürleşme
Acı	Baskı
Biyolojik Olan	Toplumsal Olan

(Kaynak: Hughes ve Paterson, 1997: 66).

Sosyal model birçok eleştiriye açıktır. Ancak sosyal model sadece bireyci medikal modelin diğer yanı olan sosyal indirgemeciliği öne sürdüğü için suçlanabilir. Çevresel uyarlamalar bazı engelliler için işe yarayabilir fakat diğer engelliler için bir şey ifade etmeyebilir. Örneğin kaldırım rampaları tekerlekli sandalyeliler için yardımcı olabilir, fakat görme engelliler için kaldırımın ne zaman sona erdiğini anlamayı güçleştirebilir. Mükemmel, ideal bir vücut olmadığı gibi mükemmel bir çevre de düşünülemez (Marks, 1997: 89).

Sosyal model oldukça kapsayıcı ve güçlü bir model olarak değerlendirilmektedir. Bu özellikleri bakımından bu modelden çeşitli alt modeller doğmuştur. Bunların başında da insan hakları, sosyal inşaacı, sembolik etkileşimci modeller gelmektedir. İnsan hakları modeli, engellilik olgusunu bir toplumsal hak olarak değerlendirmektedir. Modelin temelinde insan varlığı ile onun asli gururu vardır. Bu modelin temel vurgusu, toplumun engelli bireyleri ezilen bir kitle olarak etki etmesidir. Model, engellilik olgusunu, temel kaynağını topluma ilişkilendirerek sosyal baskı biçiminde nitelendirmektedir (Burcu, 2010: 76).

Sosyal inşaacı model, İngiltere'de engelliliğin anlaşılması ve değerlendirilmesinde birçok yeni bakışın oluşmasını sağlamıştır. Engellilik, sosyal olarak inşa edilmiştir. Engelliliğin üstünde, sosyal tutumlar ve kurumlar biyolojik yetersizliklerden çok daha

belirleyicidir. Sosyal inşaacılık, engelliliği çevrenin bir etkisi olarak görür, sosyal adalettteki düzenlemeler tıbbi gelişimlerden önemlidir (Aktaran: Burcu, 2010: 72). Bu bağlamda, engelliliğin kişisel tanımlanmasından sosyal tanımına doğru bir "sosyal inşaalaştırma" yönelişi bulunmaktadır (Burcu 2006: 65).

Sosyal model çerçevesinde bulunan sembolik etkileşimci model, sosyal inşacı ve sosyopolitik modelin vurgularına benzer bir içeriğe sahiptir. Bu modelin biçim almasında yapısal-işlevselci yaklaşım oranında sembolik etkileşimci yaklaşım da etkide bulunmuştur. Sembolik etkileşimci modelin bünyesinde olan etiketleme modeline göre toplumda, engellilere ilişkin olumsuz kültürel tanımlamalar ve etiketlemeler bulunmaktadır. Toplumsal hayat içerisinde diğer bireylere oranla yaşam koşulları ve sahip oldukları bedensel yetersizliklerden kaynaklı bu tanımlamalar engellilerin hayatlarını doğrudan etkilemektedir (Burcu, 2015: 53-55).

1.1.4.4. Diğer Modeller

Biyopsikososyal model; yaş, cinsiyet, toplumsal statü, etnik kimlik, kişilik, hayat tarzı ve deneyimleri barındıran bireysel özellikler ile toplumsal hayata katılımı zorlaştıran ve kolaylaştıran unsurları içermektedir (Burcu, 2010: 77).

Kişisel trajedi modeline göre engelliliğe dair çözümün temelinde finansal desteğin artışı bulunmaktadır. Engellilik hali trajik ve üzücü bir hayat ve deneyim olarak değerlendirilmektedir. Maddi kaynaklar, engelli bireylerin sıkıntılarını ve acısını daha aza indirmek amacıyla harcanmalıdır. Ancak, finansal olarak desteklenen engelli bireyler bu nedenle, kendilerini ikinci sınıf insan olarak kabul görmektedirler (Burcu, 2010: 77).

Atıf modeli; yakın zamanda tartışılan kurban ve suçlu ilan etme merkezli söylemleri içermektedir. Model, engelliliğin ortaya çıkış nedenlerini belirlemek, bu belirlemede sorumluluğun engelli bireye mi, anne babasına mı ait olduğu anlaşılmaya çalışmaktadır. Temelde neden ya da hata ahlaksal sorumluluk açısından değerlendirilmektedir. Toplumda herhangi bir engele sahip olmayan insanlar engelli bireyleri suçlu, kurban yahut bir kahraman olarak niteleyebilmektedir. Sözelimi, bir kavga esnasında omuriliği hasara uğrayan biri "kahraman", sarhoş olarak güvenlik önlemleri almadan motosiklet kazası geçirip ve omuriliğini zedeleyen biri "suçlu"

nitelendirilirken doğduğu andan itibaren omuriliğinde yürümeye engel hastalığı olan kişi ise çoğunlukla "kurban" olarak nitelendirilmektedir. Atıf modeli engellilik durumunun sebebini ve çözümünü sosyal sistemden öte bireye odaklayarak engellilik halini bireysel boyuta indirgeyebilmektedir (Burcu, 2010: 77).

İşlevselci-çevreci/ekolojik model; 1990'dan başlayarak gelişen bu model, engellilikle ilgili üç kavramı temele alır: patoloji (veya anormallik), bozukluk ve engellilik. Engellilik bir etkileşim ürünüdür. Bu etkileşim de bozukluk ve faaliyet sınırlılıkları ile sosyal ve fiziksel çevre arasındaki katılım sınırlılıkları arasında gerçekleşmektedir. Engellilik, bireyin fonksiyonları ile çevre etkileşimi bütünüdür. Engellilik organik faktörlere bağlı olduğu gibi, toplumun kendine sunduğu koşullar ve bireylerin yetenekleriyle de bağlantılıdır. Toplumsal çevrenin engelliliği pekiştirebileceği de kabul edilmektedir. Kısacası toplumsal koşulların "engellilik yaratabileceği" vurgusu bulunmaktadır (Burcu, 2015: 47).

İşlevsel ve çevresel modeller çoğu engellilik için geçerli olan kronik durumlar için daha uygundur. Kronik koşullarla birlikte, medikal dengelenmeden sonra tedavinin odağı yüksek yaşam kalitesini korumak, ikincil engellerden kaçınmak, bağımsızlığı desteklemek, uygun yardımcı teknolojiyi edinmek ve bireyi gelişimsel görevlerde onunla görüşmek üzerinedir. Görülmektedir ki, bu müdahalelerin çoğu sadece bireyi rehabilite etmekten ziyade işlevsel ve çevresel uyumu gerektirir (Smart ve Smart, 2006: 33).

Engellilik üretme modeli, işlevselci-çevreci/ekolojik modelin içinde bulunan bir alt modeldir. Engellilik üretme modeli, engelliliğin üç nedenin etkileşimi olduğunu savunur. Bunlar, yaş, cinsiyet kimlik gibi kişisel faktörler, bireylerin hayatlarındaki sosyal muhteva olarak çevresel faktörler ve bireylerin hayattaki alışkanlıklarıdır. Engelli bireyin toplumsal koşullara uyum sağladığı sürece engelli olma halinde değişiklikler olacaktır. Olumlu koşullar geliştirici, olumsuz koşullar ise engelliliği derinleştirici niteliktedir (Burcu, 2015: 48).

Sonuç olarak, engellilik olgusuna ilişkin tartışmaların temelinde eski ve yeni iki farklı paradigma bulunmaktadır. Bu iki paradigma, engellilik tanımı, ona dair stratejiler, müdahale biçimleri, engelli bireylerin rolleri ile toplumsal yapı gibi hususlarda farklılaşmaktadır (Burcu, 2010: 79). Modeller, engellilik olgusuna ilişkin rehber

niteliğinde olmakla beraber, hiçbir model tek başına bu olgunun temsilcisi durumunda da değildir. Yine de her model kendi varsayımları, tanımları ve önerileri ile olguya ilişkin rehberlik özelliği taşımaktadırlar (Burcu, 2010: 80-81). Engellilik modelleri, engelliliğin sebepleri, sorun ve çözümleri hususlarında tartışmalar yürüten, genel bir ifade ile engellilere ilişkin araçsal söylemlerdir (Burcu, 2015: 26).

1.2. ENGELLİLİK VE DİN

Din; toplumların, çoğunlukla sosyal kriz ve çatışma dönemlerinde, önemle ihtiyaç duyduğu dayanışma duygusunu üreten kaynaklarından biridir. Bu zamanlarda din, sahip olduğu temel değerler ve bütünleştirici gücü ile sosyal bunalım ve kargaşalıklarda etkin olmaktadır. Aynı zamanda toplumların kendini ve kültürünü koruma ve savunmada da din büyük işlev sahibidir (Bayyığıt, 2014: 176).

1.2.1. Dinlerin Engelliliğe Bakışı

Engelliler; dinden, engellilik halleriyle ve yaşamlarını etkileyen öteki sorunlarla başa çıkma hususunda bir kaynak ve tavsiye boyutuyla faydalanmaktadırlar. Özellikle dua, namaz, sabır ve tevekkül gibi dini davranışlarla, engelliliğin neden olduğu problemlerle başa çıkmaktadırlar. Dua gibi ibadetler bireysel dindarlığı; toplu dua, namaz, zekât ve hac ise kurumsal dindarlığı ifade etmektedir. Özellikle, kurumsal dindarlık, dinin insan hayatındaki toplumsal önemini farklı açılardan içermektedir. Dolayısıyla kurumsal dindarlık, bireylerin toplumla aidiyet bağını geliştirirken sorun ve kaygıları bertaraf etmekte onlara destek sunmaktadır (Bahçekapılı, 2012: 252).

İslam dini, kimi insanın sahip olduğu kusurlar nedeniyle başkalarının onları aşağılamasını, onlara lakaplar takmasını yasaklamaktadır. Kur'an-ı Kerim'deki; " *Ey iman edenler! Bir topluluk bir diğerini alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidir ...*" (Hucurât: 49/11) bu durumla alakalı ayet, konuyu daha net bir şekilde açıklamaktadır (Bahçekapılı, 2012: 254).

Piretto (2012), Katolik kilisesinin engellilere ilişkin genel görüşünü, kutsal kitaplarındaki şu vurguyla dile getirmektedir: "*Tanrı, insanı kendi suretinde yarattı; onu Tanrı'nın suretinde yarattı; adamı ve kadını O yarattı.*" (Tekvin: 1/27). İnsanın Tanrı suretinde yaratılmış olması onu onurlu kılmaktadır. Dolayısıyla toplum bu onuru

korumayı layıkıyla yerine getirmelidir. Engellilik konusunda herkes, ailelere destek olmalıdır. Engellilerin hak ve sorumluluklarını ifa edebilmeleri için imkânlar sağlanmalı ve gerekli olan kurum ve yapılar oluşturulmalıdır. İsa Mesih'in kurduğu ve hakiki kardeşliği oluşturmak amacıyla oluşturulan bir topluluk olarak kilisenin en mühim sorumluluklarından biri, engellilerin koşullarını iyileştirmek, onların onurlu bir biçimde hayat sürmelerini sağlamaktır. Kilise tarihinde bu çalışmaların örnekleri çoktur. Kilise bünyesinde, engelli çocukların insanca hayat sürmeleri için değişik kurumlar bulunmaktadır.

Tevrat'a göre Tanrı, insan organlarının tümünü verendir. Tanrı sadece bedenin doğru çalışması için değil aynı zamanda bedenin yaşaması ile ilgili olan yönlerinden de sorumludur. Tevrat'ta, engellilerle ilgili en büyük yanlış yorumlamalardan birisi, rahiplere uygulanan fiziksel mükemmelliğin diğer tüm İsrailoğullarına da uygulanmasıdır. Böyle bir düşünce tamamen yanlıştır. Fiziksel bütünlük sadece tapınakta görev yapan rahipler için geçerlidir (Abrams, 2007: 75).

İncil'e göre Tanrı, hastalık veya engeli, bir ceza olarak ya da iman ve sabır için bir test olarak gönderen şeklinde görülür; tedavi ise tam tanımlanmamış bir ilahi amaç için gelir (Deland, 1999: 54). Bazı İncil yazıları (Levililer 17-26), bedensel mükemmeliyeti ruhsal bütünlük ile eşit görür. Böylece engellilik, Tanrı'nın isteğine zıt olarak ve manevi yetersizliğe delil olarak görülür. Engelli kişiler ve engellilerle ilgilenenler, engelliliğin özgürleştirici bir teolojisini oluşturmak için birçok kural üzerine odaklanmaktadırlar:

- Engellilik lanet veya kutsamadan ziyade teolojik tefekkürün kaynağı olarak algılanmalıdır;
- Teolojik bir norm olarak mükemmellik kavramından reddedilmelidir;
- Bütünlük ve tedavi algısı engelliliği kapsayabilmek için farklı şekilde olmalıdır;
- Baskıcı dil azaltılmalıdır;
- Kimse tek başına Tanrı'nın sureti olduğunu iddia etmemelidir;
- Bütün insanların incinebilir ve birbirine bağlı olduğu anlayışı bize gerçekten insan olmanın ne anlama geldiğini öğretecektir gibi kurallar bulunmaktadır (Deland, 1999: 58).

Teoloji; kişinin akıl, ruh ve beden bütünlüğünü savunur. Bu nedenle, engellilik kaçınılmaz olarak teolojik perspektifi etkiler. Tanrı'ya engellilik gözüyle bakıldığında, Tanrı'nın sevgisi ve rahmeti fiziksel görüntü veya zihinsel olgunluğa bağlı değil, Tanrı'nın sevgi ve rahmetini elde etme yeteneğine göre olduğu açığa kavuşur. Engeller, Tanrı'nın kişiye verdiği özgür iradenin kullanılması sonucu hayattaki kazalar, gelişimsel süreçlerden ortaya çıkar. Hz. İsa'nın açıkça kabul ettiği gibi, engelli insanların Tanrı'nın saltanatında kesin bir yeri vardır (Lk. 14), bu nedenle engelli insanlar daha kesin olarak Tanrı'nın suretine veya Tanrı algısına katkıda bulunurlar (Deland, 1999: 58-60).

Engellilik sadece engelliler için değil, hayatları onlarınki ile kesişen insanlar için de olumsuz bir tecrübe olmaktan ziyade genellikle olumludur. Engellilik kişilere, Allah'ın verdiği hediyeleri farklı şekillerde kullanma fırsatı verir. Engelleri, kişilere Allah'ın sevgisinin muktedir kılıcı gücünü anlama yetisi verir ve Allah algısının farklı boyutlarını aratır. Bu nedenle, engelli insanlara hem dinsel hem de toplumsal alanlarda liderlik rolleri verilmeli ve engellilere üstün yetenekli olarak bakılması gerektir (Deland, 1999: 75).

İlk Hristiyanlar engelli veya yoksul insanlara en yüksek değer ile bağlılardı çünkü onlar gizli Mesih olarak görülürlerdi. Onlara sunulan insani hizmetler genelde iki şekildeydi: Birincisi, doğrudan kişisel olarak yardım etmek; ikincisi, kişinin kendi evini misafirperver bir şekilde yoksul, hasta, yaralı, parasız, evsiz veya yolculara açmasıydı (Wolfensberger, 2001: 53-54).

Müslümanların bazen çok “kaderci” oldukları söylenir, çünkü İslam, Allah'ın isteklerine uymak anlamına gelmektedir. Bu söylemdeki kaderci anlayış, iddialara göre engelliliği önleme veya tedavi etmekle çelişir. Fakat pratikte normal insanların düşünceleri beklenenden daha farklı olabilir. Engelli bir üyesi olan bazı ailelerden edinilenler ile şu sonuca varılmıştır: Allah çocuğu belirli bir şekilde dünyaya göndermiştir. Herhangi birinin bundan şikâyet etme hakkı yoktur. Ancak, Allah mevcut bilginin kullanılması ile durumun değişmesini de niyet etmiştir. Bunu görmemek, Allah'ın rahmeti ile kullanımımıza verdiği yardımı reddetmek anlamına gelir (Miles, 2002a: 63-64).

Kur'an-ı Kerim'de engelli bireylere yönelik direkt olarak çok az pratik tutum bulunmakta, var olanlar ise farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Engelliliğe olan temel referanslar manevi yetersizliği olanlarla ilgili metaforlardır, diğer dinlerin yazılarında olduğu gibi. Olumlu olarak, düşük zekâlıları maddi istismardan koruma; topal, kör veya hastaları savaştan muaf tutma ve engelli insanların inançlı insanların evlerinde yemek yemelerini garanti altına alma gibi hükümler bulunmaktadır (Miles, 2002b: 80).

Yaşadığımız dünyada gerçekleşen her şey, ilahi hikmet esasına göre gerçekleşmektedir. Bu dünyada acı-tatlı, iyi-kötü, hayır-şer beraber vardır. *“And olsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele”* (Bakara: 2/155) ayeti, insanın sahip olduklarıyla ya da yitirdikleriyle bir imtihan içinde olduğunu belirtmektedir (Çiçek, 2012: 40).

Aslan (2012)'a göre, insanların hayat sürdürdükleri dünya verili bir dünyadır. Kendileri, bu dünyaya geldiklerinde koşullar önceden belirlenmiştir. Belirlenmiş bu unsurlardan en önemlileri olan lisan ve din, insana bir perspektif sunarak dış dünya ve öte dünyaya bakışını etkileyecektir. Ancak, dış dünya hakiki dünya değildir. Bu duruma anlam yüklemeye yalnız duyular değil inançlar da oldukça etkili olmaktadır. Dolayısıyla; imtihan, sabır ve tevekkül Müslümanların karşılaştıkları felaket ve acılarla mücadele etmek, iç dünyalarını anlamlandırmak için yararlanılan en önemli dini kavramlardır.

1.2.2. İslamiyet ve Engellilik

Kur'an-ı Kerim'de Engellilik

Kur'an-ı Kerim'de, günümüzde engelliler için kullanılan “özürlü” kelimesi kapsayıcı bir biçimde ele alınmaktadır. Fakat “özür” manası içeren “uzr” kelimesi farklı türevlerde on iki ayette bulunmaktadır. Ancak bu kullanımların bugün kullandığımız “engelli”, “özürlü” kelimelerin anlamlarını içermediği bilinmektedir. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan “engelli” anlamına gelecek bir kelime de mevcut değil, ancak görme, işitme, konuşma, ortopedik ve zihinsel engelliler ile bazı hastalıkları karşılayan çeşitli kavramlar mevcuttur. Zikredilen bedensel engeller ve hastalıklar; onurlandırma, dini ruhsat verme, Allah'ın rahatsızlıklara şifa vermesi, insanın nankör oluşu gibi hususları bildirmek için kullanılmaktadır (Tezcan, 2007: 143-144).

Kur'an-ı Kerim engellilikten bahsederken çoğunlukla ona mecazi bir anlam atfetmektedir. “ ... *gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur*” (Hac: 22/46), ayetinde bildirildiği gibi önemli olan fiziksel yetersizlikler değildir (Tezcan, 2007: 145). Kur'an-ı Kerim, engellilik durumuna farklı bir anlam ve boyut getirmiştir. Asıl engelli olanlar "manevi bedeni" zedelenmiş olanlardır. Kendine özgü üslubuyla inananlara farklı bir engellilik tasavvuru kazandırmak ister. “*Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; artık dönemezler.*” gibi birçok ayette kullanılan "sağır, dilsiz, kör" vurguları gönül gözü, kulağı ve dili manasında kullanılmaktadır (Tezcan, 2007: 181). Kur'an-ı Kerim, görme, işitme, konuşma, ortopedik ve zihinsel engelliler ile bazı hastalıktan bahsetmektedir: a'mâ (çoğulu umy), ekmeh, esam (çoğulu sum), ebkem (çoğulu, bükme), a'rac, ebras, merid, sefi ve mecnun gibi (Karagöz, 2003: 37).

Hiz. Peygamber Dönemi'nde yaşanan savaşlarda kullanılan ok, mızrak gibi araçların neden olduğu yaralanmalar ve kimi hastalıklardan dolayı toplumda görme engellilerin fazla oluşu nedeniyle, Kur'an-ı Kerim'de görme engelliler, öteki engel türlerine nazaran daha çok geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de görme engellilerle ilgili on beş ayet vardır. Bu ayetlerden birinde onurlandırma, ikisinde kendilerine sağlanan kolaylıklar, yine ikisinde tedavi olmaları, dört ayette ise ahirette gözlerin görememesi bulunmaktadır (Tezcan, 2007: 145).

Görme engelliliği ile alakalı Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetler, hem dünya hayatı hem de ahiret hayatıyla ilgilidirler. Dünya hayatıyla ilgili olanlardan kimi gerçek kimisi de mecazi anlamda kullanılmıştır. Hakiki boyutuyla gözlerin görmemesi, mecaz anlamda ise Allah ve Peygamberine, iman ve itaati kabul etmemeleri anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Hiz. İsa'nın Allah'ın dilemesiyle görmeyenleri iyileştirmesi de bu konu dâhilinde bulunmaktadır (Çiçek, 2012: 47). “*Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. ...*” (Bakara: 2/286) ayeti görme engellilerin güç yetireceği konulardan sorumlu tutulacağını bildirmektedir. Allah savaş zamanında görme engellilerden kendilerine teslim edilen evlerden ihtiyaçlarını temin etme hususunda, “*Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya güçlük yoktur. (Bunlar savaşa katılmak zorunda değildir.)*” (Fetih: 48/17) buyurmaktadır. Ayrıca, bu ayet görme engelliler dâhil tüm engellilerin savaşa katılma mecburiyetlerinin olmadığını beyan etmektedir (Açıkel, 2010: 21).

Kur'an-ı Kerim'de; "a'ma" sözcüğü, müşrik, kafir ve münafıkların sahip oldukları nitelikler ve kalp gözlerinin körlüğüyle alakalı olarak, "*Onlar sağırdırlar (gerçekleri işitmezler), dilsizdirler (gerçekleri konuşmazlar), kördürler (gerçekleri görmezler). Artık (hakka) dönmezler.*" (Bakara: 2/18) mahiyetindeki ayetlerde hakikate kapalı manevi körler manasında kullanılmaktadır. Mecazi-manevi görme engelliliği gözün dış dünyayı algılaması değil, iman etmeyenlerin basiretsizliği, yani kalp gözlerinin kapalı oluşudur. Manevi körlük; iman etmeyenlerin hakikatleri görememeleri, işitmemeleri ve konuşamamalarıdır. Dolayısıyla, gerçek felaket, kalp gözünün kapalı oluşudur (Açıkel, 2010: 22-23).

"Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur." (Hac: 22/46) mealindeki ayetlerde insanların "kalp körlüğü" vurgulanmaktadır. Allah, inkar edenleri kör-sağır, iman edip iyi işler yapanları işiten-gören insanlara benzetmektedir: *"Bu iki zümrenin durumu, kör ve sağır ile gören ve işiten kimseler (in durumu) gibidir. Bunların durumları hiç birbirlerine denk olur mu? Hâlâ düşünmez misiniz?"* (Hud: 11/24). Bu ayette, bir durum belirlenmektedir. Görme ve işitme engellilere yönelik herhangi bir aşağılama söz konusu değildir (Karagöz, 2003: 37-39).

İşitme engellilerin Kur'ân-ı Kerim'de geçtiği ayet sayısı, görme engellilere nazaran azdır. İşitme engelliğinin isim hali (summ) on bir ayette geçmektedir. Bunlardan onu dünya hayatında olan işitememe, diğeri de ahiret hayatıyla alakalıdır. Dünya hayatında işitme engelliğiyle alakalı ayetlerde biri gerçek manada işitememe, diğerleri ise manevi/mecazi işitememedir (Karagöz, 2003: 42).

Kur'ân-ı Kerim'de vurgulanan mecazi sağırlık; Allah'ın çağrısına yönelmemek, ilahi hakikatlere kulak tıkamak anlamındadır. Kâfir, müşrik ve münafıklar, "sağır" olarak belirtilmektedir: *"(Münafıklar), Onlar sağırdırlar (gerçekleri işitmezler), dilsizdirler (gerçekleri konuşmazlar), kördürler (gerçekleri görmezler). Artık (hakka) dönmezler "* (Bakara: 2/18), *"Ayetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içerisindeki birtakım sağırlar ve dilsizlerdir. ..."* (Enam: 6/39). Allah böyle insanların, varlıkların en kötülerini olduğunu buyurmaktadır: *" Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah*

katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan (gerçeği görmeyen) sağırılar, dilsizlerdir." (Enfal: 8/42), (Karagöz, 2003: 42).

Hiz. Zekeriya'nın hutbe esnasında işitme engellilerine yönelik işaret dilini kullanması, işitme engellilerle sağlıklı iletişimin gerçekleştirilebileceğini bizlere sunmaktadır. Ayrıca Hiz. Zekeriya'nın işaret dili ile hutbe vermesi (Meryem: 19/11) dini irşat ve tebliğde bu lisanın etkili olabileceğini ortaya koymaktadır (Tezcan, 2007: 170).

Konuşma engelliliğiyle ilgili dördü dünya hayatı, biri ahiret hayatıyla alakalı olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'de beş ayet bulunmaktadır. Dünya hayatıyla alakalı ayetlerden biri gerçek, ötekiler mecazi anlamda kullanılmaktadır (Çiçek, 2012: 50).

"Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi?" (Beled: 90/9) mealindeki ayet, insana bahşedilen nimetlerden birinin konuşma kabiliyeti olduğunu belirtmektedir. Yine burada insanın dünya ile bağıını kuran en önemli iki duyuya, görme ve konuşmaya vurgu mevcuttur. Gerçek manada dünya hayatında konuşamama benzetme olarak şu ayette: *"Allah, (şöyle) iki adamı da misal verdi: Onlardan biri dilsizdir, hiçbir şeye gücü yetmez, efendisine sadece bir yüküdür. Nereye gönderse olumlu bir sonuç alamaz. Bu, adaletle emreden ve doğru yol üzere olan kimse ile eşit olur mu?"* (Nahl: 16/76) geçmektedir (Tezcan, 2007: 171).

Mecazi manada dilsiz; hakikatleri ve doğruyu dile getirmeyen kişidir. Allah inkar eden ve gerçekten inanmayanları dilsiz olarak belirtmektedir: *""(Münafıklar), Onlar sağırdırlar (gerçekleri işitmezler), dilsizdirler (gerçekleri konuşmazlar), kördürler (gerçekleri görmezler). Artık (hakka) dönmezler "* (Bakara: 2/18) (Karagöz, 2003: 43).

Ortopedik engellilerden Kur'ân-ı Kerim'de iki ayette bahsedilmektedir. Bunlar, yürüme engelli kişilerin Allah yolunda savaşa katılmamaları ile alakalıdır: *"Topala güçlük yoktur"* (Nur: 24/61, Fetih: 48/17). Savaş, oruç ve hac ibadetlerindeki kolaylıklar, hasta ve engelliler için diğer dini görevler hususunda da geçerlidir. Hasta kişiler, bedensel engelliler namazlarını güçleri yettiği biçimde eda ederler. *"... Allah, dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi...."* (Hac, 78), *"... Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez...."* (Bakara: 2/185), (Çiçek, 2012: 51).

Kur'ân-ı Kerim'de zihinsel engelliğe karşılık gelen kavramlar "mecnûn" ve "sefih" sözcükleridir. Sefih kavramı, din ve dünya hayatıyla alakalı işlerde akıl yetersizliğinden dolayı görüş ve muhakeme zayıflığı anlamına gelmektedir. Sefih kişi,

zihinsel engeli nedeniyle aklın ve dinin gerektirdiği gibi davranamaz. Bu kişi ticari ve medeni işlerde velinin koruması altına alınmıştır. Mecâzi olarak zihinsel engellilik, akıldan, ilâhi hakikatleri anlama noktasında yararlanılmamasıdır. Kur'ân-ı Kerim'de; kâfir, müşrik ve münafıklar (Bakara: 130, 142), buzağıya tapan Yahudiler (A'râf: 155), Allah'a ortak koşan cinler (Cin: 4), çocuklarını öldüren insanlar (En'âm: 140), akıllarını hayırda kullanmayanlar/süfehâ olarak nitelendirilmişlerdir. *"Sonra o gün, nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz?"* (Tekâsür: 102/8) mealindeki ayette geçen nimetin, İbn Abbas; beden, kulakların ve gözlerin sağlıklı olması manasına kullanıldığı ve Allah'ın kullarına bedenlerinden ve duyularından nasıl ve nerelerde faydalandığını soracağını vurgular ve şu ayeti aktarır: *"Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur"* (İsra: 17/36) (Çiçek, 2012: 51-53).

Hiz. Peygamber Döneminde Engellilik

Hiz. Peygamber'in engellilere oldukça duyarlı oluşunda, çocukluğunda ortopedik engelli amcası Ebû Tâlib'in yanında bulunması, Abdullah b. Ümmi Mektum'un sürekli yakınında oluşu ve savaşlar sonucunda engelli olan sahabelerin çok olması gibi nedenlerin bulunması kuvvetle muhtemeldir (Acara, 2013: 168). Hiz. Peygamber görme engelli kişileri toplumdan soyutlamamış aksine toplumsal yaşama katılmaları konusunda onları cesaretlendirmiştir. Onları aciz, yardıma muhtaç, tembel ve dilenci gibi imajlardan uzak tutmuştur. Hiz. Peygamber'in Abdullah b. Ümmi Mektum ile olan yaşantıları dikkate alındığında, Müslümanlara engellilik ile ilgili bir perspektif sunmaktadır. Onu müezzin ve imam yapması, seferdeyken Medine'de kendine vekil bırakması, cemaatte etkin kılması tüm engellilere ve tüm topluma adeta bir model sunmaktadır (Açıkel, 2010: 35).

İnsanlarla ilişkisinde, onları ırk, renk, zengin-fakir, sakat-sağlam, makam ve şöhret gibi unsurlarla değerlendirmek Hiz. Peygamber'in en çok uzak durduğu şeylerdendi. İnsanlarla ilişkilerinde her zaman evrensel ilkeler ön plandadır. Bu doğrultuda, engelli insanlarla olan ilişkilerinde de ümmete model olacak bir "İslam hümanizması" sunmaktadır (Sancaklı, 2006: 45). Konuyla ilgili hadisler, engellilerin gündelik hayatlarında yüz yüze geldiği güçlüklerin giderilmesini sağlamaktadır. Engellileri yok saymak, küçümsemek, onlara kırıncı davranmak, İslam dininin özünü bir

arada düşünülemez. Onlara, hayatlarında bütün yönleriyle destek verilmelidir. “Sizden biriniz kendisi için istediğini, kardeşi içinde istemedikçe imân etmiş olamaz.” hadisi engellileri anlama ve buna uygun davranmayı da bize aşılamaktadır (Sancaklı, 2006: 58).

Hız. Peygamber Döneminde engellilerin toplumun üretken bir bireyi haline getirilmeleri amacıyla yetenekleri doğrultusunda, kendilerine birçok kamu görevi verilmiştir. İslam dininin aklı önemsemesi nedeniyle, bedensel ve zihinsel engelliler için gerçekçi çözümler oluşturulmuş, onlara sürekli istihdam sağlanmıştır. İnsanların güçleri yettiği işlerde çalıştırılması dinin esaslarındanadır. Bu noktada toplumsal yaşama katılan engellilerden gücü yeterli olmayacak hiçbir talepte bulunulmamıştır. Aksine bu gibi konularda ruhsatlandırılmışlardır (Çiçek, 2012: 53).

Toplumun engellileri ayrımcılığa maruz bırakmasını, ötekileştirmesini reddeden Kur'an-ı Kerim, toplumsal yaşamın erdemini ahlaki normlarla desteklemiştir. Bu doğrultuda Hız. Peygamber görme engelliye rehberlik yapmayı, işitme-konuşma engelliye açıklamalar yapmayı ve benzeri birçok davranışın dini ve ahlaki değerler içerdiğini örneklendirmiştir (Tezcan, 2007: 181). Kur'an-ı Kerim'de kendisine Müslüman olma maksadıyla gelen âmâ kişiye bilgi vermeye çalışması, ilgilenmesi hususunda Hız. Peygamber ikaz edilmiştir. Bu durumun Kur'an-ı Kerim'de yer alması engellilerle alakalı çoğu hususa ışık tutmaktadır (Tezcan, 2007: 167).

Hız. Peygamber ve kendinden sonra gelen dört halife döneminde birçok engelli sahabeye valilik, ordu komutanlığı, hazinedarlık, öğretmenlik gibi görevler verilmiştir. Hız. Peygamber engellilerin camiye gelmelerini öğütleyerek onların sosyal hayattan uzaklaşmalarına izin vermemiştir. Çarşı-pazar gibi toplumsal ve iş yaşamında engellilerin hayatlarını olumlu etkileyen uygulamalar yapılmıştır (Acara, 2013: 168). Medine'ye hicret sonrasında gerçekleştirilen 'Kardeşlik Projesi' (muahat) ile engelliler özenle kardeş ailelerle eşleştirilmişlerdir. Bu uygulama sonucunda engelli sahabelerin neredeyse tamamı evlenip çocuk sahibi olabirmiştir. Sahabelerin aile ve sosyal hayatlarında engellilik öncesi ve sonrası göze çarpan bir farklılık olmamıştır (Acara, 2013: 168).

Kelam Alanında Engellilik

İslam düşünce geleneğinde engellilik konusuna ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Teolojik ve metafizik bir problem olarak değerlendirilen kötülük sorunu, İslam ve Batı düşünce tarihinde önemli tartışmalara neden olmuştur. Ancak sorunun İslam düşüncesindeki süreci Batı'dakinden tümüyle ayrıdır. Batı düşüncesinde kötülük sorunu, pesimistler ve antiteistlerce, Tanrı'nın merhamet, iyicil ve kudret benzeri nitelikleriyle çelişkili olarak kabul edilmiştir. Tanrı'nın varlığına bir karşı çıkış olarak kullanılmıştır. Bu tezlere karşı olarak Augustinus ve Leibniz gibi teist düşünürler, kötülük sorununun kesinlikle Tanrı'nın üstün sıfatlarıyla çelişki taşımadığını ispat gayretiyle pesimist ve antiteistlere karşı kuvvetli bir teodise geleneği meydana getirmişlerdir (Özdemir, 2014: 350). Kötülük sorunu insan yaşamında oldukça önemli hale getiren konular arasında, Tanrı'nın mükemmelliği düşüncesiyle kötülüğün mevcudiyeti arasındaki çelişkiler, Tanrı'nın varoluş zorunluluğunu kabule götüren düzen ve amaç kanıtlarının ikna güçlerinin azalması bulunmaktadır (Haklı, 2002: 209).

İnsanların engelli olarak yaratılması problemine dualist (ikici) yaklaşımlarla cevaplar bulunmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşımlarda cevap olarak ya Tanrı'nın varlığı yok sayılmış ya da iyiliği bir Tanrı'ya kötülüğü de başka bir Tanrı'ya atfedilmiştir. Buna karşın teistler tanrının varlığını kabul edip tanrısal eylem ile kötülük arasındaki ilişkiyi anlamlandırmak için ilahi hikmet doğrultusunda akla ve vahiye dayalı kanıtlarla cevap aramışlardır (Işık, 2013: 2).

İnsanların başlarına gelen her sıkıntı ve uğursuzluk hiçbir nedenden bağımsız değildir. Tüm bunlar ancak Allah'ın izni ve taktir etmesiyledir. “*Allah'ın izni olmaksızın hiçbir musibet başa gelmez.*” (Teğabun: 64/11) manasındaki ayet de bunu doğrulamaktadır. İnsanın yaşamındaki tüm benzer sıkıntılar bir imtihan vesilesi olarak değerlendirilebilir. “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele* ” (Bakara: 2/155), “*Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz.* ” (Enbiya: 21/35), manasındaki ayetlerde bu gerçeğe dikkat çekilmektedir. İnsan yaşam ve ölüm sürecinde bir sınav içerisinde (Çiçek, 2012: 47).

Kur'an-ı Kerim'de “*Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. ...*” (Kasas: 28/68) ayeti bulunmaktadır. Bu doğrultuda engellilik durumu da Allah'ın dilemesidir. Benzer vurgu

şu ayette de bulunmaktadır: “*O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir. O’ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir*” (Al-i İmran: 3/6), ayetindeki farklı yaratılışlar, Allah’ın iradesi ve ilahi hikmetinin tezahürü olarak aktarılmıştır. Dolayısıyla Allah; insanları, bedensel, zihinsel vb. açılardan sağlıklı bir vücuda sahip biçimde yarattığı gibi, bu durumun aksi biçiminde de yaratabilir. Allah, mülk sahibidir. İstedğini istediği şekilde yaratır. Hiçbir şey O’nun için bağlayıcı değildir ve zorunluluk ifade etmez (Kasar, 2013: 80-81).

İslam dinine göre dünya hayatı, Müslümanlar için sınırsız imkânlar sunarak onları sonsuz saadete ulaştırmak için bir sınav alanıdır. Dünya hayatı ne bir cehennem hayatı ne de acıların çekildiği bir sürgün yeridir. Budistler için dünya hayatı acı bir serüvendir. Hristiyanlar için ise insan dünyaya gelirken günahkârdır. Ancak Müslümanlar için dünya da ahiret de önemlidir. İkisi arasında denge sağlamak durumundadırlar. Dünya hayatında acı ve zorluklarla karşılaşan Müslüman için kendi özel imtihanı başlamıştır. Her birey iyilik ve kötülük sınavında tek başınadır, tıpkı kendi içkin dünyasında olduğu gibi (Aslan, 2008: 103).

İnsan hayatına bütünüyle bakıldığında, maddi ve manevi koşullar, iyilik ve kötülükler çerçevesinde bir sınav söz konusu olduğu görülür. Bunlar sınavın şartlarının adil olmasının gerekleridir. Henüz kimin sınavda başarılı olduğu bilinmediğine göre, şimdiden zorluklarla mücadele eden ile bollukta yaşayanın durumlarını iyilik ve kötülük açısından değerlendiremeyiz (Aslan, 2008: 109).

Teodiselerin, din sosyolojisinin özel ilgi konusu haline gelmesinde modern zamanlara has büyük boyutlu değişimlerle beraber teolojide ve teodiselerin muhtevasında meydana gelen genişlemeler bulunmaktadır. Bu süreçte insan; doğa ve toplumsal yaşama hükmetmenin araçlarına ulaştıkça hem kendi sorumluluk sınırlarını genişletmekte hem de yabancılaşma, anlam krizleri ile toplumsal ve bireysel problemlerle karşı karşıya kalmaktadır. Artık acı ve felaketlerin ortaya çıkışında ve değerlendirilişinde inançla ve toplumsal boyutlar birbirlerinden kopuk değildir. Çünkü acılar, hastalıklar, toplu ölümler, felaketler toplumsal süreçlerle doğrudan bağlantılıdır. Her ne kadar zorluklar ve kötülükler, modern dünyanın akılcı, bürokratik süreçlerinde denetim altına alınmış görünse de; kitle iletişimi kanallarıyla yoğun, anlık ve kitlesel boyuta gelen kötülükler, birçok sorunla beraber yeni yaklaşımları zorlamaktadır (Çelik,

2007: 52). İnsanların yaşadıkları zorluklar sıkıntılar karşısında geliştirilen dini anlamlandırmalar çoğunlukla duygusal, yatıştırıcı bir dindarlığa sebep olmakta ve bu durum da mazlumiyet psikolojisi üretmektedir. Bunların yanı sıra din adına geliştirilen teodiseler, vücut bulan acı ve zorluklarda kaderciliğe ya da aksine isyana ve redde sürüklemektedir. Bu yönde bir biçimlenme dinin değişen içeriğinde ve inananlarının sosyolojik zemininde gerçekleşmektedir (Çelik, 2007: 57).

Allah'ın varlığı ve yaptıklarının yorumlandığı kaza ve kader ile oldukça alakalı olan engellilik hususunda hem tüm varlığı yaratan Allah'ın mutlak hâkimiyetini hem de kendisine kul ve muhatap olarak belirlediği insanın tercihlerindeki irade özgürlüğü bulunmaktadır (Işık, 2013: 7).

Kelamcılar, gerçeklik ile inançlar arasında akla uygun bir anlam kazandırma çabasındadırlar. Kur'an-ı Kerim'in ayetleri esas olarak kabul edildiğinde, engellilik halleri insanlara bir haksızlık, zulüm ve adaletsizlik değildir. Çünkü Allah zulüm etmez, zulüm noksanlığı içeren bir sıfattır. Zira Allah tüm eksikliklerden uzaktır. Şu ayetler durumu açıkça beyan etmektedir. “ ... *Rabbın hiç kimseye zulmetmez* ” (Kehf: 18/49), “*Benim katımda söz değiştirilmez ve ben kullara zulmedici değilim.*” (Kaf: 50/29), “*Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulüm etmez. ...*” (Nisa: 4/40), (Kasar, 2013: 84). Zulüm hakkın yitirilmesi veya hakkın ihlal edilmesi sonucu oluşur. İnsan kendini yaratana karşı herhangi bir hak sahibi değildir. Dolayısıyla engelli olma hali zulüm olarak nitelenemez (Kasar, 2013: 89).

Engellilik hususu; kelami tartışmalarda genel olarak bela, musibet ve kötülük bağlamında tartışılmaktadır. Bu tartışmalarda dikkati çeken önemli konu, Allah'ın yaptıklarındaki hikmeti ve olanların neden-sonuç ilişkisi bağlamında musibettir (ta'lil) (Işık, 2013: 7).

Mu'tezile düşüncesi, engellilik meselesine ilâhi adalet ilkesi açısından bakmaktadır. Ki bu ilke Mu'tezile'nin beş ilkesinden biridir ve hemen tevhid ilkesinin ardından gelmektedir. Tevhid Allah'ın birliğini, kullardan hiç kimseye zulmetmemesini, adalet ise O'nun sahip olduğu en temel niteliğini tanımlamaktadır (Işık, 2013: 8). Mu'tezile'ye göre engelliliğin iki boyutu bulunmaktadır: İnsanlardan kaynaklardan ve Allah'tan gelen. İnsanların sebep olduğu engellilik hali için kötülük demek kabul edilse de, Allah'tan gelen herhangi bir musibet için bunu söylemek mümkün değildir. Allah

adalet ve hikmet sahibidir. İnsanlara sirayet eden her türlü engellilik sorununun karşılığı ya bu dünyada ya da ahiret yaşamında tastamam verilecektir (Işık, 2013: 14).

Mu'tezile'nin genel görüşüne göre, Allah'ın buluğa ermemiş çocuklara bu dünyada ızdırıp çektirmesi, ibret ve imtihan sebebiyledir. İbret almaları gereken anne babalardır, yetişkinlerdir. Ahiret hayatında ise çocuklar için herhangi bir azap yoktur (Altıntaş, 2005: 51).

Allah'ın isimleri ve tüm kemal sıfatlarla nitelenmiş mükemmelliği, Eş'ari düşüncenin engellilik ve musibetlere yaklaşımının odağında bulunmaktadır. İnsan, aklının yetersizlikleri nedeniyle, evrendeki olumsuzlukları anlamlandırma, Allah'ın yaptıklarını yargılamak anlamına geleceğinden, O'nun kemal oluşunun tartışılmasını doğuracağından dikkatli davranmak zorundadır. İnsana düşen kötülük olarak adlandırılacak konuların gerisindeki hikmeti sorgulamamaktır (Işık, 2013: 13).

Eş'ari düşüncede, Allah'ın iradesini hikmet ve maslahatlarla sınırlamak mümkün değildir. Bu Allah'ın hikmet sahibi olmadığı anlamına gelmez. Yani hikmette, failin fiilinde, kendi maksadına uygunluk vardır. Hikmet vücutla değil, yüceliğin düsturundan, “fa’âlün limâyürid” hakikatine uygun gerçekleşir. Görünüşte insana kötü olan musibet ve engellilik durumlarının var edilmesinde Allah hikmet sahibidir. Kur'an-ı Kerim üstünde çalışma yapan düşünürler Hakim'den ancak hikmet tecelli eder düşüncesindedirler (Kasar, 2013: 101).

Maturidi düşünceyi kabul eden Ehl-i Sünnet kalamcılarına göre, Allah, engellilik ve kötülük olarak telakki edilen durumlarda ibret ve ders vermek amacındadır. Allah'ın kudreti ve hikmeti açısından bu gibi fiillerde anlam aramak ilk zamanlarda mümkün olmayabilir (Kasar, 2013: 101).

Maturidi düşünce, Eş'ari ve Mu'tezile düşüncelerinin yaklaşımlarında orta bir yol arar. Doğuştan ya da sonradan oluşsa da tüm engellilik durumunun yaratıcısı Allah'tır. Bu durumların Allah'ın adaleti ve hikmeti açısından kesin bir açıklaması bulunmaktadır. Ancak insanın akli, mükemmel ve ebedi olan Allah'ın yaptıklarında bulunan hikmeti kavrama konusunda yetersizdir. Buna rağmen insanın engellilik hususunda ilahi hikmetin anlaşılmasında herhangi bir sıkıntı bulunmamaktadır. Kur'an, sünnet ve akıl odaklı araştırmalar engelliliğe yüz yüze gelen bireylerin Tanrı

tasavvurları, hayatı anlamlandırmaları, dünya ve ahiret konularında iç huzurlarının sağlanması ve tatmin edilmeleri açısından oldukça önemlidir (Işık, 2013: 19).

Mu'tezile için, Allah kötülük yapmaktan arıdır, uzaktır, kötülükleri var etmez. Böylece O'na herhangi bir kötülük yakıştırılamaz. Eş'arilere göre bu, Allah'ın kudretini sınırladığından kabul edilmez. Fakat bu görüşlerini ileri sürerken onlar da Allah'ın tüm noksanlıklardan uzak olduğu görüşünü paylaşırlar. Eş'arilere ve Maturidilere göre Allah, hiçbir şeyi fayda gözeterek yaratmaz. Böyle olmakla beraber, O'nun var ettiği hiçbir şey de boşuna değildir. Yaratılan her şey ister yararlı olsun ve isterse de yararlı olmasın bunda mutlaka ilahi bir hikmet bulunmaktadır. Mutezile de bu görüşte onlarla beraberdir. Yalnız, Mutezileye göre kötülüğün var olmasında hiçbir hikmet mevcut değildir, olsaydı biz onu kavrayabilirdik. Eş'ariler ve Maturidilere göre durumun bizim idrakimizle ilgisi yoktur. Allah'ın kötü olanı var etmesinde de birçok hikmet bulunmaktadır (Özdemir, 2014: 352-353).

Fıkıh Alanında Engellilik

Fıkıh literatüründe özür "dinen veya hukuken meşru sayılan mazeret" manasında kullanılır ve özür sahibi kişiye ise ma'zur denir. Daha çok abdesti bozan konular için kullanılmaktadır. Özür sahipleri için ibadetlerini yerine getirme konusunda çeşitli kolaylıklar ve özel hükümler bulunmaktadır. İdrarını tutamayan, herhangi bir yarası sürekli kanayan, adet hali ya da bir hastalıktan dolayı akıntısı önlenemeyen kadın özür sahibi kabul edilir ve abdest alma konusunda kendisine özel hükümlere uygulanır. Özür sahibi şahıs, herhangi bir sorunu olmayan kişilere imamlık yapamaz (Acar, 2007: 134-135).

İslam fıkında hastalar ve engelliler için savaşmak zorunlu değildir. Bunun yanı sıra Hanefî mezhebinde engelliler cemaate katılmak, cuma ve bayram namazlarını kılmak, hacca gitmek gibi ibadetler ile mükellef değildirler. Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleriyle Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise, görme engelliler kişilere refakat edecek destekçinin bulunması durumunda belirtilen sorumlulukları yerine getirmekle yükümlüdürler (Özel, 1989: 554-555).

Hanefî mezhebine göre görme yeteneğinden yoksun engellilerin cemaate imam olması tenzihen mekruhtur. Çünkü temizlik konusunda gerekli hassasiyeti göstermede yetersiz kalabilmektedirler. Şâfiî mezhebine göre ise imamlık hususunda, gözleri

görenler ile görme yeteneğinden yoksun engelliler eşit durumdadırlar. Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre de görme yeteneğinden yoksun engellilerin imamlık yapmaları câizdir ancak tercih edilen engelli olmayan kişilerin imamlığıdır (Özel, 1989: 554-555).

Fıkıh literatüründe, imamlıkla alakalı çoğu müstehap olan birçok nitelikten bahsedilmektedir. İmamların köle, kör, topal, kambur, eli kesik veya çolak, veled-i zinâ, sefih gibi kişilerin imamlık yapmasında bir sıkıntı görmeyenler olduğu gibi söz konusu durumları imamlık için mekruh görenler de bulunmaktadır (Öğüt, 2000: 188-190).

İslâm hukukçularına göre görme yeteneğinden yoksun engelliler devlet başkanlığı ve hâkimlik görevlerinde bulunamazlar (Özel, 1989: 554-555). İslam âlimleri, devlet başkanının duyu organları ve uzuvlarının sağlıklı olması konusunda çoğunlukla görüş birliğindedirler. Yani hilâfet görevini sürdürmesine engel olacak sağırılık, dilsizlik, körlük, topallık gibi sorunların bulunmaması kastedilmiştir (Aydın, 1991: 153-164).

1.2.3. Dini Başa Çıkma ve Engellilik

Din sistematik bir yapı ile insanların yaşamlarında birçok işlev görmektedir. Bireylerin kontrol edemediği ve baş etmede güçlük çektiği bazı durumlarda, bu zorlukları anlamlandırma ve karşı koymada kullandıkları en önemli unsurlar arasında dini duygu, düşünceler bulunmaktadır. Bu tercih ve yönelimlerle bireyler çözüme odaklanarak rahatlık ve huzurlu olmayı hedeflemektedirler (Koç, 2005: 28).

İnsanları sıkıntılara sürükleyen, güç yetiremediği birçok içsel ve dışsal faktör bulunmaktadır. Bireyler bu zorluklara karşı koymak için birtakım bilişsel ve davranışsal çabalar sarf ederler. Bireysel dengeyi ve toplumsal uyumu sağlamaya yönelik bu çabalara "başa çıkma" adı verilmektedir. Bu başa çıkma sürecinde din de önemli fonksiyonlar üstlenebilmektedir. Karşı karşıya kalınan zorluklara anlam yüklemek ve yorumlamada din önemli çerçeveler sunmaktadır. Özellikle Allah inancı sayesinde bireyler bağlanma ve sığınma duyguları eşliğinde zuhur eden sorunların neden olduğu kaygıları azaltmaktadır (Hökelekli, 2015: 65). Bireyler çeşitli felaketler, kazalar, zorluklar karşısında kaldıklarında çaresizlik duyarlar. Ancak onları rahatlatan önemli bir unsur bulunmaktadır. Allah'ın umulmadık müdahalesi, desteği. Birçok insan savaş,

deprem, kaza ve sakatlıkla karşılaştığında dua ve ibadetlerle Allah'ın yardımına sığınmaktadırlar (Kula, 2005: 22)

Kula (2004)'ya göre, din bireylerin yaşadıkları sorunlar ile baş etmede bireysel denge ve toplumsal uyumunu kolaylaştırma sürecinde başvurulacak işlevsel kaynakların başında gelmektedir. Çünkü din, bireylerin hayatın anlamı ve değeri konularında kendilerinin amaç ve sorumluluklarını belirlemede de önemlidir. Bunun için bireylere yönelik tebliğ ve irşad çalışmalarında bulunmak gerekmektedir. Dolayısı ile yaşamda karşılaştıkları birçok güçlükle karşılaşan engelli bireylere de bu vasıta ile dinden ve onun gücünden faydalanması sağlanabilmektedir. Bunun içinde doğru bir noktadan hareket önemlidir. Bu noktalardan biri de engellilerin yaşamları, kişisel ve kategorik nitelikleri iyi bilinmeli, etkili ve sağlıklı bir iletişimle başlamak bulunmaktadır.

Yüzleşilen zor olaylara olumsuz anlamlar yüklenmemesinde dini başa çıkma sıklıkla kullanılmaktadır. Kötü ve baş edilmesi zor olan olayların bireyler tarafından kabul görmesi ve iyileşme sürecinin hızlandırılması için dini başa çıkma sürecinin de başlaması gerekmektedir. Dini başa çıkma sürecinde özellikle dua, iman, sabır gibi çeşitli ritüel ve duygular ön plana çıkmaktadır. Bu başa çıkmada aileden ve Allah'tan alınan destek bireyin uyum sağlamasında işlev sahibidir (Eryücel, 2013: 267)

Bireylerin başa çıkma sürecinde, karşı karşıya kaldıkları durumlar onların yaşamlarında bilişsel ve duygusal anlamlandırmalarında farklı yönler hatta değişimlere neden olmaktadır. Dolayısı ile bu durumlar bireylerin bedensel ve ruhsal sağlıkları üstünde etkili olmaktadır. Yaşam memnuniyetlerinin düzeylerine etki etmektedir (Ayten ve diğ., 2012: 46).

Dini başa çıkma sürecinde, bireylerin yaşadıkları zorlukları iyiye yorma ve sorunlarını çözümlerken Allah'tan yardım görmeleri, din kardeşliğinin bulunması ve onların verdikleri destekler bulunmaktadır. Bu süreçte önemli olan bir konu da bireylerin sahip oldukları ile yetinmeleri, hallerine razı gelmeleri, şükredip şikâyetle bulunmamaları da bulunmaktadır. Dolayısı ile bu nitelikteki yaklaşımlar bireylerin yaşamlarında hoşnut olmalarında ve daha güzel bir yaşam sürmelerinde belirleyici olmaktadır (Ayten ve diğ., 2012: 49).

Beklenmedik bir zaman ve biçimde gerçekleşen çeşitli olaylar bireylerde şok, şaşkınlık, çaresizlik, üzüntü, depresyon, inkâr vb. gibi duyguların ortaya çıkmasına ve

rutin hayatının bütünüyle değişmesine etki edebilmektedir. Bu gibi sorunlarla karşılaşan bireyler için güçlü bir yatıştırıcı, teskin edici ve anlam yükleyici bir güç önem arz edecektir. Ki bu güce dayanarak kişinin hayatını altüst eden çeşitli olaylarla baş etmesi kolay olacaktır. Engellilik hali belirtilen koşulları barındıran özel bir yaşam deneyimidir. Engelli bireylerin de böylesi durumlar karşısında dinden, manevi ve moral destekten yararlanması sağlanmalıdır. Böylece olumsuz duygu ve yaşantılarla başa çıkmasında, hayatını olabildiğince normalleştirmesinde kolaylık sunacaktır (Kula, 2006: 91).

Engelli gençlerin engellilik halini kabul etmesinde bilişsel düzeyde dinin yaşamı anlamlandırmadaki gücü ve engellilik durumunu değerlendirmesinde bilgiler aktarılması hayatını sürdürmesinde önemlidir. Başa çıkma unsurlarının tanıtılması ve işlevlerinin farkına varmasının sağlanması gerekmektedir. Hayatı anlamlandırma da insanın yaşam amacı, hayatta karşılaştığımız birçok farklı sorun ve etkilenen insanların varlığı, imtihan ve kefaretle iyi ve kötünün bulunuşu dini başa çıkma da başvurulacak konular arasında bulunmaktadır. Engelli gençler toplumsal çevrelerinin kendilerine yönelik kimi tutumlardan hareket ederek çeşitli sonuçlara varabilmektedir. Bu noktada kendilerine dair benlik imgesi olumlu ya da olumsuz olabilecektir. Halini kabul etme ve yaşama uyum geliştirme noktasında din önemli bir referans kaynağıdır (Kula, 2000: 201).

1.3. SOSYALLEŞME

Sosyalleşme, modern bir kavram olmasına karşın, bir olgu olarak insanlık tarihi kadar eskidir. Bu olgu, sosyalleşme olarak adlandırılmasa da, insan ve toplumu anlamaya çalışan her bilim adamı ve düşünürün, konuyla ilgili düşünceleri mevcuttur (Okumuşlar, 2013: 23).

Sosyalleşme, ilişkilerde “biz” duygusunun gelişmesi, beraber hareket etme isteğinin ve kapasitesinin gelişmesi anlamına gelmektedir (Ross, 1919: 652). Bireyin içinde yaşadığı toplumun hayat biçimiyle uyumlu hale gelmesi ve toplumun kültürel öğelerini öğrenmesi toplumsal açıdan sosyalleşme; doğumla başlayarak sahip oldukları yetenekleri sosyal yaşam içerisinde ortaya çıkarması ve geliştirme süreci ise bireysel açıdan sosyalleşmedir (Kızılçelik, 1994: 383).

En genel ve yaygın kullanımıyla sosyalleşme kavramını Gecas (2000), bir bireyin kendi grubunun normları, değerleri, inanışları, tutumları ve dil karakteristiklerini edindiği etkileşim süreci olarak değerlendirir. Bu edinim sürecinde bireyin benliği ve kişiliği yeniden oluşturulur ve şekillenir. Bu nedenle sosyalleşme sosyal yaşamda iki önemli soruna işaret eder: Bir nesilden diğer nesile toplumsal devamlılık ve bireylerin sosyal gelişimi. Sosyoloji içerisinde sosyalleşmeye yönelik iki temel yaklaşım söz konusudur: Birisi sosyalleşmeyi öncelikli olarak sosyal rollerin öğrenilmesi olarak görür. Diğer -daha yaygın olan görüş- ise sosyalleşmeyi, benliği oluşturma olarak görür. Samimi ve karşılıklı ilişkiler bağlamı içerisinde benlik ve kimliğin gelişimi sosyalleşmenin çekirdeğini oluşturmaktadır.

Gould (2011c) ise; sosyalleşmeyi, kişiler arası iletişim yoluyla davranış, değer ve kimlikleri öğrenme olarak tanımlanmaktadır. Sosyoloji alanında, sosyalleşme ilişkileri, kişisel ve kişiler arası deneyimleri ve benliğin oluşumunu incelemeye imkân sağladığı için oldukça önemlidir. Sosyalleşme, bir kişinin diğer bireylerle etkileşime geçtiği zamanki sosyal öğrenme şekli olarak tanımlanabilir. Kimileri bu sürecin sadece çocukluğa has olduğunu söylerken kimileri de bunun kişinin tüm yaşamına yayıldığını söylemektedirler. Psikologlar ve sosyologlar, sosyalleşme üzerine yüzyıldan fazla bir süredir çalışmaktadırlar. Sosyal öğrenme teorisinin, sosyalleşmeyi anlamada ve kişilere bu süreçte yardımcı olmada yararlı olduğu ortaya konulmuştur. Sosyalleşme süreci, bir kişiye benlik algısını oluşturma ve toplumla nasıl iletişime geçeceğini anlama yetisi kazandırır. Bu bağlantı; kişinin kültürü ve çevresindeki değerleri, inançları ve normları içselleştirmesi ile sağlanır. Sosyalleşme kimlik oluşturma ve sosyal işlev alanında temel bir rol oynar. Sosyalleşme ile insanlar kültürlerine uygun davranışları öğrenir ve kendi kültürlerindeki insanlarla nasıl iletişim kuracaklarını öğrenirler.

Fichter (2006), sosyalleşmenin nesnel ve öznel olmak üzere iki açıdan sınıflandırılabilirliğini belirtmektedir. Nesnel olarak sosyalleşme bütün bireyleri etkileyen, toplumsal yapının sürekliliği için toplumsal kültürün genç nesillere aktarıldığı, toplumsal yaşama düzenlilik kazandıran bir sosyal kontrol sürecidir. Böylelikle; toplumun "yaşama deseni"nin üyeler tarafından içselleştirilmesi sağlanır. Öznel sosyalleşme, bireyleri "toplumca kırılmış" bir duruma getirerek sosyolojik manada "doğallaştırır". Bu durum evrensel niteliktedir. Bireyin sahip olduklarının toplumla etkileşim sonucu ortaya çıktığı gerçeği ile ilişkilendirilebilir. Böylece bireyin

toplumsal yaşama uyumlu hale gelmesi sağlanır. Kültür, içselleştirildiğinde bireyi etkileyerek somut davranışlara yansır. Ancak davranışları etkileyen sadece kültür değildir. Aynı zamanda bireylerin öznel hayatı, duygu ve düşünceleri de davranışlarını etkilemektedir.

Sosyalleşmeyi başarılı ve başarısız olarak kategorize etmek mümkündür. Başarılı sosyalleşmede; bireylerin davranışlarını denetleme ve sınırlama özelliği bulunmakla beraber onların daha yaratıcı ve yapıcı olmaları da hedeflenmektedir. Bireyler güdülenir, teşvik edilir, gelişim ve başarıya ulaştırılır (Tezcan, 1995: 40). Başarılı bir sosyalleşmenin temelini, ebeveynler ve diğer sosyalleşme ajanları ile olumlu bir ilişki kurulması oluşturur. Çocuklar, sosyalleşme ajanları ile olan olumlu ilişkilerinden dolayı uyumludurlar. Sosyalleşmenin önemli parçalarından birisi de kontrol ve davranış kurallarının dayatılmasıdır. Bu aşamada hiyerarşik güç alanları devreye girer. Ebeveynler için sosyalleşmenin amaçlarından birisi çocuklarının isteklerini kendi istekleri ile uyumlu hale getirmektir. Bu yapılmalıdır fakat aynı zamanda çocuğun kendi davranışlarını kendi kontrol ettiği otonom duygularını da teşvik edici şekilde yapılmalıdır (Bugental ve Grusec, 1998: 394).

Başarılı sosyalleşmenin üç koşulunu Koştay (1987), şu başlıklarla vurgulamaktadır: Bireylerin sahip olduğu bilgi ve davranışları yeni edineceklerinden ayırt edebilmesi, çocuğun beklenen davranışlar gerçekleştiğinde ödüllendirilmesi aksi halde istenilmeyen davranışlar karşısında cezalandırılması ve istediği bir davranıştan alıkonulan bireylerin uygun bir şekilde ikna edilmesi gerekmektedir.

Başarısız sosyalleşmede; toplumsal yaşam içinde bireyler bütünüyle istenilen yönde kazanım elde etmez, toplumun kültürünü kabul etmez. Bazıları da toplumsal yaşamdaki çatışma ve sorunlardan dolayı sapma davranışı ortaya koyabilir. Bazı zamanlar bu sapma davranışları patolojik düzeylere de ulaşmaktadır (Tezcan, 1995: 40). Başarısız sosyalleşme söz konusu olduğunda, muhtemelen bu durum, sosyalleştirme araçlarının kurumlaşmış model ve açıklamaların gerektiği gibi telkin edilmemesinden ortaya çıkmıştır. Bireylerin edindikleri bilgi ve becerilerin sonraki yaşantılarında çelişkiler oluşturması da bir neden olarak değerlendirilebilir (Okumuşlar, 2013: 49).

Sosyalleşme, bireylerin bir veya daha fazla sosyal grubun birer üyesi haline gelmeleri için nasıl desteklendikleri anlamına gelmektedir. Buradaki “destek” kelimesi önemlidir. Çünkü sosyalleşme tek yönlü bir süreç değildir. Grubun yeni üyeleri sosyalleşme sürecinde aktifler ve grubun eski üyelerinden neyi kabul edip etmeyecekleri konusunda seçicidirler. Bunun yanında, yeni üyeler de eski üyeleri sosyalleştirmek için harekete geçebilirler (Grusec ve Hastings, 2007: 1).

Okumuş (2014)'e göre, tipolojik olarak sosyalleşme olgusuna bakıldığında birçok sosyalleşme tipi bulunmaktadır. Bu tiplerden bazıları kısaca şöyle tanımlanabilir: *Birincil sosyalleşme*; çocuklar için temel bir süreçtir. Sosyalleşme sürecinin yön ve yapısını belirlemektedir. *İkincil Sosyalleşme*; ailenin dışında meydana gelen, kurumsal ve toplumsal bir grubun üyesi olarak istenilen davranışın öğrenilmesini ifade eder. *Cinsiyet sosyalleşmesi*; çocuklara ailede kadın ve erkek rollerinin öğretilmesi süreçlerini barındırır. *Örgütsel sosyalleşme*; yeni üyenin örgüt yapısı içindeki rolünü gerçekleştirmek amacıyla sahip olması gereken bilgi ve becerileri edinmesidir. Örgüte katılan yeni üyeler bu süreçte, organizasyonun tarihi, değerleri, kültürü ve işleyişi konularında bilgi sahibi olurlar. *Kurumlara göre sosyalleşme*; toplumsal kurumların kendine has sosyalleşmesini içerir. Bu kapsamda sosyalleşme; ailevi, eğitimsel, siyasal, dinsel, ekonomik ve boş zamanlar olmak üzere altı tipte ele alınabilir. *Mesleki sosyalleşme*; bireylerin mesleğe kabul konusunda gerekli basamaklardan geçilmesi, mesleğin ayrıntılarının öğrenilmesi, meslek kurallara uygun davranılması gibi koşulların yerine getirilmesi sürecini ifade eder. Bunlarla beraber; dar veya geniş sosyalleşme, sağlıklı veya patolojik sosyalleşme, yavaş veya hızlı sosyalleşme, gönüllü/iradi veya zorunlu sosyalleşme, dini veya dini olmayan sosyalleşme, olumlu ve olumsuz sosyalleşme, planlı ve plansız sosyalleşme, zamansal sosyalleşme, grup sosyalleşmesi ve doğal sosyalleşme gibi tiplere de ayrılabilir.

Sosyalleşme sürecinde toplumsal yaşamın iki boyutunun göz ardı edilemeyeceğini Çoştı (2009) şöyle dile getirmektedir: Bireylerin gelişimi ve toplumsal yapı ile kültürün sürekliliği. Sosyalleşme, ilkel toplumlardan bugüne modern toplumlara değin insanın varoluşuyla birlikte evrensel niteliğini korumuştur. Bütün toplumlar kendi sürekliliklerini sağlamak ve kültürünü olgunlaştırmak amacıyla sosyalleşme sürecini dikkate almak zorundadırlar. Bireyler diğer bireylerle etkileşime geçerek onların kendileri için neler düşündüğünü, ayna benlik vasıtasıyla algılar ve kendi benliklerini

oluşturur. Bireyler toplumla olan ilişkileri esnasında ait oldukları grupların kurallarını, değerlerini, kendilerine özgü dillerini edinirken aynı zamanda kişiliğini de biçimlendirir.

Sosyalleşmede ilk olarak bireyler alıcı, kültür ise aktarıcıdır. Sonrasında kültürel değerleri edinen bireyler kültürün aktarıcısı, taşıyıcısı konumuna gelirler. Toplumu oluşturan bireyler sosyalleşmede "benzeşme" ve "farklılaşma" süreçleri yaşamaktadırlar. Benzerlikle toplumsal uyum, farklılıkla öznel kişilik gerçekleşir (Sözen, 1999: 101).

Her birey kendine özgü bir somut toplumsal yapı ögesi tarafından sosyalleştirildiği için, evrensel açıdan bir sosyalleşme sürecinden bahsetmek mümkün değildir. Bireylere göre önemli olan hâlihazırda içinde bulundukları zamanda geçerli olan sosyalleşme sürecidir. Kendilerinden önceki koşullar önemli değildir. Doğdukları andan itibaren geçerli olan bir durumdur. Asıl olarak bir başlangıç göstermek de söz konusu değildir. Topluma dâhil olan her birey için müstakil bir süreç vardır. Sosyalleşmede önemli olan unsur, bireylerin sahip oldukları nitelikler değil, onların kişilik ve kimlik edinmelerinde sosyal hayata ait kültürel vb. öğeleri edinerek topluma uyumlu hale gelmeleridir (Tezcan, 1995: 38-39).

Toplumsal değişme kaçınılmaz olduğundan sosyalleşme bütünüyle gerçekleşemez zira aile, hukuk, siyaset, değerler gibi alanlarda değişimler oluşmaktadır. Böylece kuşaklar arası kopmalar meydana gelmektedir. Yine sosyalleşmenin farklı boyutları bulunmaktadır. Toplumu meydana getiren değişik ekonomik, sosyal ve kültürel niteliklere sahip gruplar farklı hayat şekilleri sürdürmeleri bu boyutları ifade etmektedir (Ozankaya, 1996: 148).

Grusec ve Hastings (2007), sosyalleşmenin, birçok çıktıyı içerdiğinin altını çizmektedirler. Bunlar; sosyal, duygusal, bilişsel ve kişisel alanlarda yer alan kurallar, roller, standartlar ve değerlerin kabul edilmesidir. Bazı çıktılar sosyalleşme ajanları tarafından şiddetle istenebilirken bazıları ise belirli sosyalleşme pratiklerinin yan etkileri olarak istenmeyebilir (sert ebeveynliğin sonucu olarak düşük benlik saygısı, nefret, akranlara karşı agresif olma vb.). Sosyalleşme birçok yolla gerçekleşebilir (sapma sonrası disiplin, model olma, proaktif teknikler, rutinler, ritüeller ve sosyalleşme ajanı ile sosyalleşme sürecinde yer alan birey arasındaki etkileşim tarzları). Sosyalleşme,

yaşam boyu devam eder ve birçok farklı kişi tarafından (ebeveynler, öğretmenleri akranlar ve kardeşler; okul, medya, internet genel kültürel kuruluşlar) başarılabilir. Son olarak ve en önemlisi, sosyalleşme; biyolojik, sosyokültürel unsurların karmaşık ve iç içe geçmiş şekilde etkileşimleri fark edilmeden anlaşılamaz.

1.4. DİNİ SOSYALLEŞME

Okumuş (2014), bireylerin gündelik yaşamlarında ailevi, ideolojik, iktisadi, politik, ahlaki sosyalleşmesi gibi dini sosyalleşmeden de söz etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Bireyler doğumlarından itibaren aile içinden başlayarak toplumun kendine özgü birçok alanında sosyalleşmeyi; dinin, inanç, emir ve yasaklarını farklı kanallar vasıtasıyla öğrenerek bunları yaşamında uygulamaya çalışır. Toplumsal bir kurum olarak dinin bireyler üstündeki etkisi sebebiyle dini sosyalleşme, dini olmayan alanlar üstünde de etki sahibidir. Toplumsal bağlamda din sosyalleşme, sosyalleşme de din kurumu üzerinde güç sahibidir. Dolayısıyla din ile sosyalleşme, birbirlerine karşılıklı olarak tesir etmektedir. Din, değer ve etkisi ile bireyler nezdinde; sosyalleşme de olgusal süreç içerisinde sahip olduğu kanal ve unsurlarının etkilerine binaen bireylerin dini bilgiler edinme ve edindiklerini davranışlarına yansıtmada etkilidir.

İnsanların kişilik gelişimlerinin önemli bir boyutu, dini inanç, değer ve kodlarla belirlenir. Bu süreç diğer kültürel ve dinsel unsurların benimsenmesiyle devam etmektedir. Bu sürece dini sosyalleşme denir ve kısaca şöyle formüle edilebilir; Dini Sosyalleşme = İnsan Fıtratı x Toplum-Kültür-Din= Dini Kişilik ya da Kişisel Dindarlıktır. Dolayısı ile sosyalleşme de iki önemli unsur bulunmaktadır. Bireylerin dini sosyalleşmesi, bireyin doğuştan getirdiği beşeri eğilim ya da yeteneğin belirli toplumsal ve kültürel koşullarla etkileşimi sonucu oluşan bir süreçtir (Günay, 2010: 423).

Öncelikle bir eğitim ve öğretim hususu olan dini sosyalleşme Kirman (2011)'a göre, bireylerin kişilikleri edinip geliştirdikleri bir süreç olarak kabul edilen sosyalleşme olgusunun önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Dinsel ve manevi toplumsal kültür unsurları, gençlerin kimlik oluşumunda önemli bir yer edinmekte ve bu durum da ancak eğitim yoluyla ciddi bir etkiye sahip olmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in "Her çocuk fitrat üzere doğar, sonra anası babası onu Yahudi, Hristiyan

veya Mecusi yapar.” ifadesini “sosyalleşme hadisi” olarak dile getirmek doğru görünmektedir. Bu hadis, dini sosyalleşme sürecinde ailenin ehemmiyetine dikkat çekerek dini eğitim öğretimin henüz çocukken başlaması gerektiğinin önemini vurgulamaktadır.

Arabacı (2003), dini sosyalleşmede kullanılan dilin önemi üstünde durmaktadır. Dini içerikli bilgilerin çoğunlukla soyut olması nedeniyle bir sembol ya da bir imge vasıtasıyla aktarılması gerekmektedir. Dini içerikli konular tartışılırken kullanılan dilin sade ve anlaşılır oluşu dini sosyalleşmeyi etkilemektedir. Dini sosyalleşmede kullanılan kavram ve sembollerin çocuklar anlayabileceği düzeyde ve yaşlarına uygun nitelikte olması gerekmektedir. Ayrıca çocuklar için kullanılan kitapların hazırlanmasında, bireylerin kitle iletişim araçları vasıtasıyla bilinçlendirilmesinde de bunun özenle yerine getirilmesi gerekir.

Dini bilginin niteliği sosyalleşmenin etkili ya da etkisiz olmasını belirleyen önemli unsurlardandır. Dini bilgiler, hayata dair ve gerçekçi bir içeriğe sahip olduğu ölçüde dini sosyalleşme de o kadar etkili olacaktır (Arabacı, 2003: 48). Dini sosyalleşme sürecinde önemli olan bir husus da dinin insan yaşamını her koşulda ön planda alması, referanslarından hareketle hiçbir şekilde kimseye zulüm yapılmasına izin vermemesidir. Dahası din, daima kendine inananlara rehber olma görevini yerine getirmektedir. Sosyalleşme sürecinde bu unsurun genç nesillere aktarılması sosyalleşmenin seyri açısından dikkate değerdir (Polat, 2002: 212).

Dini sosyalleşme, bireylerin davranışları bütünüyle etki altına alamaz, çünkü onların bireysel gereksinimleri, güdü ve amaçları da davranışlarında belirleyicidir. Karşılıklı etkileşim niteliğinde olan bu süreç içerisinde bireyler, toplumun desteğiyle dini tutumlarını geliştirirken toplumun dini geleneğinin devamına da katkı sunmaktadır (Arslan, 2006: 62).

Doğan (2010), bireylerdeki dini tutumların oluşmasında birçok etken bulunduğunu vurgulamaktadır. Kültür, tutumların en geniş manada bireylere sunulduğu alanı oluşturmaktadır. Birey, dini değerleri ve normları bu alanda etkili olan sosyalleşme süreciyle edinir. Bu süreçte en etkin çevresel nedenlerden en önemlisi ailedir. Aile bireyin dini, politik gibi birçok tutumunun oluşmasında oldukça etkilidir. Daha sonrasında alınan eğitimin niteliği dine karşı olumlu veya olumsuz tutumların

oluşmasında etkili olacaktır. Bireyin yaşadığı köy kasaba, kent gibi toplumsal yaşam alanları dini tutumların oluşumunu etkileyecektir.

Engellilerin toplumsal hayatla bütünleşebilmesi bakımından dini sosyalleşmeye özen gösterilmelidir. Çocukların, gençlerin dini sohbetlere katılması, dini ibadetleri insanlarla beraber yerine getirmelerine dikkat edilmelidir. Ayrıca, bu süreçte onlara yapabilecekleri görev ve sorumluluklar verilerek dini toplumsal hayata katılımları teşvik edilmelidir (Kula, 2000: 201).

1.5. SOSYALLEŞME KURAMLARI

Sosyalleşme, her ne kadar birçok sosyal bilimin kullandığı bir kavram olsa da, sosyalleşme olgusunu geniş çerçevede tüm boyutlarıyla açıklayan bir kuram henüz ileri sürülmemiştir. Sosyoloji, sosyal antropoloji ve psikoloji bilim alanları, olgunun çok boyutlu niteliğinden ötürü, konuyla ilgili olarak birbirlerinin kavramsal içeriğini ve bakış açılarını kullanabilmektedirler. Bu açıdan bakıldığında sosyalleşme olgusu bilimler arasında interdisipliner köprüyü oluşturmaktadır. Psikoloji, aile-çocuk etkileşimi boyutunu, antropoloji kültür aktarma sürecini, sosyoloji de sosyalleşme kanalı olarak çeşitli toplumsal kurumları araştırmaktadır (Okumuşlar, 2013: 39).

Sosyoloji literatürüne bakıldığında sosyalleşme kavramını ilk kez Fransız Sosyolog Emile Durkheim kullanmıştır (Yılmaz, 2013: 320). Kavramı, Talcott Parsons "sosyal düzen problemi"ni çözümlerken, Mead ve Cooley gibi sembolik etkileşimci sosyologlar da sosyal benlik kavramının açıklanmasında ön plana almıştır (Giddens ve Sutton, 2014: 254).

Sosyalleşmeyi, sosyolojik bir tanımlamada ilk kullanan yazar ise George Simmel'dir. Bu kavramı tanımlamayı Simmel, 1895'te yayımlanan 'The Problem of Sociology' (Sosyoloji Problemi) adlı makalesinde yapmaktadır. Sosyalleşme konusuyla alakalı olarak öncü nitelikteki metinlerden biri de Franklin Henry Giddings'e ait olan, 1897 yılında yayımlanan 'The Theory of Socialization' (Toplumsallaşma Teorisi) adlı çalışmadır (Aktaran: Çoştı, 2009: 123).

1.5.1. İşlevselcilik ve Yapısal-İşlevselcilik

1.5.1.1. Emile Durkheim: Toplumsal Dayanışma ve Bütünleşme

Durkheim, sosyolojinin kurucularındandır. Önemli eserleri arasında; Toplumsal İş Bölümü Üzerine 1893, Sosyolojik Yöntemin Kuralları 1894, İntihar 1897, Dini Hayatın İlk Biçimleri 1912 adlı eserler bulunur (Arslantürk, 2014: 182). Onun sosyolojisinin ana kavramlarından biri kolektif bilinçtir. Kollektif bilinç kolektif fikirlerin toplamıdır. Bunların temelinde de dinsel inançlar ve fikirler bulunmaktadır. Durkheim din sosyolojisi terimini kullanan ilk kişidir (Bayyigit, 2014: 27-28). Durkheim iki önemli toplumsal yapı dayanışması ileri sürer: Mekanik ve organik dayanışma. Durkheim'ın, mekanik ve organik dayanışma sınıflaması hem geleneksel hem de modern toplumların bir betimlemesidir. Bu teorik içerikte, toplumsal bütünleşme şekilleri, toplumsal yapının farklılaşmasıyla meydana gelen değişimler bulunmaktadır (Turner ve diğ., 2013: 357).

Durkheim'a göre; mekanik dayanışmaya sahip geleneksel toplumlarda, insan ve grup içi ilişkiler informel, yüz yüze ve güçlü dayanışmayı barındırır. Bireyler toplumsal yaşamda herkesçe kabul edilen, uygulanan ortak adetler ve ritüeller olduğunun bilincinde ve bu doğrultuda davranmaktadırlar. Bireylerin davranışlarında kolektif bilinç bütünüyle hâkimdir. Bu yalın toplumsal yapılarda herkes birbirlerine benzemektedirler. Bireysellik düzeyi düşük, toplumsal farklılıklar azdır. Uyum sosyalleşmeyle aile ve din gibi esas toplumsal kurumlar vasıtasıyla oluşur. Ancak, toplumlar modernleşme sürecine girdiklerinde iş bölümü karmaşık hale gelir. İnsanlar kırdan göç etmek zorunda kalırken mekanik dayanışma topluma dar gelmeye başlar. Toplumda farklı yaşam biçimleri, alt kültürler artarak, benzerlik azalarak farklılaşma ortaya çıkacaktır. Homojen yapı yerini heterojen yapı ve ilişkilere bırakır. Kolektivizm bireycilik ile ortak mülkiyet özel mülkiyet ile yer değiştirecektir. Toplumcu sorumluluk yerine bireysel hak ve sorumluluk gelişir. Resmi olmayan sosyal denetim araçları etkisini yitirir, toplumsal bütünlüğü sağlayamaz. Sosyal kontrol gücü; aile, ahlak ve dinden, hukuk ve devlete geçer. Günümüz gelişmiş toplumlarında bireyler birçok açıdan başkalarına muhtaç durumdadırlar. Modern toplumların temelinde, ekonomik bağımlılık yanında, karşılıklı çıkar ve işbirliği bulunur (Slattery, 2008: 115-16).

Ortak bilinç/vicdan olarak da adlandırılan kolektif bilinç, aynı toplumda yaşayan insanların ortak inançları ve duygularının, kendilerine has bir hayatı meydana getiren bir sistemdir. İnsanlar bir toplumsal hayat ve kültürün içine doğarlar. Bu kültür de onlara kolektif bilince göre bir benlik kazandırır. Bu bilinç toplumsal dayanışmanın temelini oluşturan ortak ahlak ve değerler bütününe ifade eder (Slattery, 2008; Turner ve diğ., 2013).

Mekanik toplumlarda kolektif bilinç dini muhteva taşır ve bireyi kolektif varlığa güçlü bir şekilde bağlar. Organik yapılarda bu bilinç etkisini yitirir ve dinin gücünün azaldığını da gösterir. Mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçişle anomi potansiyel olarak artacaktır. Anomi, mekanik toplumsal dayanışmalı yapıdan organik dayanışmalı yapıya doğru değişimde geçişin çok hızlı gerçekleşmesi ve değerlerin etkisinin azalmasıyla ortaya çıkar. Değerlerin genelleşmesiyle bireylerin bunlara olan bağlılıkları da zayıflayıp bu değerlerin toplumsal düzeni destekleyici nitelikleri azalacaktır (Turner ve diğ., 2013: 363). Durkheim'a göre, insanlar arasındaki etkileşimde din; bireysel davranışları kolektif fikirlere bağlayan, istek ve duyguları düzenleyip denetleyen, onları toplumsal hayatın kültürel ve yapısal boyutlarına bağlayan niteliklerle çeşitli sembol sistemlerinin oluşturulmasına kaynaklık eder (Turner ve diğ., 2013: 375).

Durkheim, "Toplumsal İş Bölümü" adlı çalışmasında, geleneksel ve modern toplumları bir arada tutan en önemli olgunun ne olduğunu bu iki toplumsal yapıyı karşılaştırmalı olarak inceleyerek anlamaya çalıştı. Sonucu geleneksel toplumların kolektif bilinç olarak nitelediği güçlü bir ortak ahlaka ve değerlere sahip olmalarına bağladı (Ritzer, 2011: 19).

Farklılaşma nitelikleri düşük olan toplumlarda, herkes için oldukça önemli görülen kollektif bilinç tüm üyeleri etkisi altına alır. Kişiler genelde güçlü, katı ve dinsel içeriği yüksek kolektif düşüncelere değer görmekte ve uymaktadırlar. Farklılaşmış toplumlarda, kolektif bilinç daha az insanı etkisi altına almaktadır. İnsanların çoğu için bu ortak düşüncelerin pek de etkisi kalmamıştır. Kolektif bilincin önemi gücü ve değeri insanlar nezdinde azalmıştır. Oldukça esnektir ve değişen şartlara göre nitelik değiştiren ve gittikçe dini rengini yitiren bir boyut kazanmıştır (Ritzer ve Stepnisky, 2015: 15).

Birey, toplumsal yaşam içerisinde somut ve yapısal ilişkilerden etkilenmektedir. Buradaki yapı vurgusu, somut bir fiziksel ilişkiyi yani bireylerin diğer insanlarla ne süreyle ve ne yoğunlukta ilişki içinde olduğunu ifade etmektedir. Bu ilişkiler doğrultusunda toplumsal yoğunluktaki değişik yapı ve fikirler bireylerin düşünce ve duygularını dolayısı ile akılcı düşünme, tartışma gibi birçok seçeneği dikkate almalarını etki altına alır. Bu süreçte asıl belirleyici unsur tekil bireyler değil, bireylerin birbirleriyle olan etkileşimleridir (McCormack ve Collins, 2015: 193).

1.5.1.2. Talcott Parsons: Sistem Kuramı

Özellikle Amerika'da etkili olan yapısal işlevselci kuramın en önemli temsilcisi olan T. Parsons sosyal bilimlerdeki temel fikirlerin sentezini -toplumsal yapıyla birlikte bireyin davranışlarını da anlayarak- yapmaya çalışmıştır. Toplumlara sistem yaklaşımı ile çözümlemeye çalışır (Slattery, 2014: 375-376).

Sosyalleşme ile ilgili iki temel yaklaşım söz konusudur. Bunlardan eski olanı, yapısal işlevselcilik ile ilişkili olanı, sosyalleşmeyi sosyal rollerin öğrenilmesi olarak görür. Bu yaklaşımın temel üreticilerinden olan Parsons (1955)'a göre, bireyler ait oldukları toplumların rollerini ve statülerini öğrenerek ve içselleştirerek o toplumun üyeleri ile bütünleşir. Roller, sosyal ve kültürel sistemlerin önemli birer unsuru olmasından, normatif ve değer bileşenlerini içermesinden dolayı, rollerde sosyalleşme bireylerin toplumla bütünleşmeleri için temel bir araç olur ve böylece sistemin devamlılığını sağlar. Daha yaygın olan ikinci yaklaşım, sosyalleşmeyi benliğin inşa edilmesi olarak görür. Bu yaklaşım ise sembolik etkileşimcilik ile ilişkilidir (Gecas, 2000: 14525-14526).

Parsons'a göre, her toplumda toplam üç sistem mevcuttur. Bunlar, sosyal sistem, kişilik sistemi ve kültür sistemidir. Kişilik sistemi, "aktör" denilen bireylerin, kendi isteklerini ve kültürel ihtiyaçlarını yerine getirmek için gerçekleştirilen etkinliklerden meydana gelir. Bu etkinlikler sosyalleşme sürecinde edinilen şekilde yerine getirilir ve bu açıdan "rol" diye adlandırılır. Rol kavramının içeriğinde, bireyin yerine getirmesi gerekenleri ve bunları nasıl yerine getireceği ile diğer bireylerinden kendisinden bunları yerine getirmesini beklediklerini bilmesi bulunmaktadır. Roller, eylem kalıplarıdır ve bunlar "kişilik sistemi"ni meydana getirir. Sosyal sistemin uyum işlevini yerine getiren

kişilik sistemi, kültürel değerler ve normlar tarafından biçimlendirilmektedir (Aslantürk ve Amman, 2009: 435).

Her bir sistem, her toplumun varlığını devam ettirmek için yerine getirmesi gereken dört temel esas gereksinimin karşılanmasına katkı sağlar: Bunlardan *Adaptasyon (uyum/uyarlanma)*; toplumun kendi üyelerinin gıda ve barınma gibi gereksinimlerini karşılamak zorundadır, *Amaca ulaşma*; her toplum kendi amaçlarını tespit etmek ve organizasyonlar oluşturmak mecburiyetindedir, *Varlığını sürdürme*; her toplum, kendini meydana getiren bireyler devamlı olarak yaşamını yitirse de varlığını sürdürmeyi hedefler. Bu devamlılık okul, medya, kilise ve hukuk gibi yapı ve toplumsal kurumlarla desteklenir. *Bütünleşme (entegrasyon)*; her toplum aidiyet, topluluk bilinci ve ortak bir kimlik oluşturmak zorundadır (Slattery, 2008: 377).

1.5.2. Sembolik Etkileşimcilik

Toplumlar birbirleriyle iletişim halinde olan insanlardan oluşur. İnsanlar davranışlarını birbirlerine göre düzenlerler. Her birey kendi davranışını ve başkalarının davranışlarını yorumlar. Bu yorumlama insanın kendisi için de gereklidir. Böylece insan sosyalleşmenin temel bir sonucu olarak öznel bir benliğe sahip olur. Dolayısıyla toplumsal etkileşim oldukça önemlidir (Handel, 2010: 125).

Sembolik etkileşimci yaklaşım için üç önemli nokta bulunmaktadır. Bunlar; eylemde bulunan bireyin ve kendi dışındaki dünya ile olan etkileşimi merkeze alma, eylemde bulunan ile kendi dışındaki dünyanın sürekli bir değişim içinde olduğunun kabulü ve son olarak eylemde bulunan bireylerin etkileşim içinde oldukları toplumsal dünyayı öznel yorumlamasına yüklenilen önem (Ritzer, 2011: 210).

Sembolik etkileşimciler için anlam zihinsel bir süreç ile değil; toplumsal etkileşimlerden doğar. Anlam verme ile etkileşim arasında karşılıklı bir nedensellik bulunmaktadır. Bu etkileşim sürecinde insanın zihinsel açıdan nasıl anlam ve sembol ürettiğinin yerine onların bunları etkileşim ve sosyalleşme sürecinde nasıl edindikleri önem arz etmektedir. Sembolik etkileşimcilere göre, dil sembolik bir sistemdir. Kelimeler, varlıkların anlamını içerdiklerinden sembollerdir. Dolayısı ile diğer bütün sembollere imkân tanır. Davranışlar, nesneler, kelimelerin kullanılması ile varlık kazanır. Sembollerin önemi insanların kendine has şekilde davranışta bulunmasını

mümkün kılmasıdır. Bu nedenle semboller, özel olarak dil, eylemde bulunan insan için bazı özel işlevleri üstlenmiştir (Ritzer, 2011: 229).

Semboller, bireylerin toplumsal dünyada yüz yüze geldikleri varlıklara anlam yüklemelerini, tasnif etmelerini ve bunları hatırlamalarını mümkün hale getirir. Bireylerin dış dünyayı algılama yeteneklerini artırır, düşünme yeteneğini, sorun çözme yeteneklerini geliştirir. Böylece ciddi hata yapmalarını engeller. Onların, kendi kişiliklerini geliştirme hatta aşmalarına olanak sağlar. Semboller, cennet cehennem gibi metafizik alana ilişkin düşünmemizi mümkün kılar. İnsanların edilgen değil, etken, kendi kendini yönlendiren bireyler olmaları konusunda destek sağlar (Ritzer, 2011: 230).

Sembolik etkileşimcilerin esas kavramları arasında, "benlik" (self), "ayna-benlik" (looking-glass self), "bireysel benlik" ("I"), "sosyal benlik" ("me"), "başkasının rolünü alma", "önemli başkası" (significant other) ve "genelleştirilmiş başkası" (generalized other) bulunmaktadır (Aslantürk ve Amman, 2009: 443).

Sembolik etkileşimcilik kısaca şu temel vurgular ile özetlenebilir: İnsanlar, düşünme potansiyeliyle dünyaya gelirler. Bu potansiyel toplumsal etkileşim içerisinde biçimlendirilir. Bu süreçte anlam ve semboller öğrenirler. Anlamlar ve semboller, insanların, toplumsal davranışta bulunma ve diğer insanlarla etkileşim kurmalarını sağlar. İnsanlar, anlamlarda ve sembollerde değişiklik yapabilirler. Bu değişiklikleri, onların avantajlarını ve dezavantajlarını değerlendirmelerine göre yapabilirler. İnsanların davranışları ve diğer insanlarla etkileşimleri birbiri içine geçmiş kalıpları ve toplumları meydana getirir (Ritzer, 2011: 248).

1.5.2.1. George Herbert Mead: Benlik ve Genelleştirilmiş Başkası

Mead sembolik etkileşimciliğin kurucusu kabul edilir (Slattery, 2014: 333). Onun kuramının temelinde iki parçalı benlik bulunmaktadır: İlki "ben", yani sosyalleşmemiş minik çocuk ya da kendi istek ve arzulara sahip insandır. İkincisi, "beni/bana"dır ve gelişimi sosyal etkileşimler kanalıyla ortaya çıkar. Bireyler "ben" ve "beni/bana" arasındaki bir içsel diyalog ile kendilik bilincine varmaktadırlar (Giddens ve Sutton, 2014: 315).

"Ben", insanların diğer insanlara doğrudan tepkisidir. Benliğin öngörülemez ve yaratıcı boyutudur. Mead, dört nedenle "ben"e önemle yönelmektedir: İlki, "ben", toplumsal yaşamda yeniliğin ana kaynağıdır. İkincisi, "ben" kendinde önemli değerler barındırır. Üçüncüsü, "ben", benliği oluşturan ana unsurdur. "belirli bir kişilik" elde etmemize olanak verir. Son olarak Mead, modern toplumlarda "ben"i evrimci bir süreçte görür (Ritzer, 2011: 224).

Sosyalleşme sürecinde çocuğun zihnindeki biçimlenen iki durumu ifade etmek için "Önemli başkası" ve "genelleştirilmiş başkası" kullanılmaktadır. Çocuk ilk olarak anne, baba ve yakın çevresinden gelen mesajları alır "önemli başkası"; sonradan sosyal çevreyi ayırt ederek gelen "genelleştirilmiş başkası" mesajları da almaya başlar (Aslantürk ve Amman, 2009: 443). Genelleştirilmiş başkasının rolünü edinmek benlik için gereklidir. Bununla beraber örgütlü grup faaliyetlerinin varlığı içinde önem taşımaktadır. Genelleştirilmiş öteki, Mead'ın sosyal olana atfettiği önceliği ifade eder. Grup, bireylerin davranışını bu sayede etki altına alır (Ritzer, 2011: 223).

Mead'e göre, insan hem birey hem de sosyal varlıktır. İnsan hem toplumu şekillendirmekte hem de toplum tarafından biçimlendirilmektedir. Bireyler, birçok değişik minyatür "dünya" içinde hayat sürmektedir. Mead'ın analizinin odağında sınıf mücadelesi veya iş bölümü değil; bireyin, zihni ve yorumlama yeteneği bulunur. Toplum, insani etkileşimin esasını meydana getiren bir semboller dünyasıdır (Slattery, 2008: 336-337).

1.5.2.2. Charles Horton Cooley: Ayna Benlik

Sosyalleşme, bireye kültür ve değerleri aktardığı gibi, kişilik ve öz benlik de kazandırmaktadır. Özbenlik, bizi öteki bireylerden farklı kılan niteliklerin bilincinde olmaktır. İnsan kendini başkalarında görür, onlarla tanır. Diğer insanlar Cooley'in deyişiyle "ayna benliğimizdir". Cooley'e göre, öteki insanların bizi nasıl değerlendirdikleri, tepkilerimizi nasıl algıladıkları konusunda kendi kendimize bir yargıya varırız. Ötekilerin aynasında kendimize bakarız (Tezcan, 1995: 43). Bireyler kendilerini öteki insanlar yoluyla tanır. Hiçbirimiz bu dünyaya bir aynayla gelip "Ben benim!" diyemeyiz (Ozankaya, 1996: 145).

Ayna benliğin üç bileşeni vardır: Birincisi, başkalarının bizleri nasıl değerlendirdikleri hayali, ikincisi, onların yargılarının ne olması gerektiğinin düşünülmesi, üçüncüsü, bu değerlendirmeler sonucunda olumlu ya da olumsuz benlik düşüncelerinin geliştirilmesidir (Ritzer, 2011: 231).

İnsanlar, öteki insanların davranışlarına bakarak kendilerini görebilmektedir. Kişinin kendine yönelik oluşturduğu imgelerin gerisinde kendisine karşılık diğer insanların verdiği tepkiler bulunmaktadır. Bizler bu tepkilerin gerisindeki anlamları okuyarak kendimizi, kendi davranışlarımızı anlamlandırırız. İnsanlar bu anlamlandırma ile dış görünüşünü ötekilerin bakışlarıyla değerlendirebilir, onların yargılarını yorumlar ve kendisi ile ilgili birtakım duygulara ulaşır. Böylece insanlar etkileşim sürecinde benlik bilinci geliştirip kendilerine ilişkin düşünceler oluştururlar (Turner ve diğ., 2013: 475).

1.5.2.3. Erving Goffman: Damga

Antropoloji ve sosyoloji profesörü olan Goffman'a göre insanların toplumsal ilişkilerinde, ahlaki yaşamında olağandışı ve kötü bir özelliği sembolize eden "damga"yı ilk kullananlar Yunanlılardır. Bedeni kazarak ya da yakarak yapılan bu işaretler, kişinin bir köle, suçlu ya da hain gibi bir sıfatının bulunduğunu dile getirmekteydi. Damga kavramı, semantik kökeninin ötesinde, gözden düşme anlamına gelmektedir. Bu kavram itibarsızlaştırılmış bir nitelik olmakla beraber bir ilişkisel dil olmayı da kendinde barındırmaktadır (Goffman, 2014: 29-31).

Damga, bir bireyin bedeni veya karakterindeki doğal eksikliklerin bir yansıması değil; toplumdaki öteki bireylerin tepkisiyle gelişen toplumsal bir etikettir. Damgalanan birey, insanların beklentilerine veya yargılarına binaen hayatına devam etmez. Dolayısıyla toplumdan tamamen kabul göremez (Slattey, 2014: 191).

"Benliğin Sunulması" adlı araştırmanın bir devamı niteliğinde olan damgalanma araştırması, Erving Goffman için özel bir anlam taşımakta ve 1960'lar ve 70'lerde yürütülen sosyolojik araştırmalara örnek teşkil etmekteydi. Goffman'ın sosyolojik yaklaşımı, büyük oranda ve sınıflandırması güç olsa da, G.H. Mead'in düşüncelerinden ve sembolik etkileşimcilikten etkilendiği dile getirilmektedir (Slattey, 2014: 189).

Goffman üç damga türü ileri sürer:

1. Bedensel ve fiziksel engeller, deformasyonlar,
2. Sapkın inançlar, karakter bozuklukları, ruh bozukluğu, hapis yatmak, bağımlılık, eş cinsellik, işsizlik, intihara girişim ve radikal siyasi davranışlar.
3. Irk, ulus ve din gibi aidiyetlere ilişkin damgalar (Goffman, 2014: 33).

Ayrıca damgalanma sürecinde Goffman (2014)'e göre, dört tip temel model ileri sürülebilir: Birinci model, doğduğu andan itibaren damgalanan ve bu durumla birlikte sosyalleşme sürecinden geçen böylece her şekilde kendisine aktarılan normları da edinen ve bunları benimseyen kişiler için söz konusudur. İkincisi, aile, akraba ve komşuluk ilişkileri içinde bir kapsül içindeymiş gibi korunan doğuştan damgalı bireyler için geçerlidir. Bireyleri etkileyecek her türlü olumsuz bilgi ve davranış kontrol altına alınmaktadır. Ancak bu durum ilelebet devam etmeyecektir. Üçüncüsü, yaşamının ilerleyen dönemlerinde damgalanan bireyler sosyalleşmenin bu modelini belirler. Bu damgalanmayı sonradan öğrenen birey geçmiş yaşamını ciddi bir şekilde gözden geçirebilir. Sonuncu model, farklı bir toplumda sosyalleşip ardından çevresinde bulunan insanların gerçek olduğunu belirterek sundukları ikinci bir varoluş halin varlığını müşaade eden bireyler için geçerli olan bir durumdur. Damgalanan bireylerin, hangi model doğrultusunda sosyalleştiği önemli olmaksızın farklı bir damgalanmayla karşı karşıya geldikleri zaman, bundan sonraki yaşamlarında oldukça köklü değişiklikler söz konusu olacaktır. Bu nedenle kendi gibi damgaya sahip olan insanlarla yeni ilişkiler kurmaya doğru itildikleri ifade edilebilir.

Damga; toplumsal açıdan onay görmeyen, aşağılanmaya, sosyal mesafeye, ayrımcılığa kaynaklık eden bedensel ve sosyal nitelikler olarak tanımlanmaktadır. Goffman'a göre damga, bireyin sosyal kabulü ile değerden düşme arasındaki ilişkide bulunmaktadır. Damgalama sürecinde sosyal kontrolün damgalayan gruplar eliyle gerçekleştirilmesi de söz konusudur. Böylece toplum insan davranışlarını daha rahat kontrol altına alınabilmektedir (Giddens ve Sutton, 2014: 319-321).

Toplum damgalı bireylere de diğer insanlar gibi kendinin bir üyesi olduğunu dile getirirken diğer taraftan onlara herkes gibi normal birtakım niteliklere sahip olmadığını ve bu duruma olabildiğince erken uyum sağlaması ve benimsemesini söylemektedir. Çünkü aksi halin gerçekçi dahası mümkün olmayacağını da dikte etmektedir (Goffman, 2014: 174).

Bireyler damgalandıklarında, kendilerini anormal ve aşağılanmış hissettiklerinden, kendilerini düzeltmeye ve yeni bir yaşam biçimi, bir benlik oluşturmaya gayret gösterirler. İnsanların damgalanmaları sona erdiğinde, büyük olasılıkla toplumda kalacak ve hayatlarını ve kimliklerini yeniden inşa edeceklerdir (Slattery, 2014: 192).

Goffman, bir bireyin ne olması gerektiğini tanımlayan "varsayılan toplumsal kimlik" ile bir bireyin hâlihazırda ne olduğunu tanımlayan "toplumsal kimlik" arasındaki farka yönelmektedir. Bu iki farklı boyutu olan kimlikler arasında herhangi bir boşluğun bulunması halinde birey damgalanır (Ritzer, 2011: 238).

Damgalanmış birey, damga olgusunun iki yüzünden birinde yer almakta, ötekisinde ise doğrudan toplum ve onun normallik tanımları bulunmaktadır. Damgalanmış birey; dışlandığı, hor görüldüğü, bir toplumda hayatına devam ederken oldukça zor bir sosyalleşme sürecinden geçmektedir (Slattery, 2014: 190).

1.6. SOSYALLEŞME VE DİNİ SOSYALLEŞME KURUMLARI

Sosyalleşme, sosyalleşme araçlarınca yerine getirilir. Aileler ve okullar bu görevde yasal konuma sahiptirler. Akran grupları ve kitlesel medya böyle bir zorunluluğa sahip değildir, fakat onlar da çocuğun topluma katılımının şekillenmesinde önemli role sahiptirler (Handel, 2010: 130). Bireyi sosyalleştiren, öğretici olan tümüyle toplumdur. Aktör olarak bireyin ilişki alanındaki kişi ve gruplar eliyle gerçekleştirilir. Bireyin sosyalleştiği çevre aynı zamanda onun için, Lewin'in deyiimiyle "yaşam alanı" (Life space) dır (Tezcan, 1995: 43).

1.6.1. Aile

Sosyalleşme kavramı hem bireysel hem de toplumsal seviyelerde belirginleşir. Bir toplumun kendisini farklı süreçlerle yeniden ürettiği iddiasını yansıtır. Yeni doğan çocuklar, ailelerinde dahası toplum içerisinde ne yapacaklarını bilemezler. Artan bilgi ve beceri ile beraber topluma nasıl katılacağını bilmek, toplum için olduğu kadar kişi için de zaruridir. Yeni doğan bir çocuk; aile, okul, oyun alanı ve sokaklarda başarılı ilişkiler yoluyla toplumun yeniden yapılanmasına katkı sunacak olan bir kişi haline gelir (Handel, 2010: 123).

Aile, çocukların yaşamlarının merkezinde bulunmaktadır. Toplumsal hayatta birçok işlevi olan ailenin çocuğu sosyalleştirmesi bu işlevlerden en önemlilerindendir. Aile çocuğun hem doğal doğum yeri hem de sosyal ve kültürel doğum mekânıdır. Aile, yapısal olarak modern toplumlarda önemli değişimlere uğramış olsa da, çocuğun kişilik edinmesi, toplumsal norm ve değerleri, dini unsurları öğrenmesi hala ailede meydana gelmektedir (Okumuş, 2014: 437).

Aileler, kültürü çocuklara ileten pasif aktarıcılar değildir. Davranışlar veya iletişim yoluyla aileler, sınırlar oluşturarak onayladıkları kültürel bileşenleri gösterir ve onaylamadıklarını uzak tutarlar (Handel, 2010: 131).

Sosyalleşme sadece çocukluk dönemindeki yaşantı ile sınırlandırılmamasına rağmen araştırmaların çoğu çocukluk dönemine odaklanmaktadır. Bu nedenle sosyalleşmenin en önemli bağlamı, çocukların ilk veya temel sosyalleşmesinin gerçekleştiği yer olan ailedir. Araştırmalar göstermektedir ki, ebeveynler kontrol ile birleşmiş olarak yüksek seviyede destek ve bakım sunduklarında, çocuklar en önemli sosyalleşme ajanı olmaktadır (Gecas, 2000: 14527).

Sosyalleşme, toplumdaki değerleri, standartları ve gelenekleri kabul etmeyi kapsadığı gibi; daha geniş sosyal bağlamda uyumlu bir şekilde işlev görebilmeyi de içerir. Bu değer, standart ve gelenekler basitçe nesilden nesile aktarılmaz, bir dereceye kadar her bir nesil tarafından inşa edilir. Böylece aileler, çocuklarına sosyal gruplarda işlev gören birer birey haline gelmelerinde yardımcı olan birer bilgi sağlayıcısı haline gelir. Ayrıca, sosyalleşmenin önemli bir amacı da (tek değil), grup üyelerinin korku veya ödül gibi dışsal sebeplerden değil de tamamen isteyerek bireyin kendisine iyi davranmalarını sağlamak için bu değer ve standartları içselleştirmektir (Grusec ve Davidov, 2007: 284).

Gözlem yolu ile öğrenme ve kültürel rutinler alanında, çocukların başkalarını gözlemleyip kendi davranışları ile eşleştirmeleri yolu ile sosyalleşme gerçekleşir. Bu davranışların çoğu rutin ve ritüel haline getirilmiş yollarla yapılır ve çoğunlukla kolay bir şekilde çocuğun davranış repertuarına girer. Ebeveynler bu noktada çocuklarının günlük yaşamına müdahale ederek çocuklarına rol model alabilecekleri davranışlara maruz bırakıp istenmeyen davranışları öğrenmelerine sebep olacak kötü modellerden

uzak tutar. Kontrol alanının aksine başkalarını gözlemleme ve rol alma alanında, sosyalleşme ajanı ve çocuk arasında çatışma yoktur (Grusec ve Davidov, 2007: 287).

Sosyalleşme sürecinde ebeveynler kimlik belirlemenin rol modelleri olarak kilit rol oynarlar. Fakat ailenin dini sosyalleşmedeki rolü, dinin toplum içindeki belirginliğine göre şekillenir. Dinin merkezi bir yerde olduğu ve ailenin dini yapıyla iyi bir şekilde bütünleştiği geleneksel bağlamda, dini sosyalleşme büyük ölçüde ailenin görevi olarak belirlenmiştir. Fakat dinin toplumdaki merkezi rolünü kaybettiği seküler bağlamda, ailedeki dini sosyalleşme etkisini kaybetmektedir (Anthony ve diğ., 2007: 106).

Aileler yalnızca bireylerin dini inançlarını ve anlayışını etkilemiyor, aynı zamanda dini tercihlerde birincil sosyal bağlamı oluşturuyorlar. Sempatı, örnek çevre oluşturma, dinsel katılım için temel referanslardır. Bu durum, çoğunlukla aile ve din arasındaki yapısal bağlarda bulunmaktadır. Aile dini alanda ilk bilgi kaynağı, aynı zamanda dini tercihlere de direkt olarak yön vermektedir. Aile içi güçlü bağların olması, üyelerinin dini tercihlerine ciddi yön vermektedir (Sherkat, 2013: 287). Çocuğun doğal dini yönelimi, aile içindeki dini yaşantıyla oluşma olanağı bulacaktır. Her çocuk güvenli, mutlu ve iyi bir dünyada hayat sürmeye muhtaçtır. Çocuğa göre kutsal olan, yaşamsal inanç perspektifi ile kurulur (Vergote, t.y: 317).

Çocuk ailesinde dini bir atmosferde yaşama olanağına sahip olursa bunda kendisinde oluşabilecek bir dini kişilik açısından oldukça yarar bulacaktır. Çocuğun tecrübe ettiği dini yaşamın muhtevası, ailedeki kişilerin dine ilgi düzeyleri, dini bilgilerin kazandırılmasında kullanılan yöntem ve örnekler, kendi deneyimleri, yetenekleri ve bireysel düşünme kapasitesi doğrultusunda sağlıklı bir dini kişiliğin oluşumuna katkı sunacaktır. Dini sosyalleşme süreci açısından ailenin iki önemli görevi yerine getirmesi gerekir: İlki çocuğa dini bilgilerin aktarılması, iman ahlak kaidelerinin verilmesidir. İkinci ise bu süreçten sonra bunların içselleştirilmelerini sağlamaktır (Aydın, 1996: 220).

Dini düşünce ve aktarım, geleneksel geniş ailede temel işlevlerden biri iken, çekirdek ailede bu işlev zayıflamış ve ikincil işlevler arasına alınmıştır. Çekirdek ailenin yapısında din asıl yönlendirici değil bireysel bir inanç tecrübesi olarak

değerlendirilmektedir. Yani, geleneksel toplumda yönlendirici temel değerler gelenek ve din iken, modern bir toplumda çağdaş değerlerdir (Akdoğan, 2002: 64).

1.6.2. Arkadaş ve Akran Grupları

Çocukların sosyalleşmesinde en önemli kanallardan bir diğeri de akran grubudur. Yapı ve işlev açısından bakıldığında, sosyalleşme bağlamında akran grubu, aile ve okuldan oldukça farklıdır. Akran grupları arkadaşlık bağları üzerine kurulmuştur. Aynı cinsiyetten olan akranlarla yoğun ilişki ve cinsiyete göre oluşturulmuş grup aktivitelerine katılmanın sosyalleşme açısından önemli bir sonucu, kimliği güçlü bir şekilde kuvvetlendirmesi ve aynı cinsiyetten olan üyelere ait olduğunu hissettirmesidir. Ayrıca karşı cinstekilere yönelik basmakalıp tutumlar geliştirmeye de neden olur. Çocukluk dönemindeki cinsel kimliğinin gelişmesi aile ilişkilerinden çok akran grupları içerisinde gerçekleşir (Gecas, 2000: 14528).

Okul içinde ve dışında, oyun alanlarında, parklarda, sokaklarda çocuklar kendi ilişkilerini ve koşullarını oluşturur. Bu akran grupları, ilişkileri eğlence amaçlı organize edilmiştir (Handel, 2010: 134). Çocuklar büyürken ve daha büyük akran grupları içerisine girerken grup normlarını daha küçük çocuklara aktarır. Bu şekilde grup normları bir nesilden diğer nesile aktarılır (Gould, 2011b: 120).

Günümüz gençliği arasında daha eşitlikçi ve karşılıklı etkileşimi mümkün kılan akran grupları, sosyalleşmede önemli bir ajan olarak ortaya çıkmaktadır. Akran grubu, çekirdek aile ile günümüzün karmaşık ve mücadeleci toplumu arasında geçiş yeri olarak görev yapmaktadır. Gelişigüzel bir grup olarak akran grupları dini sosyalleşmede de önemli bir rol oynayabilir. Akran grubu kendini kurumsallaşmış dinden uzak tutarak dindarlığın bireysel formunu tercih edebilir (Anthony ve diğ., 2007: 106).

Arkadaş çevresi; çocukların, gençlerin dini tutum ve davranışların kazanılmasındaki çevresel etkenlerden biridir. Ailenin ardından en önemli sosyalleştirici araç olarak değerlendirilebilir. Ergenlik çağına karşılık gelen bu dönemde artık ebeveynlerden daha çok etkili olmaya başlamaktadır (Doğan, 2010: 124).

1.6.3. Eğitim-Okul

Formel toplumsallaşma kurumları olan okullar kültürü taşıyan ve aktaran sosyalleştirme kanallardan ikincisi kabul edilebilir (Tezcan, 1995, 45). Okul, öğrencilerin sadece belli programların takip edildiği zorunlu ve resmi bir alan değildir. Okullar 'gizli müfredat' nedeniyle oldukça girift bir sosyalleşme kanalıdır. Okulda öğrencilerden sessiz olmaları, ders takiplerinde zamana dikkat etmeleri ve disiplinin kurallarına uygun davranmaları istenir. Sınıfların aynı yaştaki çocuklardan meydana gelmesi de akran gruplarının yönlendirme gücünü artırır (Giddens ve Sutton, 2014: 256).

Eğitimin toplumsal yaşama bağlanmada, toplumsal kuralları öğrenmede ve toplumla bütünleşmede üstlendiği görev yaşamsaldır. Sosyolojik açıdan eğitim sosyalleşmenin özel bir tezahürüdür. Eğitimde bir sosyalleştirme boyut varken, sosyalleşmede de bir eğitim süreci bulunmaktadır. Örgün ve yaygın eğitim ile birey, sosyalleşme sürecine alınır. Günümüzde okulun, sosyalleştirici fonksiyonu, aileden sonra en baskın olandır, kimi zaman da, çocuğun dışı bağımlı olduğu dönemlerde, aileden daha baskın gelmektedir. Eğitimin sistematik ve kurumsal oluşu, toplumsal kültür mirasının genç nesillere kazandırılmasında oldukça önemlidir (Okumuş, 2014: 438).

Eğitim sosyalleşme alanında oldukça etkilidir. Birey dünyaya geldiğinde doğal bir canlıdır. Ancak toplum sosyal olmayan bireyleri kendi özgün kültürünün aktararak sosyalleştirir. Bireyin toplumu benimsemesi, toplumun devamı için zorunludur. Toplum bireylerine kendi dilini, duygularını, ahlâkını, estetik beğenisini aşılar (Altıkardeş, 2003: 65).

Aile gibi okul da çocukların sosyalleşmesinde doğrudan etkili olan sosyal kurumlardandır. Bu bakımdan, okullar ilk sosyalleşmede (temel değerler, motivasyonlar ve benlik kavramlarının gelişimi) daha az etkin, ikincil sosyalleşmede (bilgi ve becerilerin gelişimi) daha fazla yere sahiptir. Çocuğun akademik performansının değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Akademik performanstaki başarı, benlik saygısı ve öz yeterlik için iyidir. Fakat başarısızlık öyle değildir, kamusal başarısızlık daha da kötüdür (Gecas, 2000: 14527).

Okulun işlevlerinden en önemlileri arasında, “kültürleme” ve “sosyalleştirme” bulunmaktadır. Öğretmenlerin okuldaki toplumsal işlevleri sadece öğretmekle, bilgiler aktarmakla sınırlanmamıştır. Onlar hem okulda hem de toplumsal hayatta öğrencileri için birer model durumundadırlar (Çelikkaya, 1993: 28).

Din bireysel olan bir toplumsal kurumdur. Eğitim öğretim kurumları, toplumsal kültürün ve yaşamın devamının sağlanmasında kilit unsurlardandır. Bu süreçte toplumsal kültürün önemli bir boyutunu oluşturan dini kültür öğelerinin de genç nesillere aktarılması önemlidir. Bu aktarım ile bireyler hem toplumsal kimliklerini geliştirmekte hem de bu kimliklerine dinsel kültür boyutu da eklemektedir (Çekin, 2013: 37-41).

Gençler, bugün vakitlerinin önemli bir kısmını eğitim kurumlarında geçirmektedirler. Diğer öğrenciler, öğretmenler, kurumlar ile temas yoluyla gerçekleşen sosyalleşme, öğrencilerin aile ile olan duygusal bağlarını aktarmalarını ve sosyal değerler ile normları içselleştirmelerini mümkün kılar (Anthony ve diğ., 2007: 106-107).

Sosyalleşme sürecinde, bireylerin yaşadıkları toplumun sağlıklı bireyleri olmaları için din eğitimi ve özellikle dini kültürlenme yoluyla bunun sağlanması önemlidir. Gençlerin kendi toplumuna ve kültürüne yabancılaşmaması, farklı kültürlerin etkisine girmemesi açısından da din eğitiminin sosyalleşme işlevi önem taşımaktadır. Genç nesiller milli kimliklerini edinirken de bu eğitimin fonksiyonu önem arz etmektedir. Kısacası sağlıklı bir din eğitimi bireylerin dini kültürlenmelerini ve bu açıdan da topluma uyumlarını arttıracaktır. Dolayısıyla bireyler kendi kültürel ve toplumsal değerlerini benimseyerek toplumsal birliğin huzurun oluşmasına da katkı sağlayacaklardır (Bulut, 2011: 35).

Ailede, toplumsal çevrede, eğitim kurumlarında kullanılan dil çocuklar açısından oldukça önem taşımaktadır. Özellikle dinsel inancın oluşması ve bu inancın gelişiminde din dilinin kullanılması da önemlidir. Bu din dilinin içinde hikâye ve kıssalar oldukça önem arz etmektedir. Dinsel konuların aktarılmasında bir yöntem olarak hikâye ve masalların kullanılması, çocuklara yönelik etkinliklerde, onlara özellikle çocuk gözüyle ve çocuğun diliyle yönelebilmek önemlidir. Onların seviyesine uygun bir din dili kullanmak, dinsel kavram oluşturmalarında etkilidir. Masal ve hikâyelerde kullanılan

öğelerin çocuğun soyut dini kavramları ve konuları anlamasında önem taşımaktadır (Önder, 2013: 1286-1296).

Aynı zamanda masal ve hikâye, çocukların bilişsel süreçlerinin gelişiminde dini ve ahlaki değerlerin aktarılmasında kullanılacak önemli araçlardır. Hikâye ve masalların açık ve gizli birçok işlevi bulunmaktadır. Çocuklarda hayal gücünü geliştirmekle beraber, anlatılan kahramanların cesareti, sevgisi, merhameti ve iyilikseverlikleri gibi değerler de duygusal gelişimi güçlendirmektedir. Kur'an-ı Kerim'de anlatılan peygamber kıssaları güzel bir şekilde çocukların algı düzeyine göre aktarlarsa inanç öğretimi ve etik değerlerin kazandırılması kolaylaşacaktır. Böylelikle çocuklarda İslami ve insani anlamda kişilik gelişiminin güçlenmesi sağlanır (Altıntaş, 1999: 57).

Çocukların din eğitimi sürecinde, kendi gelişim basamaklarının dikkate alınması gerekir. Ancak henüz yeterli gelişim düzeyine ulaşmamış çocuklarda soyut ve dinsel kavramların kendilerine aktarılması, onların bu bilgi türüne ve alana ilgilerinin azalmasına neden olabilir (Özdemir, 2002: 127).

1.6.4. Cami

Din, sadece bireysel ilişkileri değil toplumsal ilişkileri de düzenler. Bu sosyolojik boyut cemaat oluşturma gücüyle doğru orantılıdır (Arslantürk, 2008: 182). Cami, Hz. Peygamber Dönemi'nden bu yana tüm İslam coğrafyasında ibadet, bilgi ve istişare alanı durumundadır. Cemaat ibadetini yapar, ilmini alır ve dünya işleriyle ilgili görüş alışverişinde bulunurdu. Toplumsal gelişme hızlandıkça camiler sadece ibadet ve ilim alanları vasıflarını günümüze kadar taşımıştır. Cami, İslam toplumunun ayrılmaz bir ögesidir. Hicret'le beraber Hz. Peygamber Medine'ye ulaştıklarında ilk iş olarak bir cami yaparak ensar-muhacir, köle-efendi, siyah-beyaz bütün Müslümanları bu yapı içerisinde bir araya getirmiştir. Daha sonra cami bir okula da dönüşür ve yedi yaşından yetmiş yaşına tüm inananlar burada öğrenci olmuşlardır (Baktır, 1992: 91-92).

Camiler yalnızca namaz kılınan yerler değil, aynı zamanda toplumsal buluşma mekânlarıdır. Çocuklar için dünya, oyun demektir. Çocukların akıllarına erken yaşlarda cami=oyun ilişkisini aktarabilirsek caminin kaçılması değil, sevilmesi düşünülen bir alan anlayışını yerleştirmiş oluruz. Bu da ileriki yıllarda da camiye yönelik hayati bir bağ kurmasını sağlayacaktır (Atay, 2013: 76).

İslam toplumlarında dini sosyalleşmenin önemli bir ögesi olan cami birçok işlev yerine getirmektedir. Bu işlevler arasında şunlar sayılabilir: İnananları inanca dayalı bir amaç etrafında bir araya getirme, bireylerde “biz olma” ve “aidiyet duygusu” oluşturma, vaaz, hutbe kanallarla İslam kültürü ve ibadet esasları konularında bilgiler verme, çocukların yetiştirilmesi hususunda iyi modeller aktarma gibi (Güngör, 2012b: 120).

Camilerin dini sosyalleşme bakımından yerine getirdikleri işlevleri; insan, ritüel, mekan ve zaman boyutları olarak dört boyutta ele alabiliriz. Sosyalleşme formel şekilde eğitim öğretim süreçlerinden çok, sosyal öğrenme yani yaşantılar, deneyimler ile gerçekleşir. Cami cemaatinin en ayırıcı niteliği, toplumun küçük bir örneği olmasıdır. Camide bulunan tüm sosyal kategoriler birbirinin tamamlayıcısı ve devam ettiricisidir. Camiye devam eden birey cemaat bilincine ulaşmakla beraber farz, zikir gibi dini kavram ve ibadetlere de alışmış olacaktır. Dini ritüeller, cemaatte duygusal bir atmosfer oluşturmaktadır (Bilgin, 2008: 194-207).

Camide verilen eğitim yaygın halk eğitimi niteliğindedir. Hiçbir ön koşul olmaksızın, her yaş ve düzeye uygun eğitim verilmektedir. Bu eğitimin içeriğinde nesnel ilke ve yöntemlerle İslam'ı tanıtmak ve hükümlerini öğretmek bulunmaktadır (Çelikkaya, 1993: 59).

Camide görevli kişilerin cemaatle, halkla başarılı ve sağlıklı iletişim kurması gerekmektedir. Bunun yolu da çok yönlü birikimden geçmektedir. Cemaati oluşturan insanların bilgi düzeyleri, yaşları, kültür farklılıkları, özel nitelikleri gibi birçok açıdan iyi bir eğitim almayı gerektirmektedir. Yaşlıdan kadına engelliden çocuğa birçok farklı özellikte insanla muhatap olup kazançlar elde etmek de çok önemlidir (Tetik, 1998: 100).

Cami ve toplum bir arada anlam bulur. Camiler; Müslümanların meclisleri, istişare alanları, hükümet binası ve ilim merkezidir. Bu sıfatla o toplumun kurumsal işleyişinin de merkezindedir (Hak, 1991: 290). Camilerin aydınlık oluşu, büyüklüğü ve yüksekliği, iç mimarisi, insan kıyafetleri, ibadetleri, vs. tümü duygusallık doğuran niteliktedir. Çocuklarda dini bilincin oluşması, dini sosyalleşmenin istenilen nitelikte ve düzeyde olması için çok önemli mekânlardır. Günümüzde birçok dini yayının olması, dini grupların çoğalan faaliyetleri, kitle iletişim araçlarında dini içerikli yayınların

bulunması nedeniyle camilerin işlevlerinde bir azalma olduğu düşünülse de camiler hala birçok farklı kategori için oldukça önemlidir (Bilgin, 2008: 192-193).

1.6.5. Kitle İletişim Araçları

Sosyal ağlar, yaşamımızın vazgeçilmez bir boyutu olmuş durumdadır. Sosyalleşme alanları zamanla gerçek mekânlardan sanal alanlara, teknolojinin etkisiyle gerçeğin dönüşerek yüz yüze ilişkilerin ve bir araya gelme isteğinin zamanla azalmasında ve böylece sanal ilişkilerin bir alternatif olarak güçlenmesine neden olmuştur. Sanal ilişkiler, insanı dünya vatandaşı kılma konusunda önemli bir alan oluştururken bireyleri sanal ilişkilere bağımlı kılmakta böylece toplumsal yaşamdan uzaklaştırmakta ve onları yalnızlığa mahkûm ederek yabancılaştırmaktadırlar. Buna karşın, sosyal paylaşım ağlarının etkileşimsel niteliği ve mobil iletişim teknolojilerinin zamana, mekâna bağlı olmaksızın iletişimi olanaklı kılması; bireylerin yalnızlıklarını paylaşacağı, ilişkilerini arttıracığı yeni alanlara dâhil olmasını mümkün kılmaktadır (Çaycı ve Karagülle, 2014: 2-8).

Sanal ortamdaki iletişim, bireyleri internet ağlarıyla bir sosyalleşme sürecine sokmaktadır. Bu farklı sosyalleşme, internet sosyalleşmesi veya sanal sosyalleşme olarak tanımlanabilir. Sanal sosyalleşmede, bireyler, toplumsal bir gerçeklik alanında değil, siber alanda ve bu alanın kendi kuralları içerisinde öğrenme ve uyum davranışları geliştirmektedirler. Sanal alanda edinilenler, gerçek alandaki sosyalleşmeyi etkileyebilmektedir. Karmaşık boyutlarıyla bu sosyalleşme, kimi zaman bireylerin gerçek dünyadaki hayatına dahi yön verebilmektedir. Günümüzde sanal sosyalleşmenin, gerçek dünyadaki sosyalleşmenin bir boyutu olduğu kabul görmektedir (Okumuş, 2014: 442).

Sosyalleşme sürecinde televizyon ve internet gibi kitle iletişim araçlarının, bireylerin tutumları ve davranışlarını biçimlendirme gücünün arttığı söylenebilir. Bu durum sohbet odaları, bloglar gibi sanal etkileşimleri mümkün hale getiren medyanın gelişen teknolojik içeriğiyle daha da etki kazanmaktadır (Giddens ve Sutton, 2014: 256).

Sosyalleşme alanında zaman ve mekânı görelî hale getiren internet ve sosyal paylaşım ağları, artık sosyalleşmenin tamamlayıcı ögesi olarak değerlendirilmektedir.

Toplumsal değişmenin hızı, paralelinde gerçekleşen kopuk ilişkiler, sosyal paylaşım ağları yoluyla bireyler arası sosyal ilişki kurma ve devam ettirme olanağı sağlıyor. Böylece bireylerin ilişkileri sürdürülebilir bir alana taşınmaktadır (Dilmen ve Öğüt, 2010: 241).

Medyanın, bizim ne olup bittiğini nasıl anlayacağımızı ve diğer insanlarla nasıl uygun şekilde iletişime geçeceğimizi etkileme gücü vardır. Medya, insanları çeşitli kurumlarla bağlantıya geçirir. Ayrıca, insanların inandığı bilgilerin çoğu, kendi tecrübelerinden ziyade medyaya dayanır. Eğer çocuklar, medyanın verdiği mesajlara daha eleştirel bakabilirlerse sosyalleşme ajanı olarak medyanın etkisi bazı ebeveynler, eğitimciler ve sosyologların iddia ettiklerinden çok daha az olabilir (Gould, 2011a: 81-86).

Kitle iletişim yoluyla gerçekleştirilen dini yayınlar, çoğunlukla mistik ve olağanüstü olaylar, tartışmalı konular ya da yaşayan insanların gereksinimlerini dikkate almayan yayınlardır. Doğal olarak bu tür yayınlarla muhatap olan çocuklar gerçek hayat ile sunulan dini hayat arasında bir bağlantı kuramayacaktır. Bu tür programlarda, velilerin kerametleri, cenaze namazını kadınların da kılıp kılmayacakları tartışılıyor. Benzer birçok programda, günümüze seslenen bir dini söylemin olmadığı ve özellikle gençlerin bu tür yayınlardan yararlanamadıkları ortadadır. Bunlara alternatif doğru ve dinin ana kaynaklarından yararlanılarak yayınlar gerçekleştirilmelidir. Din eğitimcilerinin hem bilgilendirme konularındaki programlarda hem de sinema, tiyatro gibi araçlarla yapılacak din eğitiminde aktif olmaları, projeler üretmeleri şarttır (Okumuşlar, 2013: 126).

Sosyalleşme sürecinde medyanın büyüyen önemi, diğer sosyalleşme kanallarındaki kriz belirtilerinden anlaşılmaktadır. Medya, dini sosyalleşme kanallarının otoritesini değiştirmekte ve öznellik inşasını hızlandırmaktadır. Medyanın dini sosyalleşme üzerindeki etkisi, dinin toplumdaki yerine göre belirlenmektedir. Örneğin, seküler bir toplumda medya, dini bilgiyi marjinalleştirmeye yönelir (Anthony ve diğ., 2007: 107).

1.7. SOSYAL DIŞLANMA

1.7.1. Kavram ve Olgu olarak Sosyal Dışlanma

Yeni kavram olmasına rağmen, sosyal dışlanma kavramının birçok tanımı vardır. Bu kavram ulusal bağlama ve her sosyolojik paradigmaya göre farklılaşır. Bazı bilim adamları sosyal dışlanmayı, yeterli bir yaşam standardı hakkını da içeren, vatandaşlığın gerektirdiği sosyal hakların verilmesinde eksiklik olarak değerlendirmektedir. Bazı yaklaşımlar sosyal dışlanmayı, yoksulluk ve yoksunluk ile sosyal tabakalaşmanın bir boyutu olarak görür. Bazı yaklaşımlar da, dışlanmaya fırsatlar yönünden vurgu yapar ve kavramı ayrımcılık kavramına benzer şekilde değerlendirir. Fakat kavramın asıl anlamı; sosyal mesafe, marjinalleştirme ve yetersiz bütünleşmeye vurgu yapar (Silver, 2007: 4419)

Sosyal dışlanma kavramı, Fransa’da ortaya çıkmıştır. Birçok sosyolojik teori dışlanma kavramını imada bulunmuştur fakat dezavantajlı grupların savunucuları, ilk olarak bu kavramı çağdaş anlamı ile kullananlardır. 1970’lerde, “dışlanmış” kelimesine olan atıflar, özellikle de engellilere yönelik olarak artma göstermiştir. Petrol krizinden sonra, özellikle gençler, yaşlılar ve göçmenler arasında işsizlik artmıştır (Silver ve Miller, 2003: 3-4).

Sosyal dışlanma; birey, grup, aile ile çevreyi, bir bütün olarak toplumun sosyal, ekonomik ve politik etkinliklerine katılmaktan mahrum eden bir süreçtir. Bu süreç, öncelikli olarak yoksulluk ve düşük gelirden kaynaklanmaktadır. Fakat ayrımcılık, verilen düşük eğitim ve kötü yaşam çevresi gibi faktörler de bunu desteklemektedir. Bu süreç boyunca, insanlar, toplumun genelinin faydalanabildiği kurum ve hizmetlerden, sosyal ağlar ve fırsatlardan, yaşamlarında belirli bir süre için yoksun kalırlar (Pierson, 2002: 7).

Peace (2001)'e göre, genel hatlarıyla sosyal dışlanmanın iki şekilde tanımlandığına dair uzlaşma vardır: Dar anlamı ile gelir yoksulluğu ve ücretli iş piyasasına bağlı olmayan veya düşük ücretli işlerde çalışan kişileri ifade etmek için kullanılır. Genellikle sosyal uyum kavramı ile birlikte kullanılır. Geniş anlamıyla sosyal dışlanma; yoksulluk, gelir eşitsizliği yoksunluk veya iş yetersizliğinden daha

fazlasına işaret eder. Dışlanma çok boyutludur ve sosyal hakların inkar edilmesi veya kaynak yetersizliğini içeren dinamik bir süreçtir.

Silver ve Miller (2003), sosyal dışlanmanın temel niteliklerini şöyle özetlemektedirler. Sosyal dışlanma;

- * Çok boyutlu ve sosyo-ekonomiktir. Bireysel kaynakların yanında kolektif kaynakları da kapsar.
- * Tam bütünleşme ve çoklu dışlanmalar arasındaki dinamik süreçtir.
- * İlişkiseldir, dışlanma sosyal uzaklığı veya izolasyon, reddetme, aşağılama, sosyal destek ağı yetersizliği ve katılımı reddetmeyi gerektirir.
- * Aktiftir, dışlanmayı gerçekleştiren faktörler vardır.
- * Bağlama ilişkindir.

Pierson (2002)'a göre ise, sosyal dışlanma ile ilgili herhangi bir tartışma kaçınılmaz olarak içerik sorunlarını ortaya çıkaracaktır, çünkü farklı bakış açılarına sahip kişiler olacak ve bu nedenle kavramın farklı anlamları olacaktır. Aşağıda böyle tartışmalarda ortaya çıkmış bazı noktalar yer almaktadır:

* Sosyal dışlanma kavramı belirsizdir. Bu anlamda hükümetlerin hoşuna gitmektedir, çünkü sosyal dışlanma yoksulluk gerçeğini küçümsemektedir ve devlet yoksulluk ile ilgili bir şey yapmaktan kurtulmuş olmaktadır.

* Sosyal dışlanma, toplumdaki ana akımdan farklı olarak suçları nedeni ile kendini toplumdan dışlayanlar tarafından meydana gelmektedir.

* İş, sosyal dışlanma ile başa çıkmada en etkili yoldur, çünkü sosyal bağlantılar ve daha yüksek gelir seviyesi sunmaktadır.

* Yoksulluğa odaklanmak, sadece yaşam kalitesinin temeli olarak gelire bakmak anlamına gelir; buna karşın sosyal dışlanma, sosyal ilişkilere, insanların sosyal olaylara katılım imkânlarına boyutuna ve kendilerini etkileyen kararlarla müdahale etmede ne kadar yeterli güce sahip olduklarına odaklanır (Pierson, 2002: 2).

Sosyal dışlanmanın karmaşıklığı ve göreliliği, bağlam ve zamana olan duyarlılığı, sosyal ilişkilerin belirgin boyutları, süreçleri ve alanlarındaki çeşitliliği; onu bilimsel olarak tanımlamak ve ölçmek için aşırı derecede zorlaştırmaktadır (Silver ve Miller, 2003: 10). Sosyal dışlanmanın temel özelliklerinden birisi, durağan bir durum olmasından ziyade bir süreç olarak görülmesi ve bireyin kontrolü dışında olmasıdır.

Sosyal dışlanmanın bir diğer özelliği ilişkisel bir kavram olmasıdır. Grup ve bireyler, diğer birey, grup ve toplumdaki sosyal olarak dışlanır. Sosyal dışlanma, “sosyal sermaye”nin eksikliği şeklinde de tanımlanmaya başlanmıştır (Percy-Smith, 2000: 6).

Sosyal dışlanmanın çok anlamlılığı bilimsel ve kapsamlı bir tanımını zorunlu kılar. Fakat çok boyutlu yapısı gereği sosyal dışlanmanın farklı tanımlarının yapılması da gerekmektedir. Bu tanımlamalar aynı zamanda kazandığı anlamsal zenginliği de doğurduğu için önemlidir (Sapançalı, 2003: 15-16).

Sosyal dışlanma, çok geniş sosyal ve ekonomik problemleri kapsayan bir kavram olarak algılanmaktadır. Bu çerçevede dışlanma aktif ve pasif olarak tasnif edilebilmektedir. Göçmenler veya mültecilere kullanabilecekleri bir politik statü hakkı verilmediğinde aktif dışlanma gerçekleşmiş olacaktır. Mahrum bırakılma, dışlama için istekli bir girişimin görünmediği sosyal süreçler yoluyla gerçekleştiğinde, pasif dışlanma gerçekleşir. Buna iyi bir örnek olarak, kötü bir ekonominin ortaya çıkardığı yoksulluk ve izolasyondur (Sen, 2000: 15).

Mathieson ve diğerlerine (2008) göre, sosyal dışlanmanın farklı tanımları,

- * Dışlanma riski olan gruplara,
- * Sosyal dışlanmaya eşlik eden sorunlara,
- * Dışlanmaya dahil olan ajanlar ve aktörlere,
- * Dışlanmayı sürdüren süreçler ve bunların hangi seviyelerde devam ettiğine vurgu yapar.

Silver (1995), çalışmalarını dışlanma riski altında olarak tanımlanan belirli nüfus gruplarına odaklayarak, çalışmalarında birden çok paradigmaya dikkat çeker. Literatür çalışmaları, dışlanmanın aşağıdaki belirli alanlarını kapsamaktadır:

- Uzun süreli işsizler;
- Düşük ücretli ve yoksullar;
- Yaşlılar veya korunmasız olanlar;
- Zihinsel veya fiziksel olarak engelli olanlar;
- Suçlular, tutuklular ve sabıka kaydı olanlar;
- Tek ebeveynliler veya ailesi olmayan sosyal olarak izole olanlar;
- İstismar edilmiş çocuklar ve çocuk işçiler;
- Yabancılar, mülteciler, göçmenler, azınlık kişiler;

- Madde ya da alkol kullanım, suçluluk vb nedenlerle damgalanmış olanlar;
- Politik olarak haklarından mahrum edilmiş olanlar.

Peace (2001)'e göre ise, politika belgelerine bakıldığında, bir kişinin “sosyal olarak dışlanmış” olarak değerlendirilmesi için en az beş kategori bulunmaktadır.

Bu kategoriler beş başlık altında toplanabilmektedir:

- Seçim yoluyla marjinalleştirilenler;
- Sosyo-kültürel olarak marjinalleştirilenler;
- Yaş, cinsiyet veya engelden dolayı dışlananlar;
- Sosyo-ekonomik olarak marjinalleştirilenler ;
- Farklılaşmamış gruplar.

Farrington (2011)'a göre, sosyal dışlanma; dışlama süreci, etkilediği insanlar ve insanların yaşadığı toplumsal çevre bakımından tanımlanabilir. Aşağıdaki tablo sosyal dışlanma tanımlarını ve ilgili sınıflandırmayı göstermektedir.

Tablo 1.2. Sosyal Dışlanma Tanımları ve Sınıflandırma

Tanım Sınıfı	Tanım Başlığı	Açıklama
Süreç	Koşullar ve Süreçler	Dışlanma, dışlanma durumu ve dışlanma sürecidir.
	Çok – Boyutlu	Sosyal dışlanmaya sebep olan dinamik olarak işleyen farklı kaynaklar ve farklı süreçler vardır.
	Bağlantı	Bu süreçler ve sonuçlar kısır döngü halinde birlikte hareket eder ve birbiriyle karışır.
İnsan	Sosyal İlişkiler	İnsanlar ve toplum arasındaki işe yaramayan sosyal bağların kopması topluma katılımı engeller.
	Dışlanmış	Dışlanma, birey, gruplar ve toplum bakımından bir bütün olarak algılanabilir, herkesi etkiler.
	İktisat ve İş Piyasası	Dışlanma öncelikli olarak iş piyasasında olur ve ekonomik yeniden yapılandırma ve yetersiz risk almaktan kaynaklanır.
Çevre	Sosyal Sistemler	Dışlanma, sosyal sistemlerin kırılması ile meydana gelir: sosyal, ekonomik, kurumsal, bölgesel ve sembolik
	Kaynaklar ve Beklentiler	Sosyal dışlanma ya kaynakların ya da beklentilerin eksikliği olarak görülür ve bu nedenle gönülsüzdür.

Farrington (2011), ayrıca sosyal dışlanmanın niteliklerini şu temel özellikler açısından değerlendirmektedir. Bu değerlendirme, aynı zamanda sosyal dışlanmanın karmaşıklığını çok boyutluluğunu ve kurumsal ve toplumsal boyutlarını da şöyle özetlemektedir: Sosyal dışlanma, sosyal bağların kopmasıdır. Bir durum, kader birliği ve bir sonuçtur. İnsanlar tarafından diğer insanlara yapılır. Dışlanmanın farklı kaynakları ve dışlanmayı gerçekleştiren farklı süreçler vardır. Sosyal dışlanma iş gücünden mahrum edilmekle eş tutulmuştur. Ancak, sosyal dışlanma; sosyal, ekonomik, kurumsal, bölgesel ve sembolik sistemlerin çökmesinin sonucudur.

Sosyal dışlanma kavramı sosyal bilimlere, politika ve yönetim dünyasından gelmiştir. Kökenleri, kıta Avrupa'sının sosyal, siyasi ve dini düşünürlerinin endüstrileşme ile kapitalist toplumlardaki piyasa gücü ve ilişkilerinin, sosyal sonuçlarına verdikleri teorik yanıtlarda yatmaktadır. Sosyal dışlanma oldukça güçlü bir ifadedir. Bu gücü hem kavramın içinde kullanıldığı politik söylemden hem de akademik olarak sosyal bilimlerin kavramsal tartışmalarındaki belirginliğinden alır (Byrne, 2005: 52).

Sosyal politika alanına Avrupa literatüründen geçen sosyal dışlanma; hala muğlâk, marjinalleşme, işsizliğin ve beraberinde yoksulluğun artması, sosyal koruma ve hizmetlerin yetersiz hale gelmesi, demokratik ve sosyal katılımın azalması, sosyal ve siyasal haklardan mahrum olma gibi çeşitli durumlarla ilintili olarak tartışılmaktadır (Erdoğan, 2004).

Genel olarak tanımlar göstermektedir ki, sosyal dışlanma sürecine birçok faktör etki etmektedir. Bunlar hem maddi (gelir, barınma, ürünler ve hizmetler) hem de söylemseldir (ayrımcılık, ilişkiler). Materyal (maddi) söylemsel analiz, dışlanma ve marjinalleştirmeye yol açan süreçlerin analiz edilmesi maksadıyla, maddi ve söylemsel faktörler arasındaki kesişimi göz önünde bulundurmak için, farklı faktörlerin maddi veya söylemsel olarak tanımlanması veya etiketlenmesinin ötesine geçer. Ekonomik dışlanmanın temelinde, yapabilirlik ve engelliliğin söylemsel inşası ve bu inşanın sosyal yapılar ve toplumun kültürel anlayışına yerleştirilmesi yer alabilir. Gelirin yüksek olması bazı hizmetlere ve sosyal aktivitelere katılım ihtimalini artırabilir, gelirin az olması ise bunu engeller, fakat gelir sosyal katılımı garanti edemez. Dışlama süreçleri hem maddi hem de söylemseldir (Ward, 2009).

Sosyal içirme/ dâhil etme terimi genelde politik, ekonomik ve kültürel girişimlerle beraber anılır. Toplum, belirli bir grup dışlanmış insanın sorununu ele alırken içerici ölçümlerin birçok boyut üzerine inşa edilmesi gerekir. İçerici adımlar şunlardan oluşabilir: Eğitimde değişim, iş fırsatlarında değişim, sağlık hizmetlerine daha kolay erişim ve daha iyi toplu taşıma. Sosyal içermenin göz önünde bulundurduğu mahrumiyet, yoksulluktan çok daha fazlasıdır (Coleman, t.y.: 3).

Sosyal içermenin birçok faydası bulunmaktadır: Bunlardan birisi, bölünmüş bir toplumun uyumlu hale getirilmesi için sosyal içermenin kullanılmasıdır. İkinci bir faydası, toplum bakımından daha fazla sorumluluk imkânının oluşmasıdır. Bu özel fayda, hükümet ve bireyler arasında kontrat öne sürer. Demokratik toplumlarda eşitliğin şartı, dışlanma kavramına direkt zıtlık ile olur. Modern demokrasilerdeki kültürel ve politik çoğulculuk üzerine düşünüldüğünde, bireyler; politika yapan, kültür ve beceri faaliyetleri gösteren toplulukların birer üyesidirler. Toplulukların halkaları, birbiri ile çakışabilir, üst üste gelebilir veya tamamen birbirini izole edilebilir (Coleman, t.y.: 9-11).

1.7.2. Sosyal Dışlanma Kavramının Kısa Tarihi

Sosyal dışlanma kavramının köklerini Aristo'ya kadar dayandırılabilirken kavramın çağdaş nosyonu, 1960'ların sonunda artan işsizlik ve sosyal ve ekonomik eşitsizliklerden kaynaklı sivil hareketlenmeyi takip eden sosyal uyumdaki kırılma ile ilişkili olarak 1970'lerde Fransa'da ortaya çıkmıştır. Kavramın kullanımı Fransa'dan başlayarak Avrupa Birliği'nin diğer kurumlarına doğru yayılmıştır. Ayrıca kavramın ortaya çıkışı, 1970'lerde neo-liberal ideoloji ve bireyselleşmenin artışına da bağlanmaktadır (Mathieson ve diğ., 2008: 9).

Politikacılar, aktivistler, bürokratlar, gazeteciler, akademisyenler, “dışlanmış” kişiler olarak yoksullara belirsiz ve ideolojik atıflarda bulunmuşlardır. Fakat kavramı ilk ortaya çıkaran kişi olarak Rene Lenoir görülür. Lenoir, 1974'te Fransız toplumunun onda birinin dışlanmış bireylerden oluştuğunu tahmin etmiştir: zihinsel ve fiziksel engelliler, intihar girişiminde bulunanlar, yaşlanmış ve iş yapamayacak durumdakiler, istismar edilen çocuklar, madde bağımlıları, suçlular, yalnız ebeveynler, çok sorunlu ev halkı, marjinal asosyal bireyler ve diğer sosyal “uyumsuz” kişiler. Bütün bu gruplar

sosyal sigorta altında korunmayan gruplardı. Dışlanma söylemi 1980’lerde yaygınlık kazandı. Fransa’da art arda sosyal ve politik krizler meydana gelirken “dışlanma” daha fazla sosyal dezavantaj türlerini ifade etmeye başladı (Silver, 1995: 63-64).

Sosyal dışlanma kavramı; bir şekilde, yoksulluk, zorluk, mahrumiyet ve marjinalleştirme vurgusu yapar. Yirmi yıldan fazla bir süredir Avrupa Birliği’nde (özellikle Fransa’da), İngiltere’de ve İrlanda Cumhuriyeti’nde kullanılmasına rağmen, kavramın neyi gösterdiği, retorikte ve politika bağlamında en iyi nasıl kullanıldığı konusunda tartışma vardır. Tartışmanın boyutuna rağmen, kavram geniş bir şekilde kullanılmakta ve sosyal politika söylem üreticilerine oldukça çekici gelmektedir (Peace, 2001: 17).

Sosyal dışlanma kavramı 1990’lardan sonra daha sık kullanılmaya başlanmış ve Avrupa Birliği’nde temel bir kavram haline gelmiştir. 1980’lerde Fransızca ve İngilizce Avrupa Birliği politika girişimlerinde baskın dillerdi ve Fransızcada “exclusion sociale” diye bir kavram bulunmaktaydı. Avrupa politika yapıcılar “yoksulluk” ve “yoksunluk” gibi etiketleyici kavramlardan kaçınan yenilikçi sosyal politika için bir terim bulma çabasında iken, Fransızcadan çevrilen “sosyal dışlanma” kavramı taze bir alternatif oldu (Peace, 2001: 18).

Sosyal dışlanma kavramı yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra iyice belirgin hale gelmeye başlamıştır. Diğer küresel bölgelerde daha az olmasına rağmen, 1990’ların başından itibaren Kuzey Yarımküreden Güney Yarımküreye doğru yayılmıştır (Mathieson ve diğ., 2008: 9).

1.7.3. Sosyal Dışlanmanın Nedenleri

Sosyal dışlanmanın nedenlerine genel olarak bakıldığında; kimi bireylerin, toplumla bütünleşmemesi, toplumla bağlarının zayıflaması, siyasi, iktisadi ve sosyal vatandaşlık gibi temel haklarından mahrum bırakılması, eşitsizliğin artması, ekonomik yetersizlik, sosyal ilişkilerin bozulması, sosyal korumadan yoksunluk ve kurumsal ilişkilerden dışlanma sosyal koruma yetersizliği ve göç gibi birçok farklı neden ve olgu bulunmaktadır (Yıldırım, 2014; Tartanoğlu, 2010).

Sosyal dışlanmanın yapısal sebeplerin başında; küreselleşme, özelleştirme ve kamusal sosyal faaliyetlerinin bütçelerinin azaltılması, emek piyasasının yeniden

yapılanması, gelir dağılımında büyüyen eşitsizlikler gibi nedenler bulunmaktadır (Sapancalı, 2003: 59). Bireysel nedenler olarak ise, aile yapısındaki değişim, cinsiyete ve etnisiteye dayalı ayrımcılık, engellilik ve yaş en başta gelenler arasında sayılabilir (Yıldırım, 2014: 95).

Sanayi Devrimi'nden bu yana varlığını sürdüren yoksulluk ve sömür, neoliberal politikaların yaygınlaşmasıyla daha da artmıştır (Tartanoğlu, 2010: 6). Dünyanın neredeyse tümünde 1980'lerden sonra uygulanmaya başlayan liberal politikalar birçok derin krize neden olmuştur. Bu politikaların yaygınlaşmasıyla dünyanın birçok yerinde işsizliğin uzun süreli niteliğe bürünmesiyle beraber sosyal alanda dezavantajlı bireylere yönelik koruma mekanizmalarının azalması, yoksulluğun geniş kitlelere yayılması toplumsal alanda birçok kesimin dışlanmasına neden oldu (Erdoğan, 2004).

Ayrıca, sosyal dışlanmayı ortaya çıkaran unsurlar arasında, sosyal ve siyasal bunalımların doğurduğu çelişkiler de bulunmaktadır. Sosyal dışlanma olgusunun dinamiği, bu bunalım sürecindeki nedensellik açısından kritik edilmelidir. Günümüzde yaşanan sosyal dışlanmayı anlamlandırmanın yolu, bugünkü dünya bunalımının meydana getirdiği değişimlerin dinamiğini, nedenselliğini, niteliğini ve yönünü kavramaktan geçmektedir (Cılgı, 2009: 8).

Sosyal dışlanma; tarihsel, politik açıdan küreselleşme olgusunun önemli bir alt boyutudur. Küreselleşme, kapitalist sistemin ulus boyutundan çıkması ve kendini dünya ölçeğinde yeniden yapılandırmasıdır (Erdoğan, 2004). Küreselleşme ile beraber toplumda var olan eşitsizlik ve yoksulluk, kitlesel boyut kazanarak giderilmesi konusunda umutların tükendiği düzeye çıkmıştır. Neoliberal yaklaşımlar, sosyal devlet yapısını çözmüş, politikaların çerçevelerini küçülmüştür. Küreselleşme, sınıf farkını dikkate almadan birçok insanı toplumdan uzaklaştırmıştır (Tartanoğlu, 2010: 6).

İşsizlik ve sosyal dışlanma, dünyada 1980'lerden başlayarak, eskiden olduğu gibi sadece dünyanın belli ülkelerinde, gelişmişlik ya da az gelişmişlik kriterini de aşarak tüm toplumlar için geçerli olan bir olguya dönüşmüştür. Sosyal dışlanmanın önemli nedenleri arasında sayılan işsizlik, bireyin kendi, ailesi ve toplum açısından birçok sorunun kaynağıdır. Toplumsal hayattan uzaklaşmaya zemin oluşturan karamsar olma, intihar etme, mesleki bilgi ve becerilerde gerileme, aile ve toplumsal değerlere bağlılıkta azalma gibi birçok sorunu da beraberinde getirmektedir (Erol, 2013: 66).

Sosyal dışlanmayı oldukça önemli kılan birçok unsur bulunmaktadır. Bunların başında, topluma katılım, ekonomik ve gelir sorunlar bulunmaktadır. Gereksinimlerini gideremeyen insanlar ekonomik olarak dışlanır. Temel gereksinimlerine cevap bulamayan kişiler ve aileleri toplumsal hayata da dâhil olmazlar. Artık bir iş bulmak yeterli olmamakta; düşük ücret, zor çalışma şartları altında bulunma da dışlanmaya neden olmaktadır (Çakır, 2002: 87). Sosyal dışlanma açısından risk altında olan en büyük kitle, uzun süreli işsizler, ilk defa iş aramaya başlayanların dâhil olduğu, kendileri ve ailelerinin maddi ve manevi ihtiyaçlarını giderme konusunda yeterli olamayan işsizlerdir (Özgökçeler, 2000).

Dışlanmışlık, marjinalite veya sınıf-dışılık, gibi yeni adlandırmalarla da olsa yoksulluk, tüketim toplumunda hâkim bir olgudur (Özgökçeler, 2000). Sosyal dışlanma, yoksulluğun ekonomik boyuttan ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Sosyal dışlanma, neo-liberal sosyal politikaların insanlara neler yaptığının önemli bir göstergesidir (Bombongan, 2010).

Sosyal dışlanmanın önemli bir boyutu da, dezavantajlı bireyleri sosyal bakımdan koruma sağlayacak kurumların az oluşudur. Temel gereksinimlerini giderecek yeterli geliri olmayan kişileri, engelli, yaşlı, çocuk ve kadınları koruyacak sosyal politikalar dışlanmayı azaltma niteliğine sahiptir. Eğitim hakkından yararlanamayan kişiler, sosyal hayatla bütünleşmek için gerekli niteliklerden yoksun kalacak; devamlı iş bulamayacaktır. Okula gidemeyen gençler ileriki yaşamında nitelikli bir iş elde edememe riskiyle karşı karşıya kalacak, bu durum da muhtemel bir ekonomik ve sosyal dışlanmaya neden olacaktır (Çakır, 2002: 87-89).

Sosyal koruma, bireylerin tehdit edici nitelikteki karşılaşılabilecekleri riskler bakımından onlara güvence sunan sosyal yardım ve teşvikleri de içeren sosyal güvenlik kurumlarını, sağlık ve eğitim hakları gibi birçok hakkı ve bunların hayata geçirilmesi hususlarını içermektedir. Sosyal koruma, bireylerin bir başlarına bırakılmadıkları, kaderine terk edilmedikleri anlamına gelmektedir (Çakır, 2002: 93). Sosyal korumanın önemli bir yönünü de; aile, akrabalık, arkadaşlık gibi yakın ilişkiler meydana getirmektedir. Bu ilişkiler, bireyler ekonomik yetersizlikler içinde olsa da, maddi ve manevi destek sunarak dışlanmaya karşı bir "engel" olma niteliğine sahiptir (Özgökçeler, 2000).

Sosyal dışlanmanın sebepleri yapısal olabilirken etkileri; hükümet organlarının aktiviteleri ve politikalarıyla daha da iyileştirilebilir veya kötüleştirilebilir. Örneğin, AB’de sosyal dışlanma ile savaşmanın artan önemi ve genel politikada işsizlik üzerine odaklanmaya rağmen, bazı üye ülkelerde sosyal harcamalar azalmakta bunun sonucu olarak yoksulluk ve dışlanma riski artmaktadır (Percy-Smith, 2000: 6).

1.7.4. Sosyal Dışlanmanın Boyutları

Sosyal dışlanma kavramı, içerisinde çalışma yapılacak kurumsal bağlam, sosyal ve kültürel normlardan bağımsız olarak ele alınamaz. Dışlanmanın sosyal boyutları ile ilgili üç kategori düşünülebilir:

1. Sosyal hizmetlere ulaşım (sağlık, eğitim gibi);
2. İş piyasasına ulaşım;
3. Sosyal katılım fırsatı ve bu katılımın toplumun dokusuna etkisi (daha büyük suçlar, çocuk suçluluğu, evsizlik vb.) (Bhalla ve Lapeyre, 1997: 419).

Scharf ve diğ., (2001) ise sosyal dışlanmayı beş temel boyutta değerlendirmektedir. Bunlar sosyal ilişkilerden, kültürel faaliyetlerden, toplumsal faaliyetlerden, temel hizmetlere erişimden ve yakın çevreden dışlanmadır. Bu sosyal dışlanma boyutlarına ayrıca dışlandığı düşünülen bireyler için örnekler vererek şöyle tablolastırmıştır.

Tablo 1.3. Sosyal Dışlanmanın Boyutları

BOYUTLAR	Dışlandığı Varsayılan Kişiler İçin Örnekler
Sosyal İlişkilerden Dışlanma	Eşiyle yakın ilişki, çocuklarıyla yalnız konuşmak fakat dışarıda irtibat sağlamamak
Kültürel Faaliyetlerden Dışlanma	Tiyatro, konser, opera vb. yerlere, bir sanat galerisine veya müzeye hiç gidememek, sinemaya daha fazla gitmek isteyip yılda bir iki kez gitmek
Toplumsal Faaliyetlerden Dışlanma	Herhangi bir sivil toplum organizasyonuna üye olmamak, gönüllü bir eyleme katılmamak, seçimlerde oy kullanmamak
Temel Hizmetlere Erişimden Dışlanma	Banka işlemlerini zor yapabilmek, postaneyi zor kullanabilmek
Yakın Çevreden Dışlanma	“Bu muhitte kimseye güvenilmez.” veya “yardıma ihtiyacın olduğunda burada kimse yardım etmez.” gibi cümleleri savunmak

(Kaynak: Scharf ve diğ., 2001: 303-315).

Sosyal dışlanma, aşağıdaki bileşenlerin hepsini veya bazılarını kapsayacak şekilde birçok farklı açıdan tanımlanmıştır: bireyler, sosyal, ekonomik ve kurumsal süreçler gibi. Bunların yanı sıra sosyal dışlanma, global olayların sonucu olarak görülebilenken yine de ulusal bağlamdan etkilenir. Örneğin, ulusal ekonomik politikalar, refah rejimleri ve vatandaşlık haklarındaki hususilik nitelikleri sosyal dışlanmayı etkilemektedir (Percy-Smith, 2000: 3-5).

Tablo 1.4. Sosyal Dışlanmanın Boyut ve Göstergeleri

Boyut	Gösterge
Ekonomik	Uzun süreli işsizlik, güvensiz iş, çalışmayan aile bireyleri, gelir yoksulluğu
Sosyal	İstenmeyen ergen hamilelikleri, evsizlik, suç, asi gençlik
Politik	Politik hakların yetersizliği, düşük seviyedeki toplumsal hareketlilik, yabancılaşma/politik süreçlerde güven eksikliği
Çevre	Çevresel ayrıştırma, çürüten ev stokları, yerel hizmetlerden çekilme, destek ağının çökmesi
Bireysel	Mental ve fiziksel hastalık, eğitimde başarısızlık/düşük beceriler, benlik saygısının/güvenin kaybedilmesi
Mekansal	Hassas grupların marjinalleştirilmesi
Grup	Yukarıdaki özelliklerin belirli gruplara yoğunlaşması: yaşlılar, engelliler, etnik azınlıklar

(Kaynak: Percy-Smith, 2000: 9).

Berkman ve Phillips (2000), sosyal dışlanmanın boyut ve göstergelerini sosyal içermenin/dahil etme, boyut ve göstergeleri üstünden tartışmış ve aşağıdaki tabloda şöyle özetlemişlerdir:

Tablo 1.5. Sosyal Dışlanmanın Alanları ve Sosyal Göstergeleri

Alan	Sosyal gösterge
Sosyal güvenlik sistemine içirme	Sosyal güvenlik hizmetlerine erişimin dağıtılması; demografik değişkenlere göre düşük gelir (yaş, cinsiyet, bölge, etnisite, iş durumu)
İş piyasasına içirme	Tam zamanlı ve kısmi zamanlı çalışmaya ulaşımında ayrımcılığın dağılımı
Konut piyasası içermesi	Çevreye ulaşımında dağılım, desteklenen veya korunan barınma, evsizlik vs.
Sağlık hizmetleri kapsamı	Sağlık hizmetlerine erişim dağılımı; demografik verilere göre ölümlülük vs.
Eğitim hizmetlerine içirme	Eğitim ve kültürel hizmetlere erişim ve ayrımcılığının dağılımı
Politik içirme	İmtiyaz. Seçilmiş bir temsilci veya hükümetin bir üyesi olabilmek için uygunluk kısıtlaması
Toplum hizmetlerinde içirme	Boş zaman ve çevre etkinliklerine katılımın dağılımı
Sosyal statü içermesi	Eşit fırsatlar ve ayrımcılık karşıtı yasama. Sosyal ve boş zaman etkinliklerine erişimin dağılımı

(Kaynak: Berkman ve Phillips, 2000)

1.7.5. Sosyal Dışlanmaya Kuramsal Yaklaşımlar

Sosyal dışlanmaya ilişkin ileri sürülen üç önemli kuramsal yaklaşım bulunmaktadır. Hilary Silver bu olguya üç farklı paradigmadan bakmakta ve her birini farklı bir düşünsel yaklaşımın bulunduğunu savunmaktadır. Ruth Levitas da sosyal dışlanmaya üç farklı Tipolojiden bakmaktadır. Joe Beall ise sosyal dışlanmaya küresel ilişkiler bakımından yaklaşmaktadır.

1.7.5.1. H. Silver Üçlü Paradigma

Silver dışlanmaya dair üç paradigma ileri sürer. Her bir paradigma, dışlanmayı farklı bir sebebe bağlar ve farklı siyasi felsefeye dayanır: cumhuriyetçilik, liberalizm ve sosyal demokrasi. Her biri sosyal dezavantajın çoklu formlarının bir açıklamasını sunar (ekonomik, sosyal, politik ve kültürel) böylece yoksulluk ve uzun süreli işsizliği ile beraber vatandaşlık ve ırksal, etnik eşitsizlik teorilerini de kapsar (Silver, 1995: 61).

Dayanışma paradigmasında dışlanma, birey ve toplum arasındaki kültürel ve ahlaki bağların kopmasıdır. Kültürel bağlar; yoksul, işsiz ve etnik azınlıkları anormal dışarıdakiler olarak tanımlayarak dünyayı düzenlemek için sosyal olarak inşa edilmiş dualist kategorileri artırır. Fakat vatandaşlık, ulusal dayanışmayı politik haklar ve görevlerle birleştirerek dışlanmış kişinin kabul edilmesine yardım etmek için devlete dayatmada bulunur. Liberalizm ve sosyalizm arasında üçüncü bir yol şeklinde ortaya çıkarak dayanışmanın cumhuriyetçi nosyonu ekonomik ilgi ile sosyal ilgileri birleştirir (Silver, 1995: 66).

Cumhuriyetçi düşüncede dışlanma, sosyal dışlanma olarak ifade edilen birey ve toplum arasındaki bağların çözülmesidir. Rousseau tarafından taslağı çizilen ve Durkhemci sosyoloji tarafından örneklendirilen “sosyal” düzen; birey, grup veya sınıf ilgilerine gömülü olmaktan ziyade; dışsal, ahlaki ve normatif olarak algılanır (Silver, 1995: 66). Böylece yardımlaşma yaklaşımı, gruplar arasındaki kültürel ve ahlaki sınırların dünyayı düzenlemek için sosyal olarak dualist kategoriler inşa ettikleri yollara ağır bir vurgu yapar. Bu paradigma; antropoloji, sosyoloji, etnografya ve daha genel olarak kültürel çalışmalara yoğun olarak dikkat çeker. Bu yaklaşım, grup sınırlarını belirleyen ulus, ırk, etnisite, yerellik ve diğer kültürel bağların yardımlaşmasının özünde bulunan dışlanmaya odaklanır (Silver, 1995: 67).

Bu paradigmanın odağında moral değer ve hakların kabul gördüğü bir sosyal sistem halinde topluluk bulunmakta ve bu sistematik yapı içerisinde farklı türden kurumlar, bireylerin toplumsal bütünleşme amacıyla gerekli işlevleri yerine getirmektedir. Bireyler için sosyal dışlanma kurumsal işleyişin yetersizliği olarak ortaya çıkmaktadır (Sapancalı, 2003: 42).

Uzmanlaşma paradigmasında, dışlanma ayrımcılık anlamına gelir. Eğer dışlanmış bireyler, sosyal sınırlar arasında geçiş yapmakta özgürse ve farklı ilkelere yönetilen sosyal yaşamın daireleri yasal olarak ayrı tutuluyorsa sosyal farklılaşma, ekonomik iş bölümü ve kurumların ayrıştırılmasının hiyerarşik olarak düzenlenmiş sosyal kategorileri üretmemesi gerekir. Kültürel çoğulculuk, politik çoğulculuk gibi, gönüllü üyelik ve grup mücadelesine dayanır. Vatandaşlığın liberal modelleri, bireysel hakların ve zorunlulukların sözleşmeye dayalı değişimine ve sivil toplumun kuruluşları arasındaki gerginliklere vurgu yapar. Liberal varsayımlar, mikro sosyoloji içine gömülüdür; metodolojik bireysellik tarafından karakterize olan neo-klasik ekonomiler ve diğer sosyal bilimler ile küçük gruplar üzerine vurgu yapar (Silver, 1995: 67).

Anglo-Amerikan liberalizmde dışlanma, uzmanlaşmanın bir sonucu olarak algılanır: sosyal farklılaşma, ekonomik iş bölümü ve dairelerin bölünmesi. Bu yaklaşım, piyasada ve sosyal gruplar arasında uzmanlaşmayı artırarak bireylerin farklılaştığını iddia eder (Silver, 1995: 67). Bu paradigmaya göre insanlar yaptıkları seçimler sonucunda toplumsal dışlanma yaşarlar ya da diğer insanlarla yaptıkları pazarlık ve ilişki biçimleri nedeniyle dışlanmış olabilirler. Dışlanmanın oluşmasında; ayrımcılık, iş piyasasının işleyişindeki aksaklıklar ya da sahip olunan hakların azaltılması ihtimali söz konusudur (Sapancalı, 2003: 43-44).

Tekelleşme paradigma, dışlanmayı grup tekellerinin oluşumunun sonucu olarak görür. Genelde belirgin kültürel kimlikleri olan güçlü gruplar, “sosyal kapanma” süreci yoluyla değerli kaynaklara dışarıdan gelenlerin erişimini önlerler. Hangi yolla algılanırsa algılsın, gelişmiş ülkelerdeki artan dışlanma ile ilgili bilimsel göstergeler, devletin var olan refah politikasının sorgulanmasını gerektirmektedir (Silver, 1995: 69).

Bu üçüncü paradigma, dışlanmayı grup tekeli oluşumunun sonucu olarak görür. Sosyal düzenin zorlayıcı olduğunu ve bazı hiyerarşik güç ilişkileri yoluyla dayatıldığını düşünürler. Bu sosyal demokratik veya çatışma teorisinde, dışlanma; sınıf, statü ve

politik gücün etkileşimini gerektirir ve içerilen kişinin ilgilerine hizmet eder. Maddi, legal unsurlar veya tekelin diğer türleri statü grubunun ayrıcalığını devam ettirir. Sosyal sınıflar, sahip olmayanları değerli kaynaklara ulaşmadan dışlayacak kadar güçlü olabilir (Silver, 1995: 68- 69).

Tablo 1.6. H. Silver'in Üç Paradigması

	Dayanışma Paradigması	Uzmanlaşma Paradigması	Tekelleşme Paradigması
Bütünleştirme Kavramlaştırması	Grup Dayanışması/ Kültürel Sınırlar	Uzmanlaşma/ Birbirine Bağlılık	Tekel/ Sosyal Kapalılık
Bütünleştirmenin	Ahlaki Bütünleştirme	Değiş Tokuş	Vatandaşlık Hakları
İdeoloji	Cumhuriyetçilik	Liberalizm	Sosyal Demokrasi
Söylem	Dışlanma	Ayrımcılık-Alt Sınıf	Yeni Yoksulluk,
Öncü Düşünürler	Rousseau, Durkheim	Locke, Madison, Ütiliteryanlar	Marx, Weber, Marshall
Yeni Politik Ekonomi Modeli	Esnek Üretim Düzenleme Okulu	Yetenekler Ağlar Sosyal Sermaye	İş Piyasası Ayrımı

(Kaynak: Silver, 1995: 62)

Bu paradigmlarla ilgili birkaç nokta şöyledir: İlk olarak, bu paradigmlar ideal tiplerdir. Gerçekte, farklı toplumlar ve kültürler aidiyeti farklı şekillerde tanımlar. İkincisi, sosyal bilim analizleri için uygun olması gibi, her bir paradigma dışlanmayı dışlanan ve içerilen arasındaki sosyal ilişki olarak algılar. Üçüncüsü, dışlanma mikro sosyolojik ve makro sosyolojik olarak düşünülebilir. Dördüncüsü, paradigmlar arasındaki ayrım refah devleti tipolojilerindeki gibi kurumsal sınıflamalarla karıştırılmamalıdır. Kurumlar, geçmişteki ideoloji ve paradigmlar arasındaki çatışmanın izini taşıyan tarihsel birikimlerdir. Beşincisi, her üç paradigma sosyal bütünleşmeye yönelik spesifik yaklaşımlardan ayırt edilmelidir (Silver, 1995: 71).

Sosyal dışlanma, ilk olarak sosyal bağların zayıflaması şeklinde tanımlanmıştır ve devletin başarısızlığına atfedilmiştir. Hilary Silver'ın paradigmalara olan vurgusu, sosyal dışlanmanın gerçekliğin kendisi değil, insanların gerçekliğe baktıkları bir lens olarak teorik bir çerçeve olduğuna vurgu yapılması için yararlı olmuştur. Bu vurgu, “yeni yoksul”, “altsınıf”, uzun süreli işsiz veya marjinalleştirilmiş gibi özel sorunları ifade etmez. Bu düşünce ile durumun bir tarifi olarak dışlanmayı, haklardan ve yetkilerden dışlanma şeklinde algılamak daha uygun olabilir (Haan, 1999: 4-6).

Silver'in analizlerinin odağı, sosyal dışlanmanın doğası ve sebeplerinin farklı anlayışlarını üretmede politik ideolojilerin rolü üzerinedir. Fakat bu tipolojinin sınırlılıkları vardır. Silver'in paradigmalarının her biri dışlanmayı, içerilenler ve dışlananlar diye iki grup arasındaki sosyal ilişkilere dayalıdır (Mathiesonve diğ., 2008: 17-18).

1.7.5.2. R. Levitas ve Tipolojiler

Sosyal dışlanma, pratikte sorunları farklı derecelerde gösteren farklı söylemlerde gizlidir. Burada üç söylem tanımlanmıştır: Yeniden dağıtıcı bir söylem (Redistributive Discourse, RED): İngiliz eleştirel sosyal politikasında geliştirilmiştir, temel ilgisi yoksulluktur. Ahlaki bir alt sınıf söylemi (Moral Underclass Discourse, MUD): Dışlanmış bireylerin kendilerinin ahlaki ve davranışsal suçlarına odaklanır. Sosyal bütünleştirici bir söylemdir. (Social Integrative Discourse, SID): Asıl odağı ücretli çalışmadır. Sınırları nasıl karakterize edecekleri, böylece insanları neyin içerdekiler ve dışarıdakiler olarak tanımlayacağı ve içermenin nasıl meydana getirilebileceği konusunda ayrışır. RED kendi alanı içerisinde olan yoksulluktan, eşitsizlik eleştirisine doğru genişler. MUD, ruhları suça meyilli öncüler, çalışamaz durumdaki genç erkekler ve kendileri için ücretli çalışmanın sosyal disiplin için bir araç olduğu, fakat (kendi) dışlanmaları ve böylece potansiyel içermeleri ahlaki ve kültürel olan ile cinsel ve sosyal olarak sorumlu olmayan yalnız anneler ile cinsiyetçi bir söylemdir. SID işsizlik ve ekonomik hareketsizlik ile daha az ilgilenir, öncelikli olarak ücretli çalışmada içirme yoluyla sosyal bütünleştirme veya sosyal uyuma odaklanır. Üç söylem, belirgin olarak dışlanma/içirme ve eşitsizlik arasındaki ilişkiyi nasıl sundukları konusunda farklılaşır (Levitas, 2005: 7-8).

RED'in özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir: Yoksulluğu, sosyal dışlanmanın temel sebebi olarak değerlendirir. Bireylerin toplusal yarar seviyesinin artırılması yoluyla yoksulluğun azaltılmasına işaret eder. Dışlanmanın ters yüzü olarak vatandaşlığı varsayarak içermenin minimalist bir modelinin daha ilerisine gider. Sosyal, politik, kültürel ve ekonomik vatandaşlığa hitap ederek maddi eşitsizliği içeren, fakat sadece onunla sınırlı olmayan, eşitsizliğin eleştirisine doğru genişler. Bu eşitsizliği üreten sürece odaklanır. Eşitsizliğin radikal olarak düşürülmesi ile kaynaklar ve gücün yeniden dağıtılmasına işaret eder (Levitas, 2005: 7-8).

MUD'un temel özellikleri şunlardır: Alt sınıf veya sosyal olarak dışlanmışları “ana akım”dan kültürel açıdan farklı şeklinde sunar. Tüm toplumun yapısından ziyade, yoksulun davranışına odaklanır. Başboş, suçlu genç erkekler ve yalnız kadınlar ile ilgili olarak cinsiyetçi bir söylemdir. Ücretsiz çalışmayı reddetmektedir. Devlete bağımlı olmak bir sorun olarak görülmesine rağmen, kişisel bağımlılık, özellikle kadın ve çocukların erkeklere ekonomik olarak bağımlı olması sorun değildir.

RED, SID ve MUD farklı söylemler dile getirmişlerdir. Bunlar, elbette ki, ideal tiplerdir. Hepsi ücretli çalışmayı sosyal bütünleşmenin ana unsuru olarak varsayar ve hepsinin söylemlerinde ahlaki bir içerik bulunmaktadır. Fakat dışlanmışların neye sahip olmadıkları noktasında farklılaşırlar. Kısaca, RED'e göre paraları yoktur, SID'e göre işleri yoktur, MUD'a göre değerleri yoktur. Söylemler farklı bileşenlere odaklanırlar ve bunlar arasındaki farklı nedensel ilişkileri varsayar. Böylece SID ve MUD; RED'den daha dardır, SID sosyal olanı ekonomik olana indirger ve zorunlu olarak politik ve kültürel olanı ihmal eder. Diğer taraftan MUD, sosyal ve politik olanı kenarda bırakırken, ekonomik olanı kültürelenden üreterek kültürel odaklanır (Levitas, 2005: 7-8).

Levitas'ın analizleri güçlü bir şekilde sosyalist feminist bir perspektif tarafından şekillenmiştir. Levitas özellikle ücretsiz çalışmaya değer biçen politikaların özünde yer alan çelişkilere işaret eder. Ayrıca Levitas'ın çerçevesi çağdaş İngiltere'ye odaklanmasına ve özellikle oturmuş bir refah sistemi olan ülkelere uygulanabilmesine rağmen, çoklu sosyal dezavantajlara verilen kamusal politika cevaplarının doğası ile ilgili temel şeyleri açıklığa kavuşturan daha geniş kapsamlı uygunluğa da sahiptir (Mathieson ve diğ., 2008: 19).

1.7.5.3. J. Beall ve Küreselleşme

Neoliberal perspektiften sosyal dışlanma, küresel ekonomik rekabetin şanssız fakat kaçınılmaz bir yan etkisi olarak görülebilir. Diğer bir deyişle tartışma üç açıdan yapılmaktadır; sosyal dışlanmanın, üretimin global rekabetin zorunlu bir sonucu olduğunda ısrar eder ve buna eşlik eden gerçek şudur ki: Çalışanlar daha önce ulusal düzeyde ticaret bariyerlerince ve kişisel düzeyde ise sosyal güvenlik ile resmi çalışma koşullarınca korunurlarken şimdi bu faydalardan dışlanmaktadır. İkinci bir perspektif

yoksulluğun yeniden etiketlenmesidir. Bu düşünce, sosyal dışlanma kavramını kullanmaz fakat yoksulluğu göreceli yoksunluğun koşulu olarak açıklamaya çalışır. Üçüncü perspektif ise dönüşümsel olarak isimlendirilebilir. Dönüşümsel perspektifin sosyal dışlanma ile ilgili anahtar boyutlardan birisi, toplumun resmi ve gayri resmi kuruluşlarında gömülü olarak görülen sosyal ilişkilerle ilgilidir (Beall, 2002: 43-44).

Neo-liberal ve yoksulluğu yeniden etiketleme yaklaşımları sosyal dışlanmayı ifade olarak kavramsallaştırırken dönüşümsel yaklaşım ise dışlamacı süreçlere odaklanır. Üçüncü yaklaşım, farklı boyutlardaki (küreselden yerele) sosyal etkileşimler ve güç ilişkileri ile ilgilenir ve ekonomik boyutun yanında gücün sosyal, politik ve kültürel boyutlarını da fark eder. Silver (1994), Levitas (1998; 2005) ve Beall, farklı tanımların ideolojik ve politik köklerine yönelik anlayışımıza katkıda bulunmuşlardır ve sosyal dışlanmaya cevap vermek için politika/eylem uygulamalarını açıklığa kavuşturmuşlardır (Mathieson ve diğ., 2008: 20-21).

1.7.6. Sosyal Dışlanmanın Ölçülmesi

Sosyal dışlanma için belirleyici ölçütler koymak zordur. Sosyal dışlanma, önemli sivil ve sosyal haklar veya kabiliyetlerin inkar edilmesi mantığı ile farklı element ve bileşenleri kapsadığından, genişlik ve yoğunluğunu anlamak için tek bir ölçek yeterli olamayacaktır. Ayrıca, sosyal dışlanma nesnel ve öznel imaları da içerdiği için, nesnel verilere dayanarak onun genişliğini ölçmek de zor olacaktır. Bunun yerine, öznel verilere dayanmak gerekecektir (Klasen, 1998).

Sosyal dışlanma için geçerli olan tek ölçüm bulunmamaktadır. Bu nedenle, sonuçlar tutarsız olmakta ve ölçüm için seçilen yola göre sosyal dışlanmanın yaygınlığı geniş ölçüde farklılaşmaktadır. Sosyal dışlanmayı ölçmek için mevcut yaklaşımlar birkaç sınırlılıktan dolayı sorun yaşamaktadırlar:

- ✓ Ortak bir tanım eksikliği,
- ✓ Dışlanma/içerme için keyfi alt sınırlar,
- ✓ Sosyal dışlanmanın, yoksulluk gibi yakın kavramlardan nasıl farklılaştığının net olmaması,
- ✓ Göstergeler ve alanlar/boyutlar üzerine uzlaşmanın yetersiz olması,
- ✓ Daha gelişmiş ülkelerden göstergelerin sınırlı küresel belirginliği,

- ✓ Göstergelerin kalitesi, önceliği ve seçimi ile ilgili kaygı,
- ✓ Taramalardan elde edilen göstergeler ile sosyal dışlanmanın boyutları arasındaki uyumsuzluk,
- ✓ Belirli gruplara (etnik azınlıklar) veya sosyal kimliklere (engelli insanlar) ait olan insanların dâhil edilmesinde başarısızlık,
- ✓ Eşitsizliğin önemli formlarının yetersiz temsili,
- ✓ Ülkelerde ve küresel bölgelerde verilerin farklılaşan ulaşılabilirliği,
- ✓ Veri toplamanın mali ve teknik karmaşıklıkları (Mathieson ve diğ., 2008: 47-48).

Sosyal dışlanmaya iki aşamadan yaklaşılabılır: Birisi direkt olarak dışlanmanın genişliğini ölçmeye çalışır, diğeri ise sosyal dışlanmanın dayanağının genişliğine odaklanır. İkincisine odaklanmak daha avantajlıdır, çünkü ulaşılacak daha fazla veri mevcuttur ve politika meseleleri ile bağlantı daha doğrudan olabilir. Birinci olana odaklanmak, sosyal dışlanma ile gerçek dışlanma sebebi arasında varsayılan kesin bağlantılara dayanmaksızın sonuçları doğrudan ölçme avantajını verir (Klasen, 1998).

Sosyal dışlanmayı tam olarak tanımlamak için hem ulusal hem de toplumsal seviyelerde birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde olan göstergeleri kullanmak gerekir. Toplumsal faktörler, sosyal içermenin hem toplumsal hem de ulusal boyutlarda ne zaman mümkün olduğu ne zaman mümkün olmadığını belirler.

Tablo 1.7. Sosyal İçermenin Alan ve Göstergeleri

Alan	Özellik	Göstergeler
Kimlik	Sınırlar	Üyelik ve öz kimlik
	Paylaşılan ilgiler	Genel ilgiler
	Aitlik algısı	Aitlik hissi
	Genel bir sembol sistemi	Dil
Katılım	Paylaşılan etkileşim	Örgütsel bağlılık
	Paylaşılan olaylar	Kültürel ve boş zaman etkinlikleri
	Yatırım (zaman)	Boş zaman kullanımı
	Ödüller, Kişisel yatırım	Arkadaşlar

(Kaynak: Berkman ve Phillips, 2000)

Ulus-devlet seviyesindeki sosyal dışlanmanın göstergeleri, haklar ve hizmetlerin tanımsal olarak bu hak ve hizmetlere ulaşması gereken vatandaşlara ulaşamama seviyesini ölçmektedir. Bu bağlamda sosyal dışlanma, devlet tarafından hak olarak tanımlanmış hizmetlere ulaşamama veya bunları elde edememe anlamına gelir. Ayrıca

bu hizmetlere ulaşmayı önleme noktasındaki ayrımcılığı da içermektedir (Berkman ve Phillips, 2000).

Toplum seviyesindeki sosyal dışlanma göstergeleri vatandaşlık haklarına ulaşımı ölçmez. Bunun yerine, katılım ve kimliğin derecesini ölçer. Bu alanlar, bir kişi ile onun tanımlanmış toplumu arasındaki etkileşim ve ilişkinin bilinçliliği ve belirginliği ile ilgili olmaları duygusu içerisinde psiko-sosyaldir. Sosyal dışlanma, toplumsal-bireysel ilişkide sosyal bağların zayıflığının bir sonucudur (Berkman ve Phillips, 2000).

Bayram ve arkadaşları (2010), yaşam tatmini ve sosyal dışlanma adlı çalışmalarında sosyal dışlanmayı ölçmek için Jehoel-Gijsbers ve Vrooman (2007) tarafından geliştirilen ve kendileri tarafından revize edilerek Türkçe literatüre geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılarak kazandırılmış olan 5'li likert tipinde, otuz beş maddeden oluşan sosyal dışlanma ölçeği kullanmıştır. Bu ölçekte maddi yoksunluk, sosyal haklara ulaşma, sosyal katılımcılık ve kültürel entegrasyon olmak üzere dört boyut mevcuttur (Bayram, vd. 2010 83-84).

Sosyal dışlanma ölçeğinin boyutları ve tanımları aşağıda doğrudan verilmiştir. Maddi yoksunluk; Beslenme, giyim, barınma gibi temel gereksinimlerin yeterince karşılanamaması. Sosyal haklar; Kamu kurumlarından ve yardımlarından faydalanılamaması, yaşanan çevrenin gürültülü ve kirli olması, komşuluk ilişkilerinin iyi olmaması, kişinin kendisini güvende hissetmemesi. Sosyal katılımcılık; Kişinin kendisini toplumdan dışlanmış hissetmesi, sosyal ilişki kurabileceği kişi sayısının çok az olması. Kültürel entegrasyon: Normlara uyma vb. bulunmaktadır.

Sosyal dışlanmanın ölçümü için geliştirilen araçlar çoğunlukla onun sayısallaştırılabilir boyutlarına odaklanmaktadır. Çok boyutlu yapısı gereği sayılaşılabilir niteliği yanında nesnel açıdan hiç de ölçümü kolay olamayacak öğeleri de bulunmaktadır. Ölçümünün zorluğuna rağmen yalnız sayıyla ölçülebilen kriterlere odaklanmak şüpheler oluşturmaktadır. Bunun yanında sayısal ölçütler ile niteliksel ölçütler arasındaki ilişkinin boyutu, yönü ve değeri de açık bir şekilde bilinemediğinden doğruluk konusunda şüphe duyulmada haklılık artmaktadır (Sapancalı, 2003: 57).

İKİNCİ BÖLÜM

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, yapılan görüşmelerde elde edilen verilerin yorumlanması ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Görüşmelerde elde edilen veriler ilk önce temalara ve kategorilere ayrıştırılmış ve ardından kodlanmıştır. Bu işlemlerden sonra ulaşılan içeriğe uygun başlıklar oluşturulup sıralanmıştır. Katılımcılara ilişkin demografik bilgilerin yanı sıra üç önemli başlık halinde bölümler tasarlanmıştır. İlk olarak dini sosyalleşme sürecine ilişkin bulgular doğrudan alıntılarla tasnif edilmiştir. İkinci olarak sosyal dışlanmaya ait bulgular ilgili başlıklar halinde düzenlenmiştir. Son olarak her iki ana olgu üstüne ve genel olarak elde edilen bulgulardan yola çıkılarak kuramsal boyuta dair değerlendirmeler yapılmıştır.

2.1. KATILIMCILARA İLİŞKİN DEMOGRAFİK BİLGİLER

Araştırma Bingöl ili merkez ilçesinde ikamet eden ortopedik, görme ve işitme engellilerden oluşan otuz engelli birey ile yürütülmüştür. Çalışmada cinsiyet, medeni durum, eğitim, yaş ve engel oranı dikkate alınmıştır. Araştırma kapsamına % 40 ve daha yukarı engellilik oranına sahip 18 yaş ve üzeri engelliler alınmıştır. Bu çerçevede yirmi iki erkek ve sekiz kadın engelli ile görüşmeler yapılmıştır. Katılımcıların, bilimsel etik gereği, gerçek kimlikleri gizli tutulmuştur. İlerdeki metinlerde kullanılan isimler müsteardır. Bununla beraber katılımcıların yaşı ve engel türü ise doğru olarak verilmiştir. Kullanılan form (Mustafa, 33, Gör. Eng.) biçimindedir. Mustafa müstear isim, 33 katılımcının yaşını ve Gör. Eng. ise engel türünü ifade etmektedir.

Katılımcıların yaşamlarını sürdürdükleri Bingöl ilinin toplam nüfusu 269.560'tır. Kent merkezinin nüfusu ise yaklaşık 105.000'dir. İlde yaşayan engelli birey sayısı yaklaşık 7.800'dür. Bu kişiler herhangi bir sosyal güvencesi olmayan ve muhtaçlık sınırının altında olan kişilerdir. Bingöl ilinin demografik özellikleri incelendiğinde kent nüfusunun (% 60) kırsal nüfustan (% 40) fazla olduğu görülmektedir. Demografik verilerden hareket edildiğinde ciddi bir nüfus artışı ve göç hareketinin olmadığı da fark edilmektedir. 2015-2016 yılları bağlamında ilin toplam nüfusu 269.560, aldığı göç

10.304, verdiği göç 11.205 kişi ve net göç hızı ise -3,3 olarak kayıt altına alınmıştır (TUİK, 2016).

Hegem Vakfı'nın Bingöl İli Sosyal Analiz Çalışması (2016)'nda, Bingöl'de geleneksel aile yapısının etkisinin hala hakim olduğu belirlenmiştir. Çalışmada “Son sözü baba söyler.” sorusuna verilen % 53,6 oranı ilgili belirleme için kullanılan bilimsel temeldir. Yine Öztürk'ün Bingöl İli Örnekleminde Geniş Ve Çekirdek Aile Yapılarında Anne-Çocuk İlişkisinin İncelenmesi (2009) isimli yüksek lisans tezinde de Ailelerin % 53,7'sinin çekirdek, % 46,3'nün geniş aile yapısına sahip oldukları belirlenmiştir.

Bingöl iline ilişkin ilgili veriler ışığında geleneksel aile yapısının etkin ve kent kültürünün gelişmekte olduğu, toplumsal örf ve adetlerinin gücünün hala devam ettiği, ailelerin sosyal kontrol ve destek mekanizması işlevleri ile hayatın merkezinde bulunduğu, sosyal destek yardımlaşma ve dayanışmanın kamu kurumları yanında aile ve akrabalık ilişkileri çerçevesinde sürdürüldüğü, geleneksel değerler ve yaşam anlayışının devam ettiği nispeten homojen bir toplumsal özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

2.1.1. Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Dağılım

Tablo 2.1. Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Dağılım

Engel Türü	Kadın	Erkek
Görme	3	7
Ortopedik	3	9
İşitme	2	6
Toplam	8	22

Katılımcıların büyük bir bölümü erkek engelli bireylerden oluşmaktadır. Kadın engellilerin toplumsal hayata dâhil olma ve benzeri konularda yaşadıkları sorunlar nedeniyle katılımcıların kadın sayısı erkeklere oranla düşüktür. Birçok nedenin vurgulandığı söz konusu durum, çalışmaya bir sınır konulmasına neden olmuştur. Toplumsal hayata dâhil olma konusunda erkek bireylerin kadın engellilere nispeten daha çok olanaklar sahibi olması belirlediğimiz amaçsal örnekleme de uygun düştüğünden, katılımcıların erkek engelli oranını arttırmıştır. Ancak kadın engellilerin

kendilerine özgü sorunlarının bulunması da her engel grubundan en az 3'te 1 oranda kadın engelli katılımcıya ulaşmamızı sağlamıştır. Ayrıca kadın engellilerin toplumsal görünürlülükleri ve uzun süreli bir görüşmeyi sürdürme istekleri de sayılarının oranını belirlenmesinde etkili olmuştur. Dolayısı ile fenomenolojik yaklaşım gereği engelli bireylerin maksimum çeşitlilik örnekleme çerçevesinde bazı değişkenlerin dikkate alınmasını gerektirmiştir.

2.1.2. Katılımcıların Medeni Durumları

Tablo 2.2. Katılımcıların Medeni Durumları

Engel Türü	Cinsiyet	Evli	Bekar
Görme	Kadın	-	3
	Erkek	5	2
Ortopedik	Kadın	-	3
	Erkek	1	8
İşitme	Kadın	1	1
	Erkek	2	4
Toplam		9	21

Katılımcıların medeni durumlarına bakıldığında bekâr olanların sayısının belirgin bir şekilde fazla oluşu dikkati çekmektedir. Görüşme yapılan kadın engellilerin sadece biri evlidir. İlgili konuda kadın engellilerin oldukça sorun yaşadıkları bu durum, katılımcı grubuna da yansımaktadır. Evli kadın engellilerin, toplumsal yaşama katılma konusundaki sıkıntıları onlara ulaşmamızı engellemektedir. İleride değinileceği gibi evlenme ve aile kurma konusunda zaten kendi öznel koşulları boyutunda sosyal dışlanma yaşamaktadırlar. Kadın engellilerin eğitim durumları göz önüne alındığında, artık geleneksel bağlamda evlilikleri tercih etme konusunda hassas olduklarının da altını çizmekte yarar bulunmaktadır. Benzer durum erkek engelliler içinde söz konusudur. Erkek görme engellilerin evli olanların sayısı beştir. Görme duyusunu tamamen kaybetmediklerinde erkek görme engellilerin evlenmeleri daha kolay olmaktadır.

2.1.3. Katılımcıların Eğitim Düzeyleri

Tablo 2.3. Katılımcıların Eğitim Düzeyleri

Engel Türü	Cinsiyet	İlk	Orta	Lise	Yük	Üni
Görme	Kadın	-	1	1	1	-
	Erkek	1	-	5	1	-
Ortopedik	Kadın	-	-	1	1	1
	Erkek	1	1	3	3	2
İşitme	Kadın	-	-	2	-	-
	Erkek	-	-	4	1	-
Toplam		2	2	16	7	3

Fenomenolojik yaklaşımın özünde bireylerin yaşamına ve diğer çevresel koşullara nasıl anlam yükledikleri bulunmaktadır. Bu nedenle hayata, kendine, topluma ve dış dünyaya anlam yükleme ve çeşitli sorunları tartışma hususunda eğitim durumunun niteliği önem kazanmaktadır. Zaten amaçsal ve maksimum çeşitlilik örneklem çeşidi de bunu sağlamak için belirlenmiştir. Katılımcıların araştırmaya olabildiğince katkı sunması açısından, eğitim düzeyinin nitelikli oluşu sağlanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda kendini ifade etme ve iletişim konusunda açık olma da bireylerin eğitim ve okul deneyimlerinin fazla oluşuyla da ilişkilidir. Katılımcılarımızın eğitim nitelikleri göz önüne alınarak derinlemesine ve sonda sorularla sürecin devamı sağlanmıştır. Lise ve ön lisans düzeyinde bir yoğunlaşma olmasının nedeni olarak zikredilen hususlar göz önüne alınabilir.

2.1.4. Katılımcıların Yaş Dağılımı

Yaş değişkeni de araştırma açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle kategorileştirilerek sunulan verilere bakıldığında her yaş grubundan katılımcının olmasına dikkat edilmiştir. Yaşam deneyimleri ve toplumsal değişimin engelliler açısından değerlendirebilecek yaş kategorisinden, tabloda görüldüğü gibi daha çok katılımcı belirlenmiştir. Her yaş grubunun kendine özgü sorunlarının da olacağı muhakkaktır. Bu nedenle yaş aralığına da dikkat edilmiştir.

Tablo 2.4. Katılımcıların Yaş Dağılımı

Engel Türü	Cinsiyet	15-20	21-29	30-39	40-50	51-+
Görme	Kadın	-	2	1	1	-
	Erkek	1	1	2	2	1
Ortopedik	Kadın	-	2	1	-	-
	Erkek	-	5	4	1	-
İşitme	Kadın	1	1	-	-	-
	Erkek	-	5	1	-	-
TOPLAM		2	14	9	4	1

2.1.5. Katılımcıların Meslek Durumları

Tablo 2.5. Katılımcıların İş/Meslek Durumları

Engel Türü	Cinsiyet	Çalışmıyor	Serbest	İşçi	Esnaf	Memur	Öğrenci
Görme	Kadın	3	-	-	-	-	-
	Erkek	3	-	-	-	4	-
Ortopedik	Kadın	1	-	-	-	1	1
	Erkek	3	-	-	-	4	2
İşitme	Kadın	1	-	-	-	-	1
	Erkek	2	-	1	-	3	-

İstihdam engellilerin sosyal dışlanma yaşadıkları ve ayrımcılığa uğradıkları önemli alanlardan biridir. Son yıllarda istihdam konusunda yapılan çalışmalarla birlikte engellilerin özellikle kamuda işe yerleştirilmeleri artmıştır. Bu doğrultuda katılımcılarımızın önemli bir oranı çalışma hayatında yer almaktadır. Bu aynı zamanda araştırmanın farklı boyutlarda yaşanan sorunları tespit etmede de yararlı olmaktadır. Katılımcılardan çalışan engelli sayısına yakın bir engelli sayısı da, çalışma hayatından uzaktır. Engelliler için çalışma hayatı aynı zamanda toplumsal yaşama katılım hususunda çeşitli kanallar oluşturmakla beraber yeni sorunlarda üretmektedir. Çalışma hayatında olan ve olmayan katılımcıların bulunması araştırmayı zenginleştirme niteliğinde olduğu dile getirilebilir.

2.1.6. Katılımcıların Engel Oranları

Tablo 2.6. Katılımcıların Engel Oranları (%)

Engel Türü	Cinsiyet	% 40-50	% 51-60	% 61-70	% 71-90	% 90-100
Görme	Kadın	1	-	1	-	1
	Erkek	-	3	1	1	2
Ortopedik	Kadın	1	1	-	-	1
	Erkek	1	2	4	-	2
İşitme	Kadın	-	2	-	-	-
	Erkek	1	2	3	-	-

Engelli bireylerin engel oranları çeşitli istatistiki veriler, formüller dikkate alınarak belirlenmektedir. Uzman doktorlardan oluşan bir heyetin belirlediği bu engellilik oranında, yapılan muayenelerin temele alındığı da vurgulanmalıdır. Her engel grubu için engel oranının yüksekliği yaşayacağı sorunların düzeyini de belirlemektedir. Yüksek oranda görme engelli olmak, doğuştan işitme engelli olmak, hayatını yürüme yeteneğinden yoksun yaşamak zorunda olan engellilerin yaşayacağı sorunlar hem farklılaşmakta hem de baş edilmesi oldukça güç olmaktadır. Katılımcılardan görme engelli üç kişi görme yeteneğinden tamamıyla yoksundur. İşitme engelli katılımcılardan sadece ikisi kısmi olarak işitebilmektedir. Ortopedik engellilerden ise dört kişi hayatını tekerlekli sandalye kullanarak sürdürmektedirler. Yine ortopedik engelli katılımcılarımızdan biri doğuştan el ve ayaklara sahip değil, iki engelli ise gelişim yetersizliği nedeniyle normale oranla daha kısa boyludur. Araştırmanın amacına ulaşması için her bir katılımcının farklı deneyimde olmasına dikkat edilmiştir.

Katılımcılar üç engel grubundan seçilmişlerdir. Bu seçimin temelinde araştırmanın amacına ulaşması için en uygun gruplar olması bulunmaktadır. Bu engel gruplarının yanı sıra literatürde süregelen (kronik) hastalıklar, duygusal ve ruhsal engelliler ile zihinsel engelliler de bulunmaktadır. Bu engel gruplarından kimisi bilgi ve görüş paylaşma konusunda yetersiz (duygusal ve ruhsal engelliler ile zihinsel engelliler gibi), kimisi de toplumsal bir olgu olarak kabul edilen engellerin temel özelliklerini tam anlamıyla taşımadıklarından araştırma kapsamına alınmamıştır. Toplumda yaygın bir kanaate göre kronik hastalar engelli olarak kabul görmemektedirler (Toplum Engellileri

Nasıl Algılıyor Araştırması, 2010). Bundan dolayı diğer engel gruplarının yaşadıkları ayrımcılık, damgalanma ve dışlanma gibi sorunları ciddi boyutta yaşamamaktadırlar.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2010 yılında yaptığı "Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması 2010'da engelli ve türleri şöyle tanımlanmaktadır.

Engelli: Doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık veya kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal ve sosyal yetilerini çeşitli derecelerde kaybetmiş, normal yaşamın gereklerine uyamayan kişilerdir.

Ortopedik Engelli: Kas ve iskelet sisteminde yetersizlik, eksiklik ve fonksiyon kaybı olan kişidir. El, kol, ayak, bacak, parmak ve omurgalarında, kısıklık, eksiklik, fazlalık, yokluk, hareket kısıtlılığı, şekil bozukluğu, kas güçsüzlüğü, kemik hastalığı olanlar, felçliler, Serebral Palsi, spastikler ve spina bifida olanlar bu gruba girmektedir.

Görme Engelli: Tek veya iki gözünde tam veya kısmi görme kaybı veya bozukluğu olan kişidir. Görme kaybıyla birlikte göz protezi kullananlar, renk körlüğü, gece körlüğü (tavukkarası) olanlar bu gruba girer.

İşitme Engelli: Tek veya iki kulağında tam veya kısmi işitme kaybı olan kişidir. İşitme cihazı kullananlar da bu gruba girmektedir.

Araştırmaya katılan ortopedik engellilerin engelli olma nedenleri arasında; doğuştan amputasyon (kol ve bacak eksikliği), beyin felci, kas erimesi, travmaya bağlı omurilik felci, gelişim yetersizliği, poliomiyelit ve yanlış iğne; işitme engellilerin engelli olma nedenleri arasında, sensörinöral, santral, mikst (karışık) tip işitme kaybı; görme engellilerin engelli olma nedenleri arasında, genetik, kaza, göz tembelliği, gece körlüğü, ameliyat gibi nedenler bulunmaktadır.

2.2. DİN/İNANÇ, SOSYALLEŞME ve DİNİ SOSYALLEŞMEYE İLİŞKİN BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, sekiz alt başlıkta dini sosyalleşmeye dair bulgular ve bulgulara ilişkin değerlendirme yapılmaktadır. Elde edilen bulgular betimsel bir analize tabi tutulmuştur. Yarı yapılandırılmış form aracılığıyla gerçekleştirilen görüşmelerden elde

edilen veriler, kategori oluşturma ve kodlamalarla ayrıştırılmıştır. Bu süreçten sonra başlıklar ortaya çıkmış ve aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

2.2.1. Engellilerin Din ve İnanç Hakkındaki Düşünceleri

Din, insanların varoluşsal nitelikteki krizlerine yönelik çözüm üreten önemli bir unsurdur. Din, insanın hayatında yaşadıkları doğal ya da toplumsal sorunları, eşitsizlik ve acıları ilahi adalet ile değerlendirerek onu hayatla barışık, bütünleşmiş hale getirir (Bayyığıt, 2014: 176-177).

Din birçok insan için olduğu gibi engelliler içinde çok önemlidir. Bu çerçevede görüşmelerde katılımcılarımıza çeşitli sorular sorarak onların dine ve inanca nasıl baktıklarını ve bunları nasıl yorumladıklarını anlamaya çalışıldı. Bu sorulardan bazıları; Allah'a olan inanç, güven, Allah'ın adaleti gibi noktalardaydı. Bu soruların yanı sıra, Allah'a isyan, dünya hayatının bir imtihan olup olmadığı, engellilerin yaşadıkları zorlukların kendileri için kefarete olarak anlaşıp anlaşılmadığı, ibadetlerin ve duanın onlar için önemini, dini bilgi düzeylerini anlamaya yönelik hususlar da bulunmaktadır.

2.2.1.1. İlahi Hikmet ve Adaletin İçselleştirilmesi

İnsanlar için bir varlık nedeni olarak değerlendirilen din aynı zamanda anlam dünyası oluşturmada ana kaynaklardan biridir. İlgili konuda Emrah Bey'in vurguları oldukça özel niteliktedir: *"Dini şöyle düşünürüm hani ekmek yaparken mayayı koymazsanız ekmek olmaz insanda öyledir. Din insanın mayasıdır, eğer mayayı bozuk koyarsanız ya da eksik koyarsanız ekmek olmayacak. Bunun için din bende ekmeğin mayası gibi bir yere sahip."* İnsanın özü ve mayası olarak değerlendirilen dinin birey için değeri de böylece anlaşılmaktadır. Sosyalleşme sürecinde bu mayanın uygun zaman ve oranda bir süreklilik içerisinde çocuklara aktarılması da insanın dayanıklılığına ve zenginliğine katkı sunacaktır. " 17-18 yaşlarında. Dini çok merak ederdim. Din bende çok gizemli bir şeydir. Toprağı kazdığınızda içinden hazine çıkacağını bilirsiniz ya din de öyle bir şeydir. Dini araştırdıkça gerçek mecralarda özellikle hayatınızda yok olan şeylerin aslında var olduğunu bunun sizin fıtratınızda olduğunu hemen fark edebiliyorsunuz." Emrah Bey, hazine benzetmesiyle dinin kendi hayatında her zaman cazibesini sürdüreceğini belirtmektedir. Ayrıca din bir öğrenme ve keşif alanı olarak da

nitelendirilmektedir. Bu manada dinin, bireylerin hayatlarına yeni bilgi ve görüşlerle anlam kattığı da dile getirilebilir.

Katılımcıların tümü, dinin ve inancın kendileri için çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Din, engellilerin hayata tutunmalarında, direnmesinde ve sabır göstermesinde temel unsur olarak belirtilmektedir. Bazı katılımcılar ilgili hususta şunları dile getirmektedir:

"İslamsız bir hayatta karanlık 3-5 e katlanır." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"... inançsız bir insan böyle bir yükün altından kalkamaz." (Arife, 41, Gör. Eng.).

"... kadere iman eden, kederden emin olur." (Arife, 41, Gör. Eng.).

"... dine yaklaştığında engelli yaşama tutunuyor, direniyor. Din olmasaydı insanlar uçuruma giderdi." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

İnanmanın, yeri dolmayacak bir unsur olduğunu Ali Bey, şöyle dile getirmektedir: *"İnanç bir terapi gibidir. Hiçbir psikologun terapisinin dini terapi kadar olumlu sonuç vereceğini düşünmüyorum."* Dinin, rehabilite edici niteliğini vurgulayan Ali Bey, engelli için modern tıbbın sunduklarından öte, anlam dünyasını zenginleştirmesi, bir amaca yönelik yaşamın değeri gibi birçok konuda dinin güçlendirici ve iyileştirici etkisini kabul etmektedir. Engellilik, sadece herhangi bir eylemi gerçekleştirememeye noktasında fiziksel bir yeti eksikliği olarak kalmayıp ruhsal sorunlara da kaynaklık eden bir olgudur. Dolayısı ile tıbbi tedavi kesinlikle kâfi gelmeyecek, psikolojik destek de gerekecektir. Bu noktada engelliler için dinin öneminin altı çizilmektedir.

İnsanı hayata bağlayan yegane gücün inanmak olduğunu, inanç olmadığında ise başa neler gelebileceğini Erdal Bey de şu sözlerle ifade etmektedir: *"... top oynayan gençleri görüyorsunuz. Eğer inanç yoksa pencereden atlayabilirsiniz. sizi hayata bağlayan hakikaten inançtır."* Erdal Bey'e göre din yaşama anlam verendir. Yokluğu, inananı anlamsızlığa sürükleyecektir. İyi kötü, güzel çirkin, engelli engelsiz tüm ölçüleri belirleyen önemli unsur dindir. Yoksa zenginlik, çirkinlik engellilik kabul edilecek nitelikler değildir. Bu yüzden varlığa her bakımdan anlam katan unsur dindir, denilebilir. Pencereden atlamıyorsak yaşama ilişkin bir anlamımız var demektir. Yaşama direnme, zorluklarına göğüs germede de din önemli bir yatıştırıcı ve dengeleyici unsurdur.

İnancın kendisi için zorunlu olduğunu, hayata anlam ve değer katan unsurun inanmak olduğunu Fatih Bey, şu sözlerle ifade etmektedir: *"İnanç insana güç veren bir duygudur. Allah'ın olmamasını düşünmek bile istemiyorum. Maneviyat olmasaydı, kâbus gibi olurdu hayat. Dinsizlik bence bir hastalıktır. Mutluluğun tek kaynağı dindir bence. Diğerleri sahte mutluluktan başka bir şey değildir. Şeref ve üstünlük takva ile dir".* İnsan çok boyutlu bir varlıktır. Bu boyutlardan manevi olanına vurgu yapan Fatih Bey, mutlu olmak ile bir dine inanmayı eş tutmaktadır. Engellinin hayatını kâbus olmaktan kurtaran unsurlardan biri de dindir. Allah inancı, yeri doldurulamayacak bir şeydir. *"Din ve inanç benim en önem verdiğim konudur. Hayata tutunmanın, mutlu ve huzur bir hayat için dine sıkı sarılmak gerekir."* (Kibar, 26, Gör. Eng).

İnancın temel işlevlerini Cüneyt Bey, şöyle dile getirmektedir: *"İnsan her şeysiz yaşayabilir ama inançsız ve sevgisiz asla yaşayamaz. İnanç, insanı hayata adapte eder, hayata sürükler."* Ona göre inanç en temel gereksinimdir. Hayatı saçma olmaktan kurtaran ve anlamlı hale getirerek insanı ona katan bir katalizördür. Dinin toplumsal boyutu bu ifadeleri desteklemektedir. Hayata katılma anlamında dini pratikler kolaylaştırıcı hatta sürükleyici olmaktadır. Özellikle cami ve etrafında gelişen cemaat ilişkisi farklı faaliyetlerle toplumla yeni bağlar oluşturmaktadır. İnanmanın her insan için temel bir ihtiyaç olduğunu altını Yusuf Bey ise şöyle çizmektedir: *"... İslamiyet adına değil, her insanın inanacağı bir şeyin olması lazım, yarın güneşin doğacağına inanmalısınız, akşam olacağına inanmalısınız. Dolayısıyla inançsız bir insan, olmayan bir insandır, yaşamayan bir insandır"* İnancın bir şeyi bilmekten daha değerli olduğu, ancak inanç sahibi olmakla insanın bir anlam kazanabileceği belirtilmektedir. İnanmanın, yaşamının anlam dünyasını araladığı olup bitenin ancak bir şeye inanç duymayla değer bulacağı ileri sürülmektedir.

İnanmak katılımcılara göre, engelliler için yeri doldurulamayacak önemli bir ihtiyaçtır. Bu nedenle mutlaka karşılanması gerekmektedir. Yani katılımcılara göre engellilerin inançsız yaşamaları neredeyse imkânsızdır. Çünkü inanma, onların dünyaya ve yaşamlarına anlam yüklemede ve sorunlarla başa çıkmada kullanacağı ana kaynaktır. *"İslamsız bir hayatta karanlık 3-5 e katlanır"* ve *"... inançsız bir insan böyle bir yükün altından kalkamaz."* vurguları konuyu güçlü bir biçimde özetlemektedir. İnancın, terapi yani tedavi edici ve güçlendirici özelliklere sahip olduğu da vurgulanmaktadır. Ayrıca engellinin bu dünyada istediğini bulamasa da sonsuz bir hayatta bulabileceğini

düşünerek teselli bulmasının da önemine dikkat çekilmektedir. Engellilik dayanılması zor durumların başında gelmektedir. Kimi zaman tüm hayat boyunca bireyleri etkilemektedir. Bir yük olarak tanımlanan engellilik hali fiziksel ve ruhsal etkilere sahiptir. Güçlü olmayan bireylerin, bu "yük"ün altında kalkmaları söz konusu olamaz. Zira güçlü bir dayanak ve anlam yükleyici olan inanç, bu yükün yıkıcılığına karşı koyabilmektedir. Bedenin yetersizliğine tahammül etmede, psikolojik sıkıntılara ise anlamlandırma yoluyla baş etmede çözüm üretmektedir.

Katılımcılar, güçlü bir dini inanca sahip olduklarını belirtmektedirler. İslam dininin iman esasları üstüne herhangi bir kuşku dile getiren katılımcı bulunmamaktadır. Allah'a inanmanın, bir dine mensup olmanın memnuniyeti vurgulanmaktadır. Allah'ın yaratıcılığıyla ilgili, genel İslam düşüncesi ile örtüşen görüşler dile getirilmektedir. Allah'ın yaratmadaki hikmeti, haksızlık yapmadığı her şeyi en güzel biçimde yarattığı ifade edilmektedir.

"Allah ne eylerse güzel eyler, belki de bizim için hayırlısı budur. İsteseydi beni de sağlıklı, güçlü, varlıklı yaratabilirdi ama hayırlısı buymuş demek ki." ifadeleri ile Ahmet Bey, kendi durumunu değerlendirirken Allah'ın insanlar için güzel olanı, hayırlı olanı yarattığını bunu içselleştirdiği ve bununla kendine ait bir anlam dünyası oluşturduğunu belirtmektedir. İncanın gücü, engellilerin anlam dünyasını etkileyen önemli bir unsur olarak etkili olmaktadır, denebilir. Esmâ Hanım, Allah'ın yaratması ile ilgili olarak şunları dile getirmektedir: *"... Allah bize şu mesajı veriyor: 'Ben seni böyle yarattım ama bil ki benim her şeye gücüm yeter. Senin gözünü de alabilirim, evladını da alabilirim.' Bizim bunu anlamamız lazım."* Allah'ın sonsuz güç sahibi olduğunun altını çizmekte ve engelli yaratılmanın yanında hâlihazırda sahip olduklarını da eksiltebileceğinin önemine işaret etmektedir. Buna hazır olmamanın ve inanç taşımamanın daha ızdırap vereceğini dile getirmektedir. Olup biteni anlamlandırmada bir yaratıcının varlığını hesaba katmanın verdiği mesajı doğru okumanın gerekliliğini belirtmektedir. Büşra Hanım, kendi engellilik durumunu diğer engelli gruplarla kıyaslayarak yaşama gayreti taşıdığını ve her ne koşulda olursa olsun şükretmenin gerekli olduğunu şöyle dile getirmektedir: *"Allah'a verdikleri için şükürler ediyorum her zaman. Önemli olan insanın aklı. Ayağımız var, elimiz var yeter bize."*

İnanan insanlar için her şeyin kaynağı Allah'tır. Yeri göğü, insanı, hayvanatı yaratan odur. Bu yaratılış süreci bir düzen ve ilkeler ile gerçekleşmektedir. Ali Bey, bu yaratmanın gerisinde herhangi bir nedensizliğin olmadığını, kendisinin engellilik halini anlamlandırılmasında Allah'ın hiçbir şeyi boş yere yaratmadığı ilkesini benimsediğini şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Allah haksızlık yapmaz. Allah'ın işine bizler karışamayız. Allah'a inanıyorum ki Allah bu dünyada hiçbir şeyi boş yaratmaz, mutlaka bildiği vardır. Belki ben böyle olmasaydım öksüz olabilirdim, fakir olabilirdim veya ömrüm hapis hanede geçebilirdi. O zaman bana mükâfatı da olmazdı."* (Ali, 27, Ort. Eng.). Katılımcılar kendi hayatlarına ilişkin yorumlarda, Allah'ın adil olduğunu, kesinlikle haksızlık ve zulüm yapmadığını dile getirmişlerdir. *"... Rabbin hiç kimseye zulmetmez"* (Kehf: 18/49) ayeti de bu noktada kendileri için bir referans olarak kullanılmaktadır. *"O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."* (Al-i İmran: 3/6) ayetinde vurgulandığı gibi her şeyin Allah'ın takdiri ile gerçekleştiğine olan inançları, onların hayata karşı güçlü durmalarını da sağladığı anlaşılmaktadır. Basit bir kaderci bakış açısının ötesinde Allah'ın hikmetli oluşuna gönderme bulunmaktadır.

Allah'ın yaratmasının gerisindeki hikmete dikkati çeken Meryem Hanım, kendi engellilik durumlarının bir giysiye benzetilebileceğini, herkesin giysisinin farklı olabileceğini, önemli olanın buna karşı acizlik göstermemek olduğunu şöyle vurgulamaktadır: *"Aslında engelli güzel bir yaratılıştır çünkü Allah yarattığı her şeyi güzel yarattı ki güzeli sevdiği için bu bir engel değil, bu bir eserdir. Güzeli bir elbisedir bilen için. Bir de Allah kuluna kaldıramayacağı yükü yüklemeyi, onun potansiyelini bilir. Kul bazen acizlik ediyor, duraklıyor, bazen 'buna gücüm yetmiyor.' diyebiliyor."* *"O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı."* (Secde: 32/7), ayeti üstüne yapılan yorumlara benzer olarak Allah inancı olanların, her ne surette, görünüşte olsalar da engellileri de güzel birer eser olarak değerlendirmeleri gerektiğini anlatmaktadır. Bu bakışın bilme ve görme ile ilişkili olduğunun altını çizerek vurgulayan Meryem Hanım, ayrıca engellilerin kendi potansiyellerini ortaya çıkarma konusunda yeterli azme sahip olmadıklarını, birçok işten kaçındıklarını dile getirirken, *"... Allah, dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi...."* (Hac: 22/78), ayetinde vurgulandığı gibi bunun ancak acizlik ile açıklanabileceğini belirtmektedir. Elbette ki toplumsal hayattaki zorlukları

düşünerek yapılan bu yorumda, özellikle bireysel ölçüde engellilere ilişkin bir eleştiri bulunmaktadır.

İnsanların engelli olarak yaratılmasındaki neden ve anlamı sorgulayan Adem Bey, bu durumun herhangi bir suça istinaden olmadığını şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Çok büyük bir eksiklik. Cenab-ı Allah beni böyle yaratmışsa bir nedeni vardır. Senin daha çok şükretmen için beni böyle yaratmıştır. Yoksa ben bebekken zina mı ettim, hırsızlık mı yaptım, bir günahım mı vardı? Cenab-ı Allah bana bunu layık gördü. Ben günahkâr mıydım? Masum bir melektim. Niye ben böyleyim? Sen bana bak, haline daha çok şükret. Sen bana bakıp haline şükretmiyorsun, ben senin haline bakıp ben daha çok şükreder hale gelmişim. İyi ki değilim, diyorum. İyi ki kibirli değilim, böyleyim. Buna şükrediyorum. Allah'ın vermiş olduğuna şükrediyorum. Bu anlamda dinimizi çok yanlış anlatanlardan, yaşayanlardan muzdaripim."* Bu belirlemeler katılımcıların bazılarının da vurguladığı gibi, bir kısım insanlarda mevcut olan çeşitli tutumları da dile getirmektedir. İnsanların engelli oluşlarını kötü bir geçmişe, günahkâr anne babaya yüklemeyi içeren bu tutumlar, engellileri derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Hele ki bu tutumlarına ve iftiralarına dini kullanarak kendini dini bir yorum ifade ettiğini belirten insanlardan olabildiğince uzaklaşılması gerektiğini belirtmektedir.

2.2.1.2. Dünya Hayatının Bir İmtihan Oluşu

Katılımcıların tümü, dünya hayatının kendileri için bir imtihan vesilesi olduğunu belirtmektedir. Her insanın kendine özgü vasıflarının bulunduğunu, maddi ve manevi koşullarla imtihan edildiğini, önemli olan unsurun bu eksiklik ve zorluklara gösterilen sabır olduğunu vurgulamaktadırlar. Engellilik halinin de diğer koşullar gibi bir imtihan vesilesi olduğunu bazı katılımcılar şöyle ifade etmektedir:

"Bu dünya geçici imtihan dünyası, şimdi burada bu soruları cevapladık ya öteki dünya da böyle..." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"... bu dünya tek değil öbür dünya da var. " (Halil, 37, İşit. Eng.).

"... bir imtihandır." (Bilal, 29, İşit. Eng.).

"Sabredenleri müjdele." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"... Sadece bir imtihan. İnsanların tümünü aynı eşitlikte tuttuğuna inanıyorum." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

Her insanın yapıp ettiği ve seçip eylediği hususlarda bir değerlendirmeye tutulacağı, öte dünya inancı olanlar için kabul edilen bir husustur. Bu nedenle araştırmaya katılan engelliler yaşadıkları hayatının bir "imtihan" olduğunu herkesin bu manada hesaba çekileceğini dile getirmektedirler. Ancak dünya hayatının herkes için bir imtihan olduğunu, herkesin yapıp ettikleriyle hesaba çekileceğini engellilerin ise kendi özel şartlarının göz önüne alınacağını Ali Bey ve Erdal Bey şu ifadelerle dile getirmektedirler:

"Allah'ın adaleti varsa ki olacak diye düşünüyorum, herkes kendi koşuluna göre hesap verecek. Benim engelim var. Bunun Rabbim nezihinde bir mükâfatı vardır." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Bizler de bu durumdan, en azından burada çekiyoruz, diğer dünyada rahat ederiz, diye düşünüyorum. Öldükten sonra kalpleriyle, beyniyle, ruhlarıyla imtihana tutulur." (Ali, 27, Ort. Eng.).

Katılımcılar, engelli insanların bu dünyada yaşadığı zorlukları dikkate alan bir imtihanın olacağını düşünmektedirler. Fırsat eşitliği verilmemiş insanlar arasında aynı nitelikte bir sorgulamanın olmayacağı inancını tüm katılımcılar paylaşmaktadır. Katılımcılarda, ilahi adalet gereği 'engelliler kendi koşulları gereğince imtihan edileceklerdir' düşüncesi mevcuttur. Katılımcılardan bazıları engellilik halinin bir imtihan vesilesi olduğu konusunu biraz daha genişleterek sadece engelliler ile sınırlanamayacağı, onların yanı sıra aileler ve toplum için de bir imtihan nedeni olduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır:

"Bence bu bir sınavdır. Allah bizi böyle yaratmış ki, insanlara örnek göstermiş, bu engellidir, görüp ibret alsınlar. Yani engellidir diye küçük görüp ezmesinler, hakaret etmesinler." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"Verilmiş büyük bir nimettir. Aileye de sana da verilmiş bir sınavdır." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Aileler için bir imtihandır. Toplum içinde bir imtihandır. Hepimiz için engelliler uyarı levhasıdır." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

"O çocuk sana Allah'ın bir lütfüdür, o çocuğa sen bakacaksın. Cenab-ı Allah belki seni onunla imtihana tabir tutacaktır." (Adem, 41, Ort. Eng.).

Engellilik toplumsal bir olgu olduğundan onu toplumsal bağlam içinde değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlam kültürel ve dini değerlerle de alakalıdır. Katılımcıların, engelliliği yorumlamalarında dünya hayatının bir imtihan olduğu, bu imtihanın daha geniş bir çerçevede herkes ile alakalı olduğu belirtilmektedir. Engellilerin diğer insanlar için bir imtihan vesilesi olduğu vurgulanmaktadır. Zira aile, arkadaş, toplum nihayetinde tüm kamu kurumları bu imtihanda olacaklardır. Dolayısı ile imtihanın bir bireysel bir de kolektif boyutu bulunmaktadır. İnsanlar engellilere karşı sorumludurlar. Onların ihtiyaçlarını gidermede, onlara güzel davranışlarda bulunmada sorumlulukları vardır. Kamu kurumları ve toplum, onları görmezden gelemey ve onlara değer vermek hizmet üretmekle imtihan edilecektir. Kimi katılımcılar, söz konusu durumu bir avantaja dönüştürülebileceğinin altını çizmektedir. Engelli çocuğu olan, ona gereken desteği ve yardımı sağlayan anne babalar için imtihanın kolaylaştırılacağı inancı mevcuttur. Engelliler bir "uyarı levhası"dır. Bizleri sürekli ikaz eden uyarıcılardır. Onların üstünden diğer tüm dezavantajlı grupların desteğe ihtiyacı olduğu bildirilmektedir. Ayrıca bu gruplara ilişkin politika ve hizmetlerin üretilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır.

2.2.1.3. Engelliliğin Kefaret Olduğuna Dair İnanç

İslam Ansiklopedisi'nde; kefarete ilişkin şu tanımlama bulunmaktadır. *"Dinin belirli yasaklarının ihlali durumunda yapılması istenen mali veya bedeni ibadet". Sözlükte "örtmek, gizlemek, inkâr etmek" manasındaki küfr kökünden gelen keffâret (keffâret) günah ve hataları örtücü, telâfi edici kurban, sadaka, oruç gibi davranışları ifade etmektedir."* (Katar, 2002: 178). Fıkıhta kefarete, çeşitli yasaklar nedeniyle Allah'tan af dilemek amacıyla yapması gereken bazı ibadetlere karşılık gelmektedir. Bu ibadetler arasında ise; köle azat etme, oruç tutma, yoksulu doyurma ve giydirme gibi ekonomik ya da bedensel ibadetler bulunmaktadır (Yaran, 2002: 180-181).

Kur'an-ı Kerim'de genel bir vurguyla, insanların yapılan kötülüklerin, diğer insanların haklarının ihlali gibi konularda değil, sadece Allah hakkına karşılık gelen kısmının tövbe, iyi davranışlar ile bağışlanıp giderileceğini sıkça tekrar edilir ve inananların da benzer biçimde dua etmesi tavsiye edilir. Hadislerde kefaretin işlenen günahları gizleyen, insanların Allah nezdinde affedilmesini sağlayan sebep olan her çeşit olumlu eylemi içine alan geniş bir kapsamı bulunmaktadır. Bu çerçevede,

hastalıklara ve musibetlere karşı sabır göstermenin, kişinin işlediği kimi küçük günahlar hususunda kefarete olacağı dile getirilmiştir (Yaran, 2002: 180-181).

Katılımcılardan bazıları engelli oluşlarını öte dünyada kefarete sağlayacağını dile getirmektedir. Dünyada çektikleri sıkıntıların iyi şekilde değerlendirilip mükâfatlandırılacağı düşüncesine sahiptirler. Çünkü engellilik halinin dünyada çoğu engelli için eza içerdiğini, bundan dolayı kendi yaptıklarının farklı bir biçimde değerlendirileceğini dile getirmektedirler. Bu görüşte olanlardan bazıları konuyu şöyle dile getirmektedir:

"Hesaba çekilirken, biz dünyada -1 ile yaşarken, orada +1 olacağız. Allah'a inanıyorum." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Her zorluk kefarettir. Yetim olmak da hasta olmak da fakir olmak da yalnız kalmak da ." (Meryem, 33, Ort. Eng).

"Tabii ki bir mükâfattır. Bu bir bela değildir." (Metin, 24, Ort. Eng.).

Engellilik durumunun neden olduğu güçlüklerle karşı koyarak aynı zamanda ahirete dönük "+1" bir kazanım olacağına altı çizilmektedir. Hesap gününde dünyadaki zorluk ve sabrın karşılığı olarak engellilerin daha şanslı olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu noktada da engellilerin, baş etme sürecinde, dünya hayatının sıkıntılarının etkisini azaltma hususunda inançtan yararlandıkları belirtilebilir.

Kefarete sadece engelliler için değil, dünyada sıkıntılar çeken tüm insanlar için geçerli olduğunu bu zorlukların, sıkıntıların öte dünyada karşılık bulacağını Esmâ Hanım şöyle dile getirmektedir: *"... sadece engelliler için değil hastalar olabilir, sevdiklerini kaybedenler olabilir, ciddi bir kaza geçirenler olabilir. Zorluk çeken herkes için bir kefarettir diye düşünüyorum. Zorluk çeken her insana Allah mükâfatını veriyor. Bu sadece engelliler için geçerli bir şey değildir."*

Engellilik halinin sabırla beraber nelere karşılık geldiğini ve dünyada çektiği sıkıntıların ahiret hesabında nasıl kolaylaştırıcı birer unsur olduğunu Arife Hanım şu ifadelerle vurgulamaktadır: *"O da inanca bağlı bir şey. Yüce Rabbimiz şöyle buyuruyor: 'Ben bir kulumun iki sevgilisini (gözlerini) alırsam onun karşılığı cennetten başka bir şey değildir.' Allah sevdiği kuluna dert verirmiş. Yine bununla ilgili olarak Rabbimiz buyuruyor ki; 'Ben bir kuluma bir dert verirsem ve kulum sabrederse, ağaçların yaprakları döküldüğü gibi onunda günahları dökülür.'"*

Fatih Bey, engelli olmanın günahlara kefarete olabileceğinin koşulunu sabırlı olmaya bağlamaktadır. Ancak isyan etmenin bu koşulu bozacağını, bu nedenle engellilerin hallerini bir musibet olarak değerlendirmemesinin gerekliliğini şöyle vurgulamaktadır: *"Engellilik günahlara bir kefarete olur. Tabii ki sabırlı olursak. Sürekli isyan edersek, bunu başa kakarsak artık o kefarete olmaktan çıkar. Bu bize bir musibet olur. Cahiliye dönemlerimiz oldu tabii ki. Yani isyan ettiğim ama bazen insan bunalıma girebiliyor, insanın ruh hali her zaman aynı olmayabiliyor. Haksızlığa uğradığını düşünüyorsun."* Sabır göstermek engellilerin dikkat çektikleri en önemli husustur. Zira sabır göstermeyen kişilerin yaptıklarının bir değeri de olmayacaktır. Salt engelli olmak, kefarete layık olmayı doğurmayacaktır. Zorunlu bir koşul olarak zorluklara dayanmak ve bunun sonucunda sabır göstermek gerekmektedir. "... sabredenleri müjdele ..." (Bakara: 2/155) ayeti birçok katılımcı tarafından zikredilmektedir.

Engelli olmanın günahlara kefarete olacağı görüşünün altını çizen Adem Bey, aç ile tokun, zengin ile fakirin farklı şekilde sorgulanacağını vurgulamaktadır. Herkese hesap sorulacağını, ancak engellilerin sabır göstererek bir ayrıcalık sahibi olacağını şöyle ifade etmektedir: *"Engelliliğin kıymetini bilersen, haline şükredersen engellilik tabii ki günahlarına kefarete olacak. Sana hesap sorulmaz sual edilmez o yanlıştır. Bu yargı insanlarımızın bir kısmında var. Yani sıkıntıya göğüs germek, sıkıntı anında Allah'a şükretmek, Cenab-ı Allah için çok daha kıymetlidir. Yoksa bir elin yağda bir elin balda şükretmişsin ne! Acı çeken hasta olan biriyle sağlıklı biri arasında fark vardır."* Her ne kadar insanların yanlış tutumları olduğunu görse de Adem Bey, engellilere sual edilmeyeceğini reddetmektedir. Sıkıntı anında gösterilen sabrın değeri bilindiğinde kefaretin de geleceğini belirtmektedir.

Engelliliğin günahlara kefarete olacağı fikrinin, kendisi için olumsuz bir yönüne dikkat çeken ve ibadetlerini yerine getirme konusunda çok titiz olamama nedenini de bu yargıya bağlayan Ali Bey, durumu şöyle ifade etmektedir: *"Yaygın olarak engellilik insanların günahlarına kefarettir. Bu düşünce ile ibadetlerimi eksik yerine getirdim. Din adamlarımız 'Engelli bir insan, ermiş bir ağacın meyvesi gibidir. Ağacı silkelediğimizde meyveleri nasıl dökülüyorsa engelli bir insanında günahları öyle dökülüyor.' demiştir. Biraz da o açıdan rahatım."* İnsanların kimi zaman da dini bilgi ve görgüsüne inandıkları kişilerin benzer yorumlarda bulunmaları engellileri dini yaşamdan uzaklaştırmaktadır. Bununla da kalmayıp engellilerin dinden yararlanmasına

da engel olunmaktadır. Hâlbuki dini ibadetleri yerine getiren engelliler huzura ve ferahlığa kavuştuklarını belirtmektedirler. Öte yandan dini hayattan uzaklaşan engellilerin, gittikçe dinsel yaşama yabancılaşacakları da bir risk olarak ortaya çıkmaktadır.

Bazı katılımcılar, engellilik halinin kendileri için bir kefarete nedeni olmadığını düşünmektedirler. Sorumlu tutulma anlamında engelli olmanın ya da olmamanın bir değeri yoktur. Önemli olan insanların seçip eylemde bulunmasıdır. Buna karşılık gelen her ne ise herkes için eşit olduğunu kimi katılımcılar şöyle dile getirmektedir:

"Yani ben zina yapayım da Allah affetsin veya gidip alkol alayım, gıybet edeyim, dedikodu yapayım, af olayım. İslam'ın burada engellisin diye bir ayrımı yoktur." (Turan, 54, Gör. Eng.).

"Mesela bize deniliyor, siz ahrette bir takım şeylerden sorumlu olmazsınız, bence bu kişinin kendisini Allah katına iyi bir şekilde hazırlamasıyla alakalı." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

"Engelliler de günah işliyor. Allah beni belki de böyle bir imtihana tabi tutmuştur. Benim irademi bana bırakmıştır." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

İşitme engelli Bünyamin Bey, Kuran-ı Kerim'de engellilerin doğrudan cennete gireceği, hiç sorgulanmayacağı yönünde bir ayetin olmadığını, ibadet ve iyiliğin herkese şart olduğunu şöyle ifade etmektedir: *"Kitapta engellilere ait bir ayet yoktur. Demiyor, engelli cennete girer, böyle bir ayet yok. Ayet varmış gibi davranıyor insanlar. 'Onlara iyilik yaramaz, nasıl olsa cennete gidiyorlar.' İnsanlar öyle düşünüyor. 'Sen zaten cennetliksin.' O çok yanlış. Öyle bir şey yazmıyor, yoktur. Mesela sağlam insanlar ihtiyaç olarak namaz kılıyor ama sakat insanlar 'Ayağım yok ben nasıl namaz kılacağım?' diyor. İbadet insanlara şart koşulmuştur. Kim olursa olsun, neyi eksik olursa olsun. Yatakta yatan insanlar bile zihniyle namaz kılıyor."*

İnsanların, engellilerin yaşadıkları sorunların günah ve yanlışlıklarına kefarete olacağı düşüncesini kabul etmeyen Cüneyt Bey, salt engelli olmanın günahlardan arınmayı sağlamayacağı şöyle dile getirmektedir: *"... o düşüncede olup benimle paylaşan insanlar var. İşte canını sıkma, bu senin için kefarete olur, cennete gidersin, diyorlar. Öyle bir şeyin olduğuna inanmıyorum. Öyle bir şey olsaydı herkes engelli olmak isterdi. Allah'ın insanlara yazdığı bir kader vardır, o kader ekseninde yaşarlar,*

iyi ya da kötü, onu kimse bilemez. Engelli de olsak sağlıklı da olsak insan yaptıklarından sorumludur. Yani özürlü bir insan günahlarından arınır diye bir şey yoktur.". Herkes özgür iradesi ile bazı davranışlarda bulunmaktadır. Bunun devamında da ortaya çıkan her ne var ise sorumluluğunu da taşımak zorundadır. Kim ne işlerse karşılığını bulur. Yaygın olarak kefaret konusu kabul edilse de kabul edilen bir şey daha var o da yapılan her kötü işin bir karşılık bulacağıdır. Katılımcılarımızın neredeyse tümü belirtilen görüşleri kabul etmektedir.

Engellilerin dini yaşantılarında diğer insanların tutumlarının etkisinin varlığına vurgu yapılmaktadır. Bu tutumların oluşumunda insanların dini yanlış değerlendirdikleri böylece yanlış değerlendirme ile engellilerin vebalini de aldıkları belirtilmektedir. Engellilerin günden muaf tutulacağı ya da imtihanlarının kolaylaştırıldığı tutumu çeşitli olumsuzluklara neden olmaktadır. Emrah Bey'in de belirttiği gibi her insanda bulunan nefis bizleri çeşitli yasaklar yöneltmektedir. Karşı koyduğumuz sürece günden ancak uzaklaşabiliriz: *"Bir insan ne kadar engelli olursa olsun nefsi vardır. Nefsi olan her insan günah işlemeye müsaittir. Bizlerde nefis sahibiyiz bunun için günah da işleyebiliriz günah işleyebiliyorsak hesaba da çekileceğiz hesaba çekiliyorsak cennetlik değiliz."*

Katılımcılar, yaratılmış olmanın, dünya hayatının bir imtihan olduğunu dile getirmektedirler. Bu doğrultuda bazı katılımcılar, engellilerin yaşadıkları zorluk ve sıkıntıların bu imtihanda pozitif bir ayrıcalık nedeni olduğu görüşünü savunmaktadır. Diğer birçok dezavantajlı birey gibi engellilerin bu süreci sabırla karşılamalarının ancak bu kefareti doğuracağı fikri genel kabul görmektedir. Dünyada çekilen bütün cefaların ahiret yurdunda mutlaka bir karşılığı olacaktır, *"Hesaba çekilirken, biz dünyada -1 ile yaşarken orada +1 olacağız."* fikri tüm katılımcılar tarafından kabul görmektedir. Önemle belirtilen bir husus da engellilere sunulan koşullardan dolayı ailelerin ve toplumun da mutlaka imtihana tabi tutulacağıdır. Engelli sabır göstermekle, toplum ise hayat koşullarını kolaylaştırmakla hesap verecektir görüşü dile getirilmektedir.

Bu görüşlere karşın kimi katılımcının dikkat çektiği bir husus ise, engellilik durumunun kendileri için bir kefaret nedeni olmadığıdır. Engelliler de her birey gibi karar vermekte, seçip eylemde bulunmaktadır. Dolayısıyla herkes gibi engellilerin de imtihan edilirken diğer insanlarla eşit olduklarıdır. Yaptıklarından sorumlu olma herkes

için olduğu gibi engelliler için de söz konusudur. Hiç kimseye günah işlediği ve yanlış yaptığı için müsamaha gösterilmesi söz konusu değildir. "Engelli olma, cennete girme ya da hesaba çekilmeme nedenidir." kabulü birçok engelliye dini yaşamdan uzaklaştırabileceği riski taşıdığı için dikkat edilmesi gereken önemli bir husus olarak da değerlendirilmektedir. Birçok katılımcının vurguladığı gibi din engellileri özel bir kategoriye ayırmaz, onlar için ayrı bir değerlendirme ölçütü koymaz. Her birey din nezdinde yapıp ettikleriyle eşittir.

2.2.1.4. "Kadere İman Kula İsyan" Anlayışı

Engellilerin her alanda çeşitli sıkıntılar yaşadıkları aşikârdır. Özellikle bağımsız bir yaşam sürme konusunda yaşadıkları sorunlar onlarda çeşitli duygulara neden olmaktadır. Bunların başında bedensel yetersizlikler gelmektedir. Özellikle geçim konusunda yaşadıkları zorluklar onlarda kimi olumsuz duyguların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu duyguların başında ise isyan gelmektedir. Ahmet Bey, belirtilen konuda şu duygularını paylaşmaktadır: *"Bazen öfkeleniyorum, yine de tövbe ediyorum. Bazen ev sıkıntısı oluyor, ya bir iş var yapamıyorum, para sıkıntısı oluyor. İşte, o anda isyan etmeye başlıyorum. Keşke çalışabilseydim, bu durumda olmasaydım. Diğer insanlar gibi yaşayabilseydim gibi."*

Kendisinin isyan etmeyişinin gerisinde Allah'ın adaletli oluşunu ve ahiret inancının olduğunu vurgulayan Meryem Hanım, engelli oluşunu şöyle anlamlandırmaktadır: *"Öte dünya olmamış olsaydı engelli isyan ederdi. Yani kendisine haksızlık yapıldığını düşünürdü. Allah'ın adaletsiz olmadığını, eğer dini hissetmesek, Allah'a inancımız tam olmasa, Allah'ın adaletsiz davrandığını düşünebilir ki böyle düşünen insanlar da var. Allah'ın kendisine haksızlık ettiğini düşünen engelliler de var. Bu anlamda, ateist olan engelliler de var. Aslında ben engellinin üzerindeki engel elbisesini bir ilim elbisesi olarak görüyorum. Ona biçilmiş bir ilimdir, bir sanattır, güzel bir eserdir. Ben öyle algılıyorum."* Engellilerin, yaşadıkları sorunlar ile baş etmede çeşitli dengeleyici unsurlar kullandıkları ve bunlar arasında Allah'ın adil olduğunun ve ahiretin varlığının yoğun bir biçimde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısı ile bir boşluğu ve nedensizliği cevaplama konusunda da her iki mekanizmanın varlığı önem arz etmektedir.

Engelli oluşunu anlamlandırma konusunda kendisine ailesinin destek verdiğini, isyan duygusunun nankörlükle eş değer sayılacağını Nur Hanım şöyle dile getirmektedir: *"Ben birçok şeyin farkındayım ve ailem bana Allah'ın varlığını anlatmış, yani her şeyi anlatmışlar bana. Ben bugün ona isyan edersem nankör bir insan olurum. Bildiğin halde isyan etmek nankörlüktür bence. Ben ilk engelliliği ablamda gördüm ama başka bir engelli görmek, bu da başka bir farkındalıktır. Başka bir dünyadır bence. Ben çoğu şeyi gördüğümde, Allah'ım sana şükürler olsun, dediğim günler çok oldu ama hiç isyan etmedim. Neden ben engelliyim, demedim. Ama çocukluk çağında, farkındalık olduğunda babama söylüyordum. Anneme söylemezdim çünkü annem bana cevap vermezdi."* Dini sosyalleşme sürecinde ailenin önemini dile getirilen bu görüşlerin, çocukluktan itibaren engellilere ileride karşılaşacakları sıkıntılar konusunda deyim yerindeyse bir yazılım yüklemektedir. Bununla manevi bir temelde engellilikle baş etme gücü sağlanmış olunacaktır. Zira ebeveynler çocuklar için neredeyse mutlak bilgi sahibi kişiler gibi anlaşılmaktadırlar. Ayrıca ebeveynlerin hiçbir şekilde kendi çocuklarıyla ilgili kötü bir şey dilemeleri de söz konusu olmadığından, engelli çocukları ikna etmeleri ve onlara çeşitli düşünceler telkin etmeleri ileride özellikle okul çağında onları daha dayanıklı kılacaktır.

Katılımcılardan bazıları, engelli oluşlarından dolayı kimi zaman isyan duygusu yaşadıklarını dile getirmektedir. Bu duygunun gerisinde kimi zaman şeytanın verdiği vesvese, kimi zaman da herhangi bir eylemi gerçekleştirememeye olduğunu katılımcılardan ikisi şöyle ifade etmektedir:

"Allah haksızlık yapmaz. Hâşâ! Allah haksızlık yapmaz ama şeytan insana vesvese veriyor." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"... ama illaki isyan kokusunu almışımıdır. ... çok zor durumda kaldığım zamanlarda..." (Turan, 54, Gör. Eng.).

Bir tartışma ve değerlendirme olarak telakki edildiğinde vesvese, engelli bireylerin güç yetiremedikleri durumlarda ortaya çıktığında, aynı zamanda anlam dünyalarına da nüfuz etmektedir. Ancak durumun yaratandan toplumsal koşullara yöneltmesi vesvesenin bir hak arayışına da sürüklediği sonucuna da bizleri vardır. Vesvesenin oluşu toplumsal inşaya ilişkin bir isyanı tetiklediği de bu noktada dile getirilebilir.

Aslında bu zamanlarda, kendi engelli oluşlarına anlam yüklemenin değeri daha da netleşmektedir. Zira bu duyguyla sürekli olarak mücadele etmek yıkıcı sorunlara neden olabilmektedir. Başkasını suçlama üstünden, kendi hayatını belirleme ve yönetme konusunda zaafa düşme de söz konusu olacaktır. Engelli bireylerin, bu noktada güçlü bir şekilde engellilik durumuyla başa çıkmada inanca dayalı anlam yükleme konusunda onları daha güçlü kıldığı anlaşılmaktadır.

Bazı isyan nitelikli duyguların engellilerin zihinlerinde kendilerini meşgul etmesini kabul eden ve bunu anlamlı bir şekilde gerekçelendiren Emrah Bey, bu duyguların önemli olduğunu ve engellinin kendini, toplumu gözden geçirmek ve değerlendirmek için bir fırsat olduğunu vurgulamaktadır: *"Tabi isyan demeyelim buna ama bazen neden ben diye sorduğum zamanlar oluyor ama bu bir isyan değil sorgulamadır. Özellikle sosyal hayata katılmadığım dönemlerde çok sıkı."*

Engellilerin muzdarip olup isyan etmelerini engelli olarak yaratılmalarında değil aksine insanların yaptıkları, inşa ettikleri çevre ve insanların tavırlarındaki olumsuzluklarda olduğunu vurgulayan Adem Bey, engellilerin isyanının kula isyan olduğunu ve bu isyandan dolayı toplumdaki engelli olmayan bireylerin hesaba çekileceğini şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Zorlaştıran sizsiniz bir de diyorsunuz ki, engelliler ya Rabbi sana şükür, desin. Allah'tan gelen şey baş göz üstünedir. Yalnız kullardan gelenlere şükür edilmez, isyan edilir. Hâşâ! Allah'tan gelene isyan etmiyorum. Yalnız insanlar beni köşeye sıkıştırıp benim alanımı daraltmışsa ben bundan memnun değilim, şikâyet de ederim. Sen engelliye dışlarsan, sen bütün güzelliklerden mahrum bırakırsan o engelli isyan eder. Ve onun sebebi de sen olursun.... Engellileri bezdiriyorsunuz, engellileri insan olarak görmüyor, onlara insan muamelesi yapmıyorsunuz. Onun günahı, vebali sizin boynunuzadır! Hesabını siz vereceksiniz! Ben zaten engelliyim, bazı şeylerden mahrumum, siz de beni yaşamam gereken şeylerden mahrum ederseniz onun sebebi siz olursunuz."*

Engellilerin isyan duygusu yaşadıkları ve bu duygunun kimi katılımcılar için çoğu zaman toplumsal yaşamda ortaya çıktığı dile getirilebilir. Dolayısı ile engelli isyana sürükleyen bizatihi toplumsal hayatın kendisidir. Elbette bedensel yetersizlikler, engelliliği bir anlamda engelli bireyi de dikkate almayı gerektirecektir ancak toplumsal yaşam alanları ve kültürel değerler büyük oranda "normal" insanların kendilerine göre

inşa etmiş oldukları alanlardır. Engelli, kula isyan etmektedir. Eşitlik istemekte ve ayrımcı tavırlarla karşılaşmak durumunda kaldığında da isyan etmektedir. Ancak bu isyanın ne tür davranışlarda ortaya çıktığı tartışmalıdır. Zira örgütlü bir sivil toplum yapısı olmadığında bireysel serzenişler ve içe kapanmalarla gözlenebilen bu tür davranışlar, engelliler için hayattan daha da soyutlamaya neden olabilmektedir.

2.2.1.5. Müslümanlar için Engellilerin Anlamı/Değeri

Dinin insan davranışlarına yön verdiği hatta davranışlarını belirlediği söylenebilir. Kişiler seçimde bulunurken davranışlarının neye karşılık geleceğini dini referans olarak gerçekleştirmektedirler. Gerek iyi kötü gerekse sevap ve günah bağlamında seçim yapmak durumunda kalmaktadırlar. Katılımcılarının büyük çoğunluğu, din ve dindarlık ile engellilere yardım ve destek arasında olumlu bir ilişki kurmaktadır. Bu ilişkiyi çoğunlukla dini ve inancı referans olarak yapmakta ve bir tutum olarak dile getirmektedir. Dinin merhameti, kardeşliği, olumlu düşünmeyi emrettiğini ve inananları bunları gerçekleştirmeye yönlendirdiğini katılımcılardan bazıları şöyle dile getirmektedir:

"Din insanların merhametini arttırır, vicdanları yumuşatır." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"... din ile biraz daha şefkat doluyor insanın içine. ... güçlü olan kazanmış olsaydı biz engelliler yok olurduk çünkü güçsüzüz." (Nur, 26, Ort. Eng.).

"Allah korkusu olan bir insan, engelli diye ayırt etmez. Dini bütün olan insanlar engellilere karşı merhametli sorumlu davranıyor." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

"Din olduğu müddetçe herkes birleşir, kardeş olur. Din olmasaydı, engellilerin hayatları olmazdı." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Allah'ı seviyorum. Bütün insanlar kardeşim." (Ömer, 26, İşit. Eng.)

İnsanların dini referans olarak eylemde bulunmaları engellileri hoşnut edecek bir durumdur. Çünkü katılımcılardan birçoğu dine bağlılık, dindarlık ile engellilere iyi, merhametli ve nazik davranma arasında güçlü bağların olduğuna inanmaktadır. Dinin insanların vicdanını dikkate alması gerektiği konusunda bireyleri uyardığını, şefkat ve merhamet duygularını artırdığını belirtmektedir. Engellilere en büyük desteğin dini

değerlere bağlı olanlardan gelmesi gerektiği konusunda beklentileri bulunmaktadır. Din toplumsal birlik ve beraberlik için de önemli unsurdur.

Dine inanmanın hem bireysel hem de toplumsal alanda etkili olduğunu ifade eden Meryem Hanım, *"Dinin toplumu ve bireyi motive ettiğini, sosyal alanda büyük etken olduğunu da düşünüyorum. Din hem içsel anlamda hem de sosyal anlamda büyük bir destekleyicidir."* ifadelerine vurgu yapmaktadır. Dini alanda başkalarının dikkate alınması gerektiğini ve bunun değerli olduğunu Bünyamin Bey şöyle dile getirmektedir: *"Dinde yardımseverlik vardır. Dinde her şey güzeldir. Din olmasaydı insanlar sadece kendilerini idare etmeye çalışırlardı, karşı tarafı düşünmezlerdi."* Dinin özellikle sosyal anlamda başkalarının eksikliğinin giderilmesi hususunda inananları motive ettiğini Adem Bey şu ifadelerle iletirmektedir: *"Sen arkadaşının, kardeşinin ayıbını kapatırsan Cenab-ı Allah da senin ayıbını kapatır. Dinimiz bunu emrediyor."* Engellilik durumunun giderilmesi konusunda Adem Bey, dinin öğütleyici hatta kimi zaman zorunlu bir şekilde insanları başkalarının hayatlarını da dikkate alamaya yönlendirdiği söylemektedir. Geleneksel kültürde ve ilişkilerde olduğu gibi dinde de komşuya, dezavantajlı gruplara karşı sorumluluklarımızın olduğu bilinmektedir. Engellilerin sıkıntılarını gidermenin dinsel bir ilke olduğu kabulü hatırlatılmaktadır. Yani insanların engelliler yokmuş gibi bir hayat sürmeleri hatta üretmeleri dinin engellemek istediği bir durumdur.

Dini konularda biraz muzdarip olduğunu, dini öğretmeye çalışanların dinimizi gerektiği gibi öğretmediğini, ben Müslüman'ım diyenin engelliye el üstünde tutması gerektiğini ifade eden ve Allah'a kulluk ile engellilere yardımcı olma arasında kesin bir ilişki kuran Adem Bey, ilgili konuları şu vurgularla yapmaktadır: *"İnsanların birbirinden üstünlüğü takva ile olur. Ama bir engelli olarak, İslam dininde en üst seviyedeyim. Ben gerçekten İslam dinini yaşayanlar arasında, gerçekten 'Müslüman'ım diyen insanlar arasında benim çok itibar görmem gerekir. Sizin sağlığınız yerinde, engeliniz yok diye benden üstün değilsiniz. Aksine benim engelimi kapatmakla sorumlusunuz."* Yine Adem Bey dini öğretenler ve yaşayanlar hakkında bir kritik yapmaktadır. Bir yozlaşmadan vurgu yaparak görünürde olanın yani engellilerin içinde bulunduğu halin gerçek inananlar tarafından giderilmesi gerektiğini hiç değilse böyle bir çabanın gösterilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Yakındığı şey, ben Müslüman'ım diyen kişilerde bu bilincin yeterince olmamasıdır. Elbette içten ve karşılıksız inançları

bunun dışında bırakmaktadır. "... benim engelimi kapatmakla sorumlusunuz." diye dile getirdiği husus budur. Dinimizi gerçekten bilen insanlardan zarar gelmez. Yarın onlar bizleri mutlu edecektir. Görev ve sorumluluklarını bildiklerinde biz bu sıkıntıları yaşamayacağız. Allah'a kulluk ediyorsak birbirimize destek olmamız gerektiğini dile getirmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu da dinin yaşamı etkileme hususunda, dindarlık ile engellilere yardım etme ve destek verme arasında pozitif bir korelasyon olduğunu dile getirmektedirler. Altını çizdikleri en önemli konunun gerçekten inanan ve dini bilen insanların bu nitelikleri taşımalarıdır. Dinin öz itibarıyla, merhamet ve kardeşliği emrettiği vurgulanmaktadır.

2.2.1.6. Dini İbadetlerin Engelliler İçin Önemi

İbadetlerin sosyal ve bireysel işlevleri bulunmaktadır. Engelliler için her ikisinin de önemli olduğu ileri sürülebilir. Çünkü toplumsal yaşama katılımdan dışlanmanın önemli bir panzehiri olarak değerlendirilebilir. Toplu ibadetler sayesinde insanlarla bir araya gelmekte, iç içe olmakta, dertleşmekte, bilgiler ve görüşler almaktadır. Katılımcılar, ibadetlerin kendi yaşamlarında önemli bir yer tuttuğunun altını çizmektedir. İbadetlerin özellikle namazın ruhu ferahlatıcı ve insana huzur verici olduğu vurgulanmaktadır. Bazı katılımcılar bu konuda şunları ifade etmektedir:

"Manevi mutluluk kalbimizi mutmain eder." (Kibar, 26, Gör. Eng).

"Namaz kılma, oruç tutma, dua etme gibi dini görevleri fiziken yapamıyorum ama niyeten yapıyorum." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"... namaz ve Kur'an olmadan vicdanım rahatsız oluyor. Mesela namaz kılmadığım zaman, Kur'an okumadığım zaman nasıl diyeyim kendimi kötü hissediyorum." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

"Ben orucu çok seviyorum. Keşke her gün oruç tutsaydım diyorum." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Abdest aldığım zaman, ne kadar sinirli olursam olayım ruhum ferahlıyor." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

İbadetleri yerine getirme konusunda her engel grubunun kendine göre birtakım sıkıntıları bulunmaktadır. Özellikle ortopedik engellilerin bedensel olarak namazın bölümlerini tam anlamıyla yapamadıklarını ancak olabildiği kadar yaptıklarını dile

getirmektedirler. Benzer sıkıntı abdest konusunda da bulunmaktadır. Görme engellilerden bazıları da Kur'an-ı Kerim'i okuyamadıklarından yakınmaktadır. İşitme engellilerin bu konularda daha çok muzdarip oldukları söylenebilir. Çünkü okuma yazma konusunda yaşadıkları sorunlar, dini konuların bazılarının soyut düşünmeyi gerektiren boyutları dile getirilebilir. Toplu namazlarda imamı duymadıklarından ancak diğer insanların yaptıklarından hareketle namazlarına devam etmektedirler. Yine dini bilgi konusunda en talihsiz olanların işitme engelliler olduğu söylenebilir. Dini hayatı anlama, sureleri ezberleme konusunda ciddi zorluklar yaşamaktadırlar. Ancak katılımcıların tümü ibadetin kendilerinin duygusal dengelerini oluşturmada ve manevi doyuma ulaşmada büyük etkisi olduğunu vurgulamaktadır.

Namazın kendisi için özel bir anlam ifade ettiğini belirten Fatih Bey, geç de olsa namazın değerini öğrenmesini ve namaz kılmaya başlamasını şöyle dile getirmektedir: *"Doğruyu bulduğuma inanıyorum. 17 yaşında namaza başladım, geç kaldığımı bile düşündüm. Namaz Allah'a kulluğu ifade ediyor. İnsan namaz kılarken Allah'a daha yakın hissediyor kendini. Benim için çok değerli bir ibadet."* Fatih Bey bir sığınak olarak dile getirilen dine ve Allah'a inanmanın ve namaz vasıtasıyla onunla iletişim içinde olmanın verdiği derinliğin ve güvenin altını çizmektedir.

Braille (kabartma) alfabe sayesinde Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrenen görme engelli Mustafa Bey, bunun yaşamındaki önemini şöyle vurgulamaktadır: *"Kur'an-ı Kerim'le barışık yaşamasaydım, yaşayamazdım. Ne ile teselli olacaksın? Kur'an yok, ahret inancı yok."* Görme engelliliği ile ilgili dile getirdiği en önemli husus inancın verdiği tesellidir. Soluk almasını sağlayan şeyin, Kur'an, ahiret olduğunu vurgulamaktadır. Kabartma alfabeli Kur'an öğrenme hevesini ve azmini dile getirirken söyledikleri daha da anlamlı hale gelmektedir. Bu mücadele sonunda Kur'an'ın bir pınar gibi kendini beslediğini ve sürekli diri tutuğuna işaret etmektedir. Kapkaranlık dünyada berrak bir nazar.

Ortopedik engelli Ali Bey, umreye gitme isteğini ve bu konuda devletin engelliler için maddi ve manevi imkânlar sağlaması gerektiğini şöyle ifade etmektedir: *"Yıllardır umreye gitmeyi düşünüyorum, henüz nasip olmadı. İnşallah bu yazın nasip olur diye düşünüyorum. Hayır, işte bu bir eksikliktir, devletin mutlaka engellilere mahsus, bir kere olsun ücretsiz götürüp getirmeleri gerektiğini düşünüyorum. Her engelli bu imkâna*

sahip değil, herkesi bir tutmamak lazım. Eğer bir engellinin gücü yetmiyorsa devletin ona böyle bir imkân sağlaması lazım." Bir pozitif ayrımcılık olarak dile gelen bu istek, bazı katılımcıların da üzerinde durduğu bir durumdur. Ekonomik anlamda yeterli birikimi olmayan engellilerin belli bir oranda desteklenmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Engelli bir genç kızın (Fatma Tatlı) TRT Belgesel kanalında yayınlanan "Hac Yolunda" programını izledikten sonra Hac ziyaretin ne kadar değerli olduğu anlaşılmaktadır. DİB, başarılı 100 engelli öğrenciyi, Türkiye Diyanet Vakfı işbirliğiyle 2016 yarıyıl tatilinde umreye götürmüştür. Dolayısı ile engellilerden gelen bu istekler kısmı olsa da yerini bulmaktadır. Ancak eğitim sürecinden yoksun kalan veya bu sürecin dışına çıkmış engellilerin de benzer çalışmalara dâhil edilmeleri istenmektedir.

İşitme engelli eşinin namaz konusunda yeterli bilgi sahibi olmadığını ve kendisinin eşine neler tavsiye ettiğini Büşra Hanım, şöyle dile getirmektedir: *"Konuşmuyor. Ben ona diyorum ki Bismillah de, Bismillahirrahmanirrahim de, tamamdır. Allah kabul eder."* İşitme engelli Bünyamin Bey ise, işitme engelli bireylerin namaz hususunda yaşadıkları sorunları şöyle vurgulamaktadır: *"... bir sıkıntı var. Camide hoca Fatıha'yı, her şeyi sesli okuyor, ama bir yerde sessiz okuduğu duayı bilmiyorlar, öğrenemiyorlar. Sadece fizik olarak namaz kılmış oluyorlar. ... engellilerin duası yok. Mesele beş vakit namazın nasıl kılındığında. Adamlar bir saniye duruyorsa onlar da bir saniye duruyor, iki dakika duruyorlarsa o şekilde onlar da duruyor. Namazı fiziksel olarak kılıyorlar yani."*

İbadetleri yerine getirme konusunda kendisine eleştiriler yönelten ortopedik engelli Ali Bey, ilgili konularda yaşadıklarının kendi ruhsal durumuna olan etkisini şöyle vurgulamaktadır: *"... kendimi en çok eleştirdiğim konu, Kur'an'ı öğrenmemem. Öğrenmeye çalışmamam. Şayet okusaydım bence daha çok sabırlı olabilirdim, kendimi daha rahat ferah hissedebilirdim. Ben geçmişte bazen namaz kılıp bazen kılmamışım, bırakmışım. Bunun sebebinin de psikolojik sorun olduğunu düşünüyorum. Burada hatamın farkındayım ve kendimi son derece eleştiriyorum. Bunun daha çok psikoloji ile alakalı olduğunu düşünüyorum. Sağlıklı insanlara baktığımda, 'Niye ben?' diyorum. Sonuç itibari ile Allah'ın emri olmadan bir yaprağın bile düşmeyeceğini bildiğim için, bunun Allah'tan geldiğine tüm kalbimle inandığım için o yüzden biliyorum ki Allah'ın takdiri ile böyle olmuşum. Evet, Allah diyor ki; her şeyin fetvası vardır ama namazın fetvası yoktur... Ama dediğim gibi kılmamamın iki nedeni var: Birincisi psikolojik*

nedenler, ikincisi de dini açıdan bize verilen mükâfat olayları ve onun bize vermiş olduğu rahatlık. O rahatlıktan dolayı tembelleştim."

Katılımcılar için özel bir manevi ibadet anlamı taşıyan dua, tüm katılımcılar tarafından sıklıkla yapılmaktadır. Duanın manevi destekleyici boyutu tüm katılımcılar tarafından dile getirilmektedir. Katılımcılardan Ahmet Bey, duanın Allah'a yaklaştırdığını, insana mutluluk verdiğini, Ali Bey ise her gün mutlaka dua ettiğini şu ifadelerle dile getirmektedirler:

"İnsan dua edince kendini mutlu hissediyor. Allah ile yakınlaşmadır. Ben bu derdimi Allah'a ilettim mesela, bu gün olmasa yarın. Bu dünyada olmazsa ahirette." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Dua, Allah ile olan iletişimidir, konuşmadır. İnsanların mutlaka günde bir kere bile olsa Allah ile konuşmaları lazım. Ben yalnız olduğum zamanlarda ve yatarken bunu yapıyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

Duanın bir iletişim olduğunu ve insanın her isteğinin yaratıcısına sunması gerektiğini Fatih Bey şöyle dile getirmektedir: *"Dua, yani insanın Allah ile olan bağıdır bence. Bir iletişimidir. Allah ayetinde de "Duanız olmasaydı size neden değer verirdim ki" buyurmuştu. Onun için yani, Allah'ın bize değer vermesi için duayı bırakmamamız lazım. Yani ne istiyorsak ondan isteyelim. Peygamber Efendimiz diyor ya: 'Ayakkabınızın bağını bile ondan isteyin.'"* Duanın hayatında etkili bir şekilde karşılığını bulduğunu dile getirmektedir. Başkalarının kendilerini anlayamadıklarını dile getiren katılımcılar için, duanın onları tam anlayabilen yaratıcıyla bir iletişim kurma biçimi olduğu da belirtilmektedir. Ayrıca kendine anlam ve değer atfetmenin bir yolu olarak da değerlendirilmektedir. Cüneyt Bey, genel olarak duaya bakış yerine kendisi için rutin ama ödev bilinci ile yaptığını şöyle ifade etmektedir: *"Sosyal hayatta duanın karşılığı beklenir. Ama bende öyle bir şey yok. Ben dua ettiğim zaman, kendi içinde huzur buluyorum, rahatlıyorum o günkü kulluk görevimin bir kısmını yerine getirmişim gibi hissediyorum."* İşitme engelli Büşra Hanım, nasıl dua ettiğini şöyle ifade etmektedir: *"Allah'a bana vermiş olduğu engellilikten dolayı şükürler ediyorum. Sen bana hayırlı bir kapı aç, diyorum. Eşime hayırlı bir iş nasip et, diyorum, kızıma işitme engellilik verme, diyorum her zaman böyle şeyler için dua ediyorum"*

Katılımcılar, dini ibadetleri yerine getirdiklerinde huzur duyduklarını, mutluluk, ferahlık, sevinç, yaşama hevesi yaşadıklarını dile getirmektedirler. Ortopedik engellilerden bazıları ibadetleri yerine getirme konusunda fiziksel sorunlar yaşadıklarını bu nedenle yapabildikleri kadarıyla bunları icra ettiklerini belirtmektedirler. İbadetlerin de özellikle, namaz kılmanın ve Kur'an okumanın kendilerini ferahlattığını ve böylece daha tahammülkar olduklarını söylemektedirler. Bazı engelliler maddi bir karşılık gerektiren ibadetler için devletin engellilere destek olmaları gerektiğini belirtmektedir. Bu konuda özellikle hac ve umreye gitme dile getirilebilir. İşitme engelli katılımcılar, ibadetleri yerine getirme konusunda işitme engellilerin sahip oldukları dini bilgilerin yeterli olmadığını gerek bireysel gerekse de cemaatle yapılan ibadetler için bu durumun söz konusu olduğu belirtilmektedir. Bazı katılımcılar ibadet etme konusunda biraz tembel olduklarını dile getirmektedir. Bunun nedeni olarak da yaşadıkları psikolojik sıkıntıları ve engellilerin öte dünyada mükâfatlandırılacağı düşüncesini ileri sürülmektedirler.

Katılımcılar, duanın manevi katkısının engelliler için çok güçlü olduğunu dile getirmektedirler. Duanın, insanın Allah ile olan bağı olduğu ve Allah ile iletişim içinde olmanın engellilere olumlu etkide bulunduğu savunulmaktadır.

2.2.1.7. Engellilerin Dini Bilgi Düzeyleri

Katılımcıların çoğu dini konularda yeterli düzeyde olmadıklarını dile getirmektedir. Dini bilgi düzeyi açısından kendini yeterli görenler arasında açık öğretim ön lisans düzeyinde mezun olan iki görme engelli ve bir ortopedik engelli, bir yıl köyde medrese eğitimi alan ile ilahiyat fakültesinde eğitimine devan eden iki ortopedik engelli katılımcı bulunmaktadır. Bu katılımcılarımızın dışındakiler ya çok az ya yetersiz ya da kendileri için yeterli bilgiye sahip olduklarını dile getirmektedir. Dini bilginin yeterliliği konusunda sorulan soruya katılımcılarımızdan bazıları şu cevapları vermişlerdir:

"Hayır, yeterli olduğunu düşünmüyorum." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Tam gelişmedi, yani ne kadar öğrensek de, din çok geniştir." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Az, çok az!" (Turan, 54, Gör. Eng.).

"Yetersiz bilgimiz var." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Yok, hayır." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"Kendimce yeterli görüyorum." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Çok yetersiz!" (Büşra, 22, İşit. Eng.).

"Hayır. Çok az. Yeni yeni artıyor." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

Dini bilgi ile Kuran-Kerim arasında ilişki kuran İhsan Bey, Kur'an-ı Kerim öğrenme hususundaki azmini şöyle anlatmaktadır: *"Zorluk çekiyorlar. Evet, engelli olmak biraz sıkıntılı. Tamam, Allah beni böyle yaratmış, şükürler olsun, bir yandan almış bir yandan rızkımı veriyor. Bunu inkâr edecek biri değilim. Ben Kur'an-ı Kerim'i öğrenmek için o kadar çabaladım ki en sonunda öğrendim."* Dini bilgilerini yeterli görmeyen görme engelli Esmâ Hanım, kabartma Kuran-ı Kerim öğrenme mücadelesini şöyle dile getirmektedir: *"Dini bilgiler az, ama Kur'an-ı Kerim'i okuyorum. İlk yıl kuran eğitimini aldım, ikinci yıl da onu düzeltmek amacıyla kaldım. Türkçe kabartma ve Arapça kabartma eğitimi aldım. Dini bilgimi yeterli görmüyorum. Çünkü bir insan öğrendikçe ne kadar cahil olduğunu anlıyor."*

Dini bilgilerini gittikçe artırdığını vurgulayan işitme engelli Bünyamin Bey, elde ettiği bilgileri sınavarak nasıl aldığını ve bilgi için meallerden nasıl yararlandığını şöyle ifade etmektedir: *"Kur'an okumayı şu an bilmiyorum ama öğrenmek istiyorum. ... Türkçe mealini okuyorum. Kur'an'da geçmiş ile ilgili her şey yazıyor. Mesela ben bir şeyin haram olduğunu öğrendiğim zaman, benzerinin de haram olduğunu bilirim. Akıl yoluyla araştırıyorum. Bu yanlışsa o da yanlış olabilir, diyorum, şimdikilere güvenmiyorum. Her şeyi kitaptan Kur'an-ı Kerim'in Türkçe mealinden öğreniyorum. Peygamber Efendimizin zamanında yaşadığı sıkıntıları her şeyi öğrenmiştim. Şimdi karşıma çıkan yanlış doğruyu kavrayabiliyorum."* İşitme engellilerin dini bilgilerinin genelde daha az olduğunu Büşra Hanım şöyle dile getirmektedir: *"Dini bilgilerin de yanlışları var. Mesela anneler anlatıyor ama anlamıyorlar. Annelerin okuma yazmaları olmadığı için onları anlamıyorlar."*

Katılımcıların çoğunun dini bilgi düzeylerinin yeterli olmadığı söylenebilir. Birçok katılımcı anne ve babasından ancak geleneksel boyutta dini bilgi edinmişler. Elde ettikleri kimi bilgiyi ise şimdi kendileri de uygun görmemektedirler. Kur'an kursu vasıtasıyla öğrenmeye çalışan engelliler de bu olanaktan yerince yararlanamamaktadır. Yine örgün eğitim olanaklarından yoksun olan engellilerin bu noktada da dini bilgiye

ulaşmaları zorlaşmaktadır. Dini kurumların engellilere yönelik program ve uygulamaları da maalesef söz konusu değildir. Görmeyenler için kabartma alfabeyle, işitmeyenler için işaret dili ile öğrenme oldukça zor ve profesyonellik gerektiren konulardır. Televizyon ve diğer sosyal medya unsurlarının etkili kullanılması da her engelli için söz konusu değildir. Genel olarak araştırmalar, engellilerin eğitim düzeyini düşük olduğunu belirtmektedir. Dolayısı ile dini bilgi konusunda da yeterli bilgiye sahip olmadıkları anlaşılabilmektedir. Dinin önemine yönelik düşünceleri göz önüne alındığında, engellilerin dini bilgiye erişememeleri önemli bir dışlanma olarak değerlendirilebilir.

2.2.2. Engellilerin Sosyalleşme ve Dini Sosyalleşme Kanallarına İlişkin Düşünceleri

2.2.2.1. Ailenin Sosyalleşme Sürecindeki Önemi ve Etkisi

2.2.2.1.1. Dini Sosyalleşme Sürecinde Model Olarak Ebeveynler

Çocuklar, ilk çocukluk yıllarında çok duygusaldır ve ailelerine duygularıyla bağlıdırlar. Allah'a inanmadan ve bağlanmadan annesi ve babasına bağlanmıştı. İşte anne ve babanın, bu bağlılık duygusunu en üstün varlık olan Allah'a yönlendirmesi çocuğun dini kişilik gelişiminde oldukça değerlidir (Aydın, 1996: 109). Çocuklarda doğal bir eğilim olarak bulunan güvenme ve bağlanma, anne ve babaya ve onu koruyanlara karşı rahatlıkla gelişecektir. Tam da bu noktada bu inanma, güvenme ve bağlanmanın yaş ilerledikçe mutlak sınırlanacak olan Allah'a yöneltilmesi ileriki yaşam için oldukça önemlidir (Peker, 1985: 25).

Ailede yaşayanların dinsel davranışları, dini sözleri çocukları derinden etkiler. Çocuklar dini inanç ve ibadetleri ve ahlak kurallarını ailelerinden öğrenirler (Peker, 1985: 24). Çocukluğun ilk dönemlerinde, dini sembol ve ritüellerin ailede çocuklara öğretilmesi onlarda zihinsel kalıplar oluşturmaktadır. Mekanik bir şekilde dua ve ibadetler çocukta birçok davranış için fiili niteliktedir. Ebeveynlerini ibadet ederken gören çocuk, bu gözlemlerden yola çıkarak model olarak öğrenmeyi gerçekleştirecek ve ileriki yaşlarda belleğinde yer eden bu davranışlar bilişsel olarak da anlamlandırılacaktır. Çocuklar bu bilinç halini davranışlarında ortaya koyarak içselleştireceklerdir (Apaydın; 2001: 328).

Manevi duyguların oluşması ve doyumu için aile içi ilişkiler, örnek davranış ve yaşantılar çocukların hayatlarında etkili olmaktadır. Hatta bunun potansiyel olarak bütün hayata yansımaları da mümkündür. Birçok katılımcının da belirttiği gibi Emrah Bey de bu durumu şöyle dile getirmektedir: *"Babamın Kuran okuduğu zamanları çok severdim. Bana çok farklı bir huzur verirdi. Hoşuma giderdi ne anlam içerdiğini bilmiyordum ama hoşuma giderdi manevi bir huzur kazanırdım o dönemlerde"*.

Kendisinin dine yaklaşımında etkili olan en önemli unsurun babasının dini yaşantısı olduğunu belirten Mustafa Bey, bunu şu sözlerle dile getirmektedir: *"... babamın sabahları kalkıp namaz kıldıktan sonra tesbihat yaptığını hiç unutmuyorum. Babamın Kur'an-ı Kerim okuması beni çok etkiliyordu."* Yine ebeveynlerin dini tutumlarının ancak davranışlarla pekiştirildiğinde anlamlı olacağını vurgulayan Erdal Bey, şunları ifade etmektedir: *"Dini dışarıda öğrenebilirsin ama içeride eğer babanız namaz kılmıyorsa, size namaz kıl demiyorsa o zaman siz bunun üzerine düşünmeye başlarsınız."* Anne babaların dini hassasiyetleri onların davranışlarına yansımadağında engelliler için onların model alınmasının gücünü yitireceği söylenebilir. Sıkça vurgulandığı gibi özellikle Kur'an-ı Kerim üstünden kutsal bir alana dâhil olmanın huzuru dile getirilmektedir. Zira manevi bir kapıyı aralama açısından Kur'an-ı Kerim'in oldukça etkili olduğu söylenebilir. Özellikle geleneksel dini yaşamda namaz kılma ve Kur'an-ı Kerim okuma, dini bir ölçütün ifadesidir. Her ikisini yerine getiren ebeveynlerin engelli çocukları üstünde daha etkili oldukları söylenebilir.

Veysel Bey, görme engelinden dolayı rahat bir şekilde abdest alamadığından babasının kendine yaptığı yardımı şöyle ifade etmektedir: *"... yıllarında sıkıntı vardı, abdest alamıyordum, hatta bazen rahmeti babam leğeni ayağıma getirir, kendi eliyle abdest aldırırdı. Bir keresinde, hiç unutmuyorum yanlışlıkla sıcak suyu çok doldurmuştu, elime dökünce elim yanmıştı biraz."* Dini değerlerin aşılması konusunda ebeveynlerin fedakârlıkta bulunmaları engelliler için önemlidir. Bu süreçte içselleştirilen değerler engellilerin, engellilik durumunu değerlendirme ve kabul etmede yararlar gösterecektir. Engellinin ailesinden değer gördüğünü, kendileri için zahmet çektiklerini fark edişi ayrıca aileye olan bağlılığını onlar üstünden dini inanç ve değerlere bağlılığı da sağlayacaktır. *"Annem babam namaz kılıyor, evde Kur'an okunuyor, okutuluyor. Ben okuyorum, küçük kardeşim okuyor, üçüncü olan iki defa hatim etti."* Kerem Bey'in ilgili ifadeleri de konuyu pekiştirmektedir.

Babasının yurt dışında bulunmasından dolayı dedesinin, kendi yaşamında önemli bir yere sahip olduğunu ve kendisinin dini yaşantısına olan etkisini Erdal Bey şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Evet, dedem kalkardı, 'Haydi kalk, camiye gidelim,' derdi. Lavaboya gitmek sıkıntı olduğu için leğen getir, abdest alsın, derdi. Elimden tutup camiye götürüyordu. Sirtına aldığı da hatırlıyorum, özellikle kış aylarında. Allah rahmet eylesin, ben hep onlarla büyüdüm. Babam genelde yurt dışında kaldığı için, orada çalışıyordu, dedem hep bana babaydı."* Bu ifadeler gittikçe hızlı bir şekilde değişim gösteren aile yapısının önemini anlatması açısından önemlidir. Çünkü artık dede ve torunun aynı çatı altında birlikte yaşamaları gittikçe zorlaşmaktadır. Dede torun ilişkisi bilhassa duygusal bir bağın ve geleneksel değerlerin inşası bakımından değer taşımaktadır. Engelli çocukların çıkarsız bir şefkatle kendilerine yönelen dede ve ninelerinin, hayatın değerlerini ve merhametin bir acıma duygusu olmaktan öte bir şey olduğunu temsil etmelerini kavramaları da kuşaklar arasındaki bağın değerini anlatmaktadır.

Katılımcıların çoğu, ailelerinin manevi yaşantısının kendilerini olumlu şekilde etkilediğinin altını çizmektedir. İnancı güçlü ve ibadetlerini düzenli yerine getiren anne babaların varlığının önemini şöyle ifade edilmektedir:

"... beni ilk günden beri ayakta tutan tek şey inancımdır. Allah'a şükürler olsun ki inançlı bir ailede yetiştim." (Arife, 41, Gör. Eng).

"Her zaman namazını kılan, ibadetini eden bir anne babaya sahibim." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Ailemin bana namazı, abdesti, Kur'an'ı öğretileri bana en büyük destek." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Ailem bana öğretmemiştii. Rüyamda ninemi gördüm namaz kılıyordu. Ben de namaza başladım." (Mehmet, 23, İşit. Eng.).

İşitme engelli Halil Bey, kendi zorlu hayatında babasının varlığını kendine verilmiş nimet olarak değerlendirmekte ve hayatının her anında kendi yanında olduğunun altını çizerek babası olmasaydı kendisinin bu hale erişemeyeceğini şöyle dile getirmektedir: *"Babam benim yol rehberim oldu. Dini açıdan da çok şeyi o bana öğretti."* "Yol rehberliği" her insanın dikkat çekeceği bir gereksinimdir. Her insan birçok alanda danışacağı, öneriler isteyeceği birilerine ihtiyaç duymaktadır. Engelliler

için ailenin özellikle de babanın bu fonksiyonunun ön plana alınışı gerçek hayattaki işlevselliğini vurgulamaktadır. Elbette bu rehberlikte engellinin zorlukları aşmasında pratik çeşitli çıktılar bulunmaktadır.

Aile eğitiminin okul eğitiminden önce geldiğini dile getiren Cüneyt Bey, özellikle dini eğitimde ilk çocukluk yıllarının değerini kendi deneyimleri açısından şöyle dile getirmektedir: *"İnsanlar okulda ne öğrenirse öğrensin, aile ortamı sağlıklı bir ortam olmadığı sürece, dışarıdan öğrendikleri bilgiler kalıcı olmuyor. Bu konuda benim de kardeşlerimin de şanslı olduğunu düşünüyorum. Okula gitmeden önce günde beş vakit namaz kılıyordum, çok sayıda sure, İslam'ın ve imanın şartları ve insanların yaradılış sebebini biliyordum. annemin amcaoğlu vardı. Ailenin en saygın insanıdır, ondan öğreniyordum. Medrese okumuş, herkesin saygı duyduğu bir insan. Ondan öğreniyordum. Ondan çok şey öğrendim."*

Büşra Hanım, kendisi için bir dini bilgi kaynağı olarak aile yakınlarından destek aldığını şöyle ifade etmektedir: *"Halam Kur'an kursu hocası, perşembe günleri cemaatlere gidiyor, ben de halamın yanına gidiyorum, ondan öğreniyorum."* Ali Bey, ailesinin kendisini ibadetleri konusunda uyarmalarının içerdiği anlamı şöyle ifade etmektedir: *"... ailem tarafından namaz kılıp ibadet etmem hususunda olumlu yönden uyarılıyorum. Benim iyiliğim için söylediklerini düşünüyorum."* İhsan Bey, annesinin dini pratikler açısından etkisini şöyle dile getirmektedir: *"Küçükken camiye gidiyordum. Annem camiye git, Kur'an öğren diye baskı yapıyordu, onu kırmaz giderdim."*

Engellilerin hayatlarında yakın ilişki içerisinde oldukları akrabalarının bulunması da önemli bir şanstır. Yukarıda Cüneyt Bey ve Büşra Hanım'ın ifadeleri bu desteklemektedir. Yakın akraba hem güveni hem de sık ilişki kurmayı bunun üstünden sürekli bir enformel eğitim sürecinin varlığını ifade etmektedir. Engellilerin dini bilgiye erişimlerinin zorlukları ortada iken hemen yanı başında olan dini bilgi sahibi akrabaların varlığı ciddi bir rehberliğin de ifadesidir. Bu doğrultuda engelliler için yakın ilişki kuracakları bir rehberin varlığı onların kişisel gelişimleri içinde olanaklar sunacaktır.

Ailesinin dini ibadetler konusunda eksik olduğunu ancak kendisi için olumlu tutumlarının altını çizen Fatih Bey, ailesinin anlayışlı olmasını şu cümlelerle dile getirmektedir: *"Ailem mezhep farklılığından dolayı pek fazla dindar değil. Ama bizim dindar oluşumuza da engel olmuyorlar. Mesela ben ve kardeşim namaz kılıyoruz,*

camiiye gidiyoruz, oruç tutuyoruz, ailemiz bize çok anlayışlı davranıyor." Anne babaların engelli çocuklarının manevi bir hayata yönelmelerini istedikleri anlaşılmaktadır. Bu hayatın verdiği güçten faydalanmayı gören ailelerin kendileri dini ibadetleri yerine getirme hususunda özenli olmasa da çocuklarının ibadetler ile Allah'a ve O'nun verdiği manevi desteğe kıymet vermektedirler. Benzer bir vurgu Adem Bey tarafından da yapılmaktadır. Adem Bey, babasının dini ibadetleri yerine getirme hususunda pek dikkatli olmadığını ancak sahip olduğu değerler açısından kendisi için önemli bir örnek oluşturduğunu şöyle dile getirmektedir: *"Babam namaz kılmayan bir adamdır. Bundan 20 yıl önce, oruç da tutmazdı ama inançsız değildi. Bir bardak su içtiği zaman bile besmele getiren bir adamdır. Hak hukuk yememeyi babam bana öğretti. Diyorum ya, hiç kimseye kefil olmam Allah şahittir ama babam hayatta hiç kimsenin hakkına tecavüz eden bir adam olmamıştır. Yolda giderken karıncayı bile ezmeyin, demişlerdir."* Dolayısı ile ebeveynlerin dinin yatıştırıcı, ferahlatıcı ve huzur verici özelliklerini yaşantısal olarak deneyimledikleri ileri sürülebilir. Bu farkında oluşu bir pratik çıktıya dönüştürmeleri de onların bilinçli olmalarında aramak gerekmektedir.

Ailelerin çocuklara engelli olduklarını dikkatli ve özenli bir şekilde anlatmaları oldukça önem arz etmektedir. Çünkü sağlıklı bir gerekçelendirme olmadığında çocukların anlam dünyasında problemlere neden olabilmektedir. Bu konuda babasının kendisine yaklaşımı hayatını anlamlandırma da ne kadar etkili olduğunu Nur Hanım, şu sözlerle dile getirmektedir: *"İlkokul bittiğinde fark ettim ben bunu, sürekli soruyordum. Babam beni karşısına aldı, kızım bizim annenle kan uyuşmazlığımız akraba evliliğinden dolayı, diye anlattı. Ben de 'tamam,' dedim. Allah'ın varlığını, birliğini, insanları sınadığını anlattı. Biz böyleyiz, tamam, ama verilen görevleri yerine getirmek zorundayız ve biz bugün cenneti görmek, güzel şeyler istiyorsak bunları yapmak zorundayız. Çocuk aklımla anlattı ve ben bunları asla unutmam."* Dinin anlamlandırmada ne kadar güçlü olduğu ifadelerden anlaşılmaktadır. İnanç olmaksızın yapılan açıklamalar ve aklileştirme çabaları engelliye ikna etmekten uzaktır. Ancak manevi bir temel bu kabullenmeyi mümkün kılmaktadır. Zira çocukların kendi farklı oluşlarını mantıklı gerekçelerle anlamlandırma zor olduğundan manevi bir anlam yükleme yararlı olmaktadır. Özellikle anne babaların engelli çocuklarına engelli oluşlarına dair içten ve zamanında açıklamalarda bulunması gereklidir. Zamanı geldiğinde anne ve babadan gelen ilgili konudaki mesajlar daha kolay kabul

edilmektedir. Çünkü anne ve çocuk arasındaki ilişki herhangi bir koşula bağlı olmaksızın vücut bulan bağıdır. Yine de istisnaları dile getirmekte yarar bulunmaktadır. Ailelerin engelli çocuğu kabul edip onunla yaşamayı önceden gerçekleştirmeleri gerekmektedir.

İşitme engelli Bünyamin Bey, duyma yetisinden yoksun olduğu zamanlarda babasının mesleği gereği insanlarla olan ilişkisini özlemle dile getirmesi onun dinsel içerikli bilgilere olan açlığını da belirtmektedir: " ... babam imam. O zamanlar benim işitme cihazım yoktu, babam dışarıdan gelen insanlarla oturup dini konuda muhabbet ediyordu. Keşke bende duyabilseydim, en azından öğrenmiş olurdum. Geçen bayramda, o zaman cihazım vardı, babam gelen misafirlerle içerde oturmuş konuşuyordu. Çok güzel muhabbetler oldu." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

Veysel Bey, sahip olduğu dini bilgilerin önemli bir kısmının babasından kaynaklandığını, babasının küçüklükten itibaren çocuklarına örgün olmayan nitelikte dini bilgi aktardığını ve bununla dini yaklaşımını etkilediğini şöyle dile getirmektedir: "Babam, dinin gereği neyse onun öğretilmesinden yanaydı. Mesela hurafelere karşı çok mücadele ederdi. Derdi ki: 'Allah'tan istenir ziyaretlerden değil.' Babam o konuda çok hassasiyetliydi. Babam savaşları anlatırdı, Hendek Savaşı'nı, Uhud Savaşı'nı. Kitapta sonradan gördüğümüz şeyleri hocaya biz bunları zaten biliyoruz derdik. 'Kim öğretti?' diye sorduğunda, babamız anlatırdı derdik. Köyde o zamanlar elektrik yoktu, televizyon da yoktu. Bu tür dini hikâyeler anlatılırdı. Peygamberimiz böyle yapardı, böyle davranırdı, diye. Sahabelerin hayatlarından anlatırdı.". Aile içinde dini sohbetlerin yapılması, peygamberlerin hayatları, menkıbe ve kıssaların anlatılması da katılımcıların dini yaşantılarında önemli yer tutmaktadır. Bazı katılımcılar, özellikle dede ve ninelerinin kendilerinin dini bir kimlik edinmelerinde etkili olduğunu belirtmektedirler. Çocukken kendilerine yaklaşımları, şefkat göstermeleri, dini hikâye anlatmaları, namaz sureleri ezberletip okutmaları, kendilerini beraberinde camiye götürmeleri katılımcılar tarafından önemi belirtilen unsurlar arasında bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'i öğrenme serüvenini, onun Arapça yazılışına ilişkin merakıyla başlayan Nur Hanım, kendisine bu konuda babasının verdiği ders ve desteğin önemini şöyle dile getirmektedir: " Kur'an'ı şöyle öğrendim ben: İlkokula birinci sınıfa gidiyordum, çok dikkatimi çekmişti. Kur'an Arapça ama biz Türkçe öğreniyorduk. Bir

de ben çok meraklıyım. Tamam, biz Türkçe öğreniyoruz ama Kur'an-ı Kerim bizim kitabımızsa biz neden Arapça da öğrenmeyelim ki, derdim. Annem de babam da Kur'an Kerim'i Okur ve Erbilerdugan. Onlarda da gördüğüm için sürekli dikkatimi çekmişti. Babam, 'çok istiyorsan sen de gel sana da öğreteyim,' dedi, öğretti. Ondan sonra mealini açıp okudum, biraz da oradan etkilendim ve birçok şeyi de oradan öğrendim, kursa gittim. Kursta tecvitli öğrendim."

Ayrıca ailelerde verilen eğitimin örgün eğitime kıyasla daha etkili olduğunun altı çizilmektedir. Aile atmosferinde edinilen diğer bilgilerin de kalıcı ve davranışa dönüşebilme ihtimalini artırmaktadır. Bunun yanı sıra ailelerin sahip olduğu dini bilgi düzeyinin düşük oluşu, engelli bireylerin dini yaşantılarında ve anlam yüklemelerinde çeşitli sıkıntılara kaynaklık ettiğini belirten katılımcılar da bulunmaktadır. Bu noktada ailelerin dini eğitim açısından gerekli bilgi ve yaklaşımların aktarılmasının altını çizen katılımcılar da mevcuttur. Bilhassa işitme engelli katılımcılar, dini bilgi edinmelerinin zorluğunu dile getirirken ailelerin bu konuda etkin olması gerektiğini belirtmektedirler. Bazı katılımcılar ebeveynlerinin dini ibadetleri yerine getirme konusunda pek hassas olmasa da kendilerine değerler üstünden bir motivasyon sağladıklarının altını çizmektedir.

2.2.2.1.2. "Bağımsız Yaşam" ve "Aşırı Koruma" İkileminde Aile

Grusec ve Davidov (2007), çocuklar için ailelerin gerekliliği hakkında şunları dile getirmektedir: "Aileler ve çocuklar, biososyal bir sistemin parçasıdır. Bu sistem, çocukları korumak ve onların sosyal hayatın gerekleri ile başa çıkabilmelerini sağlamak için işlev görür. İnsanın önemli ihtiyaçlarından olan kişiler arası bağlılık (bağlılaşma), sosyalleşme sürecinde temel bir rol oynar. Bu ilişki için imkânlar; çocuğunu besleyen, koruyan, onlara duygu ve sıcaklık gösteren ebeveynler ile çocuklar arasında fazlasıyla vardır. Bunun yanında, ebeveyn ile çocuk arasındaki bu bağlılaşma ilişkisi, çocuğun arkadaşları, öğretmenleri veya diğer biyolojik olarak bağlı olmadığı kişilerle olan ilişkilerinden farklı olarak hiçbir zaman resmi olarak zedelenmez. Çoğu toplumda ebeveynlere, sosyalleşmenin ilk unsurları olma rolü verilmiştir. Ebeveynlerin, çocukları için uygun olan kaynakları kontrol edebilme pozisyonunda oldukları gibi, çocuklarını tehlikelerden korumak veya onlara gelecek tehlikelere karşı önceden önlem almayı sağlayabilmek için çevrelerini düzenleme fonksiyonları da vardır."

Engellilerin hayatlarında ailenin yerini alabilecek herhangi bir kurum söz konusu değildir. Katılımcılarımızın tümü ailelerinin kendilerine verdikleri desteğin hayatlarında oldukça anlamlı ve vazgeçilmez olduğunun altını çizmektedir. Hayata karşı çok fazla sorunla mücadele ederken ebeveynlerin ve kardeşlerin varlığı ve destekleri her alanda baş etme güçlerini artırmaktadır. Yusuf Bey bu belirlemeleri destekleyecek nitelikte şu ifadelerle hayatında ailenin önemini özetlemektedir: *"Benim hayatta önüme çıkacak her sıkıntıda sırtımı yaslanacağım bir babam var. Derdimi, kederimi paylaştığım, 'Ben senin babanı senin arkadayım düş önüme kalk gidelim.' diyen bir babaya sahibim."* Hayata engeliyle devam etmek zorunda olan bireylerin bu güçlüklerle mücadelesinde elbette ki desteğini alacağı dayanaklar olmalıdır. Herhangi bir engeli olmayan bireyleri için de bu durum söz konusudur. Engelliler; güven, destek ve cesaret talep etmektedirler. Kamusal desteğin özellikle maddi nitelikte olması istenirken diğer açıdan manevi desteği aile, kardeş ve eşlerinden beklemektedirler. Engellilere biçilen rollerin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Çünkü engelli birey güven ve desteği arkasında gördüğünde katılımcılarımız birçok engelin üstesinden geleceğinden emin olduklarını belirtmektedirler. Aldığı kararlarda destek, önerileriyle cesaretlendirici ebeveynlerin varlığı engellerin sayısını ve şiddetini azaltacaktır.

Katılımcılar hem kendileri hem de tüm engelliler için ailenin vazgeçilmez bir destek kaynağı olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu nedenle, anne babası yanında olan engelliye şanslı olarak değerlendirmektedirler. Ailenin şefkat, yardım, destek ve güven gibi hususlarda kendileri için de önemli olduğuna bazı katılımcılar şöyle dikkat çekmektedirler:

"Ailem çok destek oldu, okulumdan çalışmama kadar her şey." (Halil, 37, İşit. Eng.).

"Kayınvalidem iyi arkadaşım. O olmasa, kayınbabam olmasa ben o evde yaşamazdım. Hep arkamdaydılar." (Büşra, 22, İşit. Eng.).

"Ailemiz her zaman bize çok değer veriyor. Ben ve kardeşlerim için bazen endişeleniyor, bu endişelerini de kızgınlıkla ifade ediyorlar." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Ailem çok iyi, kararlarda bana da sorulur." (Halil, 37, İşit. Eng.).

"Evin en küçüğü bendim, biraz fazla düşkünlerdi bana, duvarı tutarak gidişimi gördüğünde ciğeri parçalanıyordu babamın." (Arife, 41, Gör. Eng.).

Ailenin engellilere yönelik tutumu engellilerin kendilerine olan güvenlerini artırmada oldukça önemlidir. Katılımcılardan neredeyse tümüne göre, toplumsal hayata katılımın temelinde bulunan bu duygunun aile tarafından engelliye çocukluktan itibaren dikkatli bir şekilde aktarılması, sonraki hayatında engelliye olumlu etkileyecektir. Söz konusu deneyimi edinen Meryem Hanım, şu ifadelerle de ailelerin nasıl tutum takınmaları gerektiğini de vurgulamaktadır: *"Ailem bana hiçbir zaman 'Engellisin.' demedi.... Annem çocukken kardeşime kızdığı zaman bana da kızardı. Bizi hiç ayırt etmedi. 'Engellidir, biraz kayırayım, özel muamele yapayım,' öyle bir şey söz konusu olmadı. Ben daha çok sosyalleştim. Benim kardeşlerimden hiçbir farkım yoktu aksine diğer kardeşlerimden daha yaramazdım. Şu anda ailem çok memnun bu halimden ben de. Bana özel çocuk muamelesi yapmadılar belki yapmadıkları için ben kendimi aştım."* Engelin normalleştirilmesi bağlamında özel bir örnek niteliğinde olan bu ifadelerin altı çizilmelidir. Zira engelli çocuk bunun sadece fiziksel yeti kaybı olduğunu idrak ettiğinde engelini anlamlandırması daha rasyonel temellere oturacaktır. Ancak şuna da dikkat edilmelidir: Toplumsal hayata çocuk olarak da katıldıklarında bazı sorunlarla yüzleşeceklerdir. Bu noktada ebeveynlerin "normaller içinde özel" biri olduğunu belirtmesi gerekmektedir. Engellinin ilk sosyalleşme sürecinde bu tavırla karşılaşması engeliyle başa çıkma sürecinde destek de olacaktır. Çocukken telkin edilen bu rol çocukların mücadele gücünü de arttıracaktır.

Kişisel gelişim ve engelliğiyle başa çıkma yeteneğini ortaya çıkaran en önemli unsurun İstanbul'da edindiği iki yıllık Kur'an-ı Kerim eğitiminin olduğunu belirten Esmâ Hanım, bir görme engelli genç kız olarak tek başına ailesinden uzakta kalmasını gerektirecek uzun bir süre için babasını ikna ederek aldığı iznin hayatını değiştirdiğini, bunun da kendisine güven duyulmasına bağlayarak şöyle ifade etmektedir. *"Babama söyledim, İstanbul'a gideceğim babam da hayır dedi, 'Nasıl gidersin tek başına? Bilmediğin yer, bir şey olursa, başına bir şey gelirse biz ne yaparız?' gibi. 'Burada oturup sadece ağlıyorum bir şeyler yapmak istiyorum.' dedim neyse ki babamı ikna ettim."* Engelliler girişimci, koşturan, arayış içinde olan, üretken birey olmak istemektedirler. Esmâ Hanım'ın "yerinde oturup ağlama"dan yakınması tüm engelliler adına dile getirilecek bir serzeniş niteliğindedir. Her ne durumda olurlarsa olsunlar engellilerin dinamik bir hayata dönük isteklerinin göz ardı, kulak arkası edilmemesi

gerekmektedir. Bu hem topluma dâhil olma üstünden sosyal olmayı hem de psikolojik doyum ile benliği güçlendirecektir.

Omurilik felçlisi olarak hayatına devam eden Cüneyt Bey, günün yirmi dört saatinde aile içinde kendisine çok özen gösterildiğini, bu nedenle çok mutlu olduğunu, değer görmenin engellinin enerji kaynağı olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Annem, üzerime titriyor. Sabah kalkar kalkmaz ilk benim odama girer. Uyanmış isem beni hazırlar. Sonra kahvaltı yapılır, ben olmadan onlar da yapmaz. Annemin evde olmadığı zamanlar bunları babam da yapar. Gece kaç kere kapımı çalar, sorar, 'Bir ihtiyacın var mı?' der."*

Katılımcılarımızdan birçoğu, ailelerinin kendilerine verdikleri duygusal desteğin de altını çizmektedir. Birçok katılımcı maddi desteğin elbette önemli olduğunu dile getirmekle beraber, asıl önemli olanın sevgi ve manevi desteğin olması görüşünü belirtmektedir. Kerem Bey, kendisine verilen psikolojik desteğin bir çocuk da olsa etkili olduğunu, şöyle dile getirmektedir: *"Annem benim üzerimde duruyor, aşırı bağlıyızdır birbirimize. Benim bir ara psikolojim bozulmuştu gözlerimden dolayı. Annem babam sağ olsun çok yardım ettiler, destek verdiler. Allah'ın emri olduğunu söylediler. Bana tek söyledikleri şey 'Derneğe git gel, namazını kıl, çevreni oluşturun.' "*

Ailede engelliye verilen değer ve sevginin yanında kendilerine duyulan saygının önemini vurgulayan Cüneyt Bey, ağabeyinin kendine gösterdiği hürmetin hayatına anlam katmada çok kıymetli bir yerinin olduğunu şöyle dile getirmektedir: *"Ağabeyim elli, ben otuz beş yaşındayım. Ben içeri girdiğimde ayağa kalkıyor. Bizde genelde küçükler büyüklerin önünde kalkarlar..."*. Bu durum geleneksel değerler dikkate alındığında önemli bir belirlemedir. Engellinin kendisinin saygın bir birey olduğunu kavraması hususunda etkili olmaktadır. Biçimsel bir ifade olarak ayağa kalkma bireye gösterilecek en önemli saygı ifadesidir.

Katılımcılarımızın tümüne göre, engelliler ailelerinin ve de toplumun saygın bir bireyi olarak kıymet görmek istemektedir. Bunun ölçüsünün de kendi düşünce ve değerlerinin nitelikli ve kıymetli olduğunun kabul görmesidir. Bazı katılımcılarımız zikredilen konuda ailelerinin kendilerine verdikleri değer anlaşıldığını, bundan dolayı mutlu olduklarını ve kendilerini değerli hissettiklerini vurgulamaktadır. Hatta kimi zaman ailelerin geleceğini etkileyecek nitelikte kararları kendilerinin belirlediklerini de

ifade etmektedirler. Bu bağlamda katılımcıların bazıları kendilerine duyulan güven konusunda şunları dile getirmektedir:

"Özellikle babam her zaman benim düşünceme çok güveniyor. Söylediğim aklına yatıyor." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"O konuda çok mutluyum çünkü aile içinde olumlu ya da olumsuz alınan her kararda bana da danışılıyor, fikrim alınıyor. Bu benim çok hoşuma gidiyor." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"Ailem, hayata dair benim düşüncelerimi çok önemsiyorlar. Benden fikir alıyorlar." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

Özellikle işitme engelli katılımcılarımız, aileleriyle iletişim kurmada sorunlar yaşadıklarını dile getirmektedirler. Gerek örgün olarak işitme eğitimi alan gerekse de herhangi bir eğitim almayan işitme engelliler, bu sorunları yaşamaktadır. Günlük yaşamda işitme engellilerin aile ile yaşadıkları durumu Bünyamin Bey, şöyle dile getirmektedir: *"Aile içinde hep beraber sofrada oturuyoruz. 'Sen engellisin o sağlamdır.' deniliyor. İletişim kuramıyoruz. 'Bu anlamıyor bu da konuşmak istiyor ama anlamıyor.' Araya giremiyorum hep beraber problem yaşıyoruz yani. Mesela evde oturuyoruz, hep beraber sofrada yemek yiyoruz sessiz sedasız. Otur, ye, kalk oluyor. İnsanlar muhabbet ede ede bir şeylerden haberi olur. Konuşarak zaman geçtiğinde rahat olur. İşten çıkıyorum, eve gidiyorum, sabaha kadar otur, kalk. İşe git, gel. Çok sessiz sedasız geçiyor."* Bilhassa işitme engelli katılımcıların ön plana aldıkları temel bir sorun bulunmaktadır: Aile içi ilişkilerin yoğunluğunun düşük oluşu. Etkileşimin yetersizliği engellileri olumsuz etkilemektedir. Hayatlarını ifade etme konusunda kullanılan *"sessiz sedasız geçiyor"* ifadesi yaşamsal bir ironiyi de içermektedir. İşitme engellilerin işaret dilini bilmeyenlerle sağlıklı bir iletişim kuramadıkları ancak işaret dili bilenler ile nitelikli iletişim sağladıkları söylenebilir. Halkın kendince kullandığı bazı hareketler ile anlaşmaya çalıştıkları bunun ise sadece kimi ihtiyaçların karşılanmasıyla ilgili olduğu belirtilmektedir. Ancak dostluk, dertleşme ve benzeri konularda sorunlarının büyük oluşuna dikkat çekilebilir.

Ebeveynlerin, özellikle babaların engellilere verecekleri destekler oldukça önemli kabul edilmektedir. Engelli çocuğundan utanmadan ona sevgi ve destek vermenin değeri tüm katılımcıların altını çizdikleri bir noktadır. Nur Hanım, kendi hayatında

babasının gösterdiği özverinin ve benimsemenin kendisini nasıl etkilediğini şöyle dile getirmektedir: *"Çocuk ailenin aynasıdır. Babam bugüne kadar, tamam engelliyiz ama utanmadı benden. Demedi ki 'Benim kızım engelli bunu yapamaz.' Her zaman 'Kızım sen yaparsın,' dedi. Benim babam da köydeydi, köy hayatımız vardı ama hiçbir zaman ayırım yapmadı, kahveye bile giderdi hani kız çocukları kahveye gitmez ya, 'Kızım gel beraber gidelim,' deyip elimden tutup götürdü beni babam. Çünkü her zaman bana 'Kızım kendini arkadaşlarından geri koyma.' derdi. 'Her şeyi de yaparsın.' derdi. Bu öz güveni babama veren de öğretmenimdi. Yatılıda okudum çok zorluklar da çektim ama her zaman şunu söyledim kendime: 'Yılmak yok, bu bir hayat, bir sınav, sen bunun sonuna kadar gideceksin.' Aile desteği çok önemli. Benim hırsım, bu azmim, her şeyim aile desteği. Annem biraz daha geri plandaydı. Annemin gitmesin, bir şey olur korkusu vardı. O anne korkusu olur ama babam çok destektir."*

Hayat tüm insanlar için güçlükler barındırmaktadır. Ancak engellilerin bu güçlüklerin en çetin olanlarıyla mücadele içinde oldukları gerçektir. Bu süreçte elbette herkes gibi yardıma ve desteğe ihtiyaç duymaktadırlar. Ne yazık ki her biri aynı nitelikte destek bulamamaktadır. Akla ilk gelen destek unsuru aile ve ebeveynler. Bunların yanı sıra kardeş, eş ve çocuklar da gelmektedir. Yusuf Bey ve Nur Hanım yaşamlarında destek unsuru olarak babalarının üstlendiği rolü hem motivasyon hem de pratik destek olarak dile getirmektedirler *"Yılmak yok, bu bir hayat"* ve *"düş önüme kalk gidelim"* vurguları ile babalarının üstlendikleri rolleri açıkça belirtmektedirler.

Ebeveyn ve çocuk arasındaki ikili ilişki çok önemlidir. Bağlanma; stres, duygusal yeniden düzenleme ve başkalarına güvenmeye yönelik güvenlik ve konforu sağlayarak sosyal gelişmenin ana temeli haline gelir. Koruma ve sıcaklık, çocukları sosyalleşme ajanlarına yakın tutarak ve onların davranışlarına dikkat ederek sosyalleşme girişimlerine maruz bırakır. Fakat olumsuz etki ve strese olan odaktan dolayı koruma, duygu düzenlemesinin sosyalleşmesinde özellikle önemli olabilir (Bugental ve Grusec, 1998: 394). Ancak ilgili konuda işitme engellilerin pek şanslı oldukları söylenemez. Her ne kadar ebeveynler işitme engelli çocuklarına ilgi ve sevgi gösterebilir de özellikle aile kaynaklı sözlü iletişim yoluyla sosyalleşme imkanı bulamamaktadırlar. Bilhassa aile içindeki konuşmalardan uzak olan işitme engelliler için destekleyici olmaktan uzaktır.

"Evde anne babam ve kardeşlerim konuşuyor. Ben anlamıyorum." (Mehmet, 23, İşit. Eng.).

"Evde herkes TV izliyor. Ben anlamıyorum. Gidip yatıyorum." (Ömer, 26, İşit. Eng.).

"İki kardeşim işaret dilini biliyor. Aile içinde öyle anlaşıyorum." (Zeki, 22, İşit. Eng.).

Katılımcıların hemfikir oldukları önemli bir husus da engelli çocuklara ailelerinin aşırı şefkat, koruma, düşkün olma gibi tutum ve davranışlarda bulunmalarıdır. Bu tutum ve davranışlar onlara göre engellinin kendine güven duymasını azaltmaya, girişimci ve topluma katılmada isteksizliğe sebep olmaktadır. Aileler çocuklarını herhangi bir zarar gelir endişesiyle birçok alanda engellemektedirler. Çoğu katılımcı ailelerin bu tutumlarının neye mal olduğu hususunda bilgisiz olduklarının da altını çizmektedir. Ancak ilerleyen yaşlarında özellikle kendi başlarına kaldıklarında hayatla mücadele içinde olmaları konusunda bu geçmiş deneyimler engelliler için kötü sonuçlar doğurmaktadır. Bazı katılımcıların aşağıdaki vurguları ifade edilenleri desteklemektedir:

"Ailemin bana karşı güveni az. Bunu yapmak istiyorum, dediğimde bana destek vermiyorlar. Her şeye karşı çıkıyorlar. Herhalde bana bir zarar gelmesinden korkuyorlar." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Köyde dağlık alan çok olduğundan annemin hassasiyeti biraz daha fazlaydı. 'Acaba düşer mi? Bir şey olur mu?' diye. Anneliğin verdiği içgüdüden dolayı içi rahat etmiyordu. Dışarıdan bakıp gözetliyordu bizi ki bu hala da böyle." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

Özellikle annelerin aşırı duygusallığının etkilerini Ali Bey şöyle ifade etmektedir: *"Anneler tabii ki aşırı duygusal oluyorlar. Daha soğukkanlı olmalılar. Aşırı duygusallık o engelli insanı hayattan koparabiliyor. Onun dışarı ile bağlantısında olsun, eğitiminde olsun, arkadaşlarında olsun, çalışma hayatı olsun, eğitim hayatı olsun olumsuz etkileyebiliyor. Daha mantıklı, daha soğukkanlı olduğu zaman, o engelli kendisini normal bir insan gibi görüp her türlü aktiviteye katabilir."* Sadece annenin kucakladığı bir engelli, başkasının kucaklamasına engel oluyordur. Toplumun ve devletin kimi sorumluluklarının yerine getirilmesi annenin göremediği bir konudur. Aşırı duygusal annenin "duygusal /sosyal körlüğü" olarak ifade edilebilir.

Engelli çocuğa sahip ailelerin, onlara nasıl davranması gerektiği hususunda çok özen göstermeleri gerekmektedir. Engelini kabul etmede, kişisel gelişimde, beceri kazanmada, dahası sonraki yaşamında ailemin tutumları belirleyici olmaktadır. İlgili konuya bağımsız yaşama çerçevesinde Arife Hanım şöyle dikkat çekmektedir: *"Ailesi çocuğu nasıl yetiştirebileceğini düşünmelidir, çünkü çocuğun yanında her zaman olamayabiliyorlar."*

Engelli çocuğa sahip ebeveynler özellikle anneler, çocuklarına karşı çok hassastırlar. Bu hassaslık onları çok dikkatli olmaya hatta aşırı derecede korumaya sürüklemektedir. Kimisi için bu aşırı koruma neredeyse engelli çocuğu hayattan dahi koparabilmektedir. Bu manada engelli çocuk çevreyle, akranlarıyla yakınlık kurmada fırsatlar bulamamaktadır. Ayrıca bu ilişki çocuğun anneye ya da bir bakıcıya bağımlı hale getirecektir. Bu durum ise engelli için ileride birçok risk oluşturmaktadır. Söz konusu durumların aşılması engelliler için umut verici olacaktır. Yoksa yıllar boyunca toplumdan soyutlanarak hayatını sürdürmek zorunda kalacaktır. Bu belirlemeleri destekleyecek şekilde Emrah Bey şunları dile getirmektedir: *"Ailemin en büyük eksiği eğitimsizlikleri bir de beni koruma içgüdüleriyle 15-16 sene boyunca topluma sosyal hayata karışmamı engellemeleri bu benim için çok büyük zarar. Beni sevdikleri için zaten 15-16 sene boyunca sosyal hayattan soyutladılar. Çocuğumuza bir şey olur dışarıdaki insanlar çocuğumuza zarar verir bizim çocuğumuz savunmasız diye."* Ayrıca Emrah Bey, bu davranışların gerisinde ailesinin, kendi başına bir iş gelir diye korktuğunu, engelliler konusunda eğitimsiz oluşunu yani engelli çocukların hayata nasıl katılacağını, nasıl eğitileceğini, geleceğe nasıl hazırlanacağı konusunda bilgisiz olmalarına bağlamakta ve onları bu konuda suçlayamayacağını da dile getirmektedir.

Eğer aileler hayatlarımızı mahvetmek istiyorlarsa bizi toplumdan izole etsinler, evlere hapsedsinler yeter. Başka bir şey yapmalarına gerek yok. Çünkü hep çocuk kalmayacağız, diyen Mustafa Bey şunları söylemektedir: *"Aile çocuklarına güven duymuyor. Kaybolur korkusu, bir yere çarpar, düşer, o korkular da var. Aileler bazen çocuğa karşı çok şefkatli olup hayatını mahvediyor."* Engelli hayatında ortaya çıkan önemli bir belirleme de "aşırı şefkat zararlıdır" Çünkü çocuk engelliye gösterilen aşırı şefkat onun hayatını mahvedebilir.

Engellilerin aileler tarafından da nasıl zihinsel olarak inşa edildiğini Yusuf Bey, şu ifadelerle belirtmektedir. " *Ailelerin eğitimsizliğinden dolayı maalesef engelli bireylere, 'Sen körsün, dışarı çıkma, biri sana zarar verir. Okul okuma, boş ver sana ne lazım? Biz sana bakıyoruz.'*". Elbette aileler kendi çocukları adına, bildikleri doğrular kadar hareket etmektedirler. Bu nedenle engellinin hayatı bilinçli aile ile de doğrudan orantılıdır. Eğer aile engelliye senin tüm ihtiyaçlarını biz karşılarız, sen çabalama duygusu aşılır ise bu engelli bireylerde ilerdeki yaşamı için ciddi olumsuz etkilerde bulunacaktır. Engellileri okuldan alıkoymak, çalışmadan uzaklaştırmak, topluma kapatmak, aslında onlara yapılan kötülükler arasında sayılabilmektedir. Zira en çok istenilen şey eğitim ve istihdamdır. "Biz sana bakırız" örtük olarak toplumdan uzak tutulmayı içermektedir.

Katılımcılar, ailelerin engelli çocuklarına yönelik davranış ve tutumlarında birçok faktörün etkili olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu faktörlerden ailelerin ekonomik yapıları ve eğitim durumunun belirleyici olduğunu da belirtmektedirler. Bunların yanı sıra devletin engellilere yönelik politikaları, engellilere yaklaşımı da etkili olmaktadır. Bütün bunlara rağmen engelli ailelerinin eğitim bakımından desteklenmeleri gerektiğini Adem Bey, şu vurgularla yapmaktadır: "... *engelli çocuğu olan aileleri eğiten bir rehabilitasyon merkezinin olması gerekir.*". Son yıllarda yaygınlaşmalarıyla engellileri ve onların aileleri için çeşitli hizmetlerde bulunan özel rehabilitasyon merkezleri, özellikle engelli çocukların eğitiminde ön plandadır. Adem Bey, ironik bir ifadeyle, benzer nitelikte çalışmalar yürüten kurumların ailelere dönük faaliyetlerinin de olması gerektiğini dile getirmektedir. Çünkü ailelerin engelliler konusunda ciddi bir eğitimlerinin olmadığı da katılımcılar tarafından belirtilmektedir. Zeynep Hanım da ailelerin yaygın bir eğitimden geçmelerinin altını çizmektedir. İlgili konuda çeşitli televizyon kanallarında çocuk eğitimi için ailelere fikirler veren ve metotlar gösteren dadı programları üstünden engelli çocuğa sahip olan ailelere de benzer uygulamaların gerçekleştirilmesinin önemini şu ifadelerle yapmaktadır: "... *kamu spotları var reklamlar var ne kadar bilgilendirici tartışılır ama yinede iyi niyetle yapılmış şeyler onlar beğeniyorum. ... çocuk eğitimi ile ilgili bir dadı eve gidiyor çocukları şöyle davranın kişilik gelişimi için şöyle daha iyi olur diye bilgilendiriyor aileyi. Bu çok güzel bir şey. Bunun aynısı engelliler içinde yapılabilir. Engelli çocuğa nasıl davranmalısınız,*

otistik bir çocuğa nasıl davranmalısınız bunların eğitimi verilebilir televizyondan. Ciddi izleyici kitlesi de olur."

2.2.2.1.3. Engelli Bireyin Ekonomik Bir Kaynak Olarak İstismarı

Katılımcıların tümü, son yıllardaki politikalarla beraber, engellilerin rapor oranlarına ve gelirlerine göre, çok az da olsa maaşa bağlanmalarının yeni politikaların gelişimi açısından da önemli olduğunu belirtmektedirler. Bu sayede engellilerin az da olsa kendi zorunlu ihtiyaçlarını karşılamada destek olduğunu vurgulamaktadır. Ancak katılımcıların bir kısmı engelli maaşı ve bakım ücreti ile beraber ailelerin engelliye bir maddi kaynak olarak gördüklerini dile getirmişlerdir. Amacına uygun bir uygulamanın dışında olan bir husus olarak söz konusu durum, engelliler için bir yarar sağlamaktan uzak olarak değerlendirilmektedir. Bazı katılımcılarımız belirtilen sıkıntıları şöyle ifade etmektedirler:

" ... Engelli çocuğa sahip bazı ailelerin engelli çocuğunun üç aylık maaşını alıp hiçbir şekilde o maaştan engellinin istifade etmediğini çevremde görüyorum " (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Evdeki bakım ve aylık ücretin olması, ailelerde engellileri bir nebze olsun ön safa koymuş durumda" (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Birçok aile engelli çocuklarını kullanıyor, onun sırtından para kazanıyor. Bakım ücreti gibi yeni çıkan yasalarda birçok aile kendi çocuğu olmasına rağmen sömürüyor." (Adem, 41, Ort. Eng.).

"... Bazı aileler çocuklarına menfaatle bakıyorlar." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

2022 sayılı "65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun" kapsamında engellilere aylık bağlanmaktadır. Bu aylık; 18 yaşından büyük engelli bireyler ve kanunen bakmakla yükümlü olduğu 18 yaşını tamamlamamış engelli yakınına bağlanmaktadır. Üç ayda bir ödenen bir aylıktır. Engel oranına göre aylığın miktarı değişmekte ve üç aylık olarak ödenmektedir. Ayrıca 30.07.2006 tarih 26244 sayılı "Bakıma Muhtaç Engellilerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik" kapsamında da engelli yakınlarına evde bakım hizmeti karşılığında aylık bağlanmaktadır. Alınan

engelli raporunda ağır engelli ya da bakıma muhtaç ibarelerinin bulunması kaydıyla engel oranına bakılmaksızın bu aylık verilmektedir.

Katılımcıların görüşlerini özetlemesi bakımından Veysel Bey ilgili konularda şunları dile getirmektedir: " ... Devlet engellilerin hepsini maaşa bağladı. Bakıcı maaşı adı altında yakınlarına maaş bağladı. Şimdi bu maddi getiriden dolayı aileler engelliye istismar ediyor, sömürüyorlar hatta. Tabii, her aile değil ama bazı aileler için geçerli. Engelliler, paralarından dolayı biraz daha kıymetli şimdi.". Devletin sağladığı bu imkânlar, ailelerin engellilere daha kaliteli bir hayat sürdürme konusunda harcamalarda bulunmasını ne yazık ki sağlamamaktadır. Engellilerin bu ekonomik destekten dolayı biraz daha rahatladıkları söylenebilir. Ancak ekonomik harcamalar hususunda tümüyle ailelerin denetiminden uzak oldukları anlamına gelmeyecektir. Veysel Bey'in vurguladığı gibi kimi ailenin bu desteği istismar ettiği de dile getirilmektedir. Hatta engellilere "yalancı bir değer verme" olarak ifade ettikleri bu durumu, verilen maaşa dayalı bir kıymet olduğunun altını çizmektedir.

2.2.2.1.4. Gündelik Hayatta Engelli Çocukların Görünürlüğü /"Görünmezliği"

Bazı aileler çocuklarının halinden utanç duymaktadır. Bundan dolayı çocuklarını topluma çıkarmamaktadırlar. Katılımcılarımızdan bazıları böyle davranışlarda bulunan ailelerin engelli çocuklarının topluma kapanmaya neden olduklarının altını çizmektedir:

"Şu acı bir gerçek ki bazı aileler çocuklarını toplum ortamına çıkarmıyor, toplumdan dışlıyor. Onların ortamı bozulur diye davranan aileler de var. Engelli evladından utanıyorlar." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

"Ailelerde aşırı bilinçsizlik var ve utanıyorlar kendi engelli çocuklarından. Odaya kapatabiliyorlar. Anlattıkları zaman dil ucuyla anlatıyorlar." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

"Bazıları utanıyorlar kendi engelli çocuklarından. Bu resmen Allah'a karşı çıkmaktır. Herkes kadere inanıyorsa kadere saygı duymak lazım." (Ali, 27, Ort. Eng.).

Değerli görülmenin bir ifadesi olarak ileri sürülen yukarıdaki vurgular engellileri rencide eder niteliktedir. Bazı ailelerin kendi yaşamlarını öncelikli görmeleri, engelli çocuklarını ikinci plana atmaları, onlardan utanmaları engelli bireylerin insanlara olan

güvenlerini de zedelemektedir. Ebeveynlerin bu davranışlarına karşılık diğer insanların göstereceği davranışların daha da ötekileştireceği muhakkaktır. Bazı aileler engelli çocuklarını misafirlere "kapı ağzından" gösterdikleri ve "dil ucuyla" onlar hakkında konuştukları ileri sürülmektedir. Hatta Veysel Bey'in şu ifadeleri oldukça üzücü boyuttadır. *"Bir aile, zihinsel engelli çocuklarını zincirle bağlamış bir odanın içinde. Kaymakamlığa şikâyetle bulundum. Şimdi onu rehabilitasyon merkezine götürüp getiriyorlar."* Bu örnek ailelerin ya çaresizliğini ya da düşüncesizliklerini anlatma konusunda örnektir. Her iki halde de kamu kurumlarının ne kadar işlevsel olması gerektiğini önümüze sunmaktadır.

Katılımcıların bazılarının gözlemlerine göre, bazı aileler engelli çocuklarından dolayı komşuya, çarşı pazara çıkamayışlarını çocuklarına mal etmekte ve onlara da bunu dile getirmektedirler. Aileler arasında çocuklarını azarlayanların, suçlayanın, onlara duygusal ve fiziksel şiddet uygulayanların bulunduğunu Adem Bey şu ifadelerle belirtmektedirler: *"Bunu çevremizde yaşayan çok insan var. 'İşte sen böylesin diye ben bir misafirliğe, komşuluğa gidemiyorum, çarşıya, alışverişe gidemiyorum, evde iş bitmiyor.' Bu konuda engelli çocuklarına sitem eden, onları azarlayan, aşağılayan çok aile var."* Bu gibi davranışlara maruz kalan engelli çocukların benlik bilinci, öz saygısı ve kişiliğinin nasıl etkileneceğini özel olarak belirtmenin gerekmediği ortadadır.

Katılımcıların aileleriyle ilgili vurguladıkları başka bir alan da gerek ailenin maddi durumu gerekse de bilinçsizliğinden kaynaklı sağlık ve tıbbi uygulamalardaki sorunlardır. Bir örnek oluşturacak şekilde Kerem Bey ilgili konuda şunu belirtmektedir: *"Küçükken göz rahatsızlığımın ilerlemesinde ailemin de etkisi vardı. Gözümün ilerlemesinin, hepsi demeyelim yarısı, benim ailemden kaynaklanıyor, tedavi ile ilgili olarak. Küçükken şırınga batmış sağ gözüme, şırınga battığı zaman da götürmemişler, batmış ama bir şey olmamış, diye. Ben altıncı sınıfta fark ettim."* Ailelerin engelliliğe dair sağlık konusunda bilgilendirilmeleri zorunludur. Bazı katılımcılar engellilerinin gelişimlerinde ailelerinin ihmali olduğunu belirtmektedir. Söz konusu durum engelli için suçlayıcı bir neden olarak düşünüldüğünde ailelerine güven duyma konusunda sorunlara neden olacaktır. Bu nedenle aileler en ufak bir kuşkuda dahi tıbbi yardıma almaya yönelmelidirler.

"Küçüklük fotoğraflarıma baktığımda sürekli aile ortamında olduğumu görüyorum. Ailem engelliymişim değil de sanki biraz daha farklıymışım gibi davranıyorlar, bunu sezebiliyorum." ifadeleri ile Çetin Bey, ailenin kendi ilişkileri içerisinde engelli çocuklarına özen göstermelerinin çocuklarda olumlu duygular üreteceğine vurgu yapmaktadır. Kendi ile ilgili gözlemlerini fotoğraflarından aktaran Çetin Bey, aynı zamanda sağlıklı gelişim için engelli çocuklarıyla ilişkilerini, olumlu deneyimleri kayıt altına almanın ileride destekleyici nitelikte olabileceğinin de ipuçlarını vermektedir. Fatih Bey, kendi gibi görme engelli olan kardeşleriyle ilişkilerinde nelere dikkat ettiklerinin ve neye özen gösterdiklerinin önemini altını şu ifadelerle çizmektedir: *"... Kardeşlerimle ilişkilerim çok iyi. Birbirimizi anlamaya çalışıyoruz, birbirimize yardımcı olmaya çalışıyoruz. Aynı zamanda engelli olduğumuz için de birbirimizi daha iyi anlıyoruz. Birbirimize engelli olduğunuzu belli ettirmiyoruz. Çünkü birbirimizi üzmemekten, incitmekten çekiniyoruz."* Benzer bir ilişkinin boyutunu ailesinde sadece kendisinin engelli olduğunu, kardeşlerinin kendisine yönelik tutumlarının kendisi için anlamını Meryem Hanım şöyle dile getirmektedir: *"Kardeşlerim benim hayatta en büyük destekçilerim. Hala da öyleler. Manevi desteği onlara ben veriyorum. Biz artık birbirimizi tamamlıyoruz."*

Aileler toplumdan çekinmekte, çocuklarından utanabilmektedirler. Buna karşın ailelerin farklı tutumlarının da olduğunu Nur Hanım, kendi deneyimlerini engelli arkadaşının yaşantısıyla kıyaslayarak şunları dile getirmektedir: *"... Elazığ'da bir arkadaşım vardı, kendisi de engelliydi, beraber okuduk. Bana, babam beni dışlıyor, beni sevmiyor, diyordu. Çocuğum engelli, diye anneme söylendiğini çok duydum. Ama bunu verende Allah. Aileler yük olarak görüyorlar. Hiçbir zaman yük olarak görülmedim ne ben. Aileler bir nevi toplumdan çekiniyorlar. Toplumun bu senin kızın mı? demesi. Örneğin ben babamla çarşıda gezerken babama, senin kızın mı, denilirdi. Babam da, tabii ki benim kızım, derdi. Babamın orada tabii ki benim kızım demesi benim çok hoşuma gidiyordu."*

Hiç kuşku yok ki bir toplumsal kurum olarak ailenin evrensel niteliği göz önüne alındığında her zaman hem toplum hem de kendi üyeleri açısından aile, yaşamsal bir nitelik taşımaktadır. Katılımcıların dile getirdikleri önemli hususlar arasında aile yaşamı ve ilişkileri bulunmaktadır. Engellilerin yaşamlarında en büyük sorumluluk ve destek aileden gelmektedir. Bazı katılımcılar ailenin varlığı hayatın nedeni olabilecek

oranda değerlendirmektedir. Tüm katılımcılar gerek çocuklukta gerekse de sonraki hayatlarında ailenin desteklerinin değerini dile getirmektedir. Birçok sıkıntıyla mücadele ederken anne babanın ve kardeşlerin varlığı ve verdikleri destek katılımcıların altını çizdikleri en önemli unsurdur. Her sıkıntıda yanında olan, sırtını yaslayacağın, dert ve kederini paylaşacağın ve birçok konuda seni cesaretlendirecek birinin varlığı her katılımcı tarafından paylaşılmaktadır. Ebeveynlerin verdikleri sevgi, duygusal ve manevi destek yaşam enerjilerini oluşturmaktadır.

Katılımcıları dikkat çektikleri önemli bir konu da ailelerin engelli çocuklarına gösterdikleri aşırı sevgi, koruyucu tutum ve aşırı düşkünlüktür. Bu yaklaşımlar engellilerin kendilerine güven kazanmalarında engelleyici bir yaklaşımdır. Onları toplumsal hayata katmaktan korkan aileler, gittikçe engellilerin hayattan uzaklaşmalarına neden olmaktadır. Bu durum engellilere, hayatlarını kendi başlarına sürdürebilecek yetenek ve davranış kazandırmanın önündeki en büyük engelleyici tutum olarak kabul edilmektedir. Hâlbuki engellilik alanında literatürde ısrarla vurgulanan "bağımsız yaşam" kazandırma, elbette ailelerin bu tutumları ile gerçekleşmeyecektir. Katılımcılar, ailelerin çocuklarını nasıl yetiştireceğini iyi düşünmeleri gerektiğini vurgulamaktadırlar. Çünkü her zaman ve her yerde onlar engellilerin yanında olamayabilecektir. Bu aşırı yaklaşımlar, engellilerin toplumsal ilişkilerini eğitimi, çalışma hayatını, eğitim hayatını, evlilik ve diğer ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Engelli bireylerin, bireysel gelişimleri, katılımcılar, engellilerin kişilik kazanmaları, yeni beceriler kazanmaları, yeteneklerini geliştirmeleri ailelerin engelli çocuklarına yaklaşımlarıyla şekillendiğinin belirtmektedirler.

Katılımcılar engellilere yönelik yalancı bir değer vermenin ortaya çıktığını belirtmektedirler. Engellilerin, cüzi bir miktar da olsa düzenli olarak maaş almaları bazı ailelerin onları değerli görmelerini sağlamaktadır. Son yıllarda engelli maaşı ve engelli bakım ücreti bağlamında engellilere ve onların yakınlarına maddi destekler verilmektedir. Bu desteğin engellilerin bazı ihtiyaçlarını giderdiğini ancak yetersiz olduğunu tüm katılımcılar dile getirmektedir. Bunun yanında, bu maddi desteğin tümünün engelli bireyin kendisine verilmediği ya da kendisi için harcanmadığının da altı çizilmektedir.

Katılımcıların dile getirdikleri diğer bir husus da bazı ailelerin engelli çocuklarından utanmalarıdır. Bu durum, engelli çocukların topluma katılımlarını engelleyen bir sorun olarak dile getirilmektedir. Dolayısı ile bunun farkında olan engelliler kendilerinin değersiz olarak kabul edildiklerini ve bundan dolayı engelleriyle başa çıkma konusunda zaafa düştükleri belirtilmektedir. Ailelerin farkında olmadan neden oldukları bu yıkıcı tutum engellilerin tüm yaşamlarına sirayet etmektedir. Bazı katılımcılar, bazı ailelerin çocuklarından dolayı çarşı, pazara, komşuya çıkamadıklarını bu nedenle engelli çocuklarını azarladıkları, suçladıkları ve onlara duygusal şiddet dahi uyguladıklarını belirtmektedirler.

2.2.2.2. Gelişimsel Perspektiften Etiketleyici ve Destekleyici Bir Unsur Olarak Arkadaşlık

Olumlu İlişki ve Yaşantılar

Genç yetişkinler için hayatını düzenleme, birtakım inanç ve değerler geliştirme, rol ve ilişki becerileri öğrenme henüz gelişim aşamasındadır ve bu hedeflere ulaşamamıştır. Fakat sosyalleşmenin doğası ergenlikten genç yetişkinliğe doğru değişmektedir. Ebeveynler ve arkadaşlar, ergenlikteki kadar olmasa da bu dönemde de sosyalleşme sürecinde yer alırlar. Okul artık sadece bazı ergenler için sosyalleşme bağlamında kalır fakat daha geniş ve daha az kısıtlayıcı bir şekildedir artık. Böylece kurumsal çerçeveler sosyalleşme sürecinde artık zayıflar, genç yetişkinler bireyselleşmeyi deneyimler; artık kendi başlarına hareket eder ve bireysel sosyalleşme ile yetişkinliğe yol alırlar. Sosyalleşme o kadar genişler ki yeteri kadar destek ve yönlendirme sağlayamayabilir, bundan dolayı sosyalleşmeden beklenen hedeflere ulaşamayabilir (Arnett, 2007: 227).

Akranlar, arkadaşlığın ötesinde çocukların yaşamında ve onların sosyalleşmesinde önemli bir işleve sahiptir. Artan araştırmalar göstermektedir ki, akranlarla olan tecrübeler çocukların ve ergenlerin duygularını, kendileri ile ilgili ne düşündükleri ve nasıl davrandıklarını etkilemektedir. Akranlarla olan tecrübelerin farklı boyutları, sorunları içselleştirme ve dışa vurmada etkilidir. Akranların özellikle de arkadaşların karakteristikleri davranışı dışa vurmada etkili iken, çocuğun akranları ile olan ilişkilerinin özellikleri ise eğilimleri içselleştirmede rol oynamaktadır. Sonuç olarak

şurası kesindir ki, çocuğun davranışı, düşünceleri ve duyguları arkadaşları ile olan ilişkileri ile ilgilidir ve onlardan etkilenir (Bukowski ve diğ., 2007: 356).

Katılımcılar, arkadaşlık ile alakalı olarak vurguladıkları en önemli unsur, yakın ilişki kurdukları arkadaşlarının kendilerinin engelli oluşlarına dair bir olumsuz ve incitici tutumun olmayışıdır. Kendilerini ve farklılıklarını dikkate alarak kendilerine yaklaşıldığının vurgusunu yapmaktadırlar.

"Arkadaşlarımın hoşuma giden bir yanı vardı: Benim arkadaşlarım beni engelli olarak görmüyorlardı alıştıkları için. Top oynarken sen kaleye geç, gol at gibi görevler verirlerdi hoşuma giderdi." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Biz küçükken sürekli akrabalarımızla oynardık, kimse "Sen engellisin," demezdi, beni seviyorlardı." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Allah razı olsun çoğu arkadaşım engelli oluşumu hiç hissettirmiyor. Ama hassas işlerde işi bana bırakmıyorlar. Kendileri halletmeye çalışıyorlar. Bu da güzel bir şey bence." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"... Genel olarak kiminle arkadaşlık yaptıysam engelli olarak üzücü konulara hiç denk gelmedim..." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

Katılımcılar, iki önemli arkadaşlık ilişkisine dikkat çekmektedirler: Biri eski dostluklar diğeri ise engellilikten dolayı "engelli arkadaşlık" olarak kavramlaştırılabilen, kimi katılımcı tarafından vurgulanan "kader arkadaşlığı". Bu iki arkadaşlık ilişkisi farklı işlevler yerine getirmektedir. Katılımcıların çoğu köklü ve derin arkadaşlık ilişkilerinde anıların ve geçmiş yaşantıların değerine atıfta bulunarak paylaşımların sürdürüldüğünün vurgusunu yapmaktadır. Ayrıca benzer duygu ve sıkıntıları yaşayan engellilerin paylaşımlarının da önemli işlevler yerine getirdiğinin altı iki katılımcı tarafından şöyle çizilmektedir.

"Hepsiyle çok güzel geçiyor. Eski arkadaşlarla karşılaştığımızda çocukluk anılarımızı hatırlarız, güzel bir etkileşimimiz arkadaşlığımız var, hep görüşürüz gider geliriz. Bu noktada bir sıkıntı yaşamıyorum." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Engelli arkadaşlarıma kendi sıkıntılarımı anlatıyorum, onlar anlatıyor. Bizim de imtihanımız bu. Rabbim bize bunu nasip etmiş, böyle kabullenmek zorundayız. Diğer insanlar gibi isyankâr olursak Rabbimizin hoşuna gitmez."

Moralimiz bozulsa da bir şekil neşemizi yerine getirmeye çalışıyoruz." (Metin, 24, Ort. Eng.).

Çok samimi olduğum bir arkadaşım var. Her şeyimizi paylaştığımız. Varlığı benim için çok önemli." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Benim gözümünden dünyaya bakan arkadaşlarım var." (Halil, 37, İşit. Eng.).

Her insan için vazgeçilmez bir yaşam alanı olan arkadaşlık, engelliler için daha da önem arz etmektedir. Bu nedenle arkadaş sayısı engellilerin hayat içinde varoluşlarıyla alakalı olmaktadır. Birbirini besleyen nitelikte hayata katılma ile arkadaşlık ilişkisi, arkadaşlık ilişkisi ile hayata katılma arasında pozitif bağıntı olduğu ortadadır. Bu nedenle, arkadaş sayısının kendileri için güçlü bir sosyal alan getirdiğini katılımcılarımızdan ikisi şöyle dile getirmektedir:

"... il dışında da arkadaşım var. Okuldan, üniversiteden engelliler derneğinden aktivitelere katıldım. Bingöl ve diğer birkaç şehre engelliler derneği adı altında gittim. Telefon, facebook. telefon ve facebook bir bütün haline geldi zaten." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Hem dernekten hem okuldan hem de liseden, yıllardır beraber olduğu arkadaşlarım var" (Bilal, 29, İşit. Eng.).

"İşitme engelli dostlarımızı seviyorum." (Mehmet, 23, İşit. Eng.).

Engellilerin dostluk kurdukları kişiler, oldukça önemli işlevler yerine getirmektedir. Bu konuda Erdal Bey, kendisi gibi ortopedik bir engelli olan arkadaşının kendisi için bir terapist niteliği taşıdığını ve onun kendi sıkıntıları ile başa çıkmasında katkı sağladığını şöyle dile getirmektedir: *" ... Arkadaşıma, sen benim terapistimsin, diyorum. Çünkü beni anlıyor, ben onu anlıyorum. Eşime terapistte gittiğimi söylüyorum belki de o benim gerçekten doktora gittiğimi düşünüyordur. 'İhtiyacın mı var?' diyor. 'Hayır,' diyorum belki de doktorun ihtiyacı vardır. Doktor bir seansta çok farklı şeyler alabilir sizden. Bazen öyle şeyler söylersiniz ki o kişi onu farklı yerde kullanır, benim görmediğim böyle bir durum da varmış diyebilir. Bunun için farklılık her zaman zenginliktir.".* Engellilerin birbirleri ile yaptıkları arkadaşlığının önemli bir boyutuna dikkat çekilmektir. İnsanların kendi gibi sıkıntılar yaşayanlarla oldukça ortak özelliklerinin bulunduğu söylenebilir. Katılımcıların, kendi dernekleri hakkında dile getirdikleri önemli bir husus da kendi gibi arkadaşlarla bir araya gelmek, dertleşmek,

bilgilenmek görüş ve öneriler edinmeyi sağlamaktır. Engellilerin kendi deneyimlerini paylaşan insanlarla bir arada olmaları, onları ruhsal anlamda olumlu olarak etkilemektedir. İlgili konuyu daha zarif bir şekilde dile getiren Erdal Bey, benzer ilişkileri "terapi" olarak değerlendirmektedir. Engellilerin özdeşim kuracakları, model alacakları, kendinden daha güç koşullarda yaşayan arkadaşlarla ilişki sürdürmesi basit bir arkadaşlık ilişkisini aşmaktadır. Benzer ilişkiler sürdüren engelliler örtük ya da açık bir şekilde birbirleri için terapist fonksiyonu üstlenmiş durumdadırlar. İçten bir ifade ile bu ilişkilerin onarıcı, destekleyici, terapi edici niteliklerinin gerçekliğini kabul etmek gerekmektedir.

Birçok engellinin aklından geçirdiği önemli bir durum, kendilerinin içinde bulundukları durumlarının arkadaşlık ilişkilerini olumsuz etkileyeceğidir. Engelliler, arkadaşlarına ayak uyduramam beni aralarına kattıklarında onlara yük olurum endişeleriyle ilişki kurma için girişimci olmazlar. Benzer bir değerlendirmeyi Emrah Bey, şu sözlerle yapmaktadır: *"15 yaşından sonra, ben aslında birazda insanlar beni kabullenmez diye korkuyordum. Çünkü onlar yürüyebiliyorlardı ikinci üçüncü şahıslara bağımlılıkları yoktu. Bağımsızlardı ama ben öyle değildim. Ben ikinci üçüncü şahıslara bağımlıydım. Bu noktada belki de beni kabullenmezler diye düşündüm. Ama korktuğum gibi bir şey olmadı diyebilirim."* Bağımsız yaşamaları hususu burada da mevcuttur. Engellilerin hayatlarını devam ettirmeleri için bağımsız yaşam becerisi kazanma önemlidir. Sosyal ilişkiler üretme ve sürdürme gibi birçok alanda söz konusu beceri zorunlu görünmektedir. Emrah Bey, bağımsız yaşam becerisini yaklaşık on beş yaşlarında edinmiş oluşu, onun geç bir zamanda topluma dahil olmasına neden olmuştur. Ayrıca insanlarda bulunan birtakım güzel hasletlere dayalı olarak, engellinin arkadaşlık ilişkilerini devam etme konusunda yüreklendirilmektedir. Arkadaşların varlığı, engelliye kabul edip sahiplenmeleri, engellilerin toplumsal hayata katılımını destekleyecek, hızlandıracaktır. Zikredilen konularda Emrah Bey de benzer vurgular yapmaktadır: *"İnsanlarda merhamet şefkat duygusu daha ağır basıyor haliyle çok çabuk beni aralarına aldılar. Koruma içgüdülerini çok fazlaydı bazı farklı durumlar olsa da beni seven sahiplenilen çok arkadaşlarım olmuştu. Bu durumda beni sosyal hayata daha çabuk adapte etmişti. Daha cesur olmuşum. Sonrası kolaylaşmıştı benim için."*

Engelli bireylerin engelli olmayan bireylerle arkadaş olmak istememelerinde bir korkudan bahsedilmektedir. Diğer insanların kendilerini kabul etmeyecekleri, onlar gibi

faaliyet yeterliliklerine sahip olunamadığı için kendilerinin kabul görmeyeceği tedirginliği mevcuttur. Emrah Bey, bu durum için bağımsız olma kavramını kullanmaktadır. Bu bağımsız olma hali, dilediği gibi hareket edebilme için kullanılmaktadır. Dolayısı ile kendilerini bağımsız olamayan, "bedene hapsedilmiş" bireyler olarak tanımlamaktadır. Faaliyet kısıtlılığı bağlamında engellilerin bazılarının kendi başlarına birçok bedensel aktiviteyi yerine getiremedikleri bilinmektedir. Burada altı çizilen nokta, engelli olmayan bireyler kadar hareket edememekten kaynaklı bir sıkıntıdır. Bu bilhassa ortopedik engelliler için söz konusu bir durumdur. Erdal Bey zikredilen korkuların ancak teşebbüs edilerek aşılabileceğini ve insanların engellileri kabul etme konusunda acımasız olmadıklarının kendi deneyimleri üstüne dile getirmektedir. Çünkü insanlarda merhamet ve koruma içgüdüsünün varlığının olduğunu, bu temelde engellilerin sürekli olarak destekleneceklerini ileri sürmektedir.

Katılımcıların altını çizdikleri önemli bir unsur da engellilerin arkadaşlıklarda birbirlerine destekleri ve deneyimleri ile yardımcı olmalarıdır. Engellilerin birbirleriyle arkadaşlığı söz konusu olduğunda, deneyimli olanın model olması, yaşantısından arkadaşına örnekler sunması yoluyla pozitif duygular ortaya çıkması sağlanmaktadır. Benzer ilişkileri yaşayan katılımcıların sayısı oldukça yüksektir. Belirtilen konuda Arife Hanım şunları dile getirmektedir: " ... *Diyalogumuz var, kızlarla özellikle. Bir arkadaşım var. İlk göz problemi yaşadığı zaman vilayete gitmiş, onlar da dernek başkanımızı aramışlar. Birinin olduğunu, yardımcı olmaları gerektiğini söylemişler. Başkanın ilk aradığı ben oldum. Ben de onunla iletişime geçtim. Ona cd'den Kur'an ezberlediğimi, gözlerimi kaybetmeden önce nişanlı olduğumu, daha hayatın başında olduğumu söyledim. Ve her şeye rağmen pes etmediğimi, direndiğimi söyledim. Çok etkili oldu.*". Benzer hayatlar süren engelliler arasında bir "model alma" durumunun varlığından bahsedilebilir. Zira yaş, cinsiyet gibi benzerlikler nedeniyle çeşitli zorlukların deneyimsel aktarımı önemli olabilmektedir. Model hayatlar, özdeşim kurmalar hayatı kolaylaştırıcı işlevler görebilmektedir. Engelliler arasında arkadaşlık tanışıklık oluşturma bu noktada da önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü kendi yaşamını ve hastalık sürecini başkasına aktararak, engelli olanların hayatlarına yön verilebilmektedir.

Katılımcılardan bazıları engelli hallerinden dolayı kardeş, akraba ve arkadaşlar tarafından sürekli destek ve korunma görmektedir. Özellikle ailelerinden uzak yerlerde

ve süreçlerde bu daha da yoğun olmaktadır. Okulda, çarşı-pazarda ya da işte bu durumlar daha da göze çarpmaktadır. Engelli olmanın, özellikle ergenlik döneminde birçok sorun ürettiğini, bundan dolayı insanın kendini yalnızlığa ittiğini vurgulayan Çetin Bey, bu gibi zamanlarda arkadaşlarının kendisini hiç yalnız bırakmadığını şu gerekçelerle dile getirmektedir. *"... içimize çekiliyorduk. Bir yere gittiğim zaman arkadaşlarımın birkaçı, tek kalmama izin vermiyordu. Çünkü tek kalınca düşünüyorsun. Küçükken bile tek bırakmıyorlardı. Birkaç köylümüz vardı, dedem tembihlemişti onları, sonradan öğrendim. Yatılı okulda sürekli yanımdaydılar. Her şeyi beraber yapardık. Yani yalnızlığa mahal vermiyorlardı. Durum öyle olunca da insan fazla düşünemiyor, atlatıyorsun belli bir yerden sonra."*

Ergenlik, engelliler için de oldukça önemli ve kritik bir dönemdir. Tüm katılımcılarımız ilgili konuda ortak bir düşünceye sahiptir. En zor zamanın bu dönem olduğunu ısrarla vurgulamaktadırlar. Engellilerin, arkadaşlarından, okuldan, hayattan uzaklaşmak istedikleri ve yalnızlaştıkları dile getirilmektedir. Çetin Bey söz konusu durumu *"içimize çekilmek"* şeklinde tarif etmektedir. İçe çekilme kendinle baş başa kalma ve düşüncelere dalmayı anlatmaktadır. Bu durumda, insanın bilhassa bir arkadaşına ihtiyacı olduğunun altını çizen Çetin Bey, dedesinin arkadaşlarını özel olarak görevlendirdiğinden kendisinin sürekli yanında arkadaşlarının varlığını büyük bir destek olarak yorumlamaktadır.

Olumsuz İlişki ve Yaşantılar

Oyun çocukların bedensel, bilişsel ve davranışsal gelişimleri açısından oldukça önemli görevler üstlenmiştir. Bu doğrultuda katılımcıların çoğu, ilgili konuda sıkıntılar yaşamıştır. Oyun içerisinde ortaya çıkabilecek en ufak sorunda kendilerinin suçlandığını, oyun dışına itildiklerini vurgulamaktadırlar. Kimi katılımcı böyle durumlarda geri çekilerek uzaklaştığını kimi de daha da hırslanıp mücadele ettiğinin vurgulamıştır. Ancak hepsinde ortak olan husus arkadaşlarının kendilerine oyun alanında önemli mevkiler vermediği hatta kiminin ayrımcı davranışlar gösterdiğidir.

Çocukların sansürsüz bir şekilde ilişkiler kurdukları bilinmektedir. Kültür ve ahlaki değerlerin etkisinin ortaya çıkmadığı zamanlarda bu durum daha belirginleşir. Engeli, eksikliği ya da yetersizliği doğrudan ifade etmektedirler. Fatih Bey;

"Oyunlarına alıyorlardı arkadaşlar ama en ufak bir kavgada engelimle ilgili hakaretler ediyorlardı ve bu da beni çok üzüyordu." sözleriyle söz konusu durumları dile getirmektedir. Böylece engellilerin yenilgilerde ön plana çıkarıldığı hatta temel neden olduğu ileri sürülmektedir. Belirtilenler birçok alanda çocukların kimi faaliyetlerde ve oyunlarda engelli çocukları birer "günah keçisi" olarak değerlendirdikleri ileri sürülebilir. Zira yenilgileri, hızlı olmamayı, merdiven çıkamamayı, servise binememeyi vb. hep bir suçlama nedeni olarak görmektedirler.

Engelliler toplumsal yaşamda çeşitli konularda bedensel yetersizliklerinden ötürü güçlükler yaşamaktadırlar. Bu yaşantıların çoğalmasında karşısında, diğer insanların gösterdikleri tepkiler ve sahip oldukları tutumlardan dolayı kendilerine nispet edilen özellik ve sıfatların kendilerinde gerçekten olduğuna ve bunun değiştirilmesinin mümkün olmadığına inandırılmaktadırlar. Literatürde öğrenilmiş çaresizlik olarak tarif edilen durumun aşılması zorlaşmaktadır. Aşağıdaki iki örnek belirtilenleri dile getirmektedir:

"10 yaşından sonra hastalığım arttı, bazen dışlanırdık ister istemez. Sen oynayamazsın, gibisinden. O konuda hep bir eziklik duyardım. Çok severdim futbol oynamayı, bazen giderdim 'Sen önünü göremezsın nasıl oynayacaksın?' dediklerinde, engelimi kabul edip geri dönerdim." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Arkadaşlarda arasında; 'Bu özürdür, yürüyemiyor, topu görmüyor.' diyorlardı. Bundan dolayı eve gidip 3-4 gün dışarı çıkmıyordum, üzüliyordum, diğerleri gibi ben neden bir şey yapamıyorum, diye." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

Belirtilen durumlar ile karşılaştığını vurgulayan Veysel Bey, kendisinin bu durumu kabullenmediğini, kendisinin oyun dışına itilmesini hazmedemediğini, bu nedenle arkadaşlarıyla kimi zaman kavga ettiğini belirtmiştir. Bunu kendisinin engelini aşmasında ve mücadele ruhunun gelişiminde önemli olduğunu şöyle belirtmektedir: *"... Ben de oynamak istiyorum, derdim. Sen oynama, derlerdi. Zorla oynarım, derdim. O zamanlar yenilgiyi kabul etmeme vardı bende. Engelli kardeşim var, onu da alırdım yanıma zayıf kalmamak için. Annem de bazen engelliliği kabul etmediğimi, hep mücadele verdiğimi, oynarken dışlamalarına rağmen onlara kabullendirmek için gerektiği yerde kavga ettiğimi söyler."*

Katılımcılardan özellikle ortopedik ve işitme engelliler arkadaşlık hususunda pek de şanslı olmadıklarını vurgulamaktadırlar. Yürüme ile ilgili problemleri olduğundan dışarıya çıkma, insanlar arasına katılma konusunda sıkıntılar yaşamaktadırlar. İşitme engelli bireyler de iletişim kurma anlamında diğer insanlarla arkadaşlıkta zorluk yaşamaktadır. Çocukluktan itibaren söz konusu olan bu sıkıntılar arkadaş edinme ve sürdürmede sorunlar doğurmuştur. Katılımcılardan ikisi söz konusu durumu şöyle belirtmektedir:

"Arkadaşlarımız işaret dili bilmiyor. Buna üzüliyorum." (Mehmet, 23, İşit. Eng.).

"Pek arkadaş çevrem yok. Bir sınıfta bir arkadaşım var, bir okuldan bir arkadaşım var; iyi insan olunca o insanlara kalbimi açıyorum, beraber oturup sohbet ediyoruz." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Fazla arkadaşım yok. Elazığ da daha fazlaydı. Okuldan dolayı." (Zeki, 22, İşit. Eng.).

"... Arkadaş bulamıyorum. ... Her şey dağıldı; kimse kalmadı. Tek başıma köyde kaldım. Sıkılıyorum, o yüzden çok dolaşıyorum. Belki birini bulurum, sohbet ederiz diye." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

Arkadaşlık ilişkileri açısından önemli bir unsur dile getiren Meryem Hanım, özellikle kız çocuklarının ve engelli bayanların çok güçlük çektiklerini vurgulamaktadır. Kendini ve hayatı anlamlandırma, kendi gibi insanların varlığının önemine işaret ederek şunların altını çizmektedir: *"... Benim geçen yıla kadar hiç engelli arkadaşım olmadı. Ben kendimden başka engellinin de iç dünyasını bilmiyordum. Hiç rastlamadım çünkü yaşadığım şehir küçüktü. Belki bilinçsiz ailelerden de kaynaklanıyor. Özellikle kadın engelliler topluma karışmıyor belki de kadınların fitri yaratılışlarından kaynaklanan bir durum da olabilir. Evet, engellilerle karşılaşmadım. Karşılaştığım engelliler de bana göre hafif engellilerdi. Küçük eksiklikler, göze batan büyük engelli değillerdi."* Kadın engellilerin birbirleriyle arkadaşlık kurmaları daha zahmetli olmaktadır. Gerek toplumsal sorunlar bakımından gerekse de kendilerine ilişkin güvenden kaynaklansa da kadın engellilerin birbirleriyle arkadaşlık geliştirmeleri zor olmaktadır. Zeynep Hanım, bu belirlemeleri desteklemekle beraber konuya farklı bir bakış da şu ifadelerle getirmektedir: *"Hiç engelli arkadaşım olmadı. Böyle bir şey de var, engelliler engellilerden kaçıyor."* Engelli bireylerin birbirlerinden kaçmalarının altında birtakım

duygusal sorunların bulunması doğal görülebilmektedir. Hâlbuki ortak sıkıntıların onları bir araya getirme ve aralarında bir dayanışma üretme niteliğinde olduğu da bir gerçektir. Bu temel zeminden yoksun oluş engellilerin birbirleriyle kaynaşmalarına ve bireysel deneyimlerini paylaşmalarına fırsat vermemektedir.

Katılımcılar, arkadaşlıklar açısından farklı iki boyutta deneyim yaşadıklarını belirtmektedirler. Özellikle çocukluk yıllarında zorluk yaşadıklarını ergenlik döneminden sonra ise arkadaşlık ilişkilerinde olumlu güçlü ve destekleyici ilişkiler yaşadıklarını dile getirmektedirler:

“Çocukluğum biraz sıkıntılı. Evet. Özellikle engelliliğim en çok o zaman etkiledi beni. 5 yaşında fark ettim. İnsanlar dağa bakıp bir şeyler görüyordu ama ben bakınca göremiyordum bunu fark edince çok üzüldüm. Yani çocukluğum biraz üzüntülü hayal kırıklığıyla geçti.” (Fatih, 28, Gör. Eng.).

“Çocukluğumun belli yıllarında çok sıkıntılar yaşadım. Ondan sonra insanlar bana acıyarak bakmadılar. Çocukluğum güzelleşmeye başladı. Aile ve arkadaş çevrem arasında çok güzel geçti, ayrıcalık yaşamadım.” (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

Bazı katılımcılar, kendilerini engelli olarak görmeyen arkadaşlarının sayısının çok olduğunu dile getirmektedir. Arkadaşlarının onları, engelli olarak algılamadıklarını ya da bu durumu kesinlikle dile getirmedikleri ve tavırlarıyla göstermediklerinin altını çizmektedir. Bazı katılımcılar, çocukluk yıllarında arkadaşlık ilişkilerinde olumsuz bir yaşantıyı dile getirmektedir. Özellikle oyun üstünden kurulan bu ilişkilerde engelli olmalarından dolayı oyun dışına itildiklerini belirtmektedirler. Bu durumda iki farklı tepkinin ortaya çıktığını katılımcılar dile getirmektedirler. Bunlardan biri daha çok hırslanarak, mücadele ederek kendini kabullendirme; diğeri ise engeli üstüne yapılan değerlendirmeyi kabul edip geri çekilmedir. Her iki deneyimi yaşayan birçok katılımcı bulunmaktadır. Bilhassa bu tavırların engellilerin ileriki yaşantısında önemli bir tutuma dönüştüğü de belirtilmektedir. Çocukken mücadele ederek kendinin onaylanmasını sağlayan bireyin, ileri yaşlarda kendisine sunulan koşulları aşmada daha azimli olacağı vurgulanmaktadır. Bu noktada engellilerin çocukluk deneyimlerinin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Dolayısı ile ailelerin ve eğitimcilerin benzer nitelikteki tutumların güçlendirilmesine özen göstermeleri gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Yakın ilişkiler kapsamında değerlendirilen arkadaşlık ilişkileri engellilerin hayatlarında destekleyici, ferahlatıcı, dengeleyici, yol gösterici vb. niteliklere sahiptir. İlk çocukluk yıllarından itibaren bu ilişkiler engelli bireyin hayatında etkiler bırakmaktadır. Çocuklar için vazgeçilmez bir sosyalleşme aracı olan oyunlara engelli çocukların alınması ya da oyun dışı bırakılmaları, engellilerin sonraki yaşamında izler bırakmaktadır. Özellikle toplumsal alana çıkmaktan çekinen engellilerin, hayatlarında benzer deneyimleri olduğuna katılımcılar tarafından işaret edilmektedir. Ayrımcılığa uğradığında engellinin geliştirdiği savunma ve mücadele ileride karşılaşacağı zorlukların üstesinden gelmesinde de etkili olmaktadır.

Arkadaşlık ilişkileri açısından dikkati çeken bir diğer husus da engelli kadınların yaşadıkları sıkıntılardır. Engelli kadınlar toplumsal ilişkiler kurma açısından daha şanssızdırlar. Erkek engelli bireyler, başkalarının yardımıyla toplumsal yaşama katılabilmektedir. Ancak engelli kadınlar sadece refakatçi eşliğinde özel nedenler ile evlerinin dışına çıkma durumundadırlar. Ebeveynler onların tek başlarına sokağa çıkmalarına çoğunlukla izin vermemektedir. Bu nedenle hem engelli olan hem de engelli olmayan insanlarla arkadaşlık ilişkileri kurma konusunda zorluklar yaşamaktadırlar.

Engelli kadınlar, erkek engellilerin yaşadıklarını iki kat zorlukla yaşamaktadırlar. Kadın olmak kendi başına bazı problemleri doğururken engelli kadın olmak bireyin toplumda ayrımcılığa uğramasını daha da artırmaktadır. İş, okul, evlilik, topluma katılım vb. alanlarda engelli kadınlar ciddi zorluklar yaşamaktadırlar. Arkadaşlık açısından da durum benzerdir. Katılımcı kadınlar kendi gibi bir engelli kadınla beraber arkadaşlık sürdürmenin zorluğunu dile getirmektedirler. Yakın komşu olmadığında farklı yerlerde ikamet eden arkadaşların, özel randevular ve planlamalar olmaksızın bir araya gelmeleri bir ilişki üretilip sürdürmeleri mümkün görünmemektedir.

Arkadaş ilişkilerini güçlendirmede, bireyleri aşan birçok sorun da bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi de ulaşım sorunudur. Çünkü dışarı çıkma, insanlar arasına karışma konusunda zorluklar dile getirilmektedir. Ayrıca işitme engelli bireylerin de kendine özgü sorunları bulunmaktadır. İşaret dili dışında iletişim kurma seçeneği olmadığından başka insanlarla ilişkiler sürdürmenin zorluğunun altı çizilmektedir. Bu nedenle ancak işitme engelli bireyle kendileri arasında geliştirdikleri ilişkiler üstünden

arkadaşlıklarına devam etmektedirler. Söz konusu durum, işitme engelli katılımcılar tarafından dile getirilmiş ve ancak sınırlı sayıda arkadaşlıklar kurduklarını belirtmişlerdir.

2.2.2.3. Dini Toplumsal Hizmetler Bağlamında Dini Kurumlar ve Din Görevlileri

2.2.4.1. "Erişilmez" Bir Fiziksel Mekân Olarak Cami

Dini pratikler insanlarda kollektif bir ruhun, dayanışmanın oluşmasına kaynaklık eder. Bu pratikler, bireylerin başkalarıyla beraber ibadetler yapmasını sağlayarak onu yalnızlıktan kurtarır ve onda kollektif bir bilincin oluşmasına katkı sağlar. Söz konusu durum her toplumda sosyal bütünleşme için gereklidir (Bayyigit, 2014: 174). Akyüz (2014)'ün belirttiği gibi ibadetlerin, bireysel boyutta psikolojik etkileri olduğu gibi sosyal boyutta toplumsal etkileri de bulunmaktadır. İslam'daki ibadetlerinin neredeyse tümünde hem bireysel hem de sosyal boyutlar bulunmakta ve bunlarda oldukça önem taşımaktadır.

Cami kelimesi Arapça cem kökünden türemiş, “toplayan, bir araya getiren” anlamına gelmektedir (Önkal ve Bozkurt, 1993: 46). "Cem olma"nın toplumsal ve bireysel birçok nedene karşılık gelmesi gerekmektedir. Camiler; toplumsal faaliyetler, formel ve enformel süreçlerle kimlik ve değer edinme hususunda kişileri birçok bakımdan etkilemektedir. Türkiye'de 65.000 caminin bulunduğu göz önüne alındığında, kentlerden köylere, cami odaklı bir hayat ve etkileşimi ifade etmektedir. Dolayısıyla hem bireysel hem de toplumsal kimliğin meydana gelişinde, bireyi ve toplumu kuşatan camilerin önemli işlevler üstlendiği ortadadır (Kurnaz, 2013: 71-73). Katılımcılar, camilerin Müslümanlara için birçok işlev üstlendiklerinin altını çizmektedirler. Camiler engelli bireylerin toplumsal hayata katılımlarında büyük öneme sahiptir. Cami engellinin topluma kabulü konusunda da işlevler taşımaktadır. Ayrıca camilerin herhangi bir gruba ya da kitleye ait olmadığı, aksine herkesi davet etme konusunda çok değerli olduğunun altı çizilmektedir.

Camilerin Müslümanların ibadet yerleri olmasının yanında onların dünyaya bakışlarını anlayabileceğimiz bir mekân olmasının da altını çizen Adem Bey, Müslümanların camiye ne anlam yükledikleri, caminin hayata neler kattığını, kimlerin

camii hizmetlerinden ne kadar ve nasıl yararlandığını bilmenin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle engellilerin camii hizmetlerinden yararlanmaları için ciddi bir özen gösterilmesine dikkat çekmektedir. Camiye engelliler gelemiyorsa bu durumun Müslümanlar için bir sorun olduğunun altını şu vurguyla çizmektedir: "*Camiler biz Müslümanların aynasıdır. ...*". Bu belirlemeyle caminin erişilebilir olması, herkesi davet etmesi, farklı özelliklere sahip bireylerin dâhil olduğu bir cemaat yapısı kastedilmektedir. Eğer bu özelliklere sahip değilse iyi bir ayna görüntüsü vermeyecektir. Bundan sorumlu olanlar da bu mekânı ibadet için kullanan herkes olacaktır. Dolayısı ile Müslümanlar camiye özel bir yaklaşımla yönelmelidirler. Yaşlı, engelli hiç kimseyi dışta tutmayan bir yapıya dönüştürmelidirler.

İbrahim Bey, camilerin herhangi bir ölçüt gözeterek insanları ibadet etmeye davet etmediğini dile getirmektedir. Camiye gelen insanların herhangi bir statü ve kimlik taşımadan cemaate dâhil olduğunu, bu noktada cemaatteki her bir kişinin eşitlik prensibi gereği aynı ölçütle kabul edildiğini belirtmektedir. Birçok alan ve mekânda engellilere çeşitli zorluklar gösterilmesinin kabul edilebileceğini ancak camiye gitme hususunda hiçbir engelin olmaması gerektiğini bu temel prensip ile savunmaktadır. Ezanla beraber herkes davet edilmektedir, 'engelliler ya da bir başkası hariç' denildiğini savunmak dinin temel kabullerine aykırı olduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır: "*Cami insanların dini vazifelerini getirdikleri yer dışında, orada eşit oldukları, herkesi davet ettiği, bir araya topladığı için çok önemlidir.*"

Camiye gitmenin toplumsal yaşama katılımı ve kabul görmeyi ifade ettiğini belirten Erdal Bey, toplumun değerli bir bireyi olmasını sağlaması açısından camiye büyük bir değer atfetmektedir. Aynı zamanda caminin toplumsal yaşam için önemli bir kapı araladığını şu sözlerle dile getirmektedir: "*... ben bir engelli olarak camiye gittiğimde, bu toplumda bir birey olduğumu hissederim.*"

Caminin toplumsal işlevlerinin yanında bireyin inancını güçlendirme ve ibadetlerini sürdürme hususunda da bireye destek sağlaması söz konusudur. Sahip olduğu manevi atmosferi engelli bireylerde huzur, sükûnet vb. manevi ihtiyaçlara cevap sunduğu da ileri sürülmektedir. İlgili konuda iki katılımcı şunları belirtmektedir:

"Bir nevi topluma gelmek. Camide namaz kılmak insana başka bir haz veriyor." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

"Cami ortamında da ilk gittiğimde hoşuma gitmişti. Huzurluydu. Adım attığım ilk zaman, sadeliği hoşuma en çok gitmişti. Ondan sonra hep gitmek de istedim." (Meryem, 33, Ort. Eng).

"Camiye gidiyorum. Namaz kılıyorum. Huzur veriyor." (Ömer, 26, İşit. Eng.).

"Bir engelli, camiye gelip namazını kıldığında orada huzur bulur. Oradaki insanları gördüğünde sevinç yaşar. Dine, topluma daha da yakınlaşır." İbrahim Bey bu sözleriyle cemaate katılımın, camiye devamlılığın engelli bireyleri, diğer insanlara yakınlaştırdığını ve engelliye böylece topluma dâhil olmasında önemli fırsatlar sunduğunu vurgulamaktadır.

İşitme engelli Büşra Hanım, camiye gitme, cemaate katılma konusunda çaba sarf ettiğini, camiye gitmenin kendine huzur verdiğini ancak dini manada birçok bilgidен uzak olduğunu bu nedenle kalp ile dua ile ibadet ettiğini dile getirmektedir: "Camiye gidiyorum. Fatıha okuyamıyorum ama dua ediyorum."

Caminin, çocukların sosyalleşmeleri ve onlara olumlu davranış kazandırma gibi işlevlerini bildiklerinden, çocukların camiye alıştırılması için köyünde yapılan şu uygulamanın çok özel bir örnek oluşturduğunu İbrahim Bey, şöyle dile getirmektedir: "Özellikle teravih namazlarına koşa koşa giderdim. Akşam iftardan sonra abdestimi alıp camiye giderdim. Köyde sırayla her gece bir ev, çocukları camiye alıştırmak için şekerler dağıtırdı." Bu uygulamanın karşılaştığı birçok sıkıntıya rağmen kendisinin camiye devam etmesinde çok etkili olduğunun da altını çizmektedir.

Kendileri için caminin önemini Meryem Hanım, "Herhalde en son camiden kovulmak isteriz." ifadesiyle yapmaktadır. Toplumun birçok alanından dışlandıklarını, birçok alan ve gönülden uzak olduklarını belirterek caminin tüm inananların, özellikle de engelliler için, gönülleri ile beraber sığınılacak son kale niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.

İbadetler bir yönüyle insanın topluma uyumunu sağlayıcı ya da sosyalleşmeyi destekleyici bir rol de üstlenmektedir. Zira ibadetler ve bilhassa bunlardan bazılarının cemaatle yapılması, kişiyi sadece Allah'a değil, diğer insanlara da yaklaştırmaktadır (Certel, 1999: 221). Toplumsal hayatın en önemli alanlarından biri de dini mekânlardır. Bu alanda mekânlar, ibadetler ve cemaat ilişkileri insanların toplumsal ilişkiler

geliştirmesi açısından oldukça önemlidir. Dini ibadet mekânları; özel de camiler kent, kasaba, mahalle ve köylerde hayatın içinde olan unsurlardır. Fonksiyonel olarak bakıldığında camiler tüm bireyler için psikolojik ve sosyal birçok işlev üstlenmektedir.

Katılımcılar, engellilerin cami hizmetlerinden yeterince yararlanamadıklarını belirtmektedirler. Engelliler, dezavantajlı gruplara verilen hizmetlerin kâfi olmadığını savunmaktadırlar. Hâlbuki birer sosyalleşme mekânı olarak camilerin insanları birbirlerine yakınlattığı, bundan dolayı engelliler için ciddi bir sosyal bağ kurma alanı olduğu vurgulanmaktadır.

Ayrıca katılımcılar, engellilerin inancını kuvvetlendirme ve dini bilgilerini geliştirme konusunda cami merkezli ilişkilerin değerini de vurgulanmaktadır. Camilerin dini ve manevi atmosferinin engelli bireylerde huzur gibi birçok manevi ihtiyacı karşıladığı belirtilmektedir.

Katılımcıların çoğu, caminin erişilebilir olmamasının bir hak ihlali olduğunu söylemektedir. Kendilerini camilerden uzaklaştırmalarının hiç kimsenin hakkı olmadığını vurgulamaktadırlar. Birçok alanda olduğu gibi camilerin fiziki, mimari ve yapısal anlamda sağlıklı insanlara göre düzenlendiğinin farkında olduklarını ve bunun engelliye camiden uzaklaştırdığının altını çizmektedirler. Camiden yapılan her çağrının kendilerini de bağladığını, oranın sadece engelli olmayan insanlara ait olmadığını dile getirmektedirler. Bu alanda yaşadıkları zorlukların insanlardan kaynaklandığını, dinden kaynaklanan bir durum ya da Allah'ın bir emri olmadığını vurgulamaktadırlar.

"Cami girişlerine rahat rampa yapmamışlar ya da hiç rampa yok. Yani sakat bir insanın camiye gitme hakkı yok mu?" (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Bir ortopedik engelli cuma namazı kılma hakkına sahip değil mi?" (Turan, 54, Gör. Eng.).

"... en son yapılan Hacılar Camisi. Yukarı çıkmak için süpermen olmak gerekiyor..." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

Camiye gitme konusunda, engelli olmayanlara göre düzenlenen bir mimari yapının kendilerinin camiye ulaşmalarını zorlaştırmaktadır. Bu noktada sorumluluğun toplumda olduğunu ve toplumun kendini gözden geçirmesi gerektiğini Meryem Hanım şu sözlerle vurgulamaktadır: *"... Allah onlara torpil geçip de onları çağırıyor, seni de oraya çağırıyor. Seni engelleyen toplumdur. Allah değil ki."*

Camilerin erişimi ile ilgili sıkıntılara geçmeden üstünde dikkate durulması gereken bir konuyu Yusuf Bey, şöyle ifade etmektedir. Her ne kadar camiler yapısal anlamda erişilebilir olsalar da camiye gitme yolunda kullanılan diğer kentsel altyapı unsurlarının da oldukça önemli olduğunun altını şu sözlerle çizmektedir: *"Camilerin fiziki koşulların yetersizliğinden dolayı ... Bir engelli camiye nasıl gidecek? Yol yok, kaldırım yok, arabasını götürecek bir yer yok ki gitsin."*

Camiye ulaşma konusunda ailesinden yardım alan Cüneyt Bey, bu nedenle kendisinin camiye gitme sıklığının azaldığını dile getirmektedir. Her zaman kendisine eşlik edecek birinin olmaması, olduğunda ise gereken zamanı ayıramaması kendisini camiden uzaklaştırdığını söylemektedir. *"... genelde akülü arabamı yıkıyorum... Caminin önünde, girişinde yıkıyorum... ailemden kardeşlerim geliyor. ... Bir iki saat kalıp tekrar çıkıyorum."* İki yıl boyunca Braille (kabartma) alfabe ile Kur'an okuma eğitimi alan Esmâ Hanım, bir bayan olarak camiye gitmesinin bir başkasına bağlı olduğunu, bu durumun kendini oldukça üzdüğünü vurgulamaktadır. *"Camiye gitmiyorum. Yani, bana eşlik edebilecek biri olursa giderim ama tek başıma gidemem."*

Camiye çevreden ulaşım da oldukça önem arz etmektedir. Merdivenlerin yapısı, ibadet için bir ön koşul olan abdest almak için ayrılmış, düzenlenmiş yerler de büyük güçlükler doğurmaktadır. Çoğunun caminin alt bölümlerinde oluşu, lavabo, çeşme vb. unsurların engellilerin kullanımı için uygun olmamasına neden oluşturmaktadır.

"... ibadetlerimi yerine getiremememin en büyük nedeni, lavaboların cami altlarında olması. İnsanlar sadece sağlıklı insanları düşündükleri için bu anlamda sıkıntılar var." (Adem, 41, Ort. Eng.).

"Protez konusunda zorluk yaşıyorum. Merdivenleri çıkarken sıkıntı yaşıyorum." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

Katılımcıların dile getirdikleri konular arasında ancak refakatçi eşliğinde camiye gelebilen engellilerin sorunları da bulunmaktadır. Özellikle ileri düzeyde görme engellilerin ve omurilik felçlisi olarak yaşamına devam eden engellilerin tek başlarına camiye gelemedikleri, geldiklerinde ise ancak sınırlı bir zaman içerisinde ibadetlerini yerine getirdikleri için ibadet sonrasında gerçekleşen ikili ya da cemaatle ilişkiler sürdüremediklerinden ilişki boyutlarının gelişmediği vurgulanmaktadır. Bu konuda özellikle akülü araba kullanan engellilerin sıkıntılarının daha çok olduğu

belirtilmektedir. Hem camiye erişim hem de cami içi uygun alanların olmayışı bu araçları kullanan engellilerin camiden uzaklaşmalarına neden olmaktadır.

Dikkat çekilen bir diğer konu ise, namaza hazırlık anlamında gerekli olan abdest alma amacıyla düzenlenmiş alanların doğurduğu sorunlardır. Bu alanların büyük kısmının alt ya da bodrum katlarında oluşu, lavabo ve çeşmelerin engellilerin dikkate alınarak yapılmaması güçlükler doğurduğu ileri sürülmektedir. Engellilerin camiye erişimlerinin sağlanması için önemli bir husus da kentin diğer alt yapı unsurlarıdır. Öncelikle engellinin rahat bir şekilde cami yakınana ulaşması sağlanmalıdır. Yeni yapılan camilerin yüksek yapılar olduğu çoğuna erişim için yüksek merdivenlerin bulunduğu, kimisinin market, taziye yeri gibi yapılar ile daha da yükseltildikleri belirtilmektedir. Bu durumu trajikomik bir ifade ile dile getiren Hasan Bey, camilere erişmek için engellilerin "süpermen" olması gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısı ile zikredilen sıkıntılar engellileri camiden uzaklaştırmaktadır.

Resmi Web sitesinde paylaşılan haberde; "Diyanet İşleri Başkanlığı, engelli cemaatin camilerde ibadet edebilmesi için abdest, temizlik ve ibadet mekânlarını onlara göre hazırladı. Her il ve ilçede en az bir caminin bütün engelli grupları göz önünde bulundurularak yeniden düzenlenmesi yapılarak 38 bin cami engelli vatandaşlar için uygun hale getirildi. Bu kapsamda tam anlamıyla engelli erişimine uygun cami sayısı 20 bine ulaşırken asansör ve abdest alma yeri ile standartlara uygun rampa gibi engelliler için önemli olan donanımlardan en az birine sahip cami sayısı da 18 bin olarak kayıtlara geçti. Bu sayının artırılması için de çalışmalar ve düzenlemeler devam etmektedir".

5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun'unun geçici ikinci maddesi göre;

"Kamu kurum ve kuruluşlarına ait mevcut resmi yapılar, mevcut tüm yol, kaldırım, yaya geçidi, açık ve yeşil alanlar, spor alanları ve benzeri sosyal ve kültürel alt yapı alanları ile gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapılmış ve umuma açık hizmet veren her türlü yapılar bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren sekiz yıl içinde engellilerin erişebilirliğine uygun duruma getirilir."

Belirtilen çalışmaların gerçekleştirilmesi amacıyla 5378 sayılı Kanun'a dayanarak çıkarılan 20. 07. 2013 tarihli 28713 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan "Erişilebilirlik İzleme ve Denetleme Yönetmeliği" çerçevesinde her ilde bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Vali veya görevlendireceği vali yardımcısı başkanlığında il müdürü,

mimar, mühendis, şehir plancısı, peyzaj mimarı veya inşaat teknikerleri ve engellilerle ilgili konfederasyonların farklı engel gruplarını temsil eden, o ilde mukim tercihen engelli bireylerden ikişer asil ve ikişer yedek üyeden teşekkül olan ve cezayı yaptırımı olan denetimleri yapan komisyonun temel amacı da şöyle belirlenmektedir: *"Kamu kurum ve kuruluşlarına ait mevcut resmi yapı, yol, kaldırım, yaya geçidi, açık ve yeşil alanlar, spor alanları ve benzeri sosyal ve kültürel alt yapı alanları ile gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapılmış ve umuma açık hizmet veren her türlü yapılar ile büyükşehir belediyeleri ve belediyeler, şehir içinde kendilerince sunulan ya da denetimlerinde olan toplu taşıma hizmetlerini belirlenmiş formlara göre izlemek, denetlemek ve rapor hazırlamak."*

Ancak tüm bu yasal düzenleme ve zorunluluklara rağmen camilerin engellilerin erişimine uygun hale getirildiğini söylemek oldukça zordur. Sadece dini ibadet yerleri değil yasal vurguda her türlü hizmet veren kamu kurum ve kuruluşların kendi hizmet mekânlarının da engellilerin erişimine uygun hale getirilmesi zorunludur.

2.2.4.2. Ayrımcı Tutumlarıyla Sosyal Bir Bariyer Olarak Cami Cemaati

Katılımcıların bir kısmı cami cemaatinden destek, övgü gibi olumlu tepkiler aldıklarını belirtmektedirler. Bu tepkilerin kendilerini daha da motive ettiğini ve camiye gitme oranını arttırdığını dile getirmektedirler.

"Çok iyi davranıyorlar. Seviniyorlar, camiye gidiyorum diye, namazımı kılıyorum diye..." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"... Cemaatin tutumları çok iyiydi. Ben gittikçe onlar daha çok sarıldılar. Ben bir istiyordum, onlar üç veriyordu." (İbrahim, 36, Ort. Eng.)

"Güzel şeylerle de karşılaşıyorum. Mesela beni görüp tebessüm edenler, şükür etmemi güzel karşılayan insanlar var." (Adem, 41, Ort. Eng.).

"Bence cemaatin bakışı olumlu. Mesela diyorlar, helal olsun bu haline rağmen geliyor buraya. Olumlu düşünüyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

Görme engelli Yusuf Bey, cemaatin kendilerine olumlu yaklaştığını ve benzer tutumun başka alan ve zamanlar için geçerli olmasını şu ifadelerle temenni etmektedir: *"Bizi görenler, siz bu halinizle nasıl camiye geliyorsunuz, biz sizden daha çok mücadele vermek zorundayız, diyorlar. ... Bir görme engelli olarak gittiğimiz zaman bize*

yaklaşımları sıcaktı, bizi, diğer bireylere göre daha çok sıcak karşılıyorlardı. Çok güzel bir pozitif ayrımcılık, bu ayrımcılığı keşke her yerde görseydik zaten sıkıntı kalmazdı."

Katılımcıların bazılarına göre, cemaatin sahip olduğu bazı tutumların örtük olarak engellilerin camiye gelmelerini güçleştirmektedir. Bazı görüşlerin gerisinde her ne kadar şefkat ve merhamet olduğunu bildiklerini belirtmelerine rağmen, engelliler bu yaklaşımların dışlayıcı olduğunu toplumun fark etmesi gerektiğini de belirtmektedirler: *"Gelmesen de olur evde kılsan da sevabını alırsın sen zorlanırsın gelme' deniyor. Bu dışlanma anlamına geliyor. Acizsin anlamına geliyor."* (Erdal, 37, Ort. Eng.). Bu görüşün arkasında iyi niyetin varlığı anlaşılrsa da yine de engellilerin arzu etmedikleri bir tutum olarak dile getirilmektedir.

Cemaatin sahip olduğu olumsuz bir tutuma da Meryem Hanım dikkati çekmektedir. Toplumun engellileri günahsız, cennetlik gibi kimi sıfatlarla tanımlamaları engellileri ibadetten ve inançtan uzaklaştırdığının altını şöyle çizmektedir: *"Engelli dediğin zaman 'evde otur, ne işin var, gelme, sen cennetliksin' diyorlar. Ben hiç namaz kılmayayım o zaman. Ateist engelli de var."*

Cami cemaatinin engellilere yaklaşımını eleştiren Adem Bey, cemaatin, sahip olduğu özelliklerin herhangi bir bilgidен, görüşten kaynaklanmadığını, gelişigüzel, sistematik olmayan ilişkilerin ürettiği ve temelinde doğru dinsel bilginin bulunmadığı bir yapı olduğunu belirtmektedir. Cami cemaatinin bakış ve değerlendirmelerinde, bilhassa engellilere ilişkin, çeşitli yanlış bakışların olduğu, *"Bizim cemaat kara düzen bir cemaat, dini bildiğini sanıyor. Yalnız eksik bilgi."* vurgusu ile yapmaktadır.

İnsanların engellilerin yaşadıkları tüm zorlukların göz ardı edilerek sürekli ibadet etmeleri gerektiğini düşünmelerinin büyük bir haksızlık ve dışlama olduğunu belirten Adem Bey, kendisinin ve diğer birçok engellinin bu tutumla karşılaşmasının, onları insanlardan ve toplum yaşantısından uzaklaştırma riski taşıdığını vurgulamaktadır. Ayrıca kimi insanların kendi engelli halini, Allah'tan gelen bir musibet olarak değerlendirmesi genel olarak kendilerinde yıkıcı bir etkiye sahip olduğunu şöyle dile getirmektedir: *"... Engelli bir insanı sadece ibadet etmekle mükelleftir gibi görüyor... Allah vurmuş hala ibadet etmiyor. Bakış açısı böyle olanlar var."* Bahsedildiği gibi bazı insanlar engellileri hayatlarını sürekli ibadetle geçirmeleri gerektiğine inanmaktadırlar. Bu bakışın gerisinde engellinin aynı zamanda farklı bir biçimde hayat

sürmesini de onlara hak olarak görmedikleri de vurgulanmaktadır. *"Yani sen git, ekmeğini, suyunu ye, iç, ibadetini yap, diyor. ... 'Kahveye gitme, oyun oynama, çarşıya çıkma, hiçbir şey yapma, sen engellisin, sadece ibadet et.' ... Soğutuyor. ... Keşke insanlarımız daha bilinçli olsalardı. ... Yine de çok seviyorum insanlarımızı."* gibi düşünceleri paylaşan Adem Bey, olumsuz, yaralayıcı ve itici tutumları sergileyen insanların çoğunun iyi niyetli olduğunu, kötü niyetlerinden yapmadıklarının farkında olduğunu belirtmektedir. Engellileri evlere hapseden, yaşamlarını tek bir boyuta salt ibadet etmeye indirgeyen bakışın herhangi bir din ya da inançla izahını yapmak mümkün değildir. Cemaatin sahip olduğu bu tutumların derhal değişmesi gerekmektedir. Bu konuda da engelliler, en büyük sorumluluğun dini kurum ve görevlilerde olduğunu ileri sürmektedirler.

Cemaatten bazı insanların engelliye camiye gelmeye teşvik etmediğini ve bu tutumlarının insanı camiye gitmeden soğuttuğunun altını çizen Erdal Bey de, bu hususta yaşadıklarını şöyle dile getirmektedir: *"Ben camiye giderken yerler kirlenmesin diye koltuk değneklerimin ucuna çocuğumun çorabını takıyorum ve değneklerimle camiye gidiyorum. En azından sürünmemiş, emeklememiş olurum. İnsanlar biraz daha acıyarak bakmayacaklar bana. Bir gün, 60-70 yaşlarında adamın biri koltuk değneklerimi alıp ters çevirdi. 'Koltuk değneklerinin altı pistir, burada namaz kılıyoruz,' falan dedi. Bu duruma üzülüyorsunuz. İnsansınız, sizin de duygularınız var."*

Cemaate katılımı bir öz eleştiri yaparak değerlendiren Yusuf Bey, bu durumu bazı engellilerin kendi ile barışık olmamasından dolayı çeşitli bahanelere sığınarak yaptıklarını dile getirmektedir. Cemaate katılımın engellinin kendine öz güven duymasını sağladığını ve yeni insanlarla tanışarak kendini geliştireceğinin önemini şöyle dile getirmektedir: *"Engelini kendine bahane bulanlar var... Cuma namazına gitmek, insanlarla beraber olmak demek; onlarla aynı safta olmak, onlarla beraber olmak, demektir. Bu bize toplumda öz güven sağlıyor. Camiler insanların toplu olarak birleşip kenetlendiği noktalardır ... Sizi insanlar arasına katar ve orada yeni insanlarla, yeni yüzlerle tanışırsınız. Tanıştığınız yüzlerden de yeni birikimler elde edersiniz. Çünkü rahmetin buluşturduğu insanlardan zarar yoktur, fayda vardır. Kötü arkadaştan kötülük gelir, iyi arkadaştan iyilik gelir."* Bu ifadelerle aynı zamanda cemaate katılımın, engellilere iyi arkadaşlıklar ve dostluklar kurdurarak hayatı daha da kolaylaştırmayı sağlayacağı vurgulanmaktadır.

Katılımcıların dikkat çektikleri bir başka husus da insanların, engellilerin sürekli ibadet etmeleri gerektiğini düşünmeleridir. Cemaatten bazı insanların engelliliği bir musibet olarak telakki etmesinden dolayı, engellilerin sürekli ibadet edip af dilemesi gerektiği eleştirilmektedir. Yine engellilerin yalnızca ibadet etmesi gerektiğini savunarak, onları evlerine hapsederek iş, evlilik vb. toplumsal alanlardan uzaklaştırmaları eleştirilmektedir. Adem Bey'in şu ifadeleri tam da zikredilene vurgu yapmaktadır: *"Yani sen git ekmeğini suyunu ye iç ibadetini yap, diyor. ... Kahveye gitme oyun oynama çarşıya çıkma hiçbir şey yapma sen engellisin sadece ibadet et."*

Engellileri camiden uzaklaştırmaya ilişkin tutumlara ve bunun doğurduğu düşünce ve duyguların önemli etkileri bulunduğu vurgulanmaktadır. Meryem Hanım'a göre, *"engelli camiye giderse topluma ait olduğunu hisseder. Ancak toplum, yapamazsın, gelemesin, gidemezsin, edemezsin, merdiven çıkamazsın, kim götürecekt seni getirecek dediği zaman artık oraya ait bir insan değilsin; bu toplumun insanı değilsin yabancı gibi hissedersin. Çünkü caminin hiçbir şeyi sana uygun değil ki. Ne beyinler sana uygun ne mimari yapılar sana uygun ne imam sana uygun. Bu mekân bu ortam senin ortamın değil."* Bu ifadeler caminin yapısal özelliklerini, insanların tutumlarını özetlemektedir. Mekânın, zihinlerin, görevlilerin engellileri camiye getirme, cemaate katma konularında kolaylaştırıcı niteliklere sahip olmayışları engellileri camiden uzaklaştırmaktadır. Bu uzak kalma sadece fiziksel olmakla kalmayacak *"... camiden soğutur ..."* zamanla engellilerin camiye, cemaate yabancılaşmalarına da sebep olabilecektir. Din merkezli bir hayatın kalbi olarak nitelenebilecek olan cami, engelliler için bir manevi mekândır. Engellileri zikredilen olumsuzluklara sürüklemek büyük bir vebal alma anlamına gelecektir. Kaldı ki cami merkezli bir hayatın engelliler için önemli bir katma değeri bulunmaktadır.

Bazı katılımcıların vurguladığı gibi, toplumsal dini yaşama katılımlarda cami cemaatinin engellilerin camiye gelmeleri ve devam etmelerinde sahip oldukları olumlu tutum ve davranışlar engelliler tarafından mutlulukla karşılandığı ve onları camiye gitme konusunda daha da özendirdiği vurgulanmaktadır. Pozitif ayrımcılık eksenindeki tutum ve davranışların tüm sosyal alanlara yaygınlaştırılması da engelliler tarafından vurgulanan önemli bir temenni olarak değerlendirilmektedir. Katılımcılar, kayırılan değil desteklenen ve pozitif ayrımcılığın gösterildiği bireyler olmak istediklerinin altını çizmektedirler.

Katılımcıların altını çizdikleri bazen iyilik ve merhamet nedenli olarak gösterilen tepkiler de söz konusudur. Cemaat üyelerinden bazılarının, engellilerin kendi evlerinde daha rahat ibadet edebileceği, engellilerden ahirette sual edilmeyeceğini ifade etmeleri, engellilerin dini toplumsal yaşama katılımlarını engelleyici bir tutum olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar insanların iyi niyetle bu değerlendirmelerde bulunmaları söz konusu olsa da katılımcılar bunun örtük olarak bir dışlanma içerdiğini ve engellileri toplumdan uzaklaştırdığını belirtmektedirler. Hatta kimi zaman engellilerin günahsız ve cennetlik olduğunu söylemeleri, engellileri ibadet ve inançtan dahi uzaklaştırabileceğini de ısrarla dile getirmektedirler.

Camiler sadaka ve dilenme mekânları olarak sıklıkla kullanılan alanlardandır. Engellilerin birer dilenci olarak düşünülmesi de engellilerin camilere gitmelerini zorlaştırmaktadır. Çeşitli deneyimlerle bunları ifade eden katılımcılar, engellilere ilişkin bu gibi etiketlendirmelerin giderilmesi için birçok kişi ve kuruma görev düştüğünü dile getirmektedirler. Bu kişilerin başında da öğretmenler ve din görevlileri gelmektedir. Ayrıca, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı başta olmak üzere ilgili tüm kurum ve kuruluşların ciddi bir şekilde inisiyatif almaları gerektiği de dile getirilmektedir.

2.2.4.3. Din Görevlilerinin Engellilere Yönelik Bilgi, Davranış ve Tutumları

Din görevlileriyle ilgili olumlu tutumunu Kerem Bey, mahallesindeki din görevlilerinin kendilerine ve çevrelerine olan ilgilerine bağlamaktadır. Kendisinin kişisel gelişiminde ve dini bilgi elde edişinde onların önemini vurgulamaktadır. Ayrıca sosyal faaliyet bağlamında insanları bir araya getirmelerini şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Camiye gidip geliyordum, cami imamı çok değerli bir insandır, dini bilgi konusunda kendi öz babamdan daha çok katkısı olmuştur bana. Ayrıca manevi konuda da yardımcı olmuştur. Ben yanına gidince konuşur, espri yapar. Birçok cami imamı tanıyorum ama onun gibi değiller. Bizim orada, spor takımı kurmuşlar aralarında. Cami imamları ve hafızlar genelde haftada bir kez maç yapıyorlar. Beni de gençlik kolları başkan yardımcısı yaptılar."*

Engellilerin yaşadığı sıkıntıları anlama noktasında din görevlilerinin yeterli oluşunu dile getiren Ali Bey, ayrıca onların kendilerine destek verdiklerini şöyle dile

getirilmektedir: *"Bana göre toplumda engellileri anlama konusunda yine en yeterli insanlar imamlardır. Çünkü onlar Kur'an'ı okudukları için orada engellilerin mükâfatlandırıldığını, Allahın sevdiği kullarını böyle ağır imtihanlarla imtihan ettiğini biliyorlar. O yüzden toplumda engellileri en iyi bilip anlayanların, onlara olumlu yaklaşanların imamlar olduğunu düşünüyorum. Ve bu konuda tanıdığım çok imam var, buna bizzat şahit oldum."*

Bu olumlu yaklaşımların yanında din görevlileri ile ilgili olarak, Bünyamin Bey iki hususa dikkat çekmektedir: İlki iletişim konusunda birçok din görevlisinin işitme engellilerle ilişkileri sürdürmemeleri, ikincisi ise işitme engellilerin verilen vaaz ve hutbelerden herhangi bir bilgi edinememeleridir. Bu görüşleri şu ifadelerle dile getirmektedir:

"... Ben de kuran kursuna gittim geçenlerde, hocayla dilimiz tutmadı, bıraktım." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Cuma namazına gidiyoruz. Cuma namazında en önemli şey hutbedir. Engelli insanlar gidip namazını kılıyor ama hutbeden haberleri yoktur. Orada ne konuşuluyor, ne anlatılıyor bilmiyorlar." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

Din görevlilerinin toplumda önemli işlevler üstlendiklerini dile getiren Meryem Hanım, kendilerine ve diğer dezavantajlı gruplara özellikle sosyal psikolojik manada destekler vermesi gerektiğini ancak birçok din görevlisinin bu yaklaşımdan uzak olduğunu şöyle dile getirmektedir: *"İmamlar rehberdir ve önderler toplumda önde giderler. Bir nevi bugünkü psikologlar, sosyologlar bence imamlardır ki bunun farkında olsalar."* Erdal Bey de din görevlilerinin dini bilgilerden öte, özellikle sosyal bilimler alanında gerekli bilgilere de sahip olmaları gerektiğinin altını çizmektedir: *"İmamlarımızın dini bilgileri var ama insan psikolojisini anlamıyorlar. Mesela, bir ayeti söylersiniz ama o ayeti pekiştirmek için insani yönlerinizin gelişmiş olması gerekiyor."*

Katılımcıların bir kısmının kabul ettiği gibi, Arife Hanım ve Adem Bey de, din görevlilerin engellilik konusunda yeterli bilgi sahibi olmadığının altını çizmektedirler.

"... din görevlilerin engellilik konusunda yeterli bilgiye sahip olup olmadıklarını bilmiyorum ama insanları bilgilendirme konusunda biraz geri duruyorlar." (Arife, 41, Gör. Eng.).

"İmamların bu konuda bilgisi olduğuna inanmıyorum. Keşke imam olmanın şartlarında dediğimiz seviyede şartlar da olsaydı." (Adem, 41, Ort. Eng.).

Bazı din görevlilerini bilgisizliğinden yakınmayla beraber onların duyarsızlıklarının, inisiyatif kullanmamalarını Meryem Hanım şu vurgularla dile getirmektedir: *"Ben imamlardan öğretim yönünden baştan şikâyetçi olduğumu söyledim zaten. Çok duyarsızlık var. İmamlar bunu, dinin vermiş olduğu hakkı, duyularını katmasalar bile bu konuda hiç inisiyatifini kullanmasınlar, ihtiyacımız yok. Sadece Allah'ın bize verdiği hakkı o arada bir ayetle bir hadisle dile getirirler bile bu bir farkındalık uyandırır. Engellilik konusunda bilgili değiller, duyarsızlar. Engellileri hiç anlamıyorlar."*

Katılımcıların bir kısmı din görevlilerinin vaaz ve hutbeden cemaate engelliler hususunda bilgiler aktarmadığını, engellilere nasıl davranılması gerektiğini vurgulamadıklarını belirtmektedirler. Erdal Bey ve Veysel Bey, ilgili konuda şunları söylemektedirler:

"Kimseyi yargılama adına söylemiyorum ama hutbeden ya da vaaz ederken engellilerle ilgili ben hiçbir konu duymadım." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Bilen imamların, camilerde vaaz verirken engellilere ne şekil davranılacağını, toplum içinde nasıl hemfikir edileceklerini anlatmaları lazım." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

Din görevlilerinin engellilere yaklaşımını olumlu karşıladığını da belirterek, onların toplumu bilgilendirme konusunda gerekli çaba ve duyarlılıkta olmadıklarını ise Ali Bey şöyle ifade etmektedir: *"İmamların cemaatini bilgilendirmesinde sıkıntı var. Mesela ben bunu kaç kere dile getirmişimdir. 'Tamam, siz gelip bizi teselli ediyorsunuz, bize olumlu yaklaşıyorsunuz, bizim Allahın sevgili kulları olduğumuzu söylüyorsunuz da niçin sağlıklı insanlara da bunları söylemiyorsunuz?' demişimdir. Camide daha çok diyanetin verdiği programları uyguluyorlar. Bunun son derece yanlış bir şey olduğunu düşünüyorum. Kendi gündemlerini kendilerinin belirlemesi gerektiğini düşünüyorum."* Erdal Bey, din görevlilerinin önemli bir başka sorumluluğuna dikkat çekmektedir. Engellilerin kimilerinin de kabul ettiği gibi kendilerinin öte dünyada mükafatlandırılacağı konusunda ciddi bir şekilde engellileri bilgilendirmeleri gerektiğini şu sözlerle dile getirmektedir: *"Genel olarak bizim imamlarımız çoğu şeyi anlatmıyor,*

yüzeysel anlatıyor ya da. Bir engelliye 'sen engellisin ama sende insansın, senin için de cennet cehennem vardır,' demesi gerekirken engelliye baktığında senin için ayrı mükâfat vardır, demesi bazı bilgilerden kaçıyor gibi geliyor bana."

Katılımcılardan birkaçı, din görevlilerinin kendilerinin bilgi edinmesinde çok faydalı olduklarını belirtmektedir. Dini eğitim aldıklarından engellileri en iyi anlayanlar arasında din görevlilerinin bulunduklarını dile getirmektedirler. Ayrıca manevi destek hususunda da engellilere en faydalı olan insanların din görevlileri olduğunu belirtmektedirler. Bazı katılımcılar ise din görevlilerinin yalnızca sahip oldukları bilgi düzeylerinden değil, engelliler konusunda duyarsızlıklarının, inisiyatif kullanmamalarının altını çizmektedir. Vaaz ve hutbelerin cemaate engelliler hususunda bilgiler aktarma vasıtası olarak çok az kullanıldığının altı çizilmektedir. İşitme engelli katılımcılar, din görevlilerinin kendileri ile iletişim kuramadıkları, herhangi bir şekilde kendilerine bilgi aktaracak bir eğitim sürecinden geçemediklerini dile getirmektedirler.

Bazı katılımcıların dile getirdikleri bir başka konu da engellilerin dini bilgilerinin yetersizliğinden doğan bazı inanç ve düşüncelerin berraklaşmasında engellilere dini bilgilerin aktarılması gerektiğidir. Özellikle, engellilerin ibadet etmeleri, mükâfatlandırılmaları konusunda engellilere ciddi bir eğitimin din görevlileri tarafından verilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır.

3.2.4.4. Dini Kamu Kurumlarının Faaliyetleri

22.6.1965 tarihinde kabul edilen 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un birinci maddesinde, Diyanet İşleri Başkanlığının " İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere" kurulduğu belirtilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı; din hizmetleri, eğitim hizmetleri, hac ve umre hizmetleri, dini yayınlar genel müdürlükleri başta olmak üzere toplam on dört müdürlük ile Türkiye'de din hizmetlerini yönetmekte ve denetlemektedir. Her ilde ve ilçede başkanlığı temsilen kurumsallaşmış müftülükler vasıtasıyla da taşrada dini hizmetleri gerçekleştirmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının ve İl müftülüğünün engelliler ile ilgili çalışılmalarını sorguladığımızda katılımcılardan neredeyse tümü kendilerinin dikkate alındığı,

kendilerine önem verildiği, sorunlarına yardımcı olunduğu gibi hususlarda İl Müftülüğü'nün ciddi bir çalışmasından haberdar olmadıklarını ya da bilgi sahibi olmadıklarını şu cevaplarla dile getirmektedirler:

"Hayır, haberdar değilim." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Hayır, bir engelli olarak bana gelmedi." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

"Yok, maalesef. Varsa da bilgim dışında vardır. Öyle bir bilgi gelmedi bana." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"Haberdar değilim ama fazladan bir şey yaptıklarını da düşünmüyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Haberim yok. Öyle bir konuşmaya denk gelmedim. Belki vardır, yok deyip günahlarına girmiş olmayayım." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"Bingöl de engelliler için hiç bir şey yapmıyor. Engellilere yönelik hiçbir faaliyeti yok. Varsa da ben kendim hiç görmedim." (Esmâ, 28, Gör. Eng.).

"Herhangi bir faaliyetin olduğunu düşünmüyorum. Belki yılda birkaç defa bir hutbe verirler ama onun dışında bir şey yok." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Hayır. Ama son bir çalışmaları var. Umreye gitmek isteyenlere %50 indirim yapıyorlarmış." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Şu anda yok ama kabartma ile ilgili bir çalışmaları var, bizimle paylaştılar onlar. Bu kursu almak isteyenler olursa yardımcı olacaklarını söylediler. Böyle bir süreç var." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

Katılımcılar, İl Müftülüğü'nün yukarıda anılan hutbe verme, umreye gitme desteği, kabartma kursu gibi birkaç konu dışında ciddi çalışmasının olmadığı ya da kendilerine ulaşmadığını vurgulamaktadırlar. Bunun yanı sıra İl Müftülüğü'nden beklentileri olduğunu da dile getiren katılımcılar da bulunmaktadır. Mustafa Bey, özellikle seslendirilmiş materyal hususunda Diyanet İşleri Başkanlığının aktif olması konusunda istekte bulunmaktadır: *"Allah'ı, peygamberi tanımayan insanlar bile, her çeşit romanı seslendirmiş. 3000-4000 tane kitap seslendirmişler. Sesli kütüphane var. Ama burada Kur'an-ı Kerim ile alakalı ciddi manada bir şey yok. Arabistan'da var, Arapça çok güzel de seslendirilmiş, ben dinliyorum. Ama herkesin ulaşabileceği anlamda yapmak lazım, çalışmak lazım. Risale var, diğer eserleri de yapmak lazım.".* Görme engelliler dikkate alındığında ilgili isteğin ne kadar yararlı olacağı anlaşılabilir. Özellikle son zamanlarda farklı kuruluşlar çeşitli çalışmalarla sesli kütüphaneler

oluşturmaktadırlar. Bu manada dini hizmetler niteliğinde benzer kütüphanelerin oluşturulması dini bilginin ve dini kültürün yaygınlaşması ve anlaşılması konusunda engellilere destekler sağlayacaktır.

Meryem Hanım, sahip olduğu ilahiyat ön lisans diploması ile İl Müftülüğü'nden geçici görev talebinde bulunduğu kendisine fırsat verilmediğini şöyle dile getirmektedir: *"... lisans diplomanız olduğu zaman, geçici de olsa diyanette hocalık yapmak istedim. Müracaat ettim, diyanet bana o hocalığı vermedi."* Arife Hanım da benzer bir istekte bulunduğunu, görme engelliler için basılmış Braille alfabe ile Kuran-ı Kerim eğitimi aldığını ve bu konuda bilgi ve becerisini kullanarak görme engellilere kurs vermek istediğini ancak isteğinin olumsuz cevaplandığını şöyle dile getirmektedir: *"Ben geçen yaz müftülüğe gittim, kabartma eğitim olmadığı için derneğimizin de başvuru yaptığını söyledim. Bu konuda arkadaşlarımıza yardımcı olmak istediğimi söyledim. Müftü Bey imam hatip veya ilahiyat mezunu olmam gerektiğini söyledi."*

Engelliler için önemli bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığının çalışmalarının yeterli düzeyde olmadığını ya da yapılan faaliyetlerden haberdar olmadığını dile getiren Emrah Bey, DİB'in özellikle engellilik hususunda din görevlilerini yetiştirme konusunda yetersiz kaldığını vurgulamaktadır: *"Diyanet de bize karşı uzak ilgisiz. Diyanet imamları hocaları eğitmiş olsa onlar da bize o şekilde yaklaşır haliyle cemaatte engelli insanlar çoğalır dinin yaşanabilirliğini engelli insanlar da yaşar ama maalesef diyanet bu noktada imamlara ve engellilere yeterli bilgiyi vermediği için imamlarda bilmiyor."* Engellilerin bir sorumluluk nedeni olduğu bundan dolayı tüm kurumların özenle kendilerine yönelimleri gerektiği halde DİB'in yerel boyutta engellilere yeterli alakayı göstermediği de belirtilmektedir. Şu da vurgulanmalıdır. Engellilerin en çok destek görmek istediği kurumların başında DİB gelmektedir. Çünkü din toplumsal hayata katılım ve dini toplumsal destek, engellilerin hem toplumsal hem de bireysel sorunların çözümünde etkili bir kurum olarak kabul edilmektedir.

Katılımcılar İl müftülüğünün engellilere yönelik herhangi ciddi bir faaliyette bulunmadığını dile getirmektedirler. Kendilerinin dikkate alınarak bir caminin ya da programın düzenlendiğinin bilgisine sahip olamadıklarını vurgulamaktadırlar. Müftülük tarafından kendilerine herhangi bir kurs ya da beceri geliştirici program desteği

verilmediği ve dini bilgilerini artırıcı ciddi bir çalışmanın olmadığını ileri sürmektedirler. Camilere ve Kur'an kurslarına erişemediklerini, eriştiklerinde ise ya materyal ya da hizmet verecek uzman personellerin olmayışı nedeniyle dini alandan ve bilgiden uzak tutulduklarını vurgulamaktadırlar. Müftülüğün engelli merkezli din hizmetleri hususunda çalışmalarda bulunması kendilerinin sosyalleşmeleri anlamında zorunlu olduğunu savunmaktadırlar. Birkaç vaaz ve hutbeden oluşan duyarlılık çalışmalarının yeterli olmadığını topyekûn bir şekilde tüm toplumun bilinçlendirilmesi faaliyetlerine katkı sunmaları gerektiğinin altı çizilmektedir. İletişim teknolojisi alanındaki gelişmelerin dikkate alınarak sesli dini kütüphane (siyer, tefsir, hadis vb.) oluşturulması, dini kaynakların hızlı bir şekilde dijital ortamlara aktarılması gerektiğini dile getirmektedirler.

Diyanet İşleri Başkanlığının görme engellilere yönelik olarak Braille alfabesi Kur'an-ı Kerim ve Meali, Kur'an Okumaya Giriş (Elif-Ba Cüzü), Öğreniyorum Serisi, Temel Dini Bilgiler, Hadislerle İslam, Seçme Dualar, Cemil Dede Namaz Surelerini Öğretiyor, Cemil Dede Namaz Dualarını Öğretiyor, Diyanet Çocuk Dergisi Görme Engelliler Özel Sayıları, Diyanet Çocuk Dergisi 2013/ 2014/ 2015 Kutlu Doğum Özel Sayıları ile cd olarak hazırlanan Kalpten Görenler eserleri yayınlamıştır. İşitme engelliler için hazırlanan iki eser bulunmaktadır: DİB Bilgi Yönetimi ve İletişim Daire Başkanlığınca hizmete sunulan <http://engelsiz.diyaret.gov.tr> adresinden de yayımlanan fotoğraflar eşliğinde işaret diliyle dini kavramların anlatıldığı, Türk İşaret Dili Dini Kavramlar Sözlüğü ile 12 ana kitap, 12 etkinlik kitabından oluşan İşitme Engelliler Din Eğitimi Serisi (www.diyaret.gov.tr).

Engelli bireylere ulaşabilmek, onların gereksinimleri doğrultusunda ilgilenecek kişilere ulaşmalarını sağlamak ve gereksinim duyacakları hizmetleri etkin bir biçimde engelli bireylere sunmak doğrultusunda DİB bu faaliyetlerden sorumlu olarak her ilde bir koordinatör görevlendirmektedir. Bu koordinatörler, sorumlu oldukları illerde engellilerle ilgili olarak çeşitli verilere ulaşacak ve engellilerin sorunlarına, ihtiyaç duydukları hususlarda onlara yardımcı olarak görev yapacaktır. Bu doğrultuda engellilere yönelik kurum ve kuruluşlarla, engelliler alanında faaliyet gösteren sivil toplum örgütleriyle ortaklaşa sosyal ve kültürel faaliyetler gerçekleştireceklerdir. Ayrıca; engellileri manevi açıdan desteklemek, onların dini ibadetlerini yapma konusunda bilgilerini arttırmak, onlara yaşadıkları sıkıntılarla başa çıkmada da manevi

destek hizmetleri sunmak da ana hedefler arasında bulunmaktadır. İlgili konularda katılımcılarımızın herhangi bir faaliyete dair bir deneyim ve gözlem sahibi olmadıklarını, kendilerine ulaşan herhangi bir görevlinin olmadığını belirtmektedirler (www.diyanet.gov.tr.).

2016 yılının Mayıs ayında DİB'in il koordinatörlüğüne yönelik düzenlediği seminere Bingöl ilinden de katılım sağlanmıştır. İlgili konuda çalışmaların öncelikle planlama ve koordinasyon boyutunda yürütüldüğü belirtilmektedir.

DİB Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğüne son yıllarda engelli bireylere yönelik umre ziyaretleri düzenlemektedir. Refakatçileri eşliğinde umre ziyaretlerinde bulunan engelli bireylerin manevi yaşantısına etki edecek olan bu faaliyetten katılımcılarımızdan ya da tanıdıklarından hiçbirinin yararlanmadığı dile getirilmektedir (www.diyanet.gov.tr.).

DİB Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü her ilde görme, işitme, bedensel ve zihinsel engellilere yönelik, 2009-2014 yılları arasında yetiştirdiği 749 uzman eğitimci ile Kur'an kursları açmaktadır. 2015-2016 eğitim-öğretim yılında her İl Müftülüğü'nce engelli bireylere hizmet veren en az bir kurs düzenlenmesi için çalışmalar yürütmektedir. Bu noktada katılımcılar, Bingöl ilinde ilgili konuda herhangi bir düzenlemeden haberdar olmadıklarını beyan etmektedirler (www.diyanet.gov.tr.).

Camilerin yapımında Diyanet İşleri Başkanlığının ve il/ilçe müftülüklerinin doğrudan bir etkisi olmamaktadır. Dernek, vakıf ve hayırseverlik çalışmalarıyla camilerin yapımı gerçekleştirilmektedir. Camilerin engellilere, sadece fiziksel olarak uygun hâle getirilmesiyle yetinilmemesi, engellilerin ibadetlerini yapabilmeleri ve din eğitimi konularına ait özel eğitimlere de önem verilmesi gerekli görülmektedir. Engelli vatandaşlarımızın ibadet ve din eğitimi konusundaki ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için camilerdeki din görevlilerimizin de özel eğitime tabi tutulması, buna yönelik seminer çalışmalarının yapılması önem arz etmektedir (www.diyanet.gov.tr.).

2.2.2.4. Dini Sosyalleşme Kanalı Olarak Kitle İletişim Araçları ve Sosyal Medya

Televizyon

Katılımcıların çoğu televizyonda yayınlanan bazı dini içerikli yayın ve programları takip ettiğini ifade etmiştir. Engellilerin bilgi edinmesinin temel vasıtası olarak kabul edilen televizyonun birçok yararını katılımcılardan bazıları şöyle dile getirmektedir:

"Babam bize, Kur'an-ı Kerim aç, diyordu. Kur'an-ı Kerim okunan kanalları açıyordum, dinliyorduk." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Özellikle, cuma programlarını izliyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Eskiden çok izliyordum. Şimdi bebekten dolayı bazen izleyebiliyorum." (Büşra, 22, İşit. Eng.).

"Tv'den memnun değilim hiç bir şey anlamıyorum." (Mehmet, 23, İşit. Eng.).

İbrahim Bey, dini programların yoğunlaştığı bir dönem olan Ramazan aylarında televizyon izleme oranının arttığını ve birçok yeni bilgiler elde etmeyle beraber manevi anlamda lezzet elde ettiğini şöyle dile getirmektedir: *"İzlerim. Ramazan, iftar ve sahur programlarını sürekli izlerim. Ramazan aylarında o programları izlediğimde dine daha çok bağlanıyorum. Güç veriyor. Sahura kadar takip ediyorum, namaz kılıp uyuduktan sonra o günün açlığını hiç hissetmiyorum. Manevi gücü onlar veriyor."*

Dini programların önemini vurgulayan Ali Bey, ayrıca bu programların bilgi edinme konusunda oldukça önemli olduğunu şöyle anlatmaktadır: *"Evet izliyorum. Dini programların çok faydalı olduğuna inanıyorum. Çünkü bilgiler sınırsızdır, hiç kimse, ben her şeyi biliyorum, diyemez. Adamın biri seksen yılını hiç durmadan okumaya veriyor, seksen yaşına geliyor, yine de bu dünyada her şeyi bildiğini iddia edemiyor. İzlenen dini bir programda birkaç yeni bilgi edinilebilir."* Cüneyt Bey ise yaygın görüşün aksine televizyon kanallarının ciddi bir bilgi kaynağı olmak yerine, reklam, pazarlama gibi kaygılarla hareket eden programlardan oluştuğunu, aynı zamanda dini alanda yeterli bilgi sahibi olmayan kişilerin dini programlar yapmalarını uygun bulmadığını şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Hayır, televizyonlarda bilgi artık kalmadı. Bana göre artık saçma sapan programlar var. Mesela dini program yapan bir kanal vardı, reklam aralarında kendi ürünlerinin satışını yapıyorlardı ve alan kişiler de hep*

ürünlerden şikâyetçiymiş, tabii sonradan öğrendim bunları. Yani demek istediğim, sırf o ürünlerini satabilmek için dini bilgisi olmayan insanlara dini program yaptırıyorlar ve göz göre göre insanları kandırıyorlar. Televizyon artık insana eskisi gibi güven vermiyor."

Engellilerin dini duygularının mevcut olduğunu bu nedenle televizyonun işlevlerini dile getiren Bünyamin Bey ve çeşitli programlarda ilahiyat hocalarının anlattıklarının kendisinde güçlü duygular uyandırdığını belirten Büşra Hanım ve Esmâ Hanım konuyla ilgili şu düşünceleri aktarmaktadırlar:

"Olması gerekiyor çünkü Türkiye'de hemen hemen engelliler hep Müslüman. Onların da öğrenmeye hakkı var, onların da televizyon izlemeye hakkı var." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Nihat Hatipoğlu vardı onu izliyordum. Peygamberin hayatını anlatıyordu. Oruç tutalım, namaz kılalım diyordu." (Büşra, 22, İşit. Eng.).

"Nihat Hatipoğlu'nu dinlerim, çok da güzel konuşur. O konuşunca rahatlıyorum" (Nur, 26, Ort. Eng.).

"Sahurda değişik hocalar çıkıyor, sürekli onları dinliyorum, onlar sanki yaşamış gibi daha iyi anlatıyorlar, genellikle onları dinliyorum. Çok da güzel oluyor." (Esmâ, 28, Gör. Eng.).

Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak 2012 yılında yayın hayatına başlayan Diyanet TV, toplumun gerek duyduğu dini bilgilendirme işlevi de görmektedir. Farklı türden birçok programın bulunduğu bu televizyon kanalına ilişkin engellilere yönelttiğimiz soruya bazı katılımcıların cevapları Diyanet TV'nin pek de tanınır olmadığını ve engelliler tarafından takip edilmediğini göstermektedir.

Diyanet TV kanalını biliyor/izliyor musunuz?

"Hayır." (Büşra, 22, İşit. Eng.).

"Olabilir, belki denk gelmişimdir ama hatırlamıyorum." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"Diyanet TV değil de, benim bildiğim Dost TV var, Nur TV var." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Haberdarım da fazla takip edemiyorum." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Bu kanalı biliyorum ama hiç izlemedim. Nasıl bir kanal olduğunu, içeriğinin ne olduğunu bilmiyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Diyanet TV'yi birkaç kez izledim, bazı programları iyi." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

Televizyonda yayınlanan dini içerikli olsun ya da olmasın tüm program, dizi ve filmlerde alt yazı veya işaret dili kullanılarak işitme engellilerin de yararlanmasına olanak veren yayınların neredeyse hiç olmadığı vurgulanmaktadır. Diyanet TV'de yayınlanan "Engelsiz Hayat" adlı program ancak haftada iki gün ve yaklaşık otuz dakika sürmektedir. İşitme engellilerin yararlanması hususunda alt yazı söz konusu değildir. Görüntülerin görsel tasvirinin olmayışı da görme engelliler için bir sıkıntı oluşturmaktadır. Dahası katılımcıların çoğu kanalı bilmemektedir.

Katılımcılardan birçoğu televizyona ilişkin olumsuz bir kanaat bildirmektedir. Görme engelliler için sadece ses, işitme engelliler için ise sadece resim olmanın ötesinde bir anlam taşımadığından dolayı televizyon nitelikli bir bilgi ya da eğlence vasıtası olarak kabul edilmemektedir. Dahası film ve dizilerde engellilerin sunumu ve temsili hususunda da bazı eleştiriler de bulunmaktadır. Zikredilenler için katılımcı şunları dile getirmektedir:

"Televizyonlar bize çok hakaret ediyor. Özellikle filmlerde engelliler çok aşağılanıyor. Türk filmlerinde engelli ya dilencidir ya da en arkada aşağılanan muamelesi gören roldeler. İnsanlar bunlardan çok etkileniyor, özellikle evlilik konularında." (Adem, 41, Ort. Eng.).

İşitme engellilerden iki katılımcı televizyonun kendileri için oldukça sınırlı bir anlam taşıdığını ve yetersiz programlar sunulduğunu belirtmektedirler. İlgilerini çeken programların spor ve belgesellerden ibaret olduğunu şöyle dile getirmektedirler:

"Daha çok spor programları izliyorum." (Zeki, 22, İşit. Eng.).

"Belgesel izlerim." (Halil, 37, İşit. Eng.).

"... bazı kanallarda, haberlerde, bazen kenarda engelliler için işaret dili ile anlatan biri vardır." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

Engelsiztrt televizyon kanalı internet ortamında, görme ve işitme engellilere yönelik özel bir hizmet sunmaktadır. <http://engelsiztrt.tv/> adresinden yayın yapan bu uygulamada film, dizi, çizgi film, belgesel ve spor programlarından oluşan toplam otuz

iki program bulunmaktadır. Her bir dizinin de onlarca bölümü bulunmaktadır. İstenilen programın bölümü seçilerek rahatlıkla izlenebilmektedir. Bu programlarda görme engelliler için görsel tasvirleri yapılmaktadır. İşitme engelliler için hem alt yazılı hem de işaret dili ile destekler verilmektedir. Ancak anıldığı gibi engellilerin her birinin evinde bilgisayar ve kotasız internet bağlantısının bulunmadığı belirtilmelidir. İlgili hizmetten yararlanan katılımcının olmadığı da dile getirilmiştir.

Dini İçerikli Yayın Yapan İnternet Siteleri

Dini bilgi kaynaklarından biri de sosyal medyada yayın yapan internet siteleridir. Bu siteler çeşitli konular ekseninde yayın yapmaktadır. Katılımcılarımızın bir kısmı, internet vasıtasıyla gerek bilgi almak gerekse de vakit geçirmek gibi birçok amaçla internet sitelerini ziyaret ettiklerini şöyle dile getirmektedirler:

"Genelde oradan takip ediyorum, birkaç hoca var, onların sitelerine giriyorum." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"Dini siteler var, oradan gazete okuyorum. Dergi okuyorum, mesela sosyoloji, psikoloji. Merak ettiğim şeyleri araştırıyorum." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

Cüneyt Bey, interneti etkin kullandığını ve bilgi maksadıyla birçok dini içerikli yayını takip ettiğini, hatta bilgi almak amacıyla birçok soru yöneltip cevap aldığını şu sözlerle dile getirmektedir: *"İnternetin bana sağladığı en büyük kazanç, bilgi edinme. Dini anlamda, birçok alanda ihtiyaçlarımı internet aracılığıyla gideriyorum. Sorular soruyorum zorlandığım zaman. Nihat Hoca var, e-mail adresimi açın 150-200 tane sorum var kendisine, sağ olsun hepsine de hemen hemen cevap almışumdır."*

Dinsel içerikli internet sitelerinde sesli ve görüntülü birçok materyal bulunmaktadır. Bunlar hem ibadet etmede hem de bilgileri zenginleştirmede önemli görülmektedir. Yeni teknolojiler vasıtasıyla hatim programları, sesli hadisler vb. uygulamalar engellilerin de rahat kullanımına sunulmaktadır.

"Önce göz ile okumaya çalıştım, onda yorulduğum için hocam telefona cihaz hatim programını indirdi, bu ramazan ayında cüzü oradan, telefondan okudum." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

İnternet kaynaklarından bazen araştırıyordum. Mesela namaz kılma kitabı vardı. Ona biraz merak saldım, ondan biraz öğrendim. Resimli, şekilli anlatıyor." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

"Sesli hadis kaynakları var. Yani hadisi seslendiriyor. Mesela bazı sitelerde Kur'an meallerini okuyan siteler de var, hatta programlar çıktı telefonlara yüklenilebiliyor. Fazlasıyla yaralanıyorum." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

Facebook

Katılımcılar engellilerin kendi kabuklarına çekildiklerini belirtmektedirler. Bu manada yeni teknolojiler ve özellikle internetin yaygınlaşmasıyla engelliler için önemli fırsatlar doğduğunu vurgulamaktadırlar. Eve hapsolan ya da dışarı çıkma konusunda pek şanslı olmayanlar için sosyal medya bir pencere bir açık alan olarak değer görmektedir.

Ancak katılımcılardan bazıları bu vurgulara karşın bu sosyal alandan, facebook uygulamasından yeteri kadar yararlanamadıklarını şu sözlerle dile getirmektedir:

"Evet, ama aktif değilim. Ama twitter kullanıyorum." (Meryem, 33, Ort. Eng).

"Hayır." (Esmâ, 28, Gör. Eng).

"... Evlendikten sonra kullanmaya başladım." (Bilal, 29, İşit. Eng.).

"Kullanıyorum ama aktif bir şekilde değil. ... Sürekli girmediğim için, bazen hal hatır sormak için giriyorum." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"Facebook var ama kullanmıyorum. İki üç ayda bir giriyorum, pek kullanmıyorum yani." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

"Biz eskilerin çocuğuyuz. Ne anlarız medyadan, facebooktan, twitterdan?" (Metin, 24, Ort. Eng.).

Sosyal medyayı kullanabilme konusunda katılımcıların altını çizdikleri önemli unsurlardan biri engellilerin bu sosyal alanları kullanacak gerekli araçlardan yoksun olmaları ve bu uygulamaları kullanabilme yeteneklerinin az oluşudur. Bunun temelinde de engellilerin yeterli düzeyde eğitim alamamaları vardır.

Birçok sorunun varlığına rağmen engellilerin bir kısmı yine de sosyal medya unsurlarından yararlanmaktadır. Genel olarak benzer kullanım amaçları bulunmaktadır. Bu amaçlardan bazıları katılımcılar tarafından şöyle dile getirilmektedir:

"Haftada bir gider bakarım, ne var ne yok haberlere bakarım, spor haberlerine bakarım, dünyada ne olup bitiyor, bazen okey oynayıp çıkıyorum." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"Sosyal paylaşım ile mesela ben bir dernek başkanı olarak sürekli güncellenen engelli mevzuatlar olsun onlar için alınan tedbirler örnek projeler ile ilgili paylaşımlarda bulunuyorum." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Fazla değil, göz atıyorum bazen. Genelde paylaşımlar, fotoğraf, haber, sohbet önemli olduğunu düşünüyorum. En azından dünyadan haberdar oluyorlar. Gidemedikleri arkadaşlarıyla uzaktan da olsa iletişim kurabiliyor sohbet edebiliyorlar." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Bazen fotoğraflar paylaşıyoruz, hoşumuza giden bir söz olduğu zaman paylaşıyoruz. O konuda Facebook hakikaten güzel bir paylaşım alanı." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

Engellilerle birçok paylaşım için internet olanaklarının çok verimli olduğunu ve kendisinin de bu araçlardan yararlanarak özellikle engellilerin çeşitli alanlarda bilgilendirilmesi ve haberdar edilmesi hususunda interneti kullandığını Erdal Bey şöyle dile getirmektedir: *"Daha çok haberleşme aracı olarak kullanıyorum herkesle. İnsanların engellilere yönelik paylaştıkları farkındalık ayrıcalıkları paylaşıyorum. Bir broşür görsem, bir yazı görsem, başta kendi engelli arkadaşlarımızın yaptıkları olmak üzere bununla ilgili paylaşımlar yapıyorum. Bizim şu anda iletişim aracımız Facebook'tur."*

Katılımcılar, bu sosyal paylaşım uygulamalarının bilhassa engelliler için, başka arkadaşlarla diyalog kurma, dertleşme, keyifli vakit geçirme gibi özel işlevler üstlendiğini, hatta daha da işlevsel olarak kullanılabileceğini şöyle vurgulamaktadırlar:

"Dışarı çıkmayan engelliler de facebook vasıtasıyla dışarı ile diyalog kurmuşlarsa bir yerde mutlu olmuşlardır." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"... düşünün bir engellisiniz, evdesiniz, sıkılıyorsunuz. Engelinizden dolayı dışarı çıkamıyorsunuz, dolayısıyla Facebook'ta arkadaşlarını buluyorsunuz, dertleşebiliyorsunuz." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Evet. Genelde arkadaşlarla birbirimizi sorarız, neler yaptığımızı filan. Bence çok iyi bir şey. İnsan içine çıkmadıkları için kendilerini, başkalarını görmemeleri açısından destek olabiliyor, kendi iç dünyasını oraya dökabiliyor. Nefes alma yeridir onlar için." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Evet, zamanım geçiyor bu güzel bir şey. Genellikle kendi resimlerimi, hoşuma giden manzara resimlerini paylaşıyorum." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

Sosyal medyayı kullanarak belirli konularda fikirler ileri süren engelli katılımcılar da bulunmaktadır. Zeynep Hanım, *"Daha çok twitter kullanıyorum. İnsanın bir derdi olur ya gidip dipsiz bir kuyuya bağırılmaz genel olarak o tür şeyler."* Yine Zeynep Hanım sosyal medyanın engelliler için kullanılmasının sadece bir güne sıkıştırılmasını acı da olsa anlamlı bir nedene bağlamaktadır: *Engelliler gününde hep birlikte, yani bütün twitter kullanıcıları belli bir başlık altında yazıyorlar. Ya da belirli gün ve noktalarda engelliler ile ilgili. Bir vicdan rahatlatması tüm insanların yazıyla vicdanlarını rahatlatması...* ". Amacından sapılarak kullanımın oluşturduğu, uzaklığa örneklik anlamında bu ifadeler önem taşımaktadır. Engelliler sanal ilişkiler, hatırlanmalar değil gerçek yaşamı aramaktadırlar.

Engellilik Alanıyla İlgili İnternet Siteleri

Günümüzde, çeşitli dezavantajlı gruplar internet alanında birçok konuda siteler vasıtasıyla örgütlenmekte, kendilerini, sıkıntılarını isteklerini dile getirmektedirler. Bu dezavantajlı gruplardan olan engelliler de birçok site vasıtasıyla bunu gerçekleştirmektedirler. Ancak katılımcılarımızın büyük çoğunluğu sosyal medyada engellilerin kurdukları sitelerden, tartışmalardan ve forumlardan haberdar olmadıklarını dile getirmişlerdir.

Engelli sitelerinde çeşitli forum ve tartışmalar hakkında bilginiz var mı?

"Hayır, hiç takip etmedim." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Ben o siteleri hiç bilmiyorum. Hiç üye olmadım." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Hiç karşılaşmadım." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Hayır, olmadı ama bu akşam bakacağım." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

"Sürekli takip etmiyorum." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"Biraz güncel yapmıyorlar, daha aktif olmaları gerekiyor." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

Engelleri siteleri var evet takip ettiğim benim de üye olduğum siteler var." (Emrah, 30, Ort. Eng.).

"Evet. ... İnternetten bakınca engelli bir insanın bir sorunu olduğunu gördüğüm zaman zaten otomatik olarak oraya yöneliyorum. ... Evet, tartışmalar var, ara sıra katılıyorum." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

Teknoloji

Katılımcılar, engelliler için yeni ya da entegre edilmiş bazı teknolojik ürünlerin olduğunu dile getirmektedirler. Bilhassa görme engelliler iletişim alanında yeni telefonların piyasaya çıkmasıyla kolay iletişim kurma fırsatı bulmaktadırlar. Hatta giderek olumlu anlamda bir bağımlılık geliştiğinin de altı çizilmektedir. Engellilerin bu teknolojik araçlarla kolaylaştığı vurgusu tüm katılımcılar tarafından paylaşılmakta ve bazıları şu ifadelerle dile getirmektedirler:

"Çok önemli. Telefonum giderse gözlerimi kaybetmiş gibi olurum. Bir gün telefonumu güncellemeye çalıştım çöktü. Kör oldum." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Bilgisayarlar, cep telefonları, engelliler için entegre edildiğinden çok güzel bir şekilde kullanabiliyoruz." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Telefon kullanıyorum. Görme engelliler için özel programlanmış." (Arife, 41, Gör. Eng.).

"Sıfır gören arkadaşlarımız var. Onlar telefonları öyle bir şekil kullanıyor ki gören bir insan o şekil belki kullanamıyordur. Bir de engellilere uygun telefonlar var sesli olarak." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

Yusuf Bey, ilgili kamu kuruluşunun yüzde yetmiş ve yukarı düzeyde engelli olan görme engellilere teknik olarak özel tasarlanmış telefonları ücretsiz dağıttığını ve bu telefonların hayatı oldukça kolaylaştırıcı işlevi olduğunu vurgulamaktadır: *"Şu an devletin yaptığı 'Gören Göz' çalışması var. Görme engeliler için yüzde yetmiş engelli olanlara bu cep telefonunu veriyorlar, bu sesli komutlarla, özel komutlarla desteklenmiş cihazlar. Çoğu bunu kullandığı için teknoloji bize çok yardımcı oluyor."* Mustafa Bey, çeşitli görüş, düşünce ve bilgiye erişim konusunda akıllı telefonun kendi hayatında nasıl kullanıldığını şöyle dile getirmektedir: *"... Şu anda ben iphone6 kullanıyorum. Çok rahat kullanıyorum. İstedğim her gazete, her yazara ulaşırım. Türkçe olarak ulaşırım hatta Arapçaya da ulaşırım. Ama Arapçası biraz sıkıntılı. Bütün yazıları sesli okuyorum. Mesela, bugün birkaç yazıya baktım okudum. Yani şu anda görenlerle tek bir farkımız var. Gören de yürüyor görmeyen de yürüyor. Gören de bilgisayar kullanıyor*

ben de kullanıyorum. O ekranı görüyor ben parmak uçlarımı ve kulaklarımı kullanıyorum. Ben kabartma yazıyı parmaklarımla okuyorum, gece olsa, karanlık olsa da okuyabilirim ama görenler ışıksız okuyamaz."

İşitme engelli Bünyamin Bey, yeni telefonların kendi hayatlarını kolaylaştırıcı nitelikler taşıdığını belirtmektedir. Görüntülü iletişimin önemini şöyle dile getirmektedir: *"Görüntülü aramadan konuşuyorum, kameradan dolayı. Mesela bir şeyler paylaşıyorlar işitme engelliler için, el kol hareketleriyle konuşuyorlar, onları izliyorum."*

Altı Nokta Körler Derneğinde özel bir mercek programı kullanımının engellilerin hizmetine sunulduğunu, Veysel Bey şöyle dile getirmektedir: *"Evet, onları rahatlıkla kullanarak iletişimi sağlayabiliyorlar. Ama biz bilgisayarımızda o mercek programını indirerek gayet rahat kullanabiliyoruz, istediğimiz bilgiye rahatlıkla ulaşabiliyoruz."*

Radyo

Katılımcılardan özellikle görme engellilerin vurguladığı bir başka araç da radyodur. İşlevselliği, onlar için diğer engel gruplarından oldukça yüksek görülmektedir. Çünkü televizyona nispeten, doğrudan duyma duyusuna hitap etme hususunda görme engelliler için daha çekici olmaktadır. Ayrıca engellilere yönelik özel programların varlığı da radyoyu tercihte dikkate alınmaktadır. İlgili konuda katılımcılardan ikisi şunları söylemektedirler:

"Televizyon izleyemesek de dinleyebiliriz. Ama ben televizyondan ziyade radyoyu daha cazip görüyorum. ... FM var mesela ben en çok onu dinliyorum. Orada da çok güzel programlar var." (Arife, 41, Gör. Eng).

"Engelliler için bir kanal var sürekli engelli haklarından bahseden. Radyo programında kanalın ismini hatırlayamadım. Orada her cumartesi engellileri, engellilerin sorunlarını anlatan, bazen psikologlar bazen sunucular anlatıyor, bazen de engelliler katılıyor, onu dinliyorum." (Esma, 28, Gör. Eng).

Günümüzde kitle iletişim araçları bireylerin sosyalleşmelerinde gittikçe önem kazanmaktadır. Bu araçlardan televizyon eskisi kadar olmasa da en çok etkide bulunan araçtır. İnternet kullanımının yaygınlaşmasıyla insanlar artık bu alan üstünden yeni ancak sanal bir ortam vasıtasıyla ilişkiler oluşturmakta ya da yeni bilgilere rahatlıkla ulaşabilmektedir. Birçok katılımcı dini içerikli televizyon yayınlarını takip ettiklerini

ifade etmişlerdir. Cuma günleri, iftar ve sahur saatlerinde, kandil gecelerinde yayınlanan programlar izlenme açısından daha çok tercih edilen programlar olarak dile getirilmektedir. Canlı olarak Kâbe yayınları ve kur an okumaları da izlenenler arasında bulunmaktadır.

Özellikle Ramazan aylarında dini programların artmasıyla beraber televizyona yönelimin arttığının altı çizilmektedir. Bu izleme sürecinde katılımcılar, manevi anlamda güzel vakit geçirdiklerini ve bazen de yeni bilgiler edindiklerini belirtmektedirler. Bu nitelikteki olumlu bakışların yanında bazı katılımcılar kitle iletişim vasıtasıyla sunulanların engelliler için yararlı nitelikte olmadıklarını ileri sürmektedirler. Televizyon kanallarının temel kaygılarının reklam, pazarlama olduğunun, dini programlarda dahi bu kaygıların ön plana alındığının ve bazen de dini programlar yapanların ehil olmadıklarının bu yüzden engellilerin sömürülmelerine de vasıta olabileceğinin altı çizilmektedir.

İşitme engelli katılımcılar televizyonla ancak gözleriyle bağ kurduklarını, konuşma ve işitme ile ilgili herhangi bir bilginin kendilerine ulaşmadığını dile getirmektedirler. Nerdeyse hiçbir kanalda alt yazılı ya da işitme dili yardımıyla programların, dizi ve filmlerin olmadığına altı çizilmektedir. Dini nitelikte yayın yapan kanallardaki yayınlar ve dini içerikli programlarda işitme engellilerin yeni bir şey öğrenmedikleri ve bu konuda işitme engellilerin oldukça sıkıntı yaşadıkları vurgulanmaktadır. Görme engelli katılımcıların da televizyon ile yetersiz yararlanma deneyimleri bulunmaktadır. Hatta radyodan daha rahat yararlandıklarını dile getirmektedirler. Hiçbir sahnenin bilinmediği diziyi, programı ya da haberi izlemenin imkânsız olduğu vurgulanmaktadır. Bu nedenle bazı görme engelli katılımcılar, kendileri için radyonun daha etkili bir araç olduğunu belirtmektedir. Ancak onlarda engellilere yönelik yayınların yokluğundan şikâyet etmektedirler.

"Hikmetli bir gönül dili ile İslam'ın hak ve hakikate dayanan tevhit inancını, ihlas ve samimiyette birleşen ibadetini, bilgi ve hikmete dayanan ahlakını, şefkat ve merhametle yoğrulan adaletini geniş halk kitlelerine ulaştırmak" amacıyla Diyanet TV kurulmuştur. Bu televizyon kanalında, engelli bireyleri anlama onları doğru bir şekilde tanıtmaya ve anlatmaya hedefleyen, her hafta farklı engel gruplarından bir bireyin misafir olarak katıldığı ve çeşitli röportajların yapıldığı "Engelsiz Hayat" programı engellilere

özel olarak dikkat çeken program olarak bulunmaktadır. Haftada iki gün ve yaklaşık otuz dakika olan bu programda alt yazı bulunmadığından, işitme engellilerin yararlanması söz konusu değildir. Görüntülerin görsel tasvirinin bulunmayışı da programı görme engellileri için bir radyo programı olmasının dışına çıkaramamaktadır. Kaldı ki katılımcılarımızın çoğunun bu kanalın faaliyetlerinden haberdar olmadığı da dikkat çeken bir diğer önemli husustur.

İnternet kullanımı için hem maddi hem de bilgi anlamında bazı yetersizliklerin olduğunu tüm katılımcılarımız dile getirmektedirler. Evinde sürekli internet ağı bulunan katılımcılarımızın sayısı oldukça düşüktür. Kendilerine hatta ailelerine ait bilgisayarı bulunan katılımcı sayısı da yüksek değildir. Zaten görme engelli katılımcıların internetten yeterince yararlanamadıkları vurgulanmaktadır. İşitme engelli katılımcılar da interneti etkin bir şekilde kullanmadıklarını ifade etmektedirler. Ancak akıllı telefonlar vasıtasıyla internet ortamına dâhil olmaları daha kolay olmaktadır. Bu nedenle interneti, özellikle facebook ile iletişim kurmada kullanıldığı vurgulanmaktadır. Katılımcılarımızın bir kısmı, interneti bilgi almak ve vakit geçirmek için kullanmaktadır. Dini bilgi almak için dini alanda çeşitli çalışmaları bulunan akademisyen ve hocaların sitelerinin ziyaret edildiği belirtilmektedir.

Ortopedik engelli katılımcılardan birkaçı, internet kullanımı konusunda gayretli olduklarını belirtmektedir. Dini içerikli bir yayın yapan bu siteleri takip ettiklerini hatta çeşitli sorular sorarak bilgilerini arttırdıklarını dile getirmektedirler.

İnternet ortamında dinsel içerikli yayınlar yapan çeşitli siteler bulunmaktadır. Bu sitelerde sesli ve görüntülü birçok dini bilgi ve materyal yer almaktadır. Anlatımlı ve görsel namaz programları, hatim programları, sesli hadisler gibi birçok materyal bulunmakta ve bunlardan yararlanıldığı dile getirilmektedir. Bazı katılımcılar, Arapça ve Türkçe meali olan Kur'an-ı Kerim'i sesli olarak takip ettikleri sitelerin bulunduğunu söylemektedir.

2.3. SOSYAL DIŞLANMA BOYUTLARINA İLİŞKİN BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Bu başlık altında görüşmelerde elde edilen verilerden hareketle çeşitli bulgular bulunmaktadır. Engellilerin toplumsal hayatta karşılaştıkları temel tutum ve

davranışlara ilişkin alıntılar çeşitli başlıklar altında değerlendirilmektedir. Bu başlıklar arasında sosyal ilişkilerden dışlanma, toplumsal ve kültürel etkenler, engellilerin evliliklerine ilişkin tutumlar, engellilerin eğitim hayatlarında karşılaştıkları zorluklar, örgütlenmede yaşadıkları sorunlar, sosyal ve kültürel hayatlarının niteliği ve genel olarak kamu hizmeti sunan kurumlarla yaşadıkları sorunlar bulunmaktadır.

2.3.1. Toplumsal Hayata Katılım ve Sosyal İlişkilerden Dışlanma

2.3.1.1. Toplumsal Var Olma Bağlamında "Bir Selam Kadar İlişki" Arayışı

Hayatta bin türlü sorunla mücadele eden engelliler, diğer insanlardan hoşgörülü olmayı ve kendileriyle ilgilenilmesi konularını özellikle vurgulamaktadırlar. Bilhassa sosyal hayatta kendilerinin var olmalarına karşılık gelecek bazı davranışların olmasını istemektedirler. Bunların başında ise elbette ki, insanların onların farkında olmaları dahası onlarla selamlaşmaları gelmektedir. Selamlaşma, hal ve hatır sorma engellilerin de önemsendiğinin, varlıklarının kabul gördüğünün basit bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Onları bu noktada dikkate alarak sormak, onlarla selamlaşmak, merhabalaşmak önemsenmektedir. Kendilerinden kaçırılan gözlerin ve ilgisizliğin yıkıcı bir etkisinin olduğunu dile getirmektedirler. Diğer insanların dikkat etmediği, önemsemediği bir durum kendileri için oldukça hassas olabilmektedir. Dolayısı ile Ahmet Bey'in de altını çizdiği gibi engelliler bu manada çok şey istememektedirler: *"Toplumdan engellilerin derdinden anlamalarını, rencide etmemesini, selamlaşmasını bekliyoruz. Bir selamın ağırlığı nedir ki"*. Engelliler sosyal yaşamda yakın sosyal ilişkilerde bulunmayı istemektedirler. "Merhaba" bir başlangıç, bir giriş niteliğindedir. "Selam" sen varsın ve ben seni görüyorum demektir. Fark edilmenin, görmezden gelinmemenin altını önemle çizmektedirler. Aksi halde bazı engelliler için değerli olma ya da olmama sorununun ortaya çıkabileceğini ileri sürmektedirler. Bu noktada ise engellilerin toplumdan daha da uzaklaşmaları söz konusu olacaktır.

Engelliler için sosyal yaşamda insanlarla iletişim kurmanın önemli bir boyutunun olduğunu, birçok katılımcımız kabul etmektedir. Topluma katılımın, insanlarla etkileşim içinde olmanın kendilerini derinden etkilediğini vurgulamaktadırlar. Engellilerin kendilerine özgü bir hayatları olduğunu ve bu çerçeveden engellilere yaklaşılması gerektiğini dile getirmektedirler. Engelliler, içinde bulundukları koşulların diğer

insanlar tarafından dikkate alınması gerektiğini savunmaktadırlar. Duyguların ve düşüncelerin göz ardı edilerek ilişki kurmanın, iletişime geçmenin doğuracağı sorunların dikkate alınması gerektiğini dile getiren katılımcılar; ayrıca birçok insanın kendilerini anlamadıklarını hatta görmezden geldiklerini vurgulamaktadırlar. Katılımcılardan bazılarının şu ifadeleri zikredilenleri desteklemektedir:

"İnsanlar engellileri hiç anlamıyorlar. Benim karşılaştığım, iletişim içinde olduklarım anlamıyorlar. Hayatta en büyük yalnızlık anlaşılmamak." (Meryem, 33, Ort. Eng).

"... insanlar engellileri anlamaz, hak vermez." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Fazla anladıklarını sanmıyorum, insanlar empati kurmaktan çok uzak." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Tek başıma bir yere gitmek istemiyorum. İnsanlar beni anlamıyor." (Zeki, 22, İşit. Eng.).

Engellileri anlamanın yanında engellilerin de diğer insanları anlama isteği ve ihtiyacı olduğuna dikkati çeken işitme engelli Bünyamin Bey, özellikle işitme engellilerin iletişim konusunda oldukça sıkıntı çektiğini şu sözlerle dile getirmektedir: *"İnsanlarla konuşuyoruz ya, hep diyorum 'Anlamadım bir daha söyle.' Bir daha söylüyor anlamadığımı söylüyorum, boş ver, diyor. Sonradan merak ediyorum, ne diyor bu adam? Onu düşünmeye çalışıyorum hep böyle. ... Evet, çok düşünüyorum, beynim otomatik olarak 24 saat çalışıyor, durmadan çalışıyor, o ne diyor, o niye böyle demiş."* Böyle bir ilişkinin ilerlemesi de söz konusu olmayacaktır. Bunun yanı sıra insanları anlamamanın kendinde bir merak ve anlamaya yönelik duygu oluşturduğunu, bu durumun da günlük hayatında zihnini sürekli meşgul ettiğini ve enerjisini kimi zaman tükettiğini dile getirmektedir. Zeki Bey de işitme engellilerin diğer insanlarla anlaşamadıklarında insanlara karşı bir güvensizliğin oluşabileceğine dikkat çekmektedir. Aynı ortamda bulunan birçok kişinin bir arada konuşması, gülmesi gibi, alışverişte, kamu kurumlarında hizmet alırken de bu güvensizlik oluşabilmektedir: *"İnsanlara karşı güvensizlik doğuyor anlaşılmadığımızda."*

İnsanların engellilere karşı çok da duyarlı olmadıkları bilinmektedir. Bu duyarsızlığın birçok nedeni olmakla beraber kişinin kendi ile olan ilişkisiyle de alakalı olduğunu belirten Zeynep Hanım, toplumsal yaşamda neredeyse herkesin yabancılaşma

yaşadığını, bunun kendi ilişki ve yaşamlarına sirayet ettiğini belirtmektedir: "... kent yaşamında zaten müthiş bir yabancılaşıma var zaten. İnsanlar sağlıklı olsa da olmasa da birbirlerini umursamıyorlar. Büyük bir kopukluk var. Birde engelli olduğu zaman daha çok bir kaçış oluyor ondan. Kimse sorumluluk almak istemiyor kimse umursamıyor. Kendisine bile bir yabancılaşması var o insanın.". Bu manada insanların topyekûn bir yalnızlık yaşadığı da dile getirilmektedir. Umursamazlık, ilgisizlik ve kopukluğun tüm insanlarla ilgili bir husus olduğuna dikkat çekilmektedir.

2.3.1.2. Empati, Duyarlılık ve Bilinç Ekseninde Toplumsal Yeterlilik

İnsanların Bilgisizliği Nasıl Davranacağını Bilmeme

Engellilerin etkileşim içinde olduğu insanların, engellilere nasıl davranması gerektiği de dikkat edilmesi gereken önemli bir konudur. Katılımcılarımız, gündelik yaşamlarında bu hususta birçok sorun dile getirmektedir. İnsanların engellilere nasıl seslenecekleri, nasıl yardım edecekleri, onların isteklerini nasıl anlamlandırıp buna cevap verecekleri konusunda bilgisiz oldukları belirtilmektedir. Ayrıca fiziksel yetersizlik ve yeti yitimlerinin birçok şeyi yapma konusunda engeller oluşturduğunun ve bunlara karşı nasıl davranması gerektiği konusunda oldukça bilgisiz olduklarının altı çizilmektedir.

"İnsanlar engellilere karşı nasıl davranacağı konusunda hiç bilgili değillerki ailelerimiz de öyle." (Meryem, 33, Ort. Eng).

"Bazı insanların çevrelerinde herhangi bir engelli olmadığı için onlar hakkında hiçbir şey bilmiyor. En azından engelli bir arkadaşın, dostun ya da ailende engelli biri olduğunda onu daha iyi anlayabilirsin." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Anlamadığım için çok şikâyetim var. Bir yere gidiyorsun, fiyatı soruyorsun, fiyatını söylüyorlar mesela ben fiyat söylüyorum, onlar gülüyorlar. Bende onlara bağıryorum, ben böyle konuşuyorum diyorum." (Büşra, 22, İşit. Eng).

"... başkasına çarptığım zaman dövecekmiş gibi bakmaları benim zoruma gidiyor." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

Yukarıdaki ifadelerde vurgulanan önemli bir husus da engelli olmayan insanların engellilere nasıl davranması konusunda sorun yaşamalarının kaynağında, kendilerinin

yaşantısında deneyimledikleri bir tanıdık, bildik, arkadaş ve dostun bulunmamasıdır. Bu görüşe karşın engellilere nasıl davranılması gerektiği konusunda, ailelerin de oldukça dikkat etmemesi gereken bir konudur. Meryem Hanım'ın, ilgili konuyu engellilerin gelişim sürecinde onları anlama, destekleme ve yönlendirme boyutuyla dile getirdiğinin de altı çizilebilmektedir.

Katılımcılar göre, engellileri toplumsal yaşama katılmaktan alıkoyan diğer davranışlar ise, insanların engellileri sürekli olarak gözlemeleri ve onlara karşı küçümseyici tavır takınmalarıdır. Alışverişte, sokakta, ev gezmelerinde sıklıkla bu davranışlarla karşılaştıklarını, kimi katılımcılar şöyle dile getirmektedirler:

"Eşimle alışveriş yapınca el işareti yapıyorum, herkes bakıyor, sıkılıyorum, sinirleniyorum." (Bilal, 29, İşit. Eng.).

"O bakışı bildiğim için pek gitmiyorum bir yere." (Esmâ, 28, Gör. Eng.).

"Beş yaşındaki çocukmuşuz gibi dalga geçip söylediklerimizi kulak ardı eden birileri de mevcut." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"Toplum engellilere sorumluluk sahibi olamayacağını düşünüyor." (Halil, 37, İşit. Eng.).

"... Bazen değersiz olduğunu ima etmeye çalışanlar var ve sonuç itibarıyla engelli de insandır, mutlaka ruh haline yansıyor." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

Katılımcıların şikâyetinde bulundukları bir diğer konu da insanlar tarafından sürekli bir biçimde bakışlar ile baskı altına alınmalarıdır. Bu gündelik yaşamlarına etki etmektedir. Üstelik bu durum hayatları boyunca, gündelik yaşam içerisinde süreklilik arz etmektedir. Adeta gözetim altına alındıklarını ve içinde bulundukları ortamın mekânın pek de önemli olmadığını da dile getirmektedirler. İnsanların kendilerini süzerek bakmaları *"röntgenimizi çekiyorlar"* ifadesi ile karşılık bulmaktadır. Neredeyse herkesin sahip olduğu bu davranışın, engellilerin toplum içine çıkmasına mani olduğunu İbrahim Bey şöyle belirtmektedir: *"Engelli insanlar, evden çıktıkları andan itibaren 'İnsanlar bana nasıl bakacaklar?' diye düşünmeye başlar."* Aynı belirlemeyi Kerem Bey de şöyle dile getirmektedir: *"İnsanların toplu taşıma araçlarında engellilere gözünü dikip bakması beni üzüyor."*

İnsanların Duyarsızlığı-Bilinçsizliği

Toplumsal hayatta engellilerin yaşadıkları sorunlardan bir diğeri de engellilerin toplumun saygın bir bireyi olarak görülmemesidir. Katılımcılardan bazıları, kimi insanların kendilerini değersiz gördüklerini dile getirmektedir. Engellilere yönelik olarak yetişkin, aklı başında, isabetli karar verebilenler olarak değerlendirmelerde bulunulmamaktadır. Toplumun bilinç düzeyinin ve duyarsızlığının belirtilen sorunların vuku bulmasında etkili olduğunun altı çizilmektedir. Aşağıdaki vurgular sorunu özetle yansıtmaktadır:

"İnsanların bir kısmı selam bile vermiyor, engelli olduğu için." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"... Engellilerle daha önce bir iletişimi, arkadaşlığı, dostlukları olmadığı, yeni gördükleri için sanki farklı yaratmış gibi, o gözle baktıklarını hissedebiliyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

Engellilerin anlaşılamadığı vurgulanmaktadır. Ali Bey ve Bünyamin Bey engellileri anlamamanın, onlarla etkileşim içinde olma ile gerçekleşeceğini savunmaktadırlar. Engellilerle yakından mesai harcayan arkadaş, akraba ve ebeveynlerin kendilerini anlayabildiğini, duygu ve düşüncelerine değer ve karşılık verdiklerini ancak kendilerini tanımayan yabancı insanların kendilerini anlamadığını hatta jest ve mimikleri ile kendilerini huzursuz ettiklerini söylemektedirler.

"... beni tanıyan akrabalarım, ailem, arkadaşlarım beni çok iyi anlıyorlar. Oysa beni hiç tanımayan, beni yeni gören insanların gözlerindeki bakışlarından bile bana nasıl tuhaf tuhaf baktıklarını hissedebiliyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Alıştığımız, tanıdığımız insanlar durumumuzu, bizi nasıl anlayacaklarını biliyorlar, o şekilde bize iletiyorlar. O yüzden bir sıkıntı çekmiyorum. ... Yabancı insanlarla iletişim kuramıyorum. Anlaşamıyorum." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"İşaret dilini bilen insan sayısı az. Kursları yaygınlaştırmak lazım." (Ömer, 26, İşit. Eng.)

Birçok katılımcı, yukarıda vurgulanan sıkıntıların tespiti ve çözümü için insanların bilgilendirilmesi gerektiğinin önemine işaret etmektedir. Toplumun engelliler konusunda belli bir düzeyde bilgilendirilmesi, insanların engellilere nasıl davranması gerektiği bilgisinin kendilerine aktarılması gerektiği dile getirilmektedir. Engellileri

toplumsal yaşama katılmaktan uzaklaştıran bu sorunların devlet kurumlarının, okulların ve diğer resmi kurumların toplumu bilinçlendirmesi ile azaltılabileceğinin altı çizilmektedir.

"... toplumumuz engellilere alışık ve hazır değil. Bu engellilerin eksikliği değil, bu insanlarımızın eksikliğidir, devletin eksikliğidir." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"... camide, okulda, engelliler hakkında insanlar bilgilendirilmediği için insanlarımız ... " (Ali, 27, Ort. Eng.).

"... toplum yaşamında engelli yok birincisi bu. İkincisi engellilere nasıl davranılacağı hiçbir şekilde anlatılmamış topluma." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Bazı insanlar çok mütevazi, bazıları da alaycı gözle bakıyorlar." (Kibar, 26, Gör. Eng.).

Katılımcıların bir kısmı kendilerine ilişkin olumsuz tutumların çözülmeye başladığını ve bu hususta da öncü olan kitlenin gençler olduğunun altını çizmektedir. Genç nesillere verilecek nitelikli bir eğitimin, kendilerine olan algının değişiminde kilit rol üstleneceği kabul görmektedir.

"... genç kesiminde hele ki üniversite çağındaki öğrencilerde bir duyarlılık mevcut." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

"Öyle güzel çocuklar geliyor, amca geçmiş olsun, diyor. Öyle deyince o kadar mutlu oluyorum ki. Öyleleri de var diyor bak topal gidiyor." (Adem, 41, Ort. Eng.).

Bilginin, bilinçli ve duyarlı olmanın öneminin altını çizen Mustafa Bey, insanların hayat deneyimlerinin ve bulundukları çevrenin de bu davranışların nedeni olduğunu belirtmektedir. Bilinç ve gelişim düzeyi yüksek toplumların engellileri daha iyi anlayıp onlara yardımda bulunduğunu şöyle ifade etmektedir. *"Milletle birlikte yaşamak çok zor bir şey. ... yolda bastonunla beklersin. Biri yaklaşıp ' sana bir lira vereyim' diyecek kadar bilinçsiz. Gören kişi gelir, bana çarpar sonra 'Kör müsün?' der bu kadar bilinçsiz bir toplumda yaşıyoruz. ... dışarıda ise yaklaşıp sana 'Pardon, affedersiniz size yardımcı olabilir miyim?' der yani izin ister. Önceleri düşündüğümde, yardım için izin istemek çok ilginç gelmişti bana."*

Engellileri anlamada, onların duygu ve düşüncelerinin anlaşılması ve desteklenmesi konusunda eğitimin önemini vurgulayan Adem Bey, engellilerin yaşamı

kolaylaştırma hususunda eğitim düzeyi yüksek olan bireylerin desteklerini şöyle dile getirmektedir: "... eğitimli insan benim ayağıma bakmıyor, kafa yapıma bakıyor. Eğitimli insanlar oturup konuşuyor, arkadaşlık yapıyor, tekerlekli sandalyeye beni kendisi bindiriyor ve kendisi kullanarak beni kafeteryaya da götürüyor. Bu anlamda eğitim seviyesi yükseldikçe, engelliler olarak biz de daha rahat ediyoruz. Benim çoğu arkadaşım vardır yolda yürüdüğümüz zaman o bana ayak uyduruyor, ben ona uydurmuyorum.". Eğitim düzeyinin yüksekliği ile engellilere ve diğer dezavantajlı insanlara karşı duyarlı olma arasında bağlantının yüksek olduğu bilinmektedir. Katılımcıların deneyimleri de bu yöndedir. Ayrıca benzer gözlemler farklı yerlerde yaşama şansı bulmuş engellilerinde vurguladıkları bir konudur. Kendi yaşadıkları yerin eğitim düzeyinin üst düzeyde olmayışı nedeniyle engellilere yönelik yüksek bir bilinç olmadığı da belirtilmektedirler. Engellilik durumunun sadece fiziksel yeti yitimi olduğunun farkında olan insanların elbette engellilere farklı bakacakları muhakkaktır. Engelli bireylerin durumunu farklı kılan yapamadıkları değil yapabileceklerine fırsat verilmemiş olmasıdır.

Engelliler konusunda eğitim herkesin ihtiyacıdır. Erdal Bey, toplumun eğitilmesi gerektiğinin yanında engellilerin kendilerinin de eğitilmesinin zorunlu olduğunu belirtmektedir. Engellilerin eğitimlerinin de çeşitli nedenlerden dolayı istenilen düzeyde olmadığını, toplumsal bilincin yükseltilmesi için bunun da zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. *"Engellilerin eğitim düzeyi oldukça zayıftır. Bu da büyük bir sıkıntıdır."*

Engelliler, kendilerinin toplumsal hayata dahil olmalarının önündeki en önemli engelin, insanların zihinlerinde ve tutumlarındaki bariyerler olduğunu belirtmektedirler. Onları dikkate almayan insanlar, kendilerine göre şartlar oluşturan insanlar, engelliye iten yok sayan evlere kovan insanlar... Meryem Hanım'ın vurgusuyla, *"İnsanlar, bilinçsizler, duyarsızlar, körler... Benim gördüklerim öyle."* Bunun nedeni, insanların engellileri özel bir grup olarak "görmeyen ya da göremeyen" uygulamalarında yatmaktadır. Belirlenen "normal"ler insanların körlüğünü ifade etmektedir. Bunun temelinde elbette bilinçli olmamak yatmaktadır. Bilinç sahibi olmadan öncede de herkesin sahip olması gereken şey, " dezavantajlı gruplar"a duyarlı olmaktır. Duyarlılık, onları görmeyi sağlayacak; görmek de bilinçli eylemde bulunmayı getirecektir. Bu konumda olmadığımızdan, engellilerin toplumsal yaşama girmekten

çekindiklerini Bünyamin Bey şöyle dile getirmektedir: *"Engelli insanlar, toplum engelliler için donanımlı olmadığından topluma girmekten çok korkuyorlar."*

2.3.1.3. Engellilerin Özgüven ve Endişeleri

Engellilerin hayatlarının çoğu evlerinde geçmektedir. Engellilerin yaşamlarını kısıtlayan çevresel ve mimari yapı dışında bu eve hapsolmaya neden olan kültürel ve sosyal inşalardan da bahsetmek mümkündür. Söz konusu değerlendirmeler engellilerin kendilerine olan güvenlerini zedelemekte, böylece toplumsal yaşama karşı bir güvensizlik doğmaktadır. Kimi katılımcılar, toplumsal yaşama katılamamanın gerisinde engellilerin kendilerine olan güvensizliği olduğunu belirtmektedir. Haklı olmakla birlikte, tüm engellilerin istenilen düzeyde güven kazanmalarını sağlayacak özel koşullardan yoksun oluşunu da dikkate almak gerekmektedir. Ailenin, belirtildiği gibi engelli çocuklara özgüven aşılmaması, okul deneyimleri, bağımsız yaşam becerileri gibi hususlar da bu katılımı elbette belirleyecektir. Bir belirleme olarak kabul edilmesi gereken husus ise birçok engellinin toplumsal hayata katılımda kaygı ve korku duymasıdır.

Engellilerin topluma katılımdaki isteksizliklerinin gerisinde, engellilerin kendilerine ilişkin öz güven eksikliğini gören bazı katılımcılarımız da bulunmaktadır. Onlar toplumsal alanda fiziksel ya da bedensel yetersizliklerinin fark edilmesini, görülmesini, bu eksikliklere dikkat edilmesini bazen de duyusal yetersizliklerinin fark edilmesini istemediklerinden ev dışındaki alanlara gitmeyi tercih etmemektedirler. Bundan dolayı çocukluktan itibaren toplumun kendilerine acımaları, kendilerini bazen de rencide etmeleri bazı engellileri eve daha fazla hapsedmiştir. Kendilerine olan güvensizliğin yanında diğer insanlara da güvenmede sorun yaşamaktadırlar.

"Kendileri eve hapsolmayı tercih ediyorlar, çünkü öz güvenleri yok." (Arife, 41, Gör. Eng).

"Engellilerde güven olmadığı için, kendilerine güvenmedikleri için evden çıkamıyorlar. Kendini eve kapatanlar da var." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

"Engelliler için çalışan insanlara güven daha çok oluyor." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

Toplumsal nitelemeler engellilerin hayatında dikkate değer bir unsurdur. Birçok engelli, sahip olduğu engel durumunun fark edilmemesi için çabalamaktadır. Protez, lens gibi araçlar bunlar için kullanışlı olmaktadır. Ancak kendi engel durumunun bilinmemesi için toplumsal hayata karışmamayı tercih etme noktasında olan engelliler de bulunmaktadır. Söz gelimi, Esmâ Hanım'ın şu ifadeleri onların nasıl baskı altına alındıklarını ifade etme konusunda önemlidir: *"Aslında kendime güvenmiyorum. Kimseye bir şey çaktırmak istemediğim için dışarıya çok çıkmıyorum."* Kazanılmasına engel olunan güvenin gerisinde ne yazık ki toplum bulunmaktadır. Etiketlenmiş engellilerin yaşamlarından hareketle edinilmiş bu deneyimler, bilhassa sonradan engelli olan bireyler için daha da zor olmaktadır. Kendi gözlemlerinden hareketle üstüne yaptığı yorumları dile getiren Esmâ Hanım, kendisini bu davranışlara sürükleyen şeyin, engelli bir bayan olan komşusuna ilişkin yapılan değerlendirmeler olduğunu söylemektedir. Dolayısı ile engelliler karşı koymalarına karşın, dışarıdan yapılan değerlendirmelerin etkisinde kalmakta ve kimi zaman bu durum tüm hayatlarına sirayet etmektedir.

Toplumsal yaşamdan uzak kalmanın engellilerde çeşitli fiziksel, ruhsal sıkıntıları beraberinde getirdiğini ifade eden bazı katılımcılar, eve kapanan ve böylece kendi yeteneklerini, çeşitli fırsatları kullanamayan bireylerin, kendilerini aciz, işe yaramayan bağımlı kişiler olarak düşündüklerini, böylece engellilik halinin daha da arttığını söylemektedir.

"... Sosyal ortama alınmadıkları takdirde sürekli eve kapanırlar. Eve kapanan bir insan kendini işe yaramaz, ezilmiş hisseder." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

"Sürekli aynı yere hapsolmak daha farklı hastalıkları da getirir." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Toplumdan utanıyorlar. Onları utandıran toplum. İthamlarla karşılaşmamak için kendilerini evlerine hapsedtiler ve hapsolmaya devam ediyorlar." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

Engellilerin toplumsal hayatta aktif olmaları, kendileri ile ilgili karar almaları konusunda önemli bir sıkıntının da birçok alanda onlar adına düşünen birilerinin olmasıdır. Bazen aile bazen toplum bazen de devlet engelliler adına düşünüp karar

vermektedir, görüşünü savunan Meryem Hanım, şu ifadeleri dile getirmektedir: *"Genelde engellilerin iç duyuları iç âlemi ihmal ediliyor. Zaten en büyük sorun da bu. Toplum, aile onların yerine düşünüyor. 'Onlar hayal kuramazlar. Onların bir ideali yok bir hedefi yok. Onların bir isteği yok. Aileler isteyebilir çevre isteyebilir. Onlar yapamazlar.' Zaten engellilerin önündeki en büyük engel iç duygularının ihmal edilmesidir."* Bu belirlemeler engellilere atfedilen yaşamın nasıl bir çerçevede olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Engelliler ailelerinden, arkadaşlarından, toplumdan ve kamudan destek istemektedirler. Ancak bu destek çoğu zaman olağandışı bir şekilde tezahür etmektedir. Engelli adına karar verme, hayatını çizme ve yaşantısına yön verme olarak ortaya çıkmaktadır. Bu davranışlarla karşılaşan kimi engelli, bağımlı bir yaşama karşı durulmasını gerektiğini düşünürken bazıları da bu durumun hayatlarını kolaylaştırdığını düşünmektedir. Meryem Hanım, bu tavrın engellilerin açıkça hayal dahi kuramayacaklarını ortaya koyduğunu; destek isteğinden yaşamsal bağımlılığa giden bu tavrın engellilerin yaşam amaç ve hedeflerini tükettiğini ve dolayısı ile hayata tutunmak konusunda motivasyonlarının yok edildiğini ifade etmektedir.

Engellilerin toplumsal alana çıkmalarının önündeki engellerden biri de herkese sunulan fırsatlardan onların eşit derecede yararlanamamalarıdır. Fırsatlardan istifade etmenin de kimi yeterlilikleri gerektirdiği söz konusu olduğundan, engelli bireylerin dezavantajlı bir durumda olduğu ortadadır. İlgili hususu Veysel Bey, şöyle vurgulamaktadır: *"Fırsat eşitliği olmadığı için, kişilerle aynı mücadele şansına sahip olmadığı için dışlanma oluyor."* bu durum insanların ve kamunun bazı alanlarda engellilere pozitif ayrımcılığın yapılmasını doğurmaktadır. Devletin pozitif tutumları, engellilerin bazılarının düzenli maaşa bağlanmalarına, işe alınmalarına, vergi gibi bazı alanlarda indirimlerden yararlanmalarına vesile olmaktadır. Ancak toplumun da değerler ve kültürel bakımdan engellileri tanımlamalarında bu pozitif yaklaşımı dikkate almaları gerekmektedir.

Her fırsatta hayatın zorluklarını dile getiren katılımcılarımız, engellilerin pasif olmamalarını, zorluklara direnç göstermeleri gerektiğini de vurgulamaktadırlar. Yaşamdan geri çekilmenin sıkıntıları arttıracağını, engelliye tek başına yaşamaya zorlayacağını dile getirmektedirler. Toplumsal hayatın bir mücadele alanı ve alanın engelliler için daha güç olduğunu belirten İbrahim Bey, engelli bireylerin bunun bilincinde olarak daha çok direnmelerini aksi halde hayatın daha da zorlaşabileceğinin

altını şu ifadelerle çizmektedir: *"Ama insan olmanın en büyük çabası senin kendi elinde, yaşama hevesini kendin yaratacaksın. Ne bu toplumdan ne dünyadan ne de Allahın verdiği bu engelden kopmayacaksın. Sen mücadele ettiğin sürece herkes sana yardım ve desteğini sunacak. Ama sen geri durduğun zaman neden ben böyleyim neden ben böyle oldum, dersen toplum seni iter, ailen zarar görür. Toplumun içine de çıkamazsın. Psikolojik olarak kendin ile hayatını da aileni de bitirirsin. En büyük sıkıntı da bu. Engelli kendiyle barışık olmazsa hiç kimse ona değer verip olduğu gibi kabullenmez. Barışık olmak zorunda. Engellilik kesinlikle bir mücadeledir."*

"Kişinin kendisini geliştirmesine bağlıyorum. Kişi kendisini iletişim konusunda ne kadar geliştirirse o engelleri de o kadar aşmış olur. Engel yeter ki kafada olmasın." ifadeleri ile Veysel Bey, engelli bireylerin karşılaştıkları zorlukları aşmada insanlarla olan bağı ve oluşturacağı etkileşimin kolaylık sağladığını ve bunun yanında kendilerine olan güven ve değer kendilerine güç katacağını ileri sürmektedir. Çetin Bey, bu değerlendirmelere paralel olarak ilkin engelli bireylerin kendileri için konulmuş engellerden dolayı kendilerini bu bağımlılıkla birlikte düşünmelerinin önüne geçilmesi gerektiğini, kendilerini ancak bedensel engelli olarak görmeleri sağlanmasının önemli olduğunu vurgulamaktadır. Engelli kendini engelli olarak değerlendirmemelidir. Ancak bu şekilde birçok güçlüğün aşılabileceğinin altını çizmektedir. *"Engellilik bedensel ve zihinsel olarak bir sıkıntıdır. Ben bunu aştığım için kendimi engelli olarak görmüyorum. Engellilik insanın bedeninde değil zihnindedir. İnsanlar her şeyi zihninde başlatır, zihninde bitirir. Eğer ben zihnimde engelli olmadığımı kabul etmişsem engelli değilimdir, kendimi engelli olarak görmem. Fakat engelime takılıp kalırsam, zihnime kabullendiremezsem, demek ki engelliyimdir"*

2.3.2. Engelliliğe İlişkin Sosyal ve Kültürel Tanımlamalar

2.3.2.1. Damga Olarak "Engelleyen" Kelimeler

Katılımcıların tümü engellilerin topluma katılımlarının önündeki en önemli sorunlardan birinin onlara yakıştırılan sıfatlar olduğunu düşünmektedir. Bu sıfatlar ve nitelermeler kültürel bir boyut kazanarak zamanla yaftalara ve etiketlere dönüşmüştür. Kendilerini bu tür değerlendirmelerden kurtaramadıklarının ve kimi engellinin ise bunlarla mücadele edecek gücü ve yeteneğinin bulunmadığının da altı çizilmektedir.

Her ne kadar olumlu bir anlam yüklenmeye kalkışlsa da insanların gösterdikleri bu tepkiler giderek toplumsal bir kalıp yargıya dönüşmektedir. Bu kalıp yargılarla mücadelede engellilerin tek başına karşı koyacakları güçleri bulunmamaktadır. Bu kalıp yargılarda engelli birey, evinde oturması gereken, bakıma muhtaç, hayır parasıyla geçinen, üretken olmayan vb. özellikte bir kişi olarak tasvir edilmektedir.

"Boş adam, işe yaramaz, bakıma muhtaç, acınmış olarak muamele görüyoruz." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"Sakat, zayıf, evde otursun, sadaka toplansın, millet hayrına para versin, yani sokakta olmasın.' Böyle tarif ediyorlar." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Toplumun bireye bakışı sakat. Bunu bir engelli olarak söylüyorum. İşe yaramaz bir şey yapamaz, edemez, beceremez vs hep böyle bakıyorlar." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Köyde yardım gayesiyle giderdik. 'Sen zaten önünü göremiyorsun işine bak.' Böyle bir tepkiyle karşılaştık. Orada bir eziklik hissederdik. İyilik yaptığını zannediyor, hâlbuki tam tersine onu yalnızlığa itiyor." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

Engellilerin topluma katılımlarının önündeki engellerden olan kalıp yargıların, engelli ile engelli olmayan arasında, değer açısından farklılıklar ürettiğini vurgulayan Meryem Hanım, üretmenin, girişimci olmanın toplum tarafından engellilere yakıştırılmadığını şu belirlemelerle yapmaktadır: *"Yapamazsın, edemezsin. Kendi boyundan büyük işlere kalkışma. Senin buna gücün yetmiyor. Bunu yapmamalısın bak ayıp olur.' Ki ayıp olayı bir sağlam için geçerli değil. Ama engelliye bazı şeyler ayıptır ki toplum da kendisine yakıştırır ama sana hiç yakıştıramadım, diyebiliyor. Aslında engelli de insan. Arada fark yok ki. Bir beden eksikliği var.".* Engelliye biçilen roller önceden belirlenmiştir. Bu roller çerçevesinde davranışta bulunması öğütlenir. Onun yapabileceği, üstesinden geleceği işler, roller tanımlanmıştır. Bunların dışında gayretler peşinde koşmak yersizdir. Engelli haddini bilmelidir. Kaldı ki bir şeyleri başarmayı istemek dahi ayıplanmaktadır. Evinde oturmalıdır. Kanaat etmelidir. Çizilen bu perspektifin engellileri nasıl da evlerine, içlerine kapanan bireyler olarak tarif ettiği artık aşikâr durumdadır. Birçok katılımcı söz konusu durumları kabul etmekte kendilerinin de bunları deneyimlediklerinin vurgusunu yapmaktadır.

Katılımcılardan bazıları, toplumsal yaşamda engellinin saygın bir birey olarak değerlendirilmediğinin altını çizmektedir. Toplumsal ilişkilerde görünmeyen hiyerarşik vurgularla engellilere üstten bakıldığının, engellinin birinci sınıf bir birey olmadığına, eğlence kaynağı olduğunun vurgusu yapılmaktadır.

"Engelliler, özürlüler sanki insan değilmiş gibi bir anlayış var." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"... insanlar engelliye tepeden bakıyor." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"Evet, şöyle diyebilirim ki Bingöl de henüz yükselmedik, şu an üçüncü sınıf muamelesi görüyoruz." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"Esnaf gelen müşteriyi sevindirmek için eğlence amaçlı yapıyor. İki kişi arasında olunca sorun olmaz ama adam müşteri kazanmak için alay ediyor." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

İnsanların bir kısmı engellileri özel ve dikkate alınması gereken bireyler olarak görmemektedir. Bunun ötesinde onları insan olmanın gerektirdiği temel değerlendirme ve haklardan uzak tutmaktadırlar. İlişkide bulundukları engelli bireyleri görmezden gelen, onların varlıklarını dikkate almayan, "onlara tepeden" bakan insanların varlığına bazı katılımcılar işaret etmektedir. Hatta insan olarak kabul görmedikleri durumların olduğundan da bahsedilmektedir. Açık ya da gizil bir tavır olarak beliren bu yaklaşımlar, engellilerin insanlara olan güven duygularını zedelemektedir. Bu da kimi engelliye örtük bir isyana, kimisini de kendine kapanmaya zorlamaktadır. Toplum içinde kendilerini saygın bir birey olarak görmeyen insanlar içinde olmanın hiçbir anlamının ve gereğinin olmadığı fikri ortaya çıkmakta ya da bu fikir pekişmektedir.

Engellilerin damgalanmamalarında ebeveynlerin de sorumluluğu bulunmaktadır. Anne babalar çocuklarına engelli arkadaşları ve tanıdıkları hakkında gerçek ve olumlu bilgiler vermelidir. Emrah Bey, *"Tekerlekli sandalyem ile işten eve evden işe gittiğimde çocukları görürüm sürekli anneleriyle akrabaları ile birlikte anne çocuğuna diyor ki gideceğimiz yerde yaramazlık yaparsan seni bu abiye söylerim bu abiye veririm hani ben öcüyüm ya çocuğu benimle korkutuyor."* ifadeleriyle damgalama sürecinin çocukluktan itibaren aktarıldığını, ebeveynlerin bu kültürel ve sosyal etiketlenmeye maalesef istemeyerek katkıda bulunduğunu dile getirmektedir. Engellilerin korkunç,

normal dışı, birtakım kötü özelliklere ve görüntülere sahip olarak nasıl resmedildiğinin de altı çizilmektedir.

Damgalanmanın toplumun tüm kesimlerinden bilerek ya da bilmeyerek herkesten gelebileceği ileri sürülmektedir. Esmâ Hanım, engel oranını belirlemek için doktora başvurma sürecini dile getirirken yaşadıkları, toplumdaki kalıp yargıların etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Arkadaşlarının ve çevresinin özürli raporu aldığını öğrenmelerinin kendisini yıpratacağını ve bu nedenle engel durumuna alışmasının zaman aldığını vurgulayan Esmâ Hanım, yaşadığı ilk etkiyi şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Heyet odasına girdiğimde bana 'Özürli raporu mu alacaksın?' dediler. Ben de oradan ağlayarak çıkmıştım."*

Engellilerin istihdamdan dışlanması önemli bir sosyal algılamaya neden olduğunu dile getiren Metin Bey, engellilerin üretkenliklerinin engellenmesi, sosyal destek ve yardıma muhtaç bırakılmaları gibi nedenlerden dolayı bazı insanların, kendilerini değerli bir birey olarak değerlendirmediklerini de öne sürmektedir: *"İnsanlar, gördüğüm kadarıyla, kendilerini üstün görüp engelliye çok küçük ve işe yaramaz olarak görüyor."* Oldukça zor bir durumu dile getiren Metin Bey, engellilerin nelerle mücadele ettiklerini, nelere tahammül göstermek zorunda olduklarını vurgulamaktadır. Metin Bey, fiziksel görünüşlerinin kimi zaman damgalamaya neden olduğunu da belirtmektedir. İnsanın üstünlüğünün bedene indirgenmiş değerlendirmesi, engellilerin tümüne acı ve dokunaklı gelmektedir. Ne yazık ki bu gözlemlerin varlığı ve gerçekliği engellileri daha da içe kapanmaya zorlamaktadır.

Ciddi bir sorun olarak değerlendirilen önemli bir husus da toplumun engellilere yönelik ön yargıların bazı engelliler tarafından da kabul edilmesidir. Meryem Hanım, toplumdaki kalıp yargıların bazı engelliler tarafından kanıksanmasının söz konusu olduğunu önemle vurgulamaktadır. Bu hususun yaftalamadan daha güç sorunlar doğuracağını ve özellikle ailelerin bunu pekiştiren tavırlarının derhal engellenmesi gerektirdiğini vurgulamaktadır. Bir suçlama olmaktan uzak bir tavırla, engellilerin belirtilen konuda pasif ve güçsüz kaldıklarının da değerlendirilmesinin altını şu ifadelerle çizmektedir: *"... Engelli tanımlamalarda edilgen muhtaç. Birçok engelli de artık kendilerini o şekil kabul etmiş. Çünkü aile de öyle görmüş, o gözle bakıyor."*

Toplum da öyle bakıyor. Bingöl'deki engellilerin çoğu da engelliyim diyor, aileler de, sen engellisin, diyor."

Bazı katılımcılara göre, toplumsal yaşamda düğün dernekler önem arz etmektedir. Toplu eğlenme ve bir arada olma merasimi niteliğindeki bu sosyal ortamlara engellilerin katılımında zorluklar bulunmaktadır. Gerek toplumsal yargılar gerek bireysel değerlendirmeler gerekse de engelli bireylerin değerlendirmeleri bu gibi ortamlara engellilerin dâhil olmalarını zorlaştırmaktadır.

"Düğün derneklere mecburi olmadıkça gitmiyorum, kalabalık ortamları sevmiyorum." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Düğünlerde ya da faaliyetlerde toplumumuzda o yargı henüz kırılmamış. Bu kör, sakat yerinde durmuyor, geliyor, deyip rencide ediyorlar." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

2.3.2.2. "Şefkat" ve "Yok Sayma" Kısacasında Engellilik

İnsanların engellilere yönelik tutumlarını iki uç davranış ile ama her ikisinde de engelliye olumsuz etkileyen boyutuyla Zeynep Hanım, şöyle ifade etmektedir: *"Hani bir çocukla karşılaştığınızda direk sesimizi inceltiriz ya öyle bir durum var aşırı iyi olma durumu var ya da tam tersi bak ben hiç önemsemiyorum bu durumu o imajı verebilmek için aşırı sert olma durumu var pek bir ortayı tutturamıyoruz milletçe."* Her iki halde de farklı duyarlılıklar gösterilse de bu davranışı gerçekleştiren kişinin verdiği güven ve içtenlik dikkate alınmaktadır. Daha iletişime başlarken 'seni farklı değerlendiriyorum' algısının oluşturulması iletişim için iyi bir başlangıç niteliğinde değildir. Bu nedenle engelliler için davranışın niteliğinden çok kişilerin sunduğu samimiyet daha önemli olmaktadır.

Katılımcıların çoğu, insanların engellilerle ilgili bilinç sahibi olmadığını dile getirmektedir. Kimi zaman bu bilinçsizlik, bazı alanlarda sıkıntı ve duyarsızlıklara da neden olmaktadır. Bu gibi sorunların aslında diğer bütün sorunların kaynağında bulunduğunu dile getiren katılımcı sayısı da oldukça yüksektir.

"Bingöl halkı aslında şefkatlidir. Ama engellilere karşı bilinçsizdirler." (Arife, 41, Gör. Eng.).

"... Ya tam acıyorlar ya tam dışlıyorlar ya da normal davranmak için kendini çok zorluyorlar. Çünkü nasıl davranacağını bilmiyorlar." (Meryem, 33, Ort. Eng).

"Engelli yoktur, zihin engellileri vardır bana göre. Engeller aşılır ama adamın zihninde bir engel varsa, bakışında bir engel varsa aşılmaz." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

Engelliler topluma girdiklerinde birçok olumsuz tutum ve davranış ile karşılaşmaktadırlar. Bunların başında dalga geçme, alay etme, küçümseme gibi davranışlar yer almaktadır. Engelli olmayan insanların çok da farkında olmadıkları bu davranışlar engelliler açısından özel bir süzgeçten geçirilerek değerlendirilmektedir. İnsanlarla konuşmalarda, bakışlarda, jest ve mimiklerde gizli olarak bulunan bu tutumlar onlar tarafından net bir şekilde algılanmaktadır. Neredeyse tüm katılımcılar bu değerlendirme üstünde ittifak etmektedir.

"... çocukluğumda dalga geçme çok oldu." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"... topluma girdiğimde bazı insanlar gülüyor." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"...bir engelli yolda yürürken 'Bunun kolu yok, bunun bacağı yok, bunun gözü yok' diyor, gülüyorlar." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

"Çoğu ek isim takıyor, insanı rencide ediyor." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Bizimle alay ediyorlar." (Mehmet, 23, İşit. Eng.).

İnsanların engellilerle etkileşim içinde olmaları iki farklı davranışın ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bünyamin Bey, insanların engellileri salt dışlamak anlamında alaya almadıklarını, kimi zaman gerçekten engellilere ilişkin sevgi ve sempatinin de insanları engellilerle şakalaşmalara sürüklediğini belirtmektedir. Bir ikilem olarak değerlendirilebilecek bu durumun bir istismara neden olmadığı müddetçe kabul edilebilir olduğunu belirten katılımcı, ancak çoğunlukla engellinin aleyhine bir durum doğurduğunu şu ifadelerle vurgulamaktadır: "Genelde engellileri seviyorlar. Mesafe koymazlar ama dalga geçenler oluyor. Engelli insanları hem seviyor hem kullanıyorlar. Mesela mutlu olmak için düşürüp şakalar yapıyor ya. Eğlence olarak kullanıyor."

Katılımcıların tamamı engellilere ilişkin tutumlardan olan acıma, acıyarak bakma gibi tutumlara karşı çıkmaktadırlar. Acıma hissinin, düşünüldüğü gibi engellilere dönük

olumlu bir duygu olmadığı; aksine yaralayıcı, güçten yoksun, yardıma ve gözetilmeye sürekli muhtaç olmayı ihtiva ettiği için insanların benzer davranışları sergilemekten uzak durmaları gerektiği söylenmektedir. Tüm katılımcılar engellilerin kendilerine acınmasını reddettiklerinin altını önemle çizmektedir.

"Onlar acınacak değil ancak korunacak bireylerdir." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Toplumdan anlayış bekliyoruz. ... engelli kendini küçümsenmiş aciz hissediyor." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Toplumumuzda engellilere acıyarak bakma çok." (Halil, 37, İşit. Eng.).

" ... acıma içeren tuhaf tuhaf bakmalar. Genelde kadınlar ayrımcılığı engellilere koyuyor. Nedenini bilmiyorum. Kendini beğenmişlik midir, kibir midir, engelliye değişik bir yaratık olarak mı görüyorlar, bilmiyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Çünkü şehirde daha çok karşılaşıyor, acıyorlar, küçümsüyorlar. Bu yüzden daha zor." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

Engellilerin hassas bir yapıda olduğunun altını çizen Yusuf Bey; acıma, şefkat ve dışlanma arasında bağ kurarak acımanın engelliler nezdinde neye karşılık geldiğini şöyle dile getirmektedir: *"Niye acımayalım onlara? Sizin acıma hissiniz, onlar açısından baktığınız zaman dışlanma hissi olarak görünür. Aslında acıma tabiri bir hasara yol açıyor. Acımak değil de biz onlara şefkat etsek daha güzel olur ve kabullenmemiz açısından daha iyi olur ."* Yine Meryem Hanım, ilgili konuda merhamet etme, toplumdan uzaklaştırma, anlamaya çalışma ve empati ile değerlendirmeleri normalleştireceğini şu ifadelerle vurgulamaktadır: *"Engellilere acıyarak bakmamalılar, çünkü acıma duygusu engelliye itiyor. Dışlamadır bu. Merhamet duygusuyla yaklaştığın zaman anlamaya çalışıyorsun, empati kurabiliyorsun duygusal olarak. Ama acıdığın zaman sadece onu itiyorsun. Birçok şeyden mahrum edebiliyorsun. Muhtaç konumuna düşürüyorsun. Aslında engelli bir insan normal bir insan gibi birçok duyguyla var edilmiş. Onlarda çok yüksek duygular var hatta birçok güzel duygusu gelişiyor normal insana göre."*

Görme engelli katılımcılardan ikisinin önemle altını çizdikleri, bazı insanların engellilerin yaşamlarına dahi saygı duymamaları, adeta onları toplumsal yaşamdan

yoksun bireyler olarak görmeleri, önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır. "... görmüyorsan yaşamıyorsun." (Mustafa Bey), insanların engellilere yaşama hakkını dahi reva görmediklerini gösteren önemli bir vurgudur. Görme engellinin hayatı birkaç insan ve bir evden ibarettir. Hayalden, ifadeden, yaşamaktan alıkonulmaktadırlar. Kimi zaman bunda ailelerin de payı bulunmaktadır. Çünkü aileler özellikle görme engelli bireylere bağımsız hareket etme konusunda destek vermemektedirler. *"Mademki görmüyorsun neden çıkıyorsun? Evinde otursana!"* Esmâ Hanım'ın bu ifadeleri de belirlemeleri destekleme açısından önemlidir. Yaşamın yakıştırılmadığı bir birey olarak algılanmanın insanda doğuracağı etkileri tahmin etmek çok da zor olmasa gerek. Okul, iş, eş, çocuk onları için uzak bir hayali tarif etmektedir. Söz konusu alıntılar Engellilerin nelerle mücadele etmekte olduğunu daha da belirgin bir hale getirmektedir.

Engellilere yönelik tutumun gerisinde gizil de olsa kimi zaman engellinin sahip olduğu ekonomik olanaklar da belirleyici olabilmektedir. Veysel Bey, engellilere ilişkin bakışın temelinde engellinin sahip olduğu gelir düzeyi ve ekonomik durumun önemli bir belirleyici unsur olduğunu vurgulamaktadır. Acıma ve küçümseme davranışlarının temelinde zikredilen değişkenlerin bulunduğu şu ifadelerle dikkat çekmektedir: *"İnsanların engellilere yönelik davranışları bir nevi küçümseme acıma içermekte. Belirli bir konumu elde ettikten sonra maddi imkânı yeterli olan engelliler yavaş yavaş değer kazanmakta. Kendimi örnek verecek olursam, daha önce düşük bir gelirim vardı. Memur olduktan sonra bana karşı tutum ve davranışlar değişmeye başladı. Bunu yakınlarımdan, akrabalımdan bile gördüm. Kendi kendime o zaman neydin şimdi ne oldun, diye sormaya başladım. Hâlbuki değişen hiçbir şey yoktu."*

Engellilere acımanın farklı olumsuz bir boyutuna dikkati çeken, görme engeline rağmen çalışma hayatından kopmayan ve kazandığı ücret ile ailesini geçindirdiğini belirten Turan Bey, kendilerine acıma duygusuyla yaklaşıldığı sürece, engellilerin üretken, katılımcı ve girişimci bir ruhtan uzaklaştırılacağını böylece bağımlılıkların artacağını şu ifadelerle savunmaktadır: *"Bana acımasınlar, siz bana acırsanız ben hazır lokmalara alışırım. Bana acırsanız, beni tüketici konumuna sokarsınız, tüketici ortamına girmiş olurum. Bana acıyacağınıza kolumdan tutup beni üretken bir birey haline getirin."*

2.3.2.3. Atfedilmiş Toplumsal Bir Statü Olarak Dilencilik

Tarihsel bir boyutu olmakla beraber, hala güncelliğini koruyan bir konu olarak dilencilik ile engellilik ilişkisinin, kimi zaman zorlanmış olmakla kimi zaman da çalışamama gibi bazı zorunluluklardan kaynaklandığı kabul edilmektedir. Toplumsal yaşamda gittikçe azalan bu ilişki devletin engellilere sağladığı maddi olanaklardan da kaynaklanmaktadır. Dilendiği tespit edilen kişilerin devletten aldıkları maaş kesilebilmektedir. Ayrıca engellilik alanında etkin derneklerin varlığı da engellilerin bu konuda aileleri ya da başkaları tarafından sömürülmelerine engel olmaktadır.

Engellilerin toplumsal alanda görünürlükleri hususuna dikkatleri çekmeye çalışan Erdal Bey, toplumsal alanda olmayışlarının nedenlerini; evlerine hapsolmalarına, özellikle düzenli bir gelirden yoksun olmaktan kaynaklı olarak kimi zaman cami ve taziyelere yardım için sürüklenmelerine bağlamaktadır. Özellikle toplumsal sorumluluğun altını çizerek özet bir halde şöyle vurgulamaktadır: "... *neredeler dersiniz ya evdeler ya cami köşelerindeler ya da taziye taziye geziyorlar.*". Engellilerin dilenci olarak değerlendirilmesi, yaftalanmasının gerisinde, engelini bir istismar aracı olarak kullanan kötü niyetli engellinin bulunduğunu, bu algının çeşitli araçlarla medya vasıtasıyla sunulmasının da pekiştirici bir etken olduğunu belirten ve dilenciliği şu an insanların duygularıyla oynayan kötü niyetli insanların yaptığını vurgulayan katılımcı, ilgili konudaki görüşlerine şu sözlerle devam etmektedir: "*İstanbul'dayım. Bir yerden bir yere gitmeye çalışıyorum, bulunduğum yerde o saate belediye arabası geçmiyor, kartım var ama param yok. ... En son bir pastane vardı durağın önünde, gittim. Selam verdim. "Ağabey ben falan yere gideceğim, hiç param yok, 50 kuruş verir misiniz?" dedim, hayatta unutmam, 'Biz kime verelim kime vermeyelim?' dedi. Oysa ben sadaka istememiştim, yolda kalmışım. ...*"

Toplum, engellilik ile dilencilik arasında bir ilişki olduğunu çeşitli deneyimlerle dile getirirse de katılımcıları tümü ilgili konuda büyük sancılar çektiklerini ifade etmektedir. Bu kalıp yargının kültürel olmaktan ziyade geçmiş yaşantı merkezli olduğunu vurgulayan katılımcılar, bu algıyı yıkmamanın oldukça güç ve zaman alacağı kanaatindedirler. Bu algının, engellilerin istihdam edilmesinin artmasıyla ve yürürlükte olan kanunların devamıyla gittikçe azalacağını altını çizmektedirler. Adem Bey, birçok engellinin yaşadığı benzer bir olayı şöyle dile getirmektedir. " ... *Bir eczaneye gittim.*

Eczaneyi devredilmişti. Eczaneye girdim, çıkardı bana para uzattı. 'Ben dilenci değilim. Buradan alışveriş yapıyordum. Herhalde senin gibi birine devretmiş. Bu yaptığın şey çok ayıp.' dedim."

Toplumda dilencilige ilişkin tutumlara bakıldığında engelliler ile dilencilik arasında artık güçlü olmasa da bir bağ olduğu kabul edilmektedir. Bu yaftalama engellilerin kendi başlarına bir işe girişmelerinde engelleyici nitelik taşımaktadır. Özellikle kamuya açık alanlarda herhangi bir serbest iş yapma girişiminde bulunan engelli bireyler çeşitli davranışlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. İfade edilenleri kendi deneyimleri doğrultusunda Emrah Bey şöyle tarif etmektedir: *"... ilk zamanlar ayakkabı boyacılığı yapmaya başladığımda insanlar beni dilenci zannediyordu. bana ayakkabı boyatmadan para vermeye çalışıyorlardı. Ben de her defasında dilenci değilim ayakkabı boyalıyorum diye diye 5 yıl boyunca o duvarı kırmaya çalıştım."* Ancak her şeye rağmen bir mücadele sürdürür gibi toplumda yerleşik bir tutumu kırmaya çalışan Emrah Bey, topluma ilişkin şu belirlemelerde de bulunmaktadır: *"Toplumda herhalde engelliler çalışamaz üretmez, dilenirler algısı vardı. Şöyle bir şey de var rahata kaçan engelli arkadaşlarımızda var üretebilecekleri noktada dilenen, dilenmeyi seçen. insanları suçlamıyorum bir nebze olsa bunun suçlusu benim gibi olan engellilerdir. Toplumun suçu genelleme yapmaları. Yani bütün engelliler bire bir dilencidir gibi basit bir algıya inanıyorlar oysaki öyle değil."* Bazı insanların sahip olduğu benzer tutumların oluşmasında, engelli bireylerin geçmişte yaptıklarının da neden olduğu kabul edilmektedir. Yine de hala toplumun engellilerin üretken olamayacağı, çalışamayacağı, iş hayatına ayak uyduramayacağı konusunda ön yargılarının mevcut olduğu da bir gerçektir. *"Keşke, toplum onları kendi içine alsaydı, kabullense çalışma hevesi olanları bilse, onlara yol açsa, destek olsa bu algı muhakkak kırılacaktır."* Engellilerin kimi insanlar tarafından dilenci olarak damgalanması önemli bir uzaklaşmaya da neden olmaktadır. Engelliler bu tutum ve tavırlardan dolayı insanlardan uzaklaşmakta ve toplumun içine çıkmaya çekinmektedirler: *"... beni dilenci yerine koyduklarında her gün biraz daha sevgim azalıyordu insanlara, çünkü benim çalışabileceğimi kabullenmiyorlardı."*

Cami önlerinin dilenme mekânı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu durum birçok engelliye camiden uzaklaştırmaktadır. Engellinin camiye gelişini yardım toplama ile örtüştürmek, geçmişten gelen bir yaşantı olsa gerek. Engellilerin camiye gitmeme

konusunda cemaatin engelli insanları dilenci olarak görmelerinin de önemli etkisi bulunmaktadır. *"Bir keresinde gitmiştim, adamın biri bozuk para atmıştı önüme ben dua ederken. O an gözlerimde kapalıydı. ... çevremdeki insanların bana o gözle bakmalarını istemiyorum."* (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"... cami çıkışında birini bekliyorsun. Adamın biri seni para topluyorsun sanıyor eline bir lira koyuyor bir adama bir de paraya bakıyorsun bir şey de söyleyemiyorsun. Artık toplum olarak kendimizi yetiştirmemiz lazım." ifadeleriyle vurgulayan Adem Bey, mevcut algının giderilmesinde okuldaki öğretmenlere, imamlara, müftülüğe, valiliğe, eğitim ve destek hizmetinin tüm kurum ve kuruluşlarına, programlara önemli görevler düştüğünün altını önemle çizmektedir.

Ailelerin kimi zaman engellileri camiye götürmek istemediklerini dile getirmektedir. Bu durumu sorgulamaya kalkıştığında babasının kendisine verdiği cevabın tatmin edici olduğunu belirten Cüneyt Bey, bu diyalogunu şöyle aktarmaktadır: *"... Geçen kurban bayramında biraz ısrarcı oldum, beni camiye götürün, diye ama olmadı. Babam karşı çıktı. "Baba," dedim. "Ben yıllardır camiye gitmiyorum, o atmosferi yaşamak istiyorum." Özellikle bayram namazlarında insanlar bayramlaşır ya, cami içinde o duygu ruhuma dokunuyor, onu yaşamak istiyorum, dedim. Hayır, dedi. İlk önce bozuldum. Sürekli, namaz kılın, diyen birinin böyle demesi zoruma gitmişti. Sebebini sordum, 'insanların sana dilenci gözüyle bakmalarını istemiyorum, sanki ihtiyacın varmış gibi, hani olur ya, ihtiyacı olanlar caminin önüne gider, seni öyle görseler ben çok üzülürüm, sen de üzülürsün.' dedi."* Bundan dolayı engellilik ile dilencilik arasındaki bağıntı hala devam etse de engellilerin kendi hak ve sorumluluklarının bilincine varmasıyla oldukça düşeceği de katılımcılar tarafından ileri sürülmektedir. Meryem Hanım, yukarıda aktarılan düşünceleri, engellilerin toplumdan uzaklaştırılmasına neden olan tüm etkenleri dikkate alarak şu vurguyu yapmaktadır: *"... en son beyinlerden ve kalplerden kovulmak istemem. Çünkü oraya yerleştiğiniz zaman her yerdesiniz zaten. Yoksa mekândan kovulmuşsun ne olacak? Dışlanmadığınız zaman zaten her yerdesiniz"*

"15-16 yaşlarındayken sosyal hayata katılmaya başladım. Ondan öncesinde hep evdeydim dışarı çıkmak gibi bir lüksüm yoktu, çünkü tekerlekli sandalyem yoktu." sözleriyle Emrah Bey, oyun vasıtasıyla hayata katılımı sağlamak için bir çocuk olarak

araç desteğinden yoksun olduğunu, ancak ergenlik dönemine denk gelen bir zamanda tekerlekli sandalye ile sosyal hayata katılma için bir şans bulduğunu dile getirmektedir. Doğuştan yürüme yeteneğinden yoksun olan Emrah Bey, önemli bir bağımlılığa dikkat çekmektedir. Bir sandalyenin engellinin hayatına nasıl etki edebileceğini dile getirirken aslında toplumun ve ailenin duyarsızlığına da eleştiride bulunmaktadır. Günümüzde temel bir gereksinim olan tekerlekli sandalye, ekonomik olarak ciddi bir değer taşımadığından edinilebilirdir. Hâlbuki vaktiyle sandalyeye erişemeyen çocukların yaşadıkları sıkıntıları örneklemesi açısından özel bir anlam taşımaktadır. Tekerlekli sandalyenin kendisi için ne anlam ve önem taşıdığını Emrah Bey şöyle dile getirmektedir: *"Tekerlekli sandalye, benim için daha iyi bir yaşam anlamına geliyordu. Çünkü ben değnekle yürüdüğüm zaman zorlanıyordum sürekli düşüyordum. İnsanlar sürekli düşecekmişim gibi peşimden geliyormuş gibi geliyordu."*

Dikkat çekilen önemli bir husus da engelli ebeveynlerin yaşadıkları sorunlardır. Mustafa Bey: *"Çocuğumun elinden tutup parka götüremiyorum."* ifadesiyle, engellilere ilişkin olumsuz değerlendirmenin farklı bir boyutunu vurgulamaktadır. Engelli ebeveynlerin kendi çocuklarıyla diledikleri şekilde topluma çıkamadıklarının altını çizmektedir. Çocuklarının kendilerine ilişkin değerlendirmelerle yüzleşmelerinde hem kendileri hem de çocukları için yıkıcı birtakım sonuçlar doğurduğunu belirterek, engellilik halinin oldukça yaygın bir etki oluşturarak ailenin neredeyse tüm üyelerini etkilediğini gözler önüne sermektedir. Örnekte görüldüğü gibi engelli kişiler çocuklarıyla parka dahi gitmekte cesaret gösterememektedirler. Çocukları açısından bakıldığında, etkilenme düzeyi dikkate alındığında sorun önem arz etmektedir.

Engellilerin yaşadıkları yerlerdeki iklim koşulları da onların toplumsallığını etkilemektedir. Kötü iklim koşulları engellileri daha da evlere hapsedmektedir. Metin Bey eve hapsolmanın getirdiği sıkıntıyı atmanın en önemli unsurunun topluma katılım olduğunu belirtmektedir. Kendisi de tekerlekli sandalyesiyle çarşıya çıkma fırsatını, sağlık ve iklim koşulları uygun oldukça değerlendirdiğini şöyle dile getirmektedir. *"... Sürekli çarşıdayım. Kapalı alan benim ruhumu daraltıyor, sıkıyor beni. Dışarıdayken sıkıntını atıyorsun. Çarşı benim için huzur, ferahlık demek. İnsanlarla oturup konuşurum. Yazın hava sıcak. Engelli rahat bir şekilde gidip gelebiliyor. Ama kışın imkân olsa bile gider küçük bir yere sığınır. Çıkıp da gezemez. Yaz ayı rahattır kışa göre. Kışları çok zor geçer, sıkıntılıdır bizim için. Hep evdeyiz. İster istemez*

hastalanırsınız...". Ortopedik engellilerin daha yoğun olarak etkilendikleri iklim koşulları, engellilerin yaşama dâhil olmalarını önemli ölçüde zorlamaktadır. Karlı ve buzlu koşullarda, yollarda yürüyebilme imkânsız hale gelmektedir.

2.3.3. Engellilerin Evliliğine Dair Ayrımcı ve Etiketleyici Tutumlar

Katılımcıların tümü, evliliğin engellilerin yaşamında çok mühim olduğunu vurgulamaktadır. Aile kurmanın engelli için hayata bağlanma ve onu sürdürebilme hususunda vazgeçilmez olduğunu belirtmektedir. Ancak toplumsal alanda ilgili konuda çok zorluk yaşadıklarının da altını önemle çizmektedirler. Gerek bireylerin gerekse de tüm toplumun engellilerin evlenmesi hususunda çeşitli olumsuz tutumlara sahip olduğu vurgusu yapılmaktadır. Bazı katılımcılarımız konuya şu ifadelerle açıklık kazandırmaktadırlar:

" Kendisi zaten engelli, daha kendisine bakamıyor, aileyi nasıl geçindirecek?" diye söylemler çok fazla." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"... evlilik konusunda engellileri ikinci el olarak görüyorlar, toplumun gördüğü bu maalesef." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Toplum onların evlenme hakkının olmadığını düşünüyor." (Kibar, 26, Gör. Eng.).

"Toplumda engelliler de sıcak bir yuva kurmak istiyor ama engellilere kız vermek istemiyor insanlar" (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"... engelli insanlar hayata 3-0 yenik başlar. Eğitim hayatında 1-0, sosyal hayatta 2-0, evlilik hayatında 3-0 olur." (Emrah, 30, Ort. Eng.).

Evlilik, engellilerin en çok istedikleri şey ve de en çok korktukları sorunların başında gelmektedir. Yeni bir başlangıç, eş bulma, çocuk büyütme gibi konular büyük sorumluluk da getirmektedir. Kaldı ki hayatta kendine destek sunan başkalarının varlığından yoksun olma engelliler için daha da zor olmaktadır. Zira aile hayatı maddi manevi sıkıntılar doğurma ihtimaline sahiptir. Engelli bireylerin eş tercihleri arasında engelli olmayan bireyler ön plandadır. Özellikle erkek engelli katılımcılar, engelli olmayan bir eşin hayatı hem kendileri hem de doğacak çocuklar için daha kolaylaştırıcı olacağı kanaatini paylaşmaktadırlar. Yusuf Bey'in; *"Yani engelliler de bir engelli eşi çok kolay tercih etmiyorlar. Tabii, onlar da yani, yükün üstüne yük olmaz, diyorlar."* ifadesi

birçok engelli katılımcının paylaştığı bir husustur. Bu istekler engellilerin evliliklerini zorlaştırmaktadır. Engellilik halini bir zorluk ve yük olarak tarif eden katılımcılar, iki engelli bireyin evliliklerinin çok zor olacağı kanaatindeler. Bir istisna olarak şu dile getirilebilir: İşitme engelli katılımcılar işitme engelli bir kişiyle evlenmeyi daha çok arzulamaktadırlar. Kendileriyle rahatlıkla anlaşabilmesi ön plana alınmaktadır. Ekonomik açıdan varlıklı olan engellilerin daha rahat evlendiklerinin altı çizilerek evlilikte ekonomik durumun önemli olduğunu belirtmektedirler. Açık olan bir durum var ki engelliler çok zor evlenmektedirler. Bu durum birçok araştırmada da belirgin olarak ortaya çıkan bir sonuçtur.

Katılımcılar, engellilerin eş seçme konusunda farklı gerekçeler sunmaktadırlar. Engellinin kendine özgü bir bakım ve yaşam koşullarına sahip oluşundan dolayı engeli olmayan bir eş tercihi bunlardan biridir. Bunun yanı sıra, her iki eşin de engelli oluşunun yaşamı sürdürmede birçok probleme neden olduğu da belirtilmektedir. Yine aile kurmada eşlerin birbirlerine duyacağı muhabbet ve uyumun önemli olduğu da vurgulanmaktadır.

"Ben engelli olduğum için karşımdakinin engelsiz olmasını isterim. Evet, en azından bize rahat bakabilir. Merhametli ve şefkatli de olsun." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Genelde engelli olanlar engelli olanlarla evleniyor. Mesela sen duymuyorsun evlendiğin kişide duymuyor bu çok büyük bir problem. Engellilerden ikisi de kör olsa nasıl yemek yapacaklar." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Engelli ya da değil, bana hitap eden biriyle evlenmek isterim. Hitap derken uyuşma, sıcaklık hissetme anlamında. Onu hissedersen evlenmek isterim" (Çetin, 22, Ort. Eng.).

Hem ailelerin hem de toplumun, engellilerin evliliği hususunda birçok olumsuz tutuma sahip olduğunu Erdal Bey dile getirmektedir. Bununla beraber evlilik söz konusu olduğunda ise engelliye seçilecek eş adayının ya engelli ya yoksul ya da toplumdan uzaklaştırılmış biri olduğunun altını şu ifadelerle çizmektedir: *"Toplumda, engelli denince 'Niye evlenip başını belaya sokacak, çocuk olacak, kim bakacak?' geliyor akla. ... Bir yaşam şansı tanınmıyor. Engelli aile içerisinde sürekli birilerinin*

kafasında bir yerdedir. Evlilik çağına geldiği zaman hadi buna bir kız bulalım ya dul olacak ya sakat topal olacak ya da itilmiş kakılmış olacak, fakirin çocuğu olacak. Anlayacağınız engelliler sürekli dışlanıyor." Erdal Bey, ailelerin sahip olduğu bir kaygının altını çizmektedir. Ebeveynler engelli çocukları için bir kapı aralamak istemektedirler. Evlilik bu şanslardan biri olarak kabul edilmektedir. Ancak tercih edilecek eş adayları Erdal Bey'in belirttiği gibi dezavantajlı bir gruptan seçilmesi muhtemel olacaktır. Elbette bu durum, engellinin ekonomik ve eğitim düzeyine uygun bir nitelik kazanacaktır. Söz konusu vurgu daha çok dezavantajlı bir konumda olan engelli bireyler ve aileleri için ileri sürülmektedir.

Engellilerin evlenmesindeki en önemli unsurların başında ekonomik durumun olduğunu belirten Ali Bey, engellilerin düzenli ve yeterli bir gelirlerinin olmadığı ve bu nedenle evlenme konusunda güçlükler yaşadıklarını vurgulamaktadır. Belirtilen hususta devletin sorumluluk sahibi olduğunu ve bu noktada engellilere yardımcı olunması gerektiğini şöyle dile getirmektedir: *"... Sorumluluk devlete düşüyor. Engelli evlenmek istiyor ama maddi açıdan yeterli durumu yok. Destek olunması lazım, kira yardımı olabilir veya maaşı yükseltilmeli."*

Engellilerin evliliklerinde engellinin cinsiyetinin önemli olduğu vurgulanmaktadır. Arife Hanım, evlilik konusunda mevcut olan bir duruma dikkat çekmektedir. Toplumsal yaşamda erkeklerin engelli bayanlara nazaran daha rahat evlenebildiğinin altını şu sözlerle çizmektedir: *"Erkekler bize göre daha rahatlar. Engelli bir bayan, görebilen bir erkekle evlenemiyor. Ama gözü görmeyen bir erkek sağlam bir bayanla evlenebiliyor"* Benzer nedenlerle, Esmâ Hanım da engelinin fark edilmesinin ardından evliliğe ilişkin düşüncelerin oldukça zayıfladığını şu sözlerle belirtmektedir: *"Bunu hiç düşünmedim aslında. Kendim gözümü öğrendiğim zaman evlilik gibi bir şey hiç aklımdan geçmedi. Hala geçmiyor."* Engelli kadınların bir yuva kurma şansı erkeklere nazaran daha düşüktür. Bilhassa görme yeteneğini tamamıyla yitirmiş bir kadın için oldukça zordur.

Aile kurma ve evlilik konusunda ailelerin kızlarını engelli biriyle evlendirmek istememelerini anlayışla kabul edilebileceğini belirten Adem Bey, ailelerin tedirginliklerinde haklı bir yan bulmaktadır. Ebeveynlerin çocuklarının rahat ve huzurlu bir aile kurmalarını istemelerinden kaynaklı olarak engelli insanların eş bulmada

zorlandıklarını şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Ben aslında bazen de hak vermiyor değilim. Çünkü adamın kızı var. İstemez yani bir engelli ile evlensin. Belki ben olsam ben de karşı çıkarım. O anki psikolojiyi bilmem ki. Hiçbir anne baba çocuğunun kötülüğünü istemez. Ama bunun nasıl aşılabileceğini konusunda inanın, hiçbir fikrim yok. Çok büyük bir problemdir. Ve özellikle dindar kesim yapıyor bunu, herkes engelli adaydır."* Bu ifadeler engellilerin evliliklerinin zorluğunu anlatmada sıkça kullanılmaktadır. Olaya anne, babalar gözüyle bakıldığında benzer sonuçlar doğacaktır. Her anne baba evladının daha iyi bir ortam ve hayata kavuşmasını istemektedir. Engelli biriyle evlendirme onlar için çok zor bir karar olacaktır. Mustafa Bey'in *" Babaların şefkati mesela, 'Ben kızımı bir köre nasıl veririm?' diyor."* ifadeleri de bunun kabulüyle ilgili olarak düşünülebilir.

Evliliklerde aile içi uyum ve eşlerin birbirlerini kabul etmeleri evliliği kolaylaştırıcı en önemli husustur. Veysel Bey, evlilik hayatında yaşadığı bazı sorunları dile getirerek engellilerin eşleri tarafından kabul edilmesinin önemli olduğunu vurgulanmaktadır. Birçok ailede benzer sorunların olduğunu, bunların ancak maddi ve manevi destekle atlatılabileceğini belirterek engellilerin aile konusunda da destek ihtiyacı olduğunu belirtmektedir: *"Yeni nakil olmuşum. Görme oranımda fena değildi o aralar evlilik oldu. Sonra belirli bir zaman sonra kornea nakli reddetti. Durum böyle olunca o eksikliği görerek psikolojik rahatsızlık geçirdim. Eşıme karşı sen mecbur değilsin benim durumum böyle dedim. Evlilik ilk yıllar sıkıntılı geçti hem ekonomik olarak hem de birini fazla tanımama bir nevi görme engellilik durumumu eşim tarafından acıma olarak algıladım hiç kabullenemedim tavrımı net ortaya koydum."* Turan Bey, benzer bir şekilde aile yaşamında bağımsız hayat sürme deneyimiyle beraber ailesine ve özellikle eşine yük olmamanın verdiği iç huzuru da şöyle vurgulamaktadır: *"En azından eşime karşı bir engelli olduğumu ama kendisine yük olmadığımı mesela evin içinde dolaşmam, dışarıya çıkmam rahat gidip gelmem gözüünün arkada kalmaması ve buna benzer olaylardan dolayı çok şükür ki evliliğimiz sürdü. Gören eşlere nispeten tek bir eksikliğimiz bazı sosyal aktiviteler faaliyetler olabiliyor."*

Evlilikte eşlerin sahip oldukları davranışlar evliliği güçlendirme özelliğine sahiptir. İbrahim Bey, eşlerden birinin engelli olması durumunda evliliğin hassas bir noktada olabileceğini dile getirmektedir. Ancak engelli olmayan eşin takınacağı tavrın evliliğin seyrini ve kuvvetini belirleyeceğinin altını çizmektedir: *"Dört dörtlük dindar*

bir eş isterim. Engelli olabilir, engelli olmayan biri ise karşıdakine engelli olduğunu hissettirmedeği sürece sıkıntı olmaz." İhsan Bey ise, evlenmek istediği eşte bulunması gereken özellikleri şöyle dile getirmektedir: *"İyi olsun, dürüst olsun, isterse dünyanın fakiri olsun evlenirim yeter ki huyu düzgün olsun. Aile ortamına uyum sağlasın."*

İşitme engelli katılımcılardan Büşra Hanım ve Bilal Bey, kendi engel grubundaki bireylerin evliliğinin daha problemli olduğunu belirtmektedirler. Çünkü işitme engelliler yaygın olarak birbirleriyle evlenmektedir. Bunun hem avantajlı hem de dezavantajlı olduğunu vurgulamaktadırlar:

"... Annem işitme engelli biriyle evlenmemi istemiyordu. Biraz sıkıntı yaşadım, kaçtım, evlendim. Küs değil ama samimi de değil." (Büşra, 22, İşit. Eng).

"Evlenmek istiyorum ama anlaşmak zor." (Ömer, 26, İşit. Eng.)

"İşitme engelli biriyle evlenmek isterim. Kader evlenmek istiyorum." (Mehmet, 23, İşit. Eng.)

"Genelde işitme engelliler, işitme engellilerle evleniyor." (Bilal, 29, İşit. Eng.).

Engellilerin aile kurmasında çocukları dikkate alarak yaptığı değerlendirmede Bünyamin Bey, engelli ve engelli olmayan iki kişinin çocuklarının edineceği yetenek ve duyarlılığa yönelik şunları ifade etmektedir: *"Mesela annenin davranışı farklı, babanın farklı, çocuk o yönde etkileniyor. O çocuk, annesi sağlam babası engelli olduğu için hem normal insanları hem engelli insanları anlamış oluyor. O çocuk, bütün dünyadaki insanları anlamış oluyor. Engellilerden haberi olmayan bir çocuk engelli gördüğünde çok şaşıyor bunlar niye elle konuşuyor dili yok mu, diye soruyor. Ama diğeri tecrübe edinmiş oluyor yaşadıkları karşısında."* (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

Yusuf Bey, toplumsal kalıp yargıların, engellilerle evlenme konusunda insanları çok olumsuz etkilediğini dile getirmektedir. Engellilere atfedilen kimi olumsuz niteliklerin evlenme isteği olan kişileri dahi yanlış yönlendirdiğinin altını şu ifadelerle çizmektedir: *"Maalesef toplum bu konuda geride kalmış durumda, ben kendim yaşadım, akrabam olmasına rağmen görme engelime bahane edip evlenmeme karışan eşimin ailesi vardı, işte gözleri zayıf, görmüyor, sana yük olur kendi işini kendi göremez, ileride rahat edemesin, deyip onu benden koparmak isteyenler vardı. Ama onun manevi*

yaşantısından dolayı, bunları geçici olduğunu bildiğinden dolayı bir sahip olma hissiyatı vardı ve bu sayede eşimle evlendim. Öyle olmasaydı benim bir evladım olmazdı, bu tatlı meyveden faydalanmazdık kendisi de zaten eğitim olarak bir medrese hocası olduğu için Allah Teala'nın bize verdiği mükafattan haberi vardı, o da sebeplenmek istemiş."

Katılımcılar, evlilik ve aile kurmada çok zorluk yaşadıklarının altını çizmektedirler. Hâlbuki ailenin, evlenmenin kendileri için oldukça önemli olduğunu, bu sayede hayata daha istekli ve heyecanla dâhil olabileceklerini vurgulamaktadırlar. Ancak toplumsal kültür çerçevesinde insanların sahip oldukları tutum ve davranışlar, engellilerin evlenmesi ve aile kurmasında büyük sıkıntılar oluşturmaktadır. Engellilerin evlenememesi ile ilgili kimi kalıp değerlendirmenin altını çizmektedirler: *"Engellinin kendisi bir yük, yükün üstüne yük olmaz, engelli evlenip başını belaya sokacak, çocuk olacak kim bakacak, engelli kendine kendisine bakamıyor, aileyi nasıl geçindirecek."* Gibi ifadelerle engelliler aile kurmada zorlanmaktadırlar. Bu kalıp değerlendirmelere karşın Adem Bey'in şu ifadeleri toplumsal kalıp yargılarımızın yeniden ve hızlı bir şekilde gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. *"Düşünün yani ben hayatı seviyorum, ama bir çocuğum olsa hayatı daha fazla severim. Çünkü sevme nedenim bir ise iki oluyor. İki ise eşim olduğu için üç oluyor. Çünkü sizi hayata bağlar, yaşama sevinci verir. Daha çok mücadele edersiniz."*

Adem Bey, aile kurma ve evliliğe özellikle engellinin hayatına yapacağı katkılar açısından bakmaktadır. Bu noktada herkes gibi, engellilerin de evliliklerin sağlanması gerektiğini, bunun toplumsal bir sorumluluk olduğunu belirtmektedir. Aile, eş ve çocukların engellilerin yaşama tutunması ve engellilikle mücadele etme konusunda etkili olduğunun da şu sözlerle vurgulamaktadır: *"Kesinlikle, herkesin evlenmeye hakkı vardır. Şunu söylemek istiyorum; ben sağlam, yakışıklı birçok insandan daha iyi olduğumu iddia ediyorum, o insanı daha mutlu edeceğimi iddia ediyorum. Bir aile kurulsa, çocuk olsa bir yuvada, bir engellinin kendi yaşamını lezzetli kılma konusunda çok iyi olmaz mı? Tabii, bunlar o engelli insana bir destektir. Düşünün yani, ben hayatı seviyorum, ama bir çocuğum olsa hayatı daha fazla severim. Çünkü sevme nedenim bir ise iki oluyor. İki ise eşim olduğu için üç oluyor. Çünkü sizi hayata bağlar, yaşama sevinci verir. Daha çok mücadele edersiniz, daha faydalı da olursunuz. Evet, bize aile kurmada yardımcı olsunlar."* Engellilerin kendilerinin kabul edilmesinde ve toplumsal

hayata dâhil olmasında aile kurma ve çocuk sahibi olmanın önemi bu ifadelerde oldukça güçlü bir şekilde dile getirilmektedir. Her engelli yaşamak için nedenler bulmak ister. Adem Bey, kendi için önemli bir yaşam nedeni ve bağı olarak nitelediği aile kurma çabasının birçok zorluğu aşmada güç kaynağı olduğunu ileri sürmektedir. Engellilere verilecek en önemli desteklerden biri olarak eş bulma ve aile kurma olanaklarının oluşturulması sayılabilir.

Toplumsal Değerler Bağlamında Engelli Kadın

Toplumsal yaşama dahil olmanın önemli bir ayırıcı unsuru da engelli erkeği ve engelli kadını farklı değerlendirmektir. Katılımcılardan, özellikle kadın engelliler ilgili konuda yaşadıkları sıkıntıları kendi hayatlarında adeta ikinci bir engellilik hali olarak değerlendirmektedirler. Kadın olmak başlı başına birçok zorluğu içerirken engelli kadın olmanın neredeyse toplumsal anlamda eve hapsedilme anlamında yorumlandığının ve birçok değerlendirme ile adeta kendilerine dayatıldığının altını çizmektedirler. Belirtilen konuda engelli kadınların hayata dâhil olmalarında en önemli nedenlerden birinin, engelli kadının kendi namusunu, iffetini koruyacak yeterlilikte olmadığı görüşüdür. Görme engelli bir kadının tek başına kalabalık bir ortama gitmesine onay mümkün görülmemektedir. Çarpmalar, çarpışmalar vb. durumların bu algıyı pekiştirdiğinin altı çizilmektedir. Birkaç katılımcı ise çarşıya, pazara çıkmanın dahi kendileri için sorun teşkil ettiğini belirtmiştir. Kimi komşu ve akrabanın bu durumları dahi bir dedikodu unsuruna dönüştürdüklerinden şikâyet etmektedirler.

"Bir kadın engelli çıkıp gezsın namus olayından dolayı "Acaba bir kadın engelli kendi namusunu, üstünü başını, bedenini koruyabilecek mi? Ne kadar koruyabilir?" Kafamızda o soru işaretleri var." (Arife, 41, Gör. Eng).

"Kadın görme engelliler eve hapsoluyorlar. Onların hayatı çok daha zor gerçekten. Biz erkek olduğumuz halde bu kadar sıkıntı çekiyorsak... Allah yardım etsin diyorum." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Zor. Toplum dedikodu yaptığı için çıkmıyoruz. Mesela erkekler sabahtan akşama kadar gidebilir ama kadınlarda biraz zor. Bingöl küçük bir yer olduğu için aile de izin vermiyor, dedikodu da var. " (Büşra, 22, İşit. Eng).

Bazı kadın katılımcılara göre, toplumda resmi olmayan sosyal kontrol oldukça güçlüdür. Bu durum kendilerinin sosyal yaşama dahil olmalarında bir engel teşkil

etmektedir. Kadın katılımcılar, erkeklerin daha etkin oldukları bu toplumsal yaşamda, kadın engellilerin manevi bir baskı altında olduklarını dile getirmektedirler. Erkek engellilere toplum daha toleranslı davranmaktadır. Onlara, özellikle aileleri oldukça destek vermektedirler. İş talebinde bulunma, işe yerleşme, evlenme gibi konularda erkeklere daha çok hak sunulmaktadır. Her ne kadar engelli kadınların kendilerine olan güvenlerinin de yeterli olmadığını vurgulasalar da, bunun da kökeninde aile ve diğer ilişkilerin cesaret verici olmaktan uzak olduğunu ifade etmektedirler.

"Bingöl'de ben baston tutup yürümeye cesaret edemiyorum. Bu konuda halkımızın daha bilinçli daha duyarlı olmasını isterim." (Arife, 41, Gör. Eng).

" ... Erkekler daha girişimci gördüğüm kadarıyla. Bu da bizim toplumumuzda kadın erkek arasındaki farktan kaynaklanıyor. Yani bir bayan bizim toplumumuzda çok rahat hareket edemediği için. O yüzden bayanlarımız bu konuda biraz çekingenler." (Arife, 41, Gör. Eng).

"Bingöl'de erkekler guruna yedirip baston kullanmıyor, kadınları hiç düşünmüyorum, evden dahi dışarı çıkmıyorlar." (Esmâ, 28, Gör. Eng).

"Erkeğe baştan hep güven veriliyor. ... Sen yapabilirsin, sen edebilirsin zihni var." (Esmâ, 28, Gör. Eng).

Engellilerin evlenmelerine farklı bir pencereden bakan Nur Hanım, engellilerin evlenememesinin gerisinde, engellilerin kendilerine olan güven yersizliğinin de bulunduğunu şöyle ifade etmektedir: *"Kendi açımdan söyleyeyim, bence engellilerin korkusudur çünkü sorumluluk var. Ben bir kadın olarak, söyleyen çok oldu ama ben hep şöyle düşündüm: 'Yapamam, yapamayabilirim.' Tamam, şimdi her şeyimi kendim yapıyorum ama bunun farklı bir boyutu olur, insan korkuyor."*

2.3.4. Sosyal Dışlanmayı Üreten Bir İnşa Olarak Kamusal Yaşam ve Hizmetler (Yapısal, Ulaşılabilirlik ve Hizmetlere Erişim vb. Boyutlarıyla)

Kamu Politika

Bazı katılımcılar, kurumsal açıdan ve işleyiş açısından mevcut bazı sorunlara dikkat çekmektedir. Mustafa Bey, engellilere, onların hayatlarına özenle yaklaşılması gerektiğini ve bu anlamda sorumluluğun kurumsal ve bireysel olacağını şöyle dile getirmektedir: *"Bizim engellilere özenmemiz lazım. Onların duygusuna, sofrasına,*

onların çocuklarına, geleceğine, kurumlar olarak, birey olarak." Meryem Hanım, siyaset ve bürokrasi alanında gerçekleştirilen bazı davranışların engelliler tarafından hoş görülmediğini, kendilerine gösterilen davranışların içten olmadığını şöyle dile getirmektedir: *"Politikacılar, makamı neyse, kimse, artık. Mesela, yetkili biriyle görüşüyorsunuz, engelli diye seni protokol icabı karşılıyor, hassasiyet gösteriyor. Aslında göstermelik bir hassasiyet, bunu fark edebiliyorsun."* İhsan Bey ise, yaşadığı yer ile odaklı sıkıntısını dile getirirken kente kıyasla dezavantajlı durumunu şöyle dile getirmektedir: *"Gelip bize de yardımcı olsunlar. Sadece gelip ildeki engellilere değil, köydekilere de imkân sunsunlar. Köydekilere pek önem vermiyorlar."* Yine Erdal Bey, kurumların engellilere sundukları hizmetin kısıtlı oluşunu şu sözlerle vurgulamaktadır: *"Bir engelli kuruma geldiğinde, biz tüm engelli gruplarına hitap edemiyoruz, özellikle işitme engelli arkadaşlarımıza, yardımcı olamıyoruz çünkü onunla ilgili bir yardım kolu yok."*

Katılımcılar kurumsal anlamda dışlanmaya dair görüşler dile getirirken üstünde durdukları önemli bir husus da devlet ve toplumun beraber sorumlu oldukları ve sorunların giderilmesinde de yine ikisinin bir arada olmasının gerekliliğini vurgulamaktadırlar. Katılımcılardan bazılarının dikkat çektiği gibi, devlet politikaların geçmiş yıllarda yeterli ve gerekli olmadığıdır. Engellilerle yakından ilgilenilmesi, onlara özenle ve etkili bir şekilde yaklaşılmasının gerekliliği de şöyle dile getirmektedirler:

"Geçmiş dönemlerde devletin bakış açısı sakat." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Sadece devlet değil, herkes sorumlu. Engellilik hepimizin sorunu." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Devletin bir bakanlığı olacak, sadece engellilerin sorunlarıyla ilgilenecek." (Adem, 41, Ort. Eng.).

Devletin engellilerin sorunlarını çözmede en önemli aktör olduğu kabul edilmektedir. Ali Bey de, engellilerle ilgili etkin ve sürekli bir hizmetin ancak devlet tarafından gerçekleştirileceğini dile getirmektedir. Devletin sahip olduğu imkanlar düşünüldüğünde ilgili politikaların, kurum ve kuruluşları vasıtasıyla ancak uygulanabileceğini görüşünü şöyle vurgulamaktadır: *"... devletimizin engellilere olan hizmetlerinin kalitesinin artırılması gerektiğini düşünüyorum çünkü bir topluluğu, yani bir kesimi toplumun içerisinde belli bir konuma getirebilmenin tek yolu devletin*

politikalarıdır. 80 yıl boyunca görmezden gelinen bir kesim, insan sayılmayan bir kesim, yani tabii ki kolay kolay istenilen seviyeye gelemeyebilir."

Engellilerle ilgili kamusal yaklaşımın, politikaların uygulayıcısı niteliğinde olan birçok meslek erbabının yaptıkları ve yapmadıklarını göz önüne alarak şimdiye değin yapılanlar hakkında Meryem Hanım, şunları dile getirmektedirler: *"Biz imtihanı kötü veriyoruz, o zaman toplum olarak, bireyler olarak bu kâğıda geçer bir not vermiyorum. Politikacılar sınıfta kaldı, eğitimciler de. Çünkü büyük görev, büyük sorumluluk, eğitimcilere düşüyor. Mimar ve mühendisler zaten baştan kaybettiler- ki öyle yapılar var ki, sağlam insanlar çıkamıyor."* Ali Bey, engellilerle ilgili politikalar oluşturulurken dikkate alınması gereken bir konunun altını çizmektedir. Hak temelli bir tasnif yapılmasını isteyerek engellilerin gösterdiği çabanın değerinin iyi kavranılması gerektiğini şu sözlerle dile getirmektedir: *"... Bir engelli, engelli durumuna rağmen, o dezavantajına rağmen, yıllarca okula tekerlekli sandalye ile gidip geliyor. Yani, onların yıllar içinde ne çilelerle gelip gittiklerini, onu göz önünde bulundurmak lazım. Mesela ben şunu söylüyorum; Allah kimseye göstermesin, insanın yetim veya öksüz kalması çok zor bir şeydir ama ağır engelli sandalyeye mahkûm olan, iki gözü görmeyen, bir engellinin de en az bir öksüz, bir yetim kadar hakka sahip olması gerekir diye düşünüyorum. Belki daha çok... Adamın babası annesi yoktur ama sağlamdır, sağlıklıdır."*

Engellilere yönelik politikaların tasarlanması ve uygulanmasında nasıl bir sürecin izlenmesi gerektiğini, engelliler ile onlara hizmet sunan farklı kurumların, kişilerin ve diğer paydaşların etkileşim içinde olması gerektiğini Adem Bey, şu ifadelerle dile getirmektedirler: *"Bu sadece benim çabamla değil sizin desteğinizle olacak. Siz gelip beni dinleyeceksiniz, taleplerimi, sıkıntılarımı, beni nasıl mutlu edeceğinizi siz düşüneceksiniz. Ben sıkıntımı anlatınca siz çözüm arayacaksınız, bu birlikte olabilecek bir şey. ... Şu an burada, ikimiz olduğumuz için öğretmeni düşünecek, polisi düşünecek, işvereni düşünecek, hâkimi, savcısı, siyasetçisi, belediye başkanı, bakkalı, otobüs şoförü... Bunu herkes düşünecek. Hep beraber yapacağız."*

Sağlık

Katılımcıların çoğu, sağlık hizmetleri alanında çeşitli sorunlarla karşılaştıklarını dile getirmektedir. Çetin Bey, engelli bireylere daha hassas davranılması gerektiğini şöyle ifade etmektedir: *"Özenilmiyor, sıradan bir insanmış gibi davranılıyor. Karşıdaki engelliye biraz farklı yaklaşmak lazım diğer insanlara nazaran."* İhsan Bey, insanların engellilere yönelik duyarsızlığını şu sözlerle dile getirmektedir: *"Kapılarda yazıyor zaten öncelik engellilere yaşlılara verilmeli, diye. Söylesem de kulak asmıyorlar, ben de söylemiyorum"* Aynı konuda Erdal Bey ise şunları söylemektedir: *"Hastanedeydim, orada yazıyor yaşlılar engelliler önceliklidir, diye numarası gelmeden öncelik veriliyor. Kapiya doğru gittim 'Arkadaşlar, ben engelliyim girebilir miyim?' dedim. Adam, 'Biz de hastayız.' diyor."*

Engelli raporu alma konusundaki sorunları Adem Bey şu sözlerle ifade ediyor: *"Rapor almak, hastanedeki prosedür nedeniyle zor. Yani bir sürü doktor tarafından muayene ediliyorsunuz, fiziksel durumunuz da müsait olmadığı için çok zor."* Erdal Bey ise, aynı konuyu şu vurgularla dile getirmektedir: *"Çok duyarlı olan doktorlar da gördüm. Raporla ilgili bir sıkıntım vardı, iki doktor farklı düşününce ister istemez değişiyor. Aynı branştaki insan farklı değer verebiliyor."*

Özellikle iletişim konusunda sıkıntılar yaşayan, kendilerini ifade edemeyen engellilerin yaşadığı zorlukları Çetin Bey, şöyle dile getirmektedir: *"Kendini ifade edemeyen bir engelliye, oradaki çalışanlar bağırıp çağırabiliyor. Özellikle hastanelerde sıra alırken kendini ifade edemeyen engelliye, birdenbire bağırılıyor kimliğini ver, diye. Kimliğini ver faklıdır, kimliğini verebilir misin çok farklı. Hele ki karşıdaki bir engelliye çok çok farklı. Bu tür şeylerle karşılaştığım oluyor ne yazık ki."* Ömer Bey, Zeki Bey ve Mehmet Bey de aynı doğrultuda sıkıntılar yaşadıklarını söylemektedirler: *"Ancak babamla hastaneye gidebiliyorum. Yoksa derdimi anlatamıyorum."* (Ömer, 26, İşit. Eng.). *"Kamu kurumlarında işaret dili bilen yok. Çok sıkıntı."* (Mehmet, 23, İşit. Eng.). *"İletişim kuramadığım için zorlanıyorum. Memurlar beni anlamıyor."* (Zeki, 22, İşit. Eng.). Bu manada kurumsal işleyiş içerisinde engellilerin nitelikli hizmet almaları için çalışmalar yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Hastanelerin yapısal özelliği ve tedavi sürecinde kullanılan materyal ve malzemelerin engelliler için ergonomik olmadığını, kendilerinin ve refakatçilerinin bu

konuda sıkıntılar yaşadığını Nur Hanım, şöyle dile getirmektedir: *"Çok. Devlet hastanesinde mesela, benim ablam alerjik hastası, astım alerjik hastası. Hatta ben geçenlerde başhekimle görüşeceğimi, biz engellilere yönelik acil bölümüne bir şeyler yapsın diye. Çünkü benim ablam, biz, sürekli hastanedeyiz ama oradaki yataklar çok yüksek, bir basamak yok. Geçenlerde ablam çok kötü oldu, yine gittik, ablam nefes darlığı çekiyordu, serum taktılar, yatağın üzerine gitmek için zorladım, zaten o yatağın üzerine çıktığında o serum kanıyor, çok kötü oluyorsun, zorlayamıyorsun, basacak yer yok basamıyorsun ve ben o gün çıldırdım orada. 184'e talebimi kendim yaptım."*

Hemşirelerin de engellilere yönelik davranışlarında ve yaklaşımlarında dikkat etmeleri gerektiğinin altını çizen Nur Hanım, bunun tedaviyi kolaylaştıracağını şöyle vurgulamaktadır: *"... yapmam gereken bir iğnem vardı, onu yapacaktım, ayağımda da romatizma var. Bana, 'Sen bekle.' dedi hemşire nedenini sordum, 'Sen dur, ben sana iğne yapamam.' dedi. 'Neden?' dedim, 'Sana iğne yapmaya korkuyorum, dedi başkasını çağırdı. Güvenmiyor kendisine. Güvenemedi. Ben sana yapamam sen engellisin, dedi. Sen özür lüsun, dedi bana orada. Üslubuna dikkat et, dedim. Böyle bir tartışma geçti aramızda. Sen bana özür lüsun dedin onca insanın içinde, dedim. Özür lü olmak yani bir suç değildir, dedim. Bana diyebilirsiniz ki benim korkum var ben arkadaşla söyleyeyim o size yapsın, bana bunu diyebilirsiniz, dedim"*

Engellilerin öncelikli olma hakkını dile getirerek tetkiklerini doktora göstermek isteyen Arife Hanım, doktorun tutumunu şöyle ifade etmektedir: *"... bir gün sadece tetkik göstermek için kapıda bekliyorum. Kapıdaki vatandaş bana diyor ki 'Sen önceliklisin, git.' diyor. Ve kapıyı çalıyorum, hemşireye durumu anlatıyorum, doktor oradan sesleniyor, 'O kimdir o kadar konuşuyor?' diyor. Bende doktorla konuştum, sadece tetkiklerimi göstereceğimi söyledim. Yani bu konuda doktorlar bile çok duyarsızlar. Tabii hepsi değil, çok ilgilenen, duyarlı olanlar da var. Ama duyarsız olanlar kişiye normal insan gibi davrananlar da var."*

Doktorların engellilere yaklaşımında farklılığın ve özenin olmadığını, dolayısı ile hayatını etkileyecek sorunları sanki sıradan bir muayeneymiş gibi karşılanmasının, kendisinde hayal kırıklığına sebep olduğunu ve doktorların tutumlarının engellilerin yaşamları boyunca etkili olacağını vurgulayan Esmâ Hanım, kendisinin rahatsızlığını kabul etmede iki farklı doktorun takındığı tutumların kendisi için büyük bir talihsizlik

olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Ben hastaneye gittiğim zaman doktor beni muayene etmeden senin hiç tedavin yok demişti. Bence bir insan doktor, öğretmense eğer bu tür eğitimleri alması şart çünkü karşıdaki kişiye nasıl davranacağını bilmiyor. Adam bana direkt 'Gözünün tedavisi yok.' dedi ve iki yıldır o hala beynimde yer etmiş ve beni çok üzen bir olay. Başka bir doktor da' Sen neden kardeşlerin rızkına mani oluyorsun? Gözünün tedavisi yok.' dedi."*

Kamu Çalışanların Tutumu Çalışma Hayatı

Çalışmak, herhangi bir iş ile uğraşmak, herkes gibi engellileri de mutlu eden durumlar arasındadır. Zira çalışmak, üretken olmak, ihtiyaçlarını karşılama noktasında engellilerin herkesten çok ihtiyaç duyduğu apaçıktır. Çalışmanın maddi manevi katkıları söz konusudur. İlgili konuda, hayatına bir yön verme çabasında olan Emrah Bey, şu ifadelerde bulunuyor: *"... Ne yapayım diye düşünürken ayakkabı boyacılığı geldi aklıma, çünkü arkadaşlarım hep ayakkabı boyacılığı yaparlardı. Bende bu işi yaparım dedim. Benim düşüncem para kazanmak değildi. Bir şeyler yaparken insan kendini iyi hissediyor. Ben boyacılık yaparken para kazandığım için zevk almıyordum ben çalıştığım için zevk alıyordum para ikinci plandaydı. Çalışarak aldığım bir lira çalışmayarak aldığım on liradan daha değerli daha kıymetliydi. Harcarken bile bitmiyordu bereketi vardı. Bu da benim çok hoşuma gidiyordu."* Emrah Bey'in de önemle altını çizdiği gibi, çalışmanın insana iyi geldiği, para kazanmaktan öte insana doyum sağladığı, aynı zamanda arkadaşlarla bir arada olmayı da sağladığı bir gerçektir. *"... çalışmanın insana verdiği o zevk özellikle bana verdiği o zevk kendimi farklı hissedişim her şeye değer."* vurgusu da engellilerin çalışma hayatına katılmayla neler kazanacağını özetlemektedir.

Engellilerin her birinin kendine özgü yetenek ve fiziksel kapasiteleri bulunmaktadır. Çalışma hayatında bu konular dikkate alındığında onların muhtemel sıkıntıları azaltacaktır. Güç yetiremeyeceği ya da hassalık gerektiren iş ve çalışma koşullarında çalıştırılmaları, engellilerin bazı noktalarda işveren ya da yöneticiler tarafından yanlış anlaşılmasına neden olabilmektedir. Yusuf Bey, çalışma hayatlarında bazı kurum amirlerinin kendilerine güven duymadıklarını ve bunun olası nedenini kendilerine fatura edilmemesi gerektiğini şöyle vurgulamaktadır: *"... içlerinden böyle bir pazarlıkta bulunuyor acaba bunlar engellini istismar mı ediyorlar, bunları*

kullanarak iş yapmamaya mı çalışıyorlar, anlamıyorlar, belki birkaç insan engel durumunu fırsat bilip kötü işler yapmış ama bunun faturası bize kesilmemeli, biz bu sıkıntıları yaşıyoruz."

Engelliler yaşamlarını sürdürebilmek için birçok kamu kurumundan çeşitli hizmetler almaktadırlar. Bu hizmet alma sürecinde farklı görevlilerle karşılaşmaktadırlar. Katılımcılarımızın bir kısmı bu süreçlerde kimi zaman olumsuz davranışlarla karşılaşmalarını dile getirmişlerdir. Veysel Bey, destek personeli olarak atandığı bir okulda okul müdürü tarafından kendilerine gösterilen tavrı şöyle anlatmaktadır: *"... Kişiden kişiye değişiyor. İlk gittiğim okulda ortopedik engelli arkadaşım müdürün kapısını açmaya çalıştı ama açamadı müdürde ancak bana böyle kör topal gönderirler diyerek aşağılamaya başladı."* Benzer bir tutumu farklı bir kurumda müşaade eden Metin Bey ise durumu şöyle ifade etmektedir: *Kamu kurumlarından olan hükümet konağına ayda yılda bir işim düşer, giderim, oradaki insanlar da burun kıvrıyor. Karşıdaki insansa 'Buyur kardeşim, hoş geldin. Nasıl yardımcı olabilirim, senin için ne yapabilirim?' diye sorması lazım."*

İstanbul'dayken Galatasaray-Fenerbahçe maçını izlemek için stadyuma giden Erdal Bey, engellilerin toplu bir şekilde maruz kaldıkları bir örnek olayı, komu görevlilerinin yeterince duyarlı olamadıklarına bağlayarak şöyle dile getirmektedir: *"Engellinin bir giriş kapısı var, derbi maçı olduğu için doğal olarak kalabalıktı. Biz de insanız sonuçta, maça gidebiliriz, devlet de bize bir hak vermiş, bedava izleyebilirsiniz diye. Bekliyoruz, kapıyı açmıyorlar. İtiş kakış, engelliler bir yumak halinde gelmiş, kalabalıklaşmış, bunlara müdahale eden polisler vardı. Kapıya doğru gidip tekrar geri dönüyoruz. İçlerinden biri sinirlenip itti bizi. Engelliyiz hepimiz, teker teker düştük yere. Benim yanımda bir refakatçim vardı 'Ne yapıyorsun sen? Bunlar engelli.' dedi. Yaptığın ayıp, dedi. O da 'Engellinin ne işi var? Gidip evinde otursun.' dedi. Bu bahsettiğim devletin bir memuru."*

Katılımcılar çalışma hayatında engellilere yönelik örtük bir şekilde mobing uyguladığını belirtmektedirler. Benzer bir durumu kendi iş yerinde, iş hayatında kendisine yönelik çeşitli tutumları olan iş arkadaşlarıyla olan etkileşimini dile getiren Nur Hanım, kendisinin ayrımcılık yapmadan herkesle iletişim kurduğunu ancak gerektiği zaman tepki göstererek kendisine yönelik ayrımcı tavırları kınadığını şöyle

ifade etmektedir: *"Yadırgayanlar çok var. Ben bunu iş hayatımda yaşadım. Çalıştığım yerde bir grup vardı. Ben herkesle arkadaşım, herkesle selamlaşıyordum. Tabii benimde kafa dengim insanlar, sevdiğim arkadaşlarım vardı. Ama dışlayan taraflar da vardı. Benim böyle bir yapım vardır çok gururluyum. O beni istemiyorsa ben onu hiç istemem, derim. Örneğin biz bir yere gideceğiz ama o gelmesin, diyorlardı ben bunu çok duydum. Ben de orada istenmediğim yere tabii ki gelmem, diyordum ama sonrasında insan bayağı bir kötü hissediyor. Bunu benim yakın bir arkadaşına söylemişlerdi o gelmesin diye, nedenini sordum niye gelmeyeyim, diye. Beni sevmediğini söyledi olsun siz gidin, dedim ama tabii ki içim içimi yedi, dışlanmak kolay değil ama ilkokul ortaokul lise olsun hiçbir yerde dışlanmadım. Ama bunu fark ettim ki insan gerçekten çok üzülüyor."* (Nur, 26, Ort. Eng).

Çalışma hayatlarında, kendi çalışma arkadaşlarının kendilerine yönelik olumsuz tutumlarını İbrahim Bey ve Erdal Bey şu sözlerle ifade etmektedirler:

"Kendi iş yerimde yaşadım, biri boyumun, vücudumun kısa olması üzerine 'Bu halde gidip üniversite okumuş, ben dağ gibiyim, ben inşaatlarda çalışıyorum, o gelip masada bana emrediyor.' demişti. Tahammül edemiyordu." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Engelli çalışıyorsa çalıştığı yerde kendini iş arkadaşlarına kabul ettirmesi biraz sıkıntı oluyor. Hayatta eksi bir artı bir diyoruz ya, benim eğer bir engelim varsa ister istemez çalışma hayatında toplum içerisinde olsun bir önceliğimin olması gerekiyor." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

Çalışma hayatı, engellilerin hem gelir elde etmeleri hem de topluma katılımını sağlayan önemli bir yaşam alanıdır. Son yıllarda engellilerin istihdamı konusunda çeşitli uygulamalar yürürlüğe konulmaktadır. Bu uygulamalardan biri de E-KPSS'dir. Bu sınav ve kamu kurumlarına uygulanan kotalar ile engelliler kamu çalışanı olma şansı bulmaktadırlar. İlgili konuda katılımcılarımızdan Fatih Bey ve Veysel Bey şunları dile getirmektedirler:

"Çoğu şeyden daha önce mahrumlardı, şimdi daha yeni yeni haklarını almaya başladılar. Mesela istihdam konusunda çoğu iş bulamıyordu, çalışamıyordu yani çalıştırılmıyordu. Bu E-KPSS çok iyi oldu yani büyük bir nimet." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Eskiden sınav yoktu. Bence sınav engellilerin hem kendilerini geliştirme açısından hem de kendi çabasıyla bir yerlere gelmelerini sağlıyor." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

Ancak bu alanda da çeşitli suistimallerin ve fırsat eşitsizliğinin olduğunu dile getiren Adem Bey, özellikle engel oran ve türlerinin dikkate alınması gerektiğini şu sözlerle vurgulamaktadır: *"... ben iki tane demir parçası yardımıyla ayakta durmaya çalışıyorum. Hani bu sınavlar yapılırken bir gidip bakın canlı olarak görürsünüz. Ben şahsen gittim. Sınav olacaktı ya, etrafa bakıyorum, dışarıda sağlam gördüğüm insanları orada görüyorum, sınavlara giriyorlar. Kendi kendime soruyorum; acaba neyi var bu adamın. Mesela kolunda bir platin vardır ya da kalbinde bir pil vardır. Acaba bunlardan biri midirler? Yani şimdi kolunda bir platin olanla, iki demir parçası yardımıyla ayakta duran birisi aynı kefeye koyulabilir mi? Bu anlamda sıkıntım var, yürüme anlamında dünyanın belki de en büyük sıkıntısını yaşıyorum. Bizi aynı kefeye koymaları yanlıştır. Adamın böbreğinde hafif bir sıkıntı vardır veya şeker var veya bazı insanlar da var ki doktorlara para vererek rapor çıkartıyorlar. Bunlar hep oldu, bundan ötürü tutuklananlar da oldu."*

Çalışma hayatının aynı zamanda engellilerin toplumsal hayata katılımlarını arttıran önemli bir faktör olduğunu Ali Bey ve İbrahim Bey şu sözlerle dile getirmektedirler:

"... sosyalleşmek açısından bir engelli çalışmak isteyebilir. Sosyal olmak insanların işine karışmak adına ..." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"... çalışmak engelliler için daha iyi çünkü çalıştığı zaman toplumun içine girdiği kendine olan gücü güveni daha fazla hisseder. Yardım aldığı anda toplumdan kopar, kendi kabuğuna çekilir, hiç kimseyi görmek istemez, bu durum engelliye daha fazla üzer." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

Üretmenin ruhsal ve toplumsal birçok yararı vardır. Bireyler, yaşam motivasyonlarını üretim üstünden sağladıkları başarıyla elde etmektedirler. Ayrıca üretmenin ve çalışmanın, saygın olmanın bir yolu olduğu ve statü edinmenin neredeyse zorunlu koşulu olduğu da ileri sürülmektedir. Çalışmanın, toplumda değer bulmanın, 'adam yerine konulmanın' bir nedeni olarak kabul edildiğini Emrah Bey şu sözlerle ifade etmektedir: *"Çalışmak bizleri topluma katılmayı sağlıyor. Biz çalıştığımız için*

topluma katılıyoruz toplumla beraber oluyoruz. Tabi ilişkilerimiz artıyor birbirimizin fikirlerinden yararlanıyoruz. İnsanlar şöyle düşünmüyor bak bu engelli onun düşünceleri bizim için önemli değil demiyor, bak bu adam üretiyor çalışıyor eğer bu adam çalışıp üretiyorsa bu adamın fikirleri de değerlidir. Üreten çalışan bir insanın fikri de önemlidir. Karşıdaki insan ne kadar uymazsa uymasın mutlaka içinde bir gerçeklik payı vardır. Bu açıdan topluma katılmayı sağlıyor özellikle.". Ayrıca çalışmanın toplumsal yararlarına da vurgu bulunmaktadır: topluma katılmanın vesilesi, toplumla bir arada olma, ilişkilerin çoğalması, fikir alışverişinde bulunma gibi. Bunların yanı sıra çalışmayan engelli, bir başkasına muhtaç hale geliyor ya da hazırcılığa alışıyor. Bundan dolayı devletin sağladığı maaşla yetinip kendisinin evde oturmasını öğütleyen insanların aslında neleri engellediğini yine Emrah Bey şöyle dile getirmektedir: " ... bizi hazırcılığa alıştırıyorlar. Hazırcılık kötü bir şeydir. Toplum bizi üretmeye sevk etmiyor. Söyle bir cümle var. Ne diye çalışacaksın bak devlet sana maaş veriyor evinde oturup maaşını alıyorsun ne gerek var çalışmaya gibi bir cümle kuran insanın düşüncesini siz düşünün artık. Beni topluma katılmaktan mahrum bırakıyor çalışmaktan mahrum bırakıyor. Oysaki ben çalışabilirim topluma katılabilirim topluma faydalı bir birey olabilirim üretebilirim."

Ulaşım

Ulaşım ve erişim engellilerin en çok muzdarip olduğu hususların başında gelmektedir. Katılımcılar özellikle kent içi ulaşım vasıtalarından yararlanmada ciddi zorluklar yaşadıklarının altını çizmektedirler. Hem araçların yapısal özellikleri hem de sürücü ve yolcuların tutumlarına ilişkin sorunlar dile getirmektedirler.

"Kent merkezine taksiyle gitmek zorundayım. Dediğim gibi, engellilere uygun otobüsler olsaydı hiç ona gerek kalmadan sandalye ile gidip gelebilirdim." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Bir de toplu taşıma araçlarında çok sıkıntı var. Sandalyeyle gelen bir engelli otobüslere binemiyor, yerleri yok, giremiyor." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Kartı basarken ücretsiz ise millet odaklanıyor şoför ile birlikte..." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"... kartınızı bastınızda ücretsiz diye bağırtıyor, normalde sinyal sesiyle takip edilmesi lazım, toplum size bakıyor, engelli olduğunuzu herkes öğreniyor, bakış

açıları sizi rahatsız ediyor, ezildiğinizi büzüldüğünüzü hissedebiliyorsunuz toplu taşıma araçlarında." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

Toplu ulaşım araç sürücülerinin sorumluluklarını özenle yerine getirmemesine de dikkati çeken Adem Bey, ulaşım alanındaki sorunları yaşadığı üzücü bir olayla şöyle dile getirmektedir: *"Ben tekerlekli sandalye kullanmama rağmen giderek bu ulaşım araçlarına binememe sıkıntısı yaşamaya başladım. Bakın ücretsiz kartım olmasına rağmen her gün ticari taksiye ücretini vererek ulaşımımı sağlıyorum. Bir gün kız arkadaşım ile beraber otobüse bindim, otobüsün içinde resmen takla attım. Bu yüzden kız arkadaşım ile ayrıldık. Yani ben de olsam ayrılırdım, arabaya bile binemeyen bir insanla neden birlikte olayım ki? Herkesin kafa yapısı aynı değil ki. Şoför biraz beklese, ben oturduktan sonra hareket etse, beni orada rencide etmese..."*

Yaşamın her yerinde engellilerin görmezlikten gelindiğini, duyarsızlığın oldukça fazla olduğunu, insanların engellileri anlama konusunda pek çaba sarf etmediklerini, ulaşım alanında da bunun çok olduğunu altını Nur Hanım şu sözlerle çizmektedir: *"Kesinlikle. Geçen gün hat arabasına bindim DSİ'nin orada bir engelli vardı, bir eliyle yürüyor, bir bacağı da eğik durumda. Arabaya binecek, araba tam o sırada hareket etti çıldırdım. Şoföre bağırdım, 'Siz ne yapıyorsunuz, niye hiç dikkat etmiyorsunuz?' dedim, 'Abla görmedim,' dedi 'Ama kapının önünde.' dedim 'Abla görmedim.' dedi savunmaya geçti 'Tamam abla abartma,' dedi bana, 'Abartmıyorum, siz anlayamazsınız.' dedim. Gerçekten Bingöl'de çok duyarsız insanlar da var. Görmemezlikten mi geliyorlar ya da kabullenmiyorlar mı değer mi vermiyorlar, bilmiyorum. Bazen böyle insanla olunca inşallah başına gelir de anlar, diyorum. Sonra düşünüyorum da zaten onlar da bir engelli adayı ne malum bizim buradan gidip de yatalak olmayacağımız. Sonra niye böyle diyorsun, diyorum kendime."*

Altı çizilen önemli konularda biri de tekerlekli ya da akülü araçlarla ne kadar desteklenirse de bunlara uygun yol, kaldırım ve diğer altyapı unsurları olmaksızın hepsinin baştan atıl olduğudur. Bu konuyu iki katılımcı şu sözlerle dile getirmektedir:

"Siz bana bir tekerlekli sandalye verebilirsiniz ama ben erişebilirlik noktasında gitmek istediğim yere gidemedikten sonra ben o tekerlekli sandalyeyi ne yapacağım?" (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"... devlet engelliye araç veriyor fakat engellinin gidecek yolunu yapmıyor ..." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

Bağımsız yaşama konusunda, bir başkasına sürekli ihtiyaç duymanın giderilmesi hususunda ancak devletin alacağı tedbirlerin geçerli olacağını vurgulayan Cüneyt Bey, şu sözleri dile getirmektedir: *"Bunlar devletin görevidir. Arkadaş veya ailenin yapabileceği bir şey değildir. Çünkü sürekli aile veya arkadaş ortamında değiliz. Bir an olur şehir dışına çıkarsın, bir seyahate gitmek istersin yani bu aslında her yerde olmalı."*

Genel olarak tüm katılımcılar, yaşadıkları fiziki çevrenin kesinlikle uygun olmadığını vurgulamaktadır. Mimari yapılar, kamu binaları, yollar, kaldırımlar, kapılar eşikler vb tüm yapısal fiziki unsurlar için geçerli bir durum olduğunu dile getirmektedirler. Veysel Bey, kaldırımların fiziki uygunsuzluğunu dile getirirken engelliler için nasıl tehlikeli oluşturduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır: *"Bazıları refakatçi eşliğinde geliyor. Bazıları da baston sayesinde çarpa çarpa geliyor. Kaldırımların çoğu esnaf tarafından işgal edildiği için bazen kazalara maruz kalabiliyorlar. Maalesef ayağı kırılan olmuş, araçlara çarpan olmuştur."*

Yeni binaların erişebilirlik açısından yeterli düzeyde denetlenmediğini, kimin sorumlu olduğu konusunda da bir netliğin oluşmadığını Adem Bey şu sözlere dile getirmektedir: *"Mesela yeni yapılan binalar var, gidip bakıyoruz mühendis veya müteahhitle konuşuyoruz, binada engelli rampası var mı diye soruyoruz, yok diyorlar. 'Peki, siz bu imar iznini nasıl alıyorsunuz, yapı denetim gelip denetlemiyor mu buraları?' diyoruz. Yok, biz de akıl edemedik diyorlar. Aslında onların da bir suçları yok. Çünkü bizim yapı mekanizmamız çok ileri bir seviye de değil."* Çetin Bey ise kentteki kaldırım ve yolların uygun bir şekilde yapılmamasının asıl sorumlusunu dile getirirken şunları vurgulamaktadır: *"Genelde sıkıntıyı yaşatana, sebep olana kızıyorum. Örneğin; kaldırımlarla ilgili bir sorun olduğunda aklıma ilk gelen belediye başkanı oluyor. Ama burada tek suçlu belediye başkanı değildir yani o makama öfkeleniyoruz yoksa önemli olan şahıslar değil, kurumdur."*

Kent içi ulaşım yapısına dikkat çeken Ali Bey, insanların bu yapısal engellerden hiç de haberdar olmadığını şöyle dile getirmektedir: *"Ne apartmanlar ne kamu kurumları ne yollar ne kaldırımlar. Adamlar kaldırımlara rampa yapmışlar ama"*

rampadan başka her şeye benziyor. Bingöl'de yol yapmaya başladılar. Görme engelliler için mi diyorsunuz biliyorum ama insanlarımız bilmiyor, haberleri yok, hatta süs olarak konulduğunu düşünenler de var."

2.3.5. Dışlayıcı Toplumsal Bir Yaşam Alanı Olarak Okul

2.3.5.1. Engelliler İçin Eğitimin Değeri

Katılımcılar, eğitimin değerine ilişkin oldukça önemli bir tutuma sahip olduklarını belirtmektedirler. Eğitim öğretim sürecinde aile ve çevresiyle beraber birçok faktörün önemli olduğunu belirten İbrahim Bey, bu durumu şöyle dile getirmektedir: *"Evet, kesinlikle, iyi ki okumuşum. Ailemin ve çevremın desteği olmasaydı ve ben okumasaydım yaşama hevesimi kaybederdim. Beni hayata bağlayan okul oldu."* Toplumsal hayata katılımın bir unsuru olarak değerlendirilen eğitim sürecinde, bu ifadeler anlamlı bir değere sahiptir. Eğitim süreci ve okul bireyi yaşama dâhil eden, ona yaşama azmi ve hevesi veren bir unsur olarak nitelendirilmektedir. Meryem Hanım, benzer duyguları farklı kelimelere şöyle ifade etmektedir: *"Ailem ... okula kayıt yaptılar ve öğrenci numarası olarak dokuz numara verildi. Hiç unutmuyorum çünkü benim için bir dönüm noktasıydı."*

Katılımcılar, verilecek eğitimin niteliği ve eğitim ortamının özellikleri hakkında önemli noktaların altını çizmektedirler. Kimi, ev ortamında bireysel eğitim almayı tercih ederken kimi de aksine toplum içerisinde eğitim almayı savunmaktadır. Kerem Bey, evde ders almayı okuldan almaya tercih ettiğini, okulda arkadaş edinileceğinin ancak birinin gözlerinin bozuk olması yanına oturacak kişiden destek alması, öğretmenin ona özel bir yöntem geliştirmesi anlamına geleceği belirtmektedir. Bununla beraber toplu olarak eğitim gördüğünde engelli zedelenemeyecekse, kendisine hakaret edilmeyecekse değerlendirilebileceğini de belirtmektedir.

Engellilere yönelik eğitim hizmetlerinin birçok işlevi bulunduğu bilinmektedir. Bu işlevlerden belki de en önemli olan sosyalleştirme, birçok katılımcı tarafından dile getirilmiştir. Birkaç örnek bu işlevin öneminin altını çizmektedir.

" Eğitim her yerde verilmeli, evimizde verilen bir eğitim bizi eve hapsetmektir. Ev dışında verilecek bir eğitim bizi topluma kazandırmak demek, kaynaştırmak demektir." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"...engellilere sadece evlerinde eğitim verilmemeli. Mesela sosyal ortama da girmeleri lazım. Sosyalleşmeleri lazım." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"İlkokula gittim. Çok sıkıntı çektim. Ama işitme engelliler okulu çok iyiydi. İşitme engellilerin dilini öğrendim. İletişim kurmayı öğrendim." (Halil, 37, İşit. Eng.).

"Kalabalık ortamda olmaları lazım. Evinde ders alırsa kendini yalnız hisseder, dışarı çıkmaz, insanların yanına gidemez, soğur insanlardan." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

Katılımcılar, engellilerin eğitim hayatlarında çok zorluk yaşadıklarını belirtmektedirler. Bu zorluklardan birinin, engellinin eğitim sürecinde harcadığı emeğin değerinin anlaşılması olduğunu belirten Ali Bey, on iki yıl boyunca okula engelli hali ile devam eden bir engelli, belki de otuz yıl sağlıklı olarak okula giden bir insanla kıyaslanamayacağına, bu eğitim sürecinde engellinin okula gidiş geliş şartları, çektiği zorlukları, çileyi ve harcadığı emeği dikkate almanın ve diğer bütün faktörleri göz önünde bulundurmanın, tüm bunlara rağmen isteyen her engelliye, azmediyorsa yol açılmasının gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Bunların yanı sıra, engellilere bazı konularda toleranslı olmanın iyi sonuçlar doğurabileceğini de şöyle belirtmektedir. *"Öyle engelli vardır ki, hayata küsmüştür, onu eğitim hayatında destekleyerek belki hayata bağlarsın belki ona yaşama sevincini aşılarsın. Bu insan psikolojisidir. Neyin, nasıl bir etki yapacağını kimi zaman bilemezsin."*

Okulun engellilerin hayatlarını sürdürme konusunda olumsuz bir etkisi de engelli bireyleri yalnızlığa sürüklemesidir. Okul üstlendiği işlevleri tam anlamıyla yerine getirmediğinde, sosyalleştirme ve bütünleştirme konusunda yetersiz kaldığında, birçok farklı özellikteki birey gibi engellilerin de kendi kabuklarına çekilmelerini doğurmaktadır. Arkadaş ilişkilerindeki seçicilik ya da iletişimsizlik gibi hususlar engellilerin dışlanmasına neden olmaktadır. Bu nedenle okul ve arkadaşları ile bağları zayıflayan engelli bireyler kendi hayatlarında yalnızlığa itilmektedirler. Zeynep Hanım, bu yalnızlaşmanın bir süreç olduğunu ve ilkokul ile başladığını şöyle dile getirmektedir: *"... ilkokulda başladı. Yalnızlaşmak daha doğrusu. Günlük hayatımda, eve geldiğimde*

yine normal bir insandım, ama okulda biraz farklı." Her ne kadar özellikle lise yıllarında daha bilinçli olarak ilişkiler kurduğunu ve böylece birçok güzel arkadaşlık ve dostlu kurduğunu da ifade eden Zeynep Hanım, *"Lisede çok iyiydi herkesle aram çok iyiydi. Lise daha bilinçli olduğum bir dönemdi sanırım bu yüzden daha çok seviyorum. İnsanlar arkadaşlarım pek muhteşem ailelerde yetişmiş insanlar değillerdi akademik anlamda çok başarılı değillerdi ama sıcaktılar çok sıcak insanlardı. Onları severdim."* Hem kendinin kişisel gelişimi hem de arkadaşlarının duyarlı oluşları az da olsa okul hayatında iyi bir atmosferin oluştuğunu göstermektedir. Toplumsal yaşama katılımında okulun işlevselliği göz önüne alındığında engellilerin yaşadıkları birçok farklı deneyim söz konusudur.

2.3.5.2. "Normal"ler İçin Tasarlanmış Bir Yapı Olarak Okul

Engellilerin eğitim alanında yaşadıkları sorunların başında okula ve okul içi eğitim ortamına erişimdir. Ne yazık ki birçok fiziki ve mimari yapıda olduğu gibi engelliler için tasarlanmış bir ortamı bulmak mümkün değildir. Bunun yanı sıra engelliler için entegre edilmiş bir fiziksel mekan dahi bulmak güçleşmektedir. Katılımcılarımızın çoğu zikredilen erişim sıkıntılarının ve sınıf gibi diğer eğitim alanlarının da kendilerini eğitim hayatından uzak tuttuğunu belirtmişlerdir.

"... okulda çok sıkıntı çekiyordum, nasıl diyeyim, okulun içi karanlık, sabah gittiğim zaman çok zorlanıyordum... Liseye dışarıdan devam ettim. Okul uzak olduğu için annemler göndermediler." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

"Tahtayı göremiyordum. Öğretmenin yazdıklarını takip edemiyordum." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Okul merdivenlerinden çıkmak mümkün değildi." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Arkadaşlarım beni kucaklayarak sınıfa çıkarıyorlardı." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

Yüksekokul eğitimine devam ederken kendisinin de altını önemle çizerek belirttiği gibi, önemli bir sosyalleşme ve arkadaşlık ortamı olarak kafeteryaya ulaşmanın mümkün olmadığını Adem Bey, şu sözlerle ifade etmektedir: *"Fakültenin kafeteryasına gidemiyordum, o mesafeyi yürüyemiyordum. Arkadaşlarım gidip orada çay içiyor ben ise makineden içiyordum."* Adem Bey, sadece ilk ya da ortaöğretimin değil bazı lisans

eğitim ortamlarının da hala engelli öğrencilerin ulaşamayacağı bir durumda olduğunu belirtmektedir.

Yatılı ilköğretim bölge okulunda (YİBO) eğitim hayatının ilk kademesini tamamlama şansı bulan Çetin Bey, barınma, beslenme ve diğer bakım alanlarıyla beraber sınıf ve yardımcı eğitim ortamlarının tümüyle normal insanların koşullarına göre yapıldığını şöyle dile getirmektedir: *"Yatılı okul büyük bir sıkıntıydı çünkü engelli kategorisi diye bir şey yoktu. Her şey normal insanlara göre idi."* Bu ifadelerin yanında yatılı bölge okulunun kendi hayatında oldukça önemli bir yerinin olduğunu belirten işitme engelli Bünyamin Bey, şunları dile getirmektedir. *"Yatılı okulum benim için çok önemli. 5. sınıfa kadar başka bir okula gittim, hiçbir şey öğrenemedim, sadece okula git gel oldu ama yatılı okulunda dersler bittikten sonra sürekli arkadaşlar, öğretmenler yanımdaydı."* Öğretmenlerin sürekli olarak yurttan, okulda bulunmaları kendisinin eğitimine olumlu katkı sağladığını ve daha yoğun bir eğitim desteğiyle daha önceden edinemediği birçok bilgi ve beceriyi bu şekilde aldığını vurgulamıştır. Ayrıca, Erdal Bey, yatılı ilköğretim bölge okulundayken elbiselerini kendisinin yıkadığını, kişisel bakım ve ihtiyaçlarını kendi başına yaptığını ve böyle yapmanın onu hayata daha da bağlandığını, hayata sıkı sıkı sarılmasının, kendi ayaklarının üzerinde durmasına katkı sağladığını belirtmektedir.

Okul hayatının bir kısmını YİBO'da devam eden Nur Hanım, benzer deneyimleri yaşadığını şu sözlerle belirtmektedir: *"Çok zorluklarla karşılaştım. Ben YİBO da okudum, orada formalarımızı kendileri getirirlerdi, bu formalar olsun, derlerdi. O formalar bana olmazdı. Ben onu götürüp ayrıca terziye yaptırırdım ya da anneme yaptırıyordum. Annem başımdayken bir sıkıntı olmazdı ama annem olmadığı zamanlarda çok oldu. YİBO'da hastalandığımız zamanlar ya da normal zamanlarda gece kalkardık, elimizi yüzümüzü yıkamaya giderdik, lavabolar yüksekti, orası sonuçta bana göre yapılmış bir yer değildi. Öğrencilere göre tasarlanmıştı ama normal öğrencilere göre, içlerinde hiç engelli yoktu. Sırada hiç zorluk çekmedim hep mücadele içerisindeydim. Her şeyi kendimiz yapardık, yatağımı kendim düzeltirdim, belki şu anki alışkanlıklarım biraz da ondan gelme. Çünkü ben evdeyken, bir şey olduğunda babam koşup yanıma geliyordu. Oradayken ilk bir ay ağladım çünkü sürekli yanımda yapabileceğim insanlar yoktu, her şeyi kendin yapmak zorundasın, ben bunu öğrendim, iyi ki de öğrenmişim. Kesinlikle. Hep şunu söylüyorum YİBO okumasaydım belki biraz*

daha tembel olurdum, biraz daha rahat olurdum çünkü kendime göre artık bir düzenim oldu. YİBO kesinlikle olgunlaştırıyor. Hem hayata karşı hem insanları tanıyorsun her ortamdasin. Ben herkesi kendim gibi bilirdim. Babam bana hep bu lafı söylerdi: 'Herkesi kendin gibi sanma, farklı insanlar var farklı bakış açılarını gör.' derdi babam çok abartıyor, derdim çok rahattım ben de. Ondan sonra düzeni öğrendim, hayatı öğrendim, gerçekten insanları tanıdım."

Aynı zamanda okula ulaşımı sağlayan, okul dışındaki fiziksel ve mimari koşullar da engellileri zorlayan etkenlerdendir. Köyden kente göçün, " *Okula küçükken yalnızca 1,5 yıl gidebildim, ondan sonra buraya geldik koptu her şey*" (Ahmet Bey), ya da yardımcı kişilerin desteğiyle sürdürülebilindiği " *... Köyde de ortaokul yoktu. İlkokulu bitirdikten sonra babam ev tuttu. Yanımızda iyi gören iki arkadaşımız vardı onlar destek çıkıyordu bize*" (Veysel Bey), evine uzak olan başka okullara devam edememenin okula devam etmeye engel olduğu, " *Liseyi dışarıdan okudum. Açık öğretimden. Engelimden dolayı başka okula gitmedim.*" (Fatih Bey), kimi zaman da okula devam için okul değiştirmek zorunluluğunun bulunduğu, " *... Görme konusunda sıkıntı çekiyordum, Kur'an-ı Kerim ve Arapça derslerinde sıkıntılar çekiyordum. Oradan ticaret meslek lisesine geçtim.*" (Veysel Bey), sözleriyle ifade etmektedir. Her türlü zorluğa rağmen bazı katılımcıların mücadele ederek eğitim hayatına devam ettiği dikkate değer bir konudur. " *... Bu halimle yürüyüp okula gidiyordum. Bırakmadım, mücadele ettim, belli bir seviyeye kadar geldim...*" (İhsan, 28, Ort. Eng.).

İşitme engelli Bünyamin Bey, kendisi için oldukça yaralayıcı bir deneyim olarak vurguladığı bir durumu dile getirmektedir. Birinci ve ikinci sınıfı köyde okuduğunu, bu nedenle sadece güzel yazabilmeyi öğrendiğini, okumayı bilmediğini ve şehre taşındığında okumayı bilmediği için sınıfta kaldığını belirtmiştir. Ayrıca diğer öğrencilerden, sınıflarında başarı gösteremeyenler için yeni bir sınıf açıldığını, kendisinin ve birkaç zihinsel engelli öğrencinin yeni baştan eğitim aldığını belirtmiştir.

Okula her gitme teşebbüsünde, bulunduğum ilçede o dönemin yöneticileri " *bu çocuk engelli bizim okulumuzda genelde sağlık sorunları olmayan çocuklar okuyor bu engelli onu görürlerse dalga geçerler*" gibi çeşitli nedenler ileri sürüldüğü ve bu nedenle liseye kadar okula hiçbir şekilde devam edemediğini ancak kurslar vasıtasıyla diploma edindiğini belirten Emrah Bey, nasıl okumaya başladığını şöyle dile

getirmektedir: *"Okuma yazmayı bir yakınımızdan öğrendim. Bana harfleri öğretti. Harfleri öğrettikten sonra o harflerle genel kuralı öğretti yani harflerle nasıl cümle oluşturulduğu kuralını öğrettikten sonra gerisini çözdüm. o zamanlar 10-11 yaşlarındaydım. Hapishane gibi bir ortam düşünün mahkûmlar ne yapar, ya kitap okur ya bir şeyler yapıp kendilerini geliştirmeye bakarlar. Bende o şekilde kendimi geliştirdim okumam hızlandı. Çünkü başka yapacak bir şey yoktu. Sonra benden iki yaş küçük kardeşim ona okuma yazmayı ben öğrettim. o bana kütüphaneden kitaplar getirirdi rica ederdim oda öğretmenlerine söyler getirirdi onları okurdum."* Okuma ve öğrenme azmi taşıyan birçok engelli kendine sunulan en küçük fırsatı kullanmaktadır. Zaten toplumdan soyutlanma onları böyle bir yola sürüklemektedir. Engellilerin desteklendiklerinde nasıl başarılı olacakları konusunda örnek bir yaşantı süren Emrah Bey, sadece lise okumakla kalmayıp önlisans eğitimini de sürdürmektedir. Bundan dolayı eğitim olanaklarına erişmesi için engellilerin desteklenmesi oldukça mühimdir.

2.3.5.3. Yönetici ve Öğretmenlerin Tutum ve Davranışları

Katılımcılardan bazıları muhatap oldukları birçok sıkıntının yanı sıra özellikle öğretmenlere ilişkin oldukça olumlu görüşler de dile getirmiştir. Bu görüşlerin içeriğinde özellikle öğretmenlerin öğrencilere ilişkin yakın ve destekleyici tutumları, onlara özenle yönelmeleri, eğitim ve barınma koşullarında kendilerine sağladıkları kolaylıkları, ilişki içinde oldukları öğrencilere yaklaşımlarında sevgi ve şefkatin öneminin altı çizilmektedir.

"Okul hayatımızda keder çıkar, dert çıkar, sıkıntı çıkar. İyi yüzde bir çıkar, o da öğretmenden çıkar." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Hiç kimseden bir yardım görmedim. Sadece bir öğretmen vardı. Sosyal bilgiler öğretmenimdi. Allah razı olsun ondan. O çok değerli bir insandı." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

"Evet, o yatılı okulum olmasaydı hiçbir şey öğrenemezdim, boş boş okumuş olurum. O öğretmenler sayesinde okumaya açıldım." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Okumayı rehabilitasyon merkezinde öğrendim. Öğretmenime papatya vermiştim. Çok ağlamıştı." (Mehmet, 23, İşit. Eng.)

"Okul öğretmenleri bana çok büyük destek oluyorlardı, engel durumundan dolayı. Ben mücadele ettikçe onlar daha çok destek veriyorlardı. Hakları bende çok, destek olmasaydı okuldan, hayattan kopardım. " (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"... Liseye kayıt oldum, bir Fen bilgisi hocam vardı, çok iyi. Babaya yakın bir insandı. Bana çok yardımcı oldu, Allah razı olsun. Beni yurda yerleştirdi." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"Bir öğretmenimiz vardı. Hiçbir şey yapmasanız bile okuma yazmanız olsun, derdi. O zamanlar onun söylemesiyle gidip birinci kademe aldım." (Esmâ, 28, Gör. Eng.).

Bazı katılımcılar ise, kimi öğretmenle yaşadıkları olumsuz deneyimlerin eğitim hayatlarını zorlaştırdığını hatta bu deneyimlerin okuldan uzaklaşmalarına neden olduğunun da altını çizmektedir. Özellikle engellilerle ilgili yeterince duyarlı olmayan, onların hayatları ve sorunları hakkında yeterince bilgi sahibi olmayan öğretmenlerin yanlış davranışları olduğunu vurgulamaktadır.

"Bir tokat yüzünden ayrıldım. O zamanlar daha çocuk aklımızla yeni yeni insanların içlerine gelmeye başladık. Ailemin ısrarlarına rağmen gitmedim." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"... ben koridorda koşuyordum görmedim hocaya çarptım, hoca geldi tokat attı. 'Kör müsün, görmüyor musun?' dedi, çok hakaret etti..." (Kerem, 20, Gör. Eng.).

"... duymadığım için çok sıkıntı çektim. İnsanlarla yanlış anlaşıyordum. Okulda hocaya yanlış konuştuğum için çok sıkıntı çektim. Neyin ne olduğunu doğruyu yanlış neyin yasak olduğunu bilmiyordum." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

Hiç kuşku yok ki öğretmenlerin en az aile kadar çocuklar üstünde etkileri bulunmaktadır. Bu nedenle öğretmenlerin, oldukça hassas duygulara sahip engelli öğrencilere ilişkin eğitimlerinin yeterli olması önem arz etmektedir. Bu durumu Çetin Bey'in şu ifadeleri de belirtmektedir: *"Hocaların çoğu engelliler hakkında bilgi sahibi değil. Engellilere saygı olsaydı, illaki aktarırlardı. Şu an üniversite 3. Sınıf öğrencisiyim, bir hocaların derse girip engellilerden bahsettiğini görmedim."*

Ortaöğrenim sürecini Elazığ ilinde tamamlayan Nur Hanım, öğretmenlerin olumsuz tutumlarının önemini şöyle dile getirmektedir: *"Arkadaşlar açısından olsun,*

beni tuhaf gören öğretmenler de vardı. Öğretmen olmuş okumuş ama hala cahildi. Kimya hocam vardı, bu konuda çok tersti, kapıyı açtığımda 'Aha, geldi.' diyordu bana. 'Ya hocam, niye beni istemiyorsunuz bu sınıfta?' dedim, 'Sen çok sivri dillisin.' dedi. 'Sivri dillilikle alakası yok sanki beni dışlıyorsunuz ben bunu fark ediyorum.' dedim. Dersinde parmağımı kaldırırdım, beni görmemezlikten gelirdi. Görmemezlikten gelmesi beni çıldırtıyordu. Kalk git bu sınıftan, dedim bazen kendime. Kadındı, öğretmendi. Layık görmüyor beni oraya. Örneğin satranç turnuvası vardı, kendimi yazdım oraya 'Sen niye kendini yazıyorsun oraya ya?' dedi, 'Size ne, ben yazarım.' dedim 'Bana saygısızlık yapıyorsun.' dedi ben de 'Siz bana yaparsanız, ben de size yaparım.' dedim. Birinci oldum, Malatya'ya gittim geldim, benden özür diledi. Belki çevremdeki insanlardan engellilerden dolayı sana böyle davrandım ama senden özür diliyorum, dedi"

2.3.5.4. Hayatın Gerçekliğinin İlk Temsilcileri: Okul Arkadaşları

Okul ve eğitim sürecinde engeli öğrenciler üstünde en önemli etki sahibi faktörlerden biri de okul ve sınıf arkadaşlarının tutumlarıdır. Katılımcılarımızın çoğu ilgili konuda muzdarip olduklarını belirtmiştir. Sınıf arkadaşları; alaya alma, lakap takma, fiziksel yetersizliklerinden yararlanarak dalga geçme benzeri davranışlarla engelli öğrencilerin üstünde güçlü olumsuz etkiler oluşturmuşlardır. Öyle ki kimi engelli öğrencinin özellikle lise eğitimini yarıda bırakmasına dahi neden olmuşlardır. Bu durumu bazı katılımcılar şöyle dile getirmiştir:

"İlkokulu geçtikten sonra artık yavaş yavaş engelimizi fark etmeye başladık. İlk zamanlar laf attıklarında aldırış etmiyorduk, zamanla lakap takılınca ağrıma giderdi." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"İlkokulda da ortaokulda da arkadaşlarla çok problem yaşadık. Dalga geçmek alay etmek." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Evet, arkadaşlar beni düşürmek için her yolu deniyorlardı. İnsanlıktan saymıyorlardı. Yaratık gibi görüyorlardı." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"Ortaokulda çok sıkıntı yaşadım. İlk geldiğimde 'Bu köyden gelmiş hiçbir şey bilmiyor, bunun boyuna bak,' diye sıkıştırıyorlardı." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

Çocuklar gerçeği apaçık dile getirirler. Çocuklarda herhangi bir değer, ölçü vb. unsur güçlenmediğinden, rol ya da yapay davranışlarda bulunmadıklarından olanı anladıkları gibi doğrudan dile getirirler. Bundan dolayı herhangi bir engeli olan kişinin durumunu dile getirişlerindeki tutumda böyle olmaktadır. Benzer durumu kendi kişisel, ilkokul deneyimiyle Zeynep Hanım, şöyle ifade etmektedir: *"... ilkokulu çok zor atlattım. Çünkü bilirsiniz çocuklar çok acımasızdılar. Yani çocukluğun verdiği bir şeydi. Düşünmeden zalimce davranırlardı. O zamanlar okula gittiğimde ciddi bir dışlanma yaşadım ve bu benim karakterimden kaynaklı değildi çünkü çok sessiz bir çocuktum. Bununla beraber bu beş yıl sürdü. Yani hiçbir çocukla ciddi anlamda bir ilişki kuramadım. Hiç arkadaşım olmadı beş yıl. Ciddi anlamda hiç arkadaşım olmadı. İşte o arkadaşsız dönemlerimde sınıfta çok sıkılıyordum. Tek uğraştığım şey kitap okumaktı."* Kendisi için oldukça sıkıntılı olan söz konusu durumun uzun süreli oluşu, yeni birtakım arayışlara yönelmesine neden olmuş ve bu yönelişlerden birinin kitap okuma oluşu, kendisinin hayatında önemli bir yer edinmiştir. Her ne kadar bu süreç yalnızlaşmasına neden olsa da aynı zamanda onu ileriki hayatında sanatsal ilgi alanlarına yönlendirmesi bakımından önemlidir.

Arkadaşlarının kendisine olan tutumların nedenini bilinçsizliğe ve aile, toplum içinde verilen eğitime bağlayan Yusuf Bey, *"Bilmeyerek, bilinçsizlikten dolayı bizi dışlıyordular. 'Görmüyor musun, bana bakıyorsun, önüne baksana, tahtada ne yazıyor?' gibi söylemlerle karşı karşıya kalıyorduk."* ifadesiyle kendilerinin aynı zamanda sınıf ortamından da dışlandıklarını dile getirmektedir. İbrahim Bey ise, bu tutumların kendisinde bir mücadele azmi oluşturduğunu ve ısrarla ve başarılarıyla bu durumu arkadaşlarına kabul ettirdiğinin altını çizmektedir. *"... ilk zamanlarda durumumu hiç kimse kabullenmiyordu. Onlar ittikleri müddetçe ben daha çok gittim, onlar da mecbur kalıp kabullendiler. Mücadele etmek lazım."* Fatih Bey de okulu bırakmak zorunda oluşunu arkadaşlarının kendine yakıştırdıkları bazı sıfatlar olduğunun altını çizmektedir: *"Arkadaşlarım alay ederlerdi. Hoşuma gitmeyen ibareler kullanırlardı. Ve bu da doğal olarak beni okul yaşantımdan uzaklaştırdı. Yani o ortam yüzünden okulu bırakmak zorunda kaldım ve dışarıdan okudum sonradan."*

Okul hayatına oldukça geç ve birçok engeli aşarak başlayan Emrah Bey, kendine güveni kazandıktan sonra dâhil olduğu lise hayatında arkadaşlarıyla olan ilişkisini söyle dile getirmektedir: *Lisedeki arkadaşlarım benim engelimi hiç kafaya takmadılar. Ben*

engelimi onlarla eğlenceli hale getirdim. Lisedeki arkadaşlarım beni dışlamadılar gittikleri yerlere götürdüler eğlencelerine katıldım benimle birlikte eğlendiler özellikle lisedeki arkadaşlarımla hala görüşüyorum hala iletişimimiz var. O yönden şanslıyım." Kendine kattığı güven duygusuyla beraber birçok yeni deneyim yaşayan Emrah Bey, iş hayatına atıldığını birçok iş tecrübesi yaşadığını ve her birinde kendisine olan güven konusunda katkılarının olduğunu belirtmektedir. *"Bingöl'de de boyacılık yaptım, sadece boyacılık yapmadım, oto tamircisinde çalıştım, oto yıkama yağlama servisinde çalıştım"*. Hayatına bir kamu kurumunda memur olarak devam eden Emrah Bey bu durumda oluşunu, öğretmenlerine (özellikle onu sırtında taşıyarak basamakları çıkaran, kış aylarında onu tüm zorluklara rağmen kursa getiren öğretmenine), arkadaşlarına ve ailesinin desteğine bağlamaktadır.

Herkes için önemli bir gelişimsel dönem olan ergenlik oldukça çalkantılıdır. Birçok sorunun belirginleştiği bir süreçtir. Bu noktada engellilerde bu dönemde büyük sıkıntılar yaşamaktadırlar. Eğitim öğretim sürecinde kendini fark etme, benlik gelişimi, kişisel hassasiyetin gelişmesiyle birçok engelli kişinin okula devam etme konusunda zorluk yaşadığı belirtilmektedir. Katılımcılardan bazıları da benzer sıkıntılardan dolayı eğitim hayatlarını ya bitirmek ya da açıktan devam etmek durumunda bırakılmışlardır. Özellikle sosyal ilişkiler ve arkadaşlık açısından zorlukların ortaya çıktığı vurgulanmaktadır.

"Öğrencilik dönemleri ilerledikçe sıkıntılar başladı. Engelliler ergenlik dönemlerinde ne olursa olsun sıkıntı yaşarlar." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"Liseye geçince maalesef insanlar belli bir noktada ergenlik durumu olunca aşırılaşıyorlar... Liseyi bırakmak zorunda kaldım." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

"Evet, ortaokul öğrencisiydim ve ben artık büyümüştüm gençleşiyordum. Bana dokunmuştu, biri engelli olduğumu söylemişti ve ben ağlayarak eve geldiğimi hatırlıyorum." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

"Yavaş yavaş utanmaya başladım. Liseye geçince arkadaşlarım bana bakıyordu, gülüyordu, utanıyordum." (Büşra, 22, İşit. Eng.).

Yirmi yaşından sonra görme yeteneğinde azalma başlayan ve sonrasında bu yeteneğini tamamen kaybeden görme engelli Turan Bey eğitim almak adına çektiği zorluk ve verdiği mücadeleyi şöyle anlatmaktadır. *"Evden gizlice para aldım. Amacım*

görmediğimde ne yapacağım konusunda eğitim görmekti. Gaziantep'te körler okuluna gittim, bana dediler ki, yaşın ilerlediği için bu yaşta okul seni kabul edemez. Sonra İstanbul Emirgan'da Altı Nokta Körler Derneği Rehabilitasyon Merkezi'ne gittim. Hiç zaman kaybetmeden kayıt yaptım. Beş buçuk aylık bir süre de orada rehabilite oldum. Altı noktalı Braille alfabesini öğrendim. Rehabilitasyonumu orada bitirdikten sonra Bingöl'e döndüm. Tabii döndüğümde fırça yedim."

İşitme engelliler için özel eğitim veren resmi okullar bulunmaktadır. Ancak sayıları oldukça az olan bu okullara devam eden bazı engelliler bunu başka illerde ve yatılı olarak sürdürmek zorunda bulunmaktadır. Belirtilen nedenlerden dolayı Bilal Bey, işitme engelli olarak eğitimine Elazığ'da başladığını ve lise döneminde ise Bursa'da devam ettiğini belirtmiştir. Aldığı eğitimin bazen kendi ailesi ve yakınları ile olan iletişimde sıkıntılar oluşturduğunu vurgulamaktadır. Çünkü *"okulda aldığı işaret dili eğitimi ile halk arasında kullanılan işaret dilinin aynı olmadığını bu nedenle insanları zor anladığını"* belirtmiştir.

Okul hayatı engelliler için toplumsal hayata dâhil olma hususunda tartışılmaz değerdedir. Katılımcıların tümü, toplumsal yaşamdan uzaklaşmanın engelliler için olumsuz bir durum olduğunu, birçok sorun içerdiğini ve bu sorunların toplumsal alanda dışlanmaya, yalnızlığa, izolasyona ve engellinin içe kapanmasına neden olduğunu vurgulamaktadır. *"... Beni hayata bağlayan okul oldu. ... eğitim bizi topluma kazandırmak demek, kaynaştırmak demektir."* vurgulananlar zikredilen durumları desteklemektedir.

Bazı katılımcılarımız okul deneyimlerini YİBO'larda yaşamıştır. Onların da belirttikleri en önemli zorlukların başında barınma, beslenme, sınıf ve yardımcı diğer eğitim ortamları ile bütünüyle engelli olmayan öğrencilere göre inşa edilen bir yapının varlığıdır. Bütün bu sıkıntılarla baş ederek kendi kişisel ihtiyaçlarının tümünü yerine getirdiklerini, böylece hayatlarında kendine daha güven kazandıklarını, kendi ayakları üstünde durmayı edindiklerini belirtmektedirler.

Eğitim hayatlarındaki birçok sıkıntının altını çizen katılımcılardan bazıları kendilerine destek olan öğretmenlerin önemini vurgulamaktadır. *"Okul hayatımızda keder çıkar, dert çıkar, sıkıntı çıkar. İyi yüzde bir çıkar, oda öğretmenden çıkar."*, *"Hiç kimseden bir yardım görmedim. Sadece bir öğretmen vardı."* ifadelerini özenle kullanan

katılımcılarımızın yanında, aksi duygu ve deneyim sahibi olan katılımcılarımız da bulunmaktadır. Onlar da engellilere karşı duyarlı olmayan, onlarla ilgili pek bilgisi bulunmayan öğretmenlerin kendilerine yönelik tutumları dile getirmektedirler ki bu tutumlar bazı katılımcıların okulu terk etmelerine de neden olacak kadar etkili olmaktadır.

Okul arkadaşlığı, engellilerin eğitim hayatlarına devam etmelerinde kilit rol üstlenmektedir. Tüm katılımcılarımız arkadaşlarıyla ilişkilerinde çeşitli zorluklar yaşadıklarını belirtmektedir. Arkadaşlarının kendilerini alaya almaları, küçük düşürmeleri, kendilerine lakap takmaları, onların zaaflarından yararlanmaları, onlarla dalga geçmeleri gibi davranışlar kendilerini okuldan uzaklaştırmıştır. Bilhassa oldukça kritik bir gelişimsel dönem olan ergenlik dönemine denk gelen bu tür davranışlar, katılımcılarımızın bazılarının yaşamında olduğu gibi, birçok engellinin okulu terk etmesine neden olmaktadır.

Engelliler, eğitim hayatlarında birçok güçlükle karşılaşmaktadırlar. Türlü fedakârlıklarla sürdürülen eğitim hayatlarında pozitif ayrımcılığa tabi tutulmalarının gerektiğinin altını birçok katılımcı çizmektedir. Zira devamsızlık, sınıf geçme kriterleri vb alanlarda olduğu gibi birçok değerlendirme sürecinde engelliler ile engelli olmayanlar eşit nitelikte dikkate alınmaktadır.

Okulların erişilebilir olmadığı, katılımcıların dikkati çektikleri bir diğer önemli konudur. Engellileri düşünerek yapılan eğitim materyalinin, ortamının, lavabo vb. alanların oldukça az sayıda olduğu belirtmektedirler. Tabii ki okula erişim açısından da bakıldığında engelliler için büyük güçlükler mevcuttur. Ebeveynlerinin kucağında, arkadaşlarının kolunda ya da başka refakatçilerle okula gelmek zorunda kalan engelli öğrenciler örnek olarak verilmektedir. Kırsal alanda ya da kenar mahallelerde okula erişimin kış ayları dikkate alındığında zorluk boyutu daha net anlaşılmaktadır.

2.3.6. Hak ve Örgütlenme Bağlamında Dernekleşme: Kader Arkadaşlığından 'Toplumda Biz de Varız'a

Engelli hakları açısından en önemli hukuki metin, uluslararası bir üst belge niteliğindeki "Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme"dir. Söz konusu belgede belirtilen amaç, engelli bireylerin insanlık onurlarına verilen değeri artırmak, onların tüm insan

haklarından ve insan temel özgürlüklerinden tam olarak faydalanmalarını sağlamaktır. Yirmi beş ilkesel açıklama ve toplam elli maddeden oluşan sözleşme, Türkiye'de 27288 sayılı Resmi Gazete'de onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

7.7.2005 tarih ve 25868 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun'un amacı "Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme"nin temel amacı ekseninde sosyal yaşama tüm bireyler gibi engellilerin de katılımlarını sağlamak, ilgili konuda gerekli tedbirleri ve önleyici tedbirleri almaktır. Ayrıca kanunun kapsamında engelliler, aileler, engellilere hizmet sunan kamu kurumları bulunmaktadır. Bu Kanun kapsamında engellilerin haklarını düzenleyen birçok yönetmelik düzenlenmiştir.

Katılımcılarımızla yapılan görüşmelerde ulusal ve uluslararası birtakım belgelerde engelli haklarına dair bilgi düzeylerine ilişkin sorulara verilen cevaplar göz önüne alındığında, ilgili konuda engellilerin oldukça yetersiz bilgi sahibi oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu alanda sorulan sorulara bazı katılımcılarımız şöyle cevap vermişlerdir:

Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi hakkında bilginiz var mı?

"Hayır, yasalarda bazı şeylerin olduğunu biliyorum ama çok bakamadım doğrusu." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Evet, duymuştum fakat okuma fırsatım olmadı." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"Denk geldi ama okumadım." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

"Çok az..." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"Haberdarım." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"Hayır." (Büşra, 22, İşit. Eng.).

Türkiye'deki Engelliler Kanunu ya da engellilerle ilgili diğer yasa ve yönetmelikler hakkında bilginiz var mı?

"Çok diyemiyorum, kendim için diyemiyorum çünkü baktığım bir şey olmadı." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Var. Evet, onu okudum. Bazı yasal haklarımızın da bilincindeyiz." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"Yok, bu konuda dernek bize yardımcı oluyor." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

Katılımcıların engelli derneklerine üyelikleri dikkate alındığında Altı Nokta Körler Derneğinin üyelerinden olumlu cevaplar geldiği, diğer engel alanlarından aktif

bir dernek hayatının varlığı söz konusu olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca herhangi bir derneğe kayıtlı olmak ile dernekle birlikte çalışmalar yürütme açısından da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Derneklere üye olma hususunda bazı faktörler bulunmaktadır. Kadın olma, derneklerin aktif çalışmalar yürütememiş olmaları gibi nedenler derneklere üye olmalarını etkilemektedir.

İlgili konuda bazı görüşler şöyle dile getirilmektedir:

Herhangi bir derneğe üye misiniz?

"Evet, tüm engelliler derneğine üyeyim. Kayıt oldum ama hiç gitmedim."

(Ali, 27, Ort. Eng.).

"Hayır." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"Hayır. Kız yok, hep erkekler var." (Büşra, 22, İşit. Eng.).

"Altı Nokta Körler Derneğine üyeyim. Evet, aktif olarak çalışmalara katılıyorum da." Bana çok faydası da oldu." (Veysel, 42, Gör. Eng.).

"Yeni bir dernek kurma aşamasındayız. Tüm engelliler için." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

Bingöl'de 1993 yılında ilk sivil örgüt olan Altı Nokta Derneğinin kuruluşunu anlatan kurucu başkan, bu derneğin vücut bulma sürecini kendisinin ilini terk ederek peşinden koştuğu rehabilitasyon desteği alma sürecinde elde ettiği değişim ve sonrasındaki girişimci ruhuna bağlamasını şöyle ifade etmektedir: *"1982 yılında gidip rehabilitasyonu bitirmemiş olsaydım, derneğin ne olduğunu bilmezdim. Ankara'ya Altı Nokta Körler Derneğini ziyarete gittim, daha sonra araştırdım, 'Türkiye'de engelliler alanında hangi dernek daha faal, daha hareketli, daha iş bitiren, daha hakları savunan hangi dernek var?' diye ve Altı Nokta Körler Derneği olduğunu tespit ettim. Karar verdikten sonra müracaat ettim, yazı gönderdim, bir dilekçe onlar da gerekli yerlere sordular, dilekçemi değerlendirdiler, karar verdiler. Açılabilir ancak 5 tane üye olması lazım dediler. (Turan, 54, Gör. Eng.). Sıkıyönetimden sonra sadece 3 tane yarı devlet yarı sivil dernek vardı. Kimdi onlar, Esnaf Sanatkârlar Derneği, Şoförler Cemiyeti, Sanayi Ticaret Odası. İlk sivil örgüt biz olduk." (Turan, 54, Gör. Eng.).*

Derneklerin birçok sosyal ve bireysel işlevlerinin olduğunu belirtmektedir. Bunlar arasında, engellilerin birlik olmasını, bütünleşmelerini, haklarını öğrenmelerini, kendi gibi insanlarla bir araya gelmelerini Yusuf Bey, şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Dernekleşmek, bütünleşmek demektir. Derneğe üye olan kişiler; derneğe gelerek sosyal, kültürel, ekonomik haklarını daha iyi anlamayı, daha iyi kavramayı ve gereksinimlerini öğrenmeyi sağlar. Dernek onların yapamayacağı işleri yapabilmek için en büyük basamaktır. Şimdi öyle dernek çok. Önemli kişiler var. Görme engelli bir kahvede rahat oturamıyor, kahvecinin bardağını kırıyor ve kahveci onun kırdığı bardaklardan rahatsız olup onun oraya gelmemesini istiyor. Ondan sonra o engelli çarşıda rahat gezemediğinden dolayı bir sabit yerinin olmasını istiyor. Evde sürekli sıkıldığından 'Derneğe gideyim, orda arkadaşlarım var, kaderdaşlarım var, beni anlayacak insanlar var,' deyip büyük bir heyecanla gidiyor. Aktif insanlar dernekçilik yaparsa emin olun insanların bir araya gelmesi için çok güzel imkanlar doğar.”

Derneğin hayat değiştirecek kadar ciddi etkilerde bulunduğunu, bir üyenin ya da başkanın bir başka üyeye verdiği destek, nasihat ve yön ile nasıl değişebileceğini Mustafa Bey, kendi hayatından şu hatıra ile vurgu yapmaktadır: *“Bir kere dernek olmasaydı ben okulu bilmeyecektim, gidemeyecektim. Ben bütün okul hayatımı Altı Nokta Körler Derneği başkanımıza borçluyum. Okul için onun katkısı çok büyük. Gitmiyordum ben. Bana diyordu, 'Oğlum imam şafı de olsan, gelsen diplomam yok, dersin almazlar.' Bunu sürekli söylerdi. Ciddi manada ilgilendi benimle. O emeğin hayatımda büyük bir yeri vardır. Düzgün bir şekilde yönlendirmek önemlidir. Beni ciddi manada yönlendiriyordu.”*

Derneklerinin, kendi bireysel yaşamındaki anlamı ve önemi yanında, sosyal yaşamdaki birçok önemini de Kerem Bey, çoğu katılımcı gibi şöyle dile getirmektedir: *"Bizim dernek, Allah razı olsun onlardan, sayesinde aktifleşmeye başladım. Bize güven verdi. Kendimize güvenimiz arttı. Sosyal yardımlaşmada bayağı katkıları oldu. Bize kurslar açtılar. Yardımlar dağıttılar. Çok desteği oldu bana. Benim şu anda kendime olan güvenim onların sayesinde. Dernek sosyal faaliyetlerimi arttırdı, bilgi sahibi oldum. Evet, bu dernek olmasaydı şu an sonum belli değildi. Çok şükür çevre edindim dernek sayesinde. Gazetelere çıktık, yolda görenler, 'Bak, bu derneğin üyesidir.' dedi. Dernek benim için insanların kaynaşıp yardımlaşması anlamına geliyor"*

Derneklerin varlık nedenini farklı bir açıdan değerlendiren Veysel Bey, derneğin sosyalleşme mekânı, diyalog sağlama, sorumluluk yükleme, evden uzaklaştırma gibi işlevleri yanında, derneğin olmaması halinde ortaya çıkabilecek sıkıntıları da şu

vurgularla dile getirmektedir: *"Görme Engelliler Derneği olmasaydı psikolojik rahatsızlıklar çıkardı ortaya ki bu anlamda psikolojik rahatsızlık yaşayan arkadaşlarımız var. Fakat bu sıcak ortam sayesinde geliyorlar. Dernek yönetimine girmeden önce işten eve gelirdim, pek sosyal yaşantım yoktu. Dernek yönetimine girdikten sonra belli bir sorumluluk duyarak geçmişte çektiğim sıkıntıları arkadaşlarım çekmesin diye sürekli dernekte bulunup, oradaki sosyal sıcak ortamı sağlamak için zaman buldukça gayret edip gidiyorum. Hatta gelmeyen arkadaşlarımı telefonla arayıp çağırıyorum. Diyalog artsın ki sosyalleşelim hani sürekli evde kalmasınlar hapsolmasınlar diye. Dernek o konuda çok önemli. Üyelerimizin %80-90 görmeyen arkadaşlarımız var, bunların çoğu eve hapsolmuyor. Oraya çağırdığımız zaman bazen şakalaşyoruz hatta oyunlar oynanıyor, orada bir nevi onlar da rahat davranıyorlar, üzerindeki sıkıntıyı atmış oluyorlar, açılıyorlar. Derneğe 'Ben toplum içinde varım, ben her istediğim yere giderim, gerekirse hakkım varsa alırım!' düşüncesiyle girdim."*

İşitme engelli katılımcılar dernekleşmeden önce kendilerinin bir arada olamadıklarını, bu noktada dernek kurmanın kendilerine birçok fırsat verdiğini Bünyamin Bey ve Bilal Bey, şöyle dile getirmektedirler: *"Dernek olmadan önce herkes evinde sıkılıyordu, evinde ne yapacağını bilmiyordu. Dernekte belli bir saatte belli bir günde karşılaşıyorlar, oturuyorlar, sohbet ediyorlar. Engelliler için çıkan yasalar olduğunda onu tartışıyorlar, haber veriyorlar, bilgilendiriyorlar. ... Evet, dernek olmadan önce arkadaşlar parklarda buluşuyorlardı, oturuyorlar, sohbet ediyorlar, çok güzel vakit geçiriyorlardı. Orada dernek kurmak amacını çıkarmışlar ortaya. 'Bir dernek kuralım, burada olacağımıza dernek kurup faaliyetimizi, çalışmalarımızı her şeyimizi orda yapsak daha iyi olur.' demişler ve dernek kurmuşlar." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.). "Daha önce dernek yoktu. Arkadaşların hepsi dışarıdaymış. ... Okulu bitirdikten sonra Bingöl'e geldim. Kahvelere gidiyordum. El işaretleriyle arkadaş arıyordum. Kimseyi bulamıyordum. Tek bir ümidim vardı, o da bir arkadaşım. Sürekli onunla takılırdım. Diğerlerinin de hepsi dışarıdaydı. Burada dernek yoktu." (Bilal, 29, İşit. Eng.).*

Birçok katılımcı tarafından derneklerin işleyişlerinin ve dernek atmosferinin önemine dikkat çekilmektedir. Bilhassa engellilerin birbirleri için çok özel anlamlar taşıdığını ve dertleşme, sohbet, destek verme, görme açılarından uygun bir iklimin sağlanması gerektiğini Cüneyt Bey, şöyle dile getirmektedir: *"Dernek demek, aile*

ortamından farklı olmamalı bence. Yani bir aile ortamından ne alıyorsan, dernekten de alman gerekmelidir. Ailene, çevrene anlatamadığın bir sıkıntın oldu mu dernekte karşıdaki de rahatlıkla anlatman gerekir. Yani, ondaki sıkıntıyı kendinde gördüğün ve kendindeki sıkıntıyı da onda gördüğün için rahat rahat anlatabiliyorsun. Engelliler arasındaki dil çok daha rahattır."

Katılımcılar, derneklerin engelliler için çok önemli olduğunu vurgulamaktadırlar. Engellilerin sosyalleşmeleri, onları bir araya getirmeleri, dertleşmelerini sağlamaları, birbirlerine destek göstermeleri gibi hususlarda işlev sahibi olduğu şu ifadelerle vurgulanmaktadır:

" ... Genelde derneğe gidiyorum. Şakalaşıyoruz, eğleniyoruz, onlar olmasa gün geçmez belki de. Sonuçta hepimiz aynı kaderi paylaşıyoruz. Birbirimizin sıkıntısından anlıyoruz. Önemli bir işim olmadığında sürekli dernekteyim." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

"Dernek, aslında görme engellileri bir araya getiriyor. Onlara kendi dünyalarında rahat oturacakları, rahat konuşacakları bir yer sağlıyor." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Dernek olmasaydı ben bu seviyede olmazdım, Dernekte seninle aynı şekilde düşünenler, aynı sorunu yaşayanlar, her konuda kendim gibi insanları orada gördüğüm için onlardan destek alabiliyorsun veya seni yönlendirmeleri daha kolay olabiliyor." (Esmâ, 28, Gör. Eng.).

Dernekleşmenin engellilerin hayatlarına yeni perspektifler sunacağı muhakkaktır. Yeni ilişkiler, yeni kazanımlar ve yeni bakışlar. Ancak ilgili konuda engellilerin bazı çekincelerinin varlığı bilinmektedir. Emrah Bey, bunlardan en önemlisi olarak gördüğünü şöyle dile getirmektedir: *"Derneklerin engelliler için hayata katılma, sosyalleşme, eğitim, farkındalık noktasında çok etkisi olur. ... Dernekleşme birlikte olup bir şeyler kazanmaktır. Ancak engellilerin topluma güvenleri yok. Toplum onlara siz engellisiniz oturun oturduğunuz yerde diyecek."* Engellilerin güvenlerinin kırılmasına ve bir şeylere başlamamasında, benzer kalıp yargılar ciddi içe kapanmalara neden olmaktadır. *"... bizler de bilinçli değiliz. ... eğitilmiş değiliz."* ifadeleri aslında topluma bir sesleniş ve yardım talebi olarak değerlendirilebilmektedir. Kendilerine rehber olacak, çalışmalarını destekleyecek, katkılar sunacak insanların varlığı istenmektedir. *"Tabi,*

birileri zaten ön ayak olacak girişimci insanlar bunu yapacak bilgili donanımlı teknik donanımı olan bilgili insanlar dernekleşmeye yaklaşacak. illa engelli olmasına gerek yok ki. Engelli olmayıp engellileri anlayabilen onların sorunlarını görebilen insanlar da var. Empati yeteneği var insanlarda empati yapabilirse zaten anlayacaklar."

Engelli Derneklerinin Yaşadıkları Zorluklar

Bingöl'de engelli derneklerinin sayısının birkaç adet oluşu ile beraber Erdal Bey, derneğin anlamının, hak savunuculuğu, örgütlenme bilinci çerçevesinde dikkate alınması gerektiğini şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Dernekleşme nedenlerinden en önemlisi, kendi savunma hakkını kimseye bırakmayacaksın, kendin savunacaksın. Ciddi bir örgütlenmemiz yok. Bunun için biz derneğin önemini henüz kavrayamadık. Dernek denince gidip oturup vakit geçirelim düşüncesi var bizde. Bir bireyin kendi başına yaptığı bir iş ile farklı insanların gönüllerini ortaya koyarak yaptığı iş arasında çok fark vardır. Derneklerin ön safhalarda olması gerekiyor"*

Engellilerin dernekler etrafında bir araya gelmelerinin en önemli boyutunun, engellilerin bilgi düzeylerinin artırılması, bilinçlendirilmesi ve engellilerin sahip oldukları birçok yeteneğin ortaya çıkarılıp geliştirilmesi olduğunu belirten Meryem Hanım, böylelikle engellilerin birçok alanda güven kazanmalarını ve cesaret bulmalarını sağlayacağını şu açıklamalarla yapmaktadır: *"Engellilerin çoğunda bilgisizlik çok fazla. Her anlamda. Sonuçta engelli de bir insan. Zaten engelli, bir de eğitimsiz. Dernek kurmamızın amacı bu. En azından benim fikrim engellinin elbiseden, araban çok bilinçlenmeye ihtiyacı var. Çünkü engellilerde güçlü potansiyeller, beceriler, yetenekler var. Ama bunu ortaya çıkarmak için bir ortam hazırlamalı, cesaretlendirmeliyiz. Sonuçta biz de engelliyiz. Okuduğum o kadar güzel hikâyeler var ki. Hiç işe yaramayan sonunda öğretmen olabiliyor. Kör olan insanlar var, toplumun önünde gidebiliyor. O açıdan en büyük hedefimiz bilinçlendirmek. Kitap okumalarını sağlamak. Zaten bilinçlenirlerse haklarının farkında olurlar."*

Engellilerin, örgütlenme ve haklar konusunda yeterli bilgi sahibi olmadığını dile getiren ve bunu yaşadığı bir olay üstünden değerlendiren Esmâ Hanım, engellilerin söz konusu alanındaki bilgiye erişimdeki sıkıntıları dile getirmesi açısından önemlidir: *"Bingöl'de engelliler için dernek olduğunu bilmiyordum. Dernek başkanı beni aradı,*

körler derneği başkanı olduğunu söyledi. Bende köyler anladım. Düşünün ki o kadar ki habersizdim."

Engellilerin örgütlenmeleri ve haklarını talepleri konusunda engelli insanların kendi başlarına bir şey yapmalarının güç olduğunu ve bu noktada kamuoyunun desteğinin sağlanması gerektiğini, Ali Bey şu vurgularla dile getirmektedir: *"... devlette suç olduğu kadar engelli ve engelli ailelerinde de suç var. Çünkü bunlar iyi bir örgütlenme, birleşim yapamadıkları için ve toplumda ses çıkarmayı başaramadıkları için istenilen yerlere gelemiyorlar. İstenilen yere gelebilmeleri için ne mi yapılmalı? Bütün engellilerin tek çatı altında birleşmeleri lazım."*

Engellilerin örgütlenmeleri hususunda farklı bir noktaya parmak basan Cüneyt Bey de toplum ve kamu kuruluşlarının yanında, engellilerin kendilerinin de dernekleşmesi ve haklarını savunmaları konusunda sabırlı ve girişken olmaları gerektiğinin ve bir derneğin sahip olması gerektiği özelliklerin altını şöyle çizmektedir: *"Bundan 4-5 sene önce kendi aramıza toplandık bir karar aldık. Ortopedik engelliler derneği kurmak için. Dernek kurma kararını aldığımız gün, akşam dağıldık ve o kararımız dağıldıktan sonra son buldu. Dernek denilen yer sadece bir odadan ibaret olmamalı, spor aktivitelerin olmalı. Egzersize ihtiyacı olan engelli arkadaşlarımız vardır. Mesela şu anda dernek 3. katta olduğu için yürüme engelli bir üye çıkmakta veya inmekte çok zorluk çekiyor. Bütün engellilerin rahatlıkla ulaşabileceği bir yerde olmalıdır. Ve tüm engelliler için düşünülmüş, sorunların giderilmesi gerekmektedir."*

Katılımcılar, Bingöl'de engelli hakları ve örgütlenmesi konusunda birçok sıkıntının bulunduğunu dile getirmektedirler. Derneklerin işleyişi, etkisi, faaliyet alanları, sosyal yardım algıları gibi. Ancak engellilerin ilk önce bunlarla mücadele yoluna girmeleri gerektiğinin farkında olarak katılımcılardan bazıları şunları dile getirmektedirler:

"Bingöl'de engellilerin her zaman örgütlenmesi, seslerini duyurması lazım, çünkü engelli yokmuş gibi bir hava mevcut. Ama maalesef günümüzün dernekleri belli bir siyasete endekslendikleri için pek mümkün olmuyor." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"Bingöl'de bilinçli bir engelli kitlesi yok." (Esmâ, 28, Gör. Eng.).

"Bingöl'deki engelliler haklarının farkında değil. Bana göre bizim derneklerin daha önce yaptıkları hiçbir faaliyetleri olmadığı için." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Derneklerin engellilere fazladan bir çalışma yaptıklarını düşünmüyorum. Daha çok engellilerin adlarını kullanarak kendi çıkarları için uğraştıklarını düşünüyorum." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Bingöl'deki dernek fazla aktif durumda değil, birkaç kişinin çabasıyla ne yapılabiliyorsa o kadar yapıyor." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Bingöl'deki engelli dernekleri daha çok tekerlekli akülü sandalye ve giyecek yiyecek sağlamak alanına yoğunlaşmış. Asıl amaç engellileri bilinçlendirmek. Kendi potansiyellerinin farkında olmalarını sağlamak gerekir. İnaniyorum, bilinçli bir örgütlenme hareketlenme olursa ses getirir." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

Dernek çalışmalarının bizzat engelliler tarafından yönetilmesi gerektiğini ve bu doğrultuda gerçekleştirilecek tüm faaliyetlerde engellilerin kendilerinin öncülük etmesinin gerekliliğini vurgulayan Nur Hanım, durumu şu sözlerle ifade etmektedir: *"Dernek denince aklıma hep şu gelir. Bir arada bulunmak ve örneğin bir faaliyet yapıyorsa engelli o faaliyeti yapsın ki farkındalık yaratsın. Engelliler gecesi düzenlendi, sanatçılar gelip şarkı söyleyip gittiler. Ama ben orada bir rol almadıktan sonra, "Örneğin becerisi olan insanlara var, resim yapmayı bilen insanlar var, orada konuşmayı bilen insan da var neden o insanları değil de, dışarıdakileri getiriyorsunuz?" dediğimde, insanlar kimse gelmez bize, diyorlar. Yaptın da mı kimse gelmedi?"*

2.3.7. Sosyal, Kültürel ve Boş Zaman Faaliyetlerden Dışlanma

Katılımcıların tümünün en çok muzdarip oldukları konuların başında kendilerine yönelik ciddi herhangi bir sosyal, kültürel, sportif faaliyetin olmaması gelmektedir. Aşağıda yöneltilen üç soru söz konusu durumu özetlemektedir.

Engelliler için herhangi bir sosyal kültürel faaliyet (spor, müzik, hobi, kermes vb) var mı/katıldınız mı?

"Dediğiniz şeyleri Bingöl'de hiç duymadım. Bir ara futbol ile ilgili bir şey duydum." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Hayır, öyle bir şey görmedim." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

"Ben hiç katılmadım. Engellilere özel faaliyetlere katılmadım." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Yok. Bu tür faaliyetlerin düzenlendiğini hiç duymadım." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"Sadece engelli günlerine özel sığdırmışlar. Örneğin Mayısın ikinci haftası Engelliler Haftası, bunun gibi, onun dışında yok." (Erdal, 37, Ort. Eng.).

Engellilere yönelik herhangi bir mesleki beceri kursuna katıldınız mı?

"Birkaç tane yapıldı. Bilgisayar kursu oldu." (Mustafa, 33, Gör. Eng.).

"Bingöl'de hiç duymadım." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Hayır." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"Ben hiç öyle bir şey duymadım. Olduğunu da zannetmiyorum." (Esmâ, 28, Gör. Eng.).

"Hayır, engellilere yönelik beceri kursları açıldıysa da talep olmadığı için bana haber gelmeden kapandı." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"Yok, engellilere yönelik kapsamlı eğitici bir faaliyet yok. Yok, olsa ilk önce kaydı yapan ben olurum." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

Hiç sinemaya gittiniz mi?

"Hayır." (İhsan, 28, Ort. Eng.).

"Sinemaya bir iki kere gittim. Arkadaşlarımın desteği ile gidip geldim." (Ali, 27, Ort. Eng.).

"Hayır. Gitmek istedim ama engellilik durumum müsait değildi." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

"Çoğu sinemaya erişemiyor. Bedensel özürli olanların çoğu gidemiyor. Gözü görmeyen zaten gidemiyor, kulağı duymayan işitemediği için gidemiyor." (Çetin, 22, Ort. Eng.).

"İlk sinemaya gittiğim günü hatırlıyorum ağabeyim götürmüştü beni, ben gitmek istememişti mimari yapısından dolayı." (Meryem, 33, Ort. Eng.).

Engellilerin serbest zamanlarında, sosyal ve kültürel etkinliklere katılma ya da alternatif alışkanlık üretmede çaba sarf etmeleri gerekmektedir. Zira engelliler her

zaman için çok yoğun ve toplumsal hayat içinde değiller. Dolayısıyla ev ya da özel alanlarında zamanlarını daha kaliteli ve işlevsel değerlendirmek durumundadırlar. İlgili hususta Zeynep Hanım, film izlemeyi ve bu sayede kazandıklarını şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Çok fazla film izliyorum. Dışarıda oturmayı seviyorum izlemeyi seviyorum insanları ama tek başıma izlemeyi seviyorum. Bu çocukluktan kalma bir yalnızlık, alışkanlık oldu. Filmler alternatif bir hayat sadece. İki saat bir yere bakıyorsun ve tamamen hayatın dışına çıkıyorsun bambaşka insanların içinde oluyorsun böyle bir şey. Mesela denizde yüzerken insan engelli olduğunu fark etmiyor bunun gibi."* filmlerin terapi edici niteliği bilim dünyasında tartışılan konular arasında bulunmaktadır. İfadelerde belirlendiği gibi kurgulanmış olay ve hayatlar üstünden yaşama yeniden bir anlam yükleme ve yeni bakışlar üretme imkanı da doğmaktadır.

Sosyal kültürel faaliyet yoksunluğu, her engelli birey için sorunlar içermektedir. Kollektif bir etkinlik içinde olmak engelliler için zor olsa da bireysel olarak kendi yaşam alanlarında birtakım etkinliklerde bulunmaları mümkündür. Kitap okuma, internette gezinme, sosyal medyayı takip etme yanında film izlenebilmektedir. Sinema filmleri ve belgesel filmler de boş zaman değerlendirilmesinde kullanılabilir. Film izleme etkinliği için engellilerin sinema mekanına ulaşmaları gerekmektedir. Ancak bunun çok da kolay olmadığını, başka bir ilde yaşadığı deneyimle Emrah Bey şöyle anlatmaktadır: *"Burada hiç gitmedim. Hayatımda 27 yıl boyunca hiç sinemaya gitmemiştim ilk kez İzmir'de gittim. Arkadaşım sinemaya gidelim dedi, ben gelemem dedim sinema bana uygun değildir. Bakıp bana güldü sen kaçınıcı yüzyılda yaşıyorsun dedi. Gittik bir alışveriş merkezine üçüncü kattaydı, biletimizi aldık. Oradaki görevliye benim engelli olduğumu sinemaya gireceğimizi söyledik. Ben sizi yönlendireyim beni takip edin dedi. Bende takip ettim. Engelli girişi vardı hemen sinemanın önünde. Gayet rahat bir şekilde filmimi izledim."* Kendisinin yaşadığı bu deneyim üstüne orada kaldığı süre içerisinde yaklaşık on film izlediğini bunun kendisi için çok güzel bir deneyim olduğunu da vurgulamaktadır.

Yusuf Bey, engellilerin evde nasıl hapsediklerini şöyle dile getirmektedir: *"Engelliler boş zamanlarında kös kös oturuyor. Yapabilecekleri pek fazla bir şey yok. Maddi imkanları elinde olan cihazlarla sosyal siteleri takip edebiliyor. Ama bu olanaklara sahip olamayanlar vakitlerini aileleri ile evde harcıyorlar."* İşitme engelli Halil Bey, çalışma dışında vakitlerini ailesine ayırdığını dile getirmektedir: *"Ailemi çok*

seviyorum. Oğlumla vakit geçirmeyi seviyorum.". İşitme engelli Zeki Bey ise, kendilerine yönelik sosyal faaliyetlerin yetersizliğinden yakınmaktadır: *"Canım çok sıkılıyor. Hiç faaliyet yol işitme için."*. Yine işitme engelli katılımcılardan Ömer ve Mehmet Bey'de ilgili hususta dert yanmaktadırlar: *"Boş zamanlarda arkadaşlarla dernekte görüşüyorum."* (Mehmet, 23, İşit. Eng.), *"Yapacak bir şey yok. Her gün aynı."* (Ömer, 26, İşit. Eng.).

İbrahim Bey, engellilerin evde olmalarını şu nedenlere bağlayarak dile getirmektedir: *"Evet, evde oldukları için sosyal aktiviteleri de yok. Engellilere yönelik alanlar da yok. O sadece ailenin ona yaşatabildiği kadarını yaşayabilir."*, Erdal Bey de engellilerin ev dışında bir sosyal yaşam alanı olmadığını, bir sohbet ve etkileşim mekanı olmadığını şöyle dile getirmektedir: *"Engellilerle engellilerin buluştuğu bir yer yok. Sadece dernekler var. Bildiğim bir kafeterya da yok. Engelliler için hiçbir alan olmadığı için, engellinin vakit geçireceği bir iş olmadığı için neredeyse hep evdeler."*

Fatih Bey, boş zamanlarda; *"Vücut geliştirmeye çalışıyorum, ağırlıklarla, dambıllarla. Daha önce spor salonuna gidiyordum, uzak olduğu için bıraktım."*, Veysel Bey; *"Parka fırsat buldukça çocukları alır gider otururum, temiz hava almak için."*, Ali Bey ise; *"Boş zamanlarımda genelde internete takılırım, bazen televizyon izlerim bazen de arkadaşlarımla araşıyoruz. Mahalleden var, liseden var, hala görüştüğümüz. Onlarla gidip bir yerlerde oturuyoruz."*, İbrahim Bey; *"... boş zamanlarımda ya kitap okur, futbolu takip ederim, parklarda arkadaşlarımla vakit geçiririm, yürürüm sakin sokaklarda... Bazen de insanları olduğum yerden izlerim."* Bünyamin Bey; *"Evde oturuyorum, vakit buldukça arkadaşlarla çıkıp geziyoruz, oturup sohbet ediyoruz."* diyerek yaptıklarını dile getirmektedirler.

Nur Hanım, kendilerine sunulan imkanların yokluğundan boş zamanlarını kullanma konusunda şunları dile getirmektedir: *"Ben çok aktif biriyim o yüzden boş durmayı sevmem. Boş kalsam da oturup kitap okur, bazı insanlar oturur internet başına, ben çok sıkılırım. Sosyal şeylerim de var ama sıkılırım. Ya çıkar gezerim kafa dengi arkadaşım, tabii ya da köye giderim annemin yanına, anneannem var onun yanına giderim, gezmeyi seviyorum çoğunlukla"*

Adem Bey, spor alanında yapılacak çok şey olduğunu ve bunların pek de maliyet gerektiren faaliyetler olmadığını şu sözlerle dile getirmektedir: *"Spor organizasyonları"*

yok. Bingöl'de insanlarımız henüz o seviyeye gelmemişler. Mesela Elazığ'da düzenlenen bir GAP organizasyonu vardı, tüfek atıcılığı, ben de gidip katıldım ve üçüncü oldum. Okçuluk olsun, atıcılık olsun bunlar pek maliyetli şeyler değildir, çok basit, hazırlanabilir şeylerdir. Biz engelliler için hiçbir spor dalı veya aktivitesi ya da bununla ilgili bir etkinlik yok."

Engellilerin üretken olmaları ve hayata katılımları hususunda istikrarlı sosyal politikalar sürdürmek zorunluluk arz etmektedir. Aynı zamanda onların kendi dünyalarına yönelmeleri gereken birtakım alanlar da önemlidir. Spor ve sanat alanları bunların başında gelmektedir. Sanatın bireyleri üretken kılma ve kendini ifade etmede etkin bir yol olduğu bilinmektedir. Söz konusu durum için engellilerin de el sanatları gibi basit ya da müzik, resim ya da edebiyat gibi daha nitelikli alanlara yönlendirilmesi gerekmektedir. İlgili konuda Zeynep Hanım şu belirlemelerde bulunmaktadır: "... sanat çok önemli. Tüm engelliler bence sanatla uğraşmalı. Çünkü yetersiz hissettirilme durumu var engelli de kendisini yetersiz hissediyor. Ama sanat bir şeyleri var etmek gerçekten üretmek kendini var etmek sanat."

Her yıl 10 ile 16 Mayıs arasında kutlanan "Engelliler Haftası" kapsamında engellilere yardım faaliyetleri niteliğinde geceler düzenlendiği ve bu kapsamda konserler olduğunu ve bu programlara birçok katılımcının katıldığı dile getirilmektedir. Katılımcılarımızdan birkaçı bu yılki Engelliler Haftası kutlamaları çerçevesinde bir program tertip ettiklerini, bu kapsamda yerel bir tiyatro ekibiyle beraber bir oyun sergilediklerini, şiir ve çeşitli gösterilerle ilk defa engellilerin kendilerinin aktif bir şekilde bir program düzenlediklerini ve gelen geribildirimlerden dolayı da çok memnun olduklarını vurgulamışlardır. Ayrıca sosyal kültürel faaliyetler konusunda engelli bireylerin ve derneklerinin inisiyatif olarak çalışmalarında bulunmasına dikkat çekmektedirler.

Bedensel Engelliler Spor Federasyonu; ampute futbol, atıcılık, atletizm, badminton, bilek güreşi, boccia, halter, kayak, masa tenisi, okçuluk, oturarak voleybol, basketbol, curling, dans, eskrim, tenis, yelken, yüzme olmak üzere toplam on sekiz; Türkiye Görme Engelliler Spor Federasyonu atletizm, goalboll, futsal, satranç, ağırlık kaldırma (halter), judo, yüzme bisiklet olmak üzere sekiz; Türkiye İşitme Engelliler Spor Federasyonu ise, benzer yirmi dört branşta çalışmalarına devam etmektedir.

Katılımcılar ilgili spor dallarında kendilerine dönük herhangi bir faaliyet olmadığını dile getirmektedirler. Kaldı ki bu spor dallarından atıcılık, atletizm, bilek güreşi, halter, masa tenisi, satranç gibi ciddi bir bütçe ve alt yapı unsuru ihtiyacı doğurmadığı göz önüne alındığında ilgili kamu ve sivil kuruluşlarının konuya özenle ve ciddi bir şekilde yönelmeleri gerekmektedir. Hiç kuşku yok ki spor toplumsal bütünleşme, ilişki üretme ve kendine güven duyma konusunda oldukça önemli bir alandır.

İşitme engelli katılımcılar geçmiş yıllarda işitme engellilerin kurdukları Bingöl İşitme Engelliler Futbol Takımının mevcut olduğunu, Türkiye İşitme Engelliler Erkekler Futbol 2.Lig müsabakalarında il dışında birçok futbol maçı yaptıklarını, ancak maddi olanaksızlıktan dolayı ligden çekilmek zorunda olduklarını dile getirmişlerdir.

İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı olarak hizmet veren bir yaygın eğitim kurumu olan Halk Eğitim Merkezi ve Akşam Sanat Okulunda her yıl çeşitli kurslar düzenlenmektedir. Ancak bu kurslardan herhangi biri doğrudan engelli bireylere yönelik olarak açılmamaktadır. 2015-2016 eğitim öğretim yılında bilgisayar, işaret dili, dikiş nakış, İngilizce, Arapça, Osmanlıca, sanatsal mozaik, ebru, filografi, okuma yazma, müzik, ahşap rölyef, on parmak f klavye kursları açılmış ve bu kurslara katılımcılarımızdan herhangi bir engelli bireyin katılımı sağlanamamıştır. Doğrudan kurumun sorumluluğunda bulunmasa da engellilerin özellikle kurs merkezlerine erişimleri önemli bir sorun olarak görünmektedir.

2.4. DEĞERLENDİRME

Bu başlık altında elde edilen bulgulara dair değerlendirilmeler bulunmaktadır. İlk olarak dini sosyalleşme sürecine ve araçlarının etkililiğine dair, ikinci olarak sosyal dışlanma ve alanlarına ilişkin elde edilen bulgular üstüne bir değerlendirme bulunmaktadır. Son olarak da elde edilen bulguların araştırmanın kuramsal içerik açısından değerlendirilmesi yapılacaktır.

2.4.1. Dini Sosyalleşmeye Dair Değerlendirme

Toplumun ürünü olan insanlar, biyolojik bir varlık boyutundan, kültür edinerek sosyal bir varlık haline gelir. Bir süreç olarak kabul edilen sosyalleşme; toplumda hâkim olan değerlerin, kuralların davranışların bireylere aktarılmasını ifade eder. Birey ve

toplum etkileşiminden toplum genç üyeler; bireyler de bağımsız düşünme ve bireysel kimlik kazanır (İçli, 2009: 117-118). Bireyin önceden edindiği deneyimler, yeni deneyimleri meydana getirir. Sosyologlar buna, "kültürün içe dönüşü", "birey tarafından özümlemesi" demektedirler. Birey, edindiklerini bu çerçevede değerlendirir. Böylece birey, kendi düşüncelerini oluştururken biriktirdiği bu depodan yararlanmaktadır (Tezcan, 1995: 41). Her birey kendi sosyal kazanımlarını içselleştirir ve kişiselleştirir. Bu durum kültürün bireyselleşmesidir. Bireyselleşme sosyalleşmenin zıttı değildir. Her birey hem tek ve benzersiz hem de sosyaldır (Fichter, 2006: 33).

Toplumsal yaşam için gerekli asgari öğrenmeyi sağlamak için bireylerin sosyalleşmeleri zorunludur. Ancak her birey eşit bir şekilde sosyalleşmemektedir. Her birey öznel yapısı gereği toplumsal yaşama katılımında eşit derecede ve istekte olmayabilir. Aynı zamanda, bireylerin sahip olduğu yetenek ve özelliklerin ortaya çıkmasına engel olan birçok sebep de mevcuttur. Toplumsal yapıdaki iktidar ve saygınlık gibi değerler de bireyleri baskılayabilmektedir. Bunlara ilaveten bireylerin karmaşık düşünememe, hasta ve engelli olmaları da söz konusudur (Fichter, 2006, 31-32). Dini sosyalleşme sürecinde aktarılan bilgi ve beceriler, hayatta karşılaşılan sorunlara çözüm getirecek nitelikte olduğu ölçüde dini sosyalleşme de daha etkili olacaktır. Dini deneyimlerin edinildikleri dini mekânlar, bireylerin dini somut gerçeklerle ve imgelerle kavramasında oldukça önemlidir (Güngör, 2012b: 126). Dolayısı ile din sadece bir toplumsal bütünleşme kaynağı değil aynı zamanda bireylerin sosyalleşmelerinde ve kimlik kazanmalarında da önemlidir. Engellilerin de sosyalleşme süreçlerinde kendine özgü kimlik edinmeyle beraber dini sosyalleşme kanallarından da yararlanarak öznel benlik oluşturabilmektedir.

Din, katılımcılar için oldukça güçlü bir dayanak olarak değerlendirilmektedir. Tüm katılımcılar dinin, inancın kendileri için yaşamsal bir boyut taşıdığını belirtmektedir. Bilhassa Allah inancı, engelliler için yaşama anlam katmada temel unsur ve eksen olarak kabul görmektedir. Bu anlam katma sürecinde Allah'ın evreni ve insanı yaratmasında başıboşluğun olmadığı, her koşulda yaratmanın mutlaka bir nedene ve hikmete denk geldiğinin altı çizilmektedir. Katılımcılar, kendi engellilik hallerini de bu doğrultuda değerlendirmektedirler. Allah'ın haksızlık yapmayacağı ve hiçbir şeyi beyhude yaratmayacağının, bu nedenle sakat ya da engelli olmanın mutlak bir hikmet ve bilgi üstüne gerçekleştirildiğine inanmaktadırlar. Ancak bu görüşlerle beraber bazı

katılımcılar çeşitli koşul ve zamanlarda Allah'a isyan noktasına geldiklerini, bunu çok zor anlarda yaşadıklarını ve bu duygunun gerisinde de vesvesenin, şeytanın olduğunu bildiklerini belirtmektedirler. Bunlara rağmen hiçbir katılımcı Allah'a isyan etmediğini dile getirmektedir. Çünkü Allah'ın adaletli olduğu düşüncesi, tüm katılımcılar tarafından paylaşılmaktadır. İsyan etme duygusunun kaynağı neredeyse tüm katılımcılara göre engelli olmayan insanların oluşturdukları çevre ve ürettikleri değerlerdir. Bu doğrultuda toplumsal olarak inşa edilen engellilik nedeniyle engellilerin isyan ettikleri yani isyan etmelerinin temel nedenini insanlarda gördüklerini ve isyan etmenin kendilerinin kullanması gereken bir hak olduğunun altını çizmektedirler. Engellilerin hayatlarını zorlaştıran, onları köşeye sıkıştıran, güzelliklerden mahrum bırakıp bezdiren toplum olduğunu, o halde topluma isyan etmenin bir gereklilik olduğu kabul gören bir tavır olduğu da dile getirilmektedir. Bu isyan sessiz, içedönük, kendine kapanma, topluma küsme ve toplumsal yaşamdan uzaklaşma olarak görünüm almaktadır. Örgütlü bir hak arayışı olmadığında kişisel bir tepki olarak isyanın böyle ifade edildiği ifade edilebilir.

Toplumda herkes bir başkasını dikkate alarak yaşamak durumundadır. Yani herkesin engellileri dikkate alarak davranması gerektiği, onların hayatlarını yaşanılabilir konuma getirmeleri konusunda dinin diğer insanlara sorumluluk yüklediğini dile getirilmektedir. Kendisini Müslüman olarak niteleyen kişilerin engellilere daha özenle yaklaşması ve onların eksikliklerini gidermede sorumlu davranmaları gerektiği dile getirilmektedir. Katılımcılara göre, Allah'a kulluk etmenin muhtevasında engellilere destek olmak da bulunmaktadır. Dolayısı ile Müslümanların tutarlılık gereği engellilerin yaşamlarının kolaylaştırılmasında sorumluluk üstlenmeleri gerektiği belirtilmektedir.

Aile birinci sosyalleşmenin gerçekleştirildiği ve bu sürecin etkilerinin yaşam boyu süreceği en önemli yapıdır. Katılımcıların tümü, ailelerinin özellikle ebeveynlerinin kendilerinin hayata tutunmalarında ve sonraki süreçlerde en önemli destek kaynağını olduklarını vurgulamaktadır. Dini sosyalleşme açısından bakıldığında aile atmosferini, üstlendiği işlevler yukarıdaki örnek yaşantılardan açıkça anlaşılmaktadır. Ebeveynlerin örnek nitelikteki dini yaşantıları, örnek davranışları, namaz kılmaları, Kur'an-ı Kerim okumaları gibi ibadetler katılımcıları derinden etkilemektedir. Özellikle teorik olarak dini bilgilerin aktarılması yerine bu bilgilerin de pekiştirilmesini sağlaması açısından anne babanın doğrudan model alınmasının önemine işaret edilmektedir. Ebeveynlerin dini bütün olması katılımcıların hayatlarını kolaylaştırıcı önemli bir unsur olarak dile

getirilmektedir. Arslan'ın yaptığı araştırmaya göre; çocuğun dini sosyalleşmesinde, ebeveynlerin kendilerinin dini ilke ve değerlere riayet etmesi, ardından çocuklara yönelik tutumlarında denetleyici değil, anlayışlı bir tavır sahibi olması gerekmektedir (Arslan, 2006). Kişilerin edindikleri dini inanç, tutum ve davranışlarının çoğu, çocukluk döneminde edinilmekte, ardından gençlik ve yetişkinlik döneminde bunlar olgunlaşma düzeyine ulaşmaktadır. İyi bir eğitim ile çocuklarda dini duyguların gelişimi oluşturulabilir ya da baskıcı bir eğitim ile onların dinden, dini duygudan uzaklaşmasına neden olunabilir. Çocuğa sağlıklı bir din eğitimi verebilmek için onların duyuşsal, bilişsel ve psiko-sosyal açıdan tanınmaları, dini gelişimleri açısından da dikkate alınması gerekir (Köylü, 2004: 138).

Ailelerin engelli çocuklarına karşı geliştirdikleri tutumlar da oldukça önemlidir. Aile, aşırı koruyucu bir tutumla onların bağımsız yaşam becerileri kazanmasında ve bunların geliştirilmesinde destekleyici olduğu gibi yıkıcı niteliğe de bürünebilmektedir. Kendilerine güven kazanmaları konusunda desteklenecek engelliler, bununla toplumsal yaşama dâhil olma konusundaki olumsuz düşüncelerden de kurtulmuş olmaktadır. Aileler engellilerin dışarıya çıkmalarına, korktukları için engel olmakta, bu durum da ileriki yaşamda engelliler için olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Tüm engelli çalışmalarında altı çizilen "bağımsız yaşam", çalışma alanındaki tüm katılımcıların da altını çizdikleri ana kavramlardan biridir. Her biri tek başına hayatını sürdürme hevesi ve azmi içinde olmak istediğini dile getirmektedir. Onlara göre, bağımsız yaşam muhtaç olmadan kendi hayatını sürdüren bireye karşılık gelmektedir. Ancak aşırı koruma tutumlarıyla bazı aileler bağımsız yaşamın önemine vakıf olamamakta adeta bir körlüğe mahkûm olmaktadır. Bu durum da "ebeveyn gelecek körlüğü" olarak dile getirilebilir.

Günümüzde engellilere maddi destek niteliğindeki bazı uygulamalar ile engellilerin toplumsal değerinde bir farklılık meydana geldiği dile getirilmektedir. Söz konusu algı özellikle katılımcılar tarafından dile getirilmekte ve bazı ailelerin "yalancı bir değer verme" ile engellilere ilişkin kanaatlerinin değiştiği vurgulanmaktadır. Engellilerde çeşitli karmaşık duyguların oluşmasına kaynaklık eden bir tutum olarak nitelendirilmektedir. Bu tutum engelli çocukların kendilerini önemsiz, değersiz ve bir sorun olarak değerlendirmelerine neden olmaktadır.

Katılımcılar camilerin engelliler için, hayata katılmada çok önemli kanallar niteliğinde olduklarını belirtmektedirler. Engelliler, cemaate katılma ve toplu ibadetler vasıtasıyla diğer insanlarla bağlar kurduklarını ve böylece topluma dâhil olma hususunda fırsatlar bulduklarını belirtmektedir. Kurnaz (2013), "Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü" adlı çalışmasında şunları dile getirmektedir: Türkiye'de neredeyse her yerleşim yerinde camilerin bulunması, camilerin toplumsal hayatta edindiği işlevler ile doğru orantılıdır. Camilerin toplu ibadet mekânları olması ve cemaati bir arada tutması nedeniyle ortak bir bilincin canlanmasına, bu bilinç çerçevesinde insanların sosyal ve dinsel aidiyet bağlarının güçlenmesine destek vermektedir. Katılımcıların da altını çizdikleri gibi, elde edilen bulgular dikkate alındığında engellilerin camilere ulaşmaları ortak bilinç ve aidiyet açısından oldukça önemli görünmektedir.

Cemaat arasındaki manevi yakınlaşma ile kişiler birbirleriyle tanışmakta ve sürekli görüşme imkânı bulmaktadırlar. Böylelikle, arkadaş ve dost edinme, yoğun ve devam edecek ilişkiler kurabilmektedir. İnsanlar arasında güven bağları oluşmakta toplumsal dayanışma artmaktadır (Certel,1999: 221). Engellilerin camiye ulaşamamaları belirtilen duygu ve ilişkilerden izole edileceği de vurgulamaktadır.

Altı çizilen önemli konulardan biri de dini ibadet alanlarının tüm insanlara ait olduklarıdır. Hiç kimse, bu ibadet alanlarını maddi ya da manevi olarak bir kitleye kapalı hale getirme hakkına sahip değildir. Engelliler özellikle camilerin tüm inananlar için yapılmış olduğunu, ibadet etmek isteyen herkese çağrıda bulunduğunu vurgulanmaktadır. Ancak camilerin gerek insan ilişkileri gerekse de yapısal anlamda engellileri uzaklaştıracak özelliklere sahip oldukları da dile getirilmektedir. Cami cemaatini oluşturan insanların statü ve kimlikleri gözetilmeden eşitlik prensibi çerçevesinde kabul görmeleri gerektiği ve bu noktada herkesin özgün ve değerli bir cemaat üyesi olduğunun temsili konusunda da camiler önem arz etmektedir.

Cemaatin engellilere yönelik bazı olumsuz tutumları bulunmaktadır. Bunlar arasında, engellilere ahirette sual edilmeyeceği, engellilerin günahsız ve cennetlik oldukları, engellilerin kendi evlerinde daha rahat ibadet edebileceği sayılmaktadır. Bu tutumlar engellilerin camiye gitme ve toplu ibadetlere katılmalarını engellemektedir. Bu görünürde iyi olarak değerlendirilen tutumların yanında, engellilik halini bir musibet

olarak değerlendirip engellilerin sürekli ibadet etmesi ve Allah'tan af dilemesi gerektiği gibi tutumlar da bulunmaktadır. Engelliler için hem camilere erişim hem de cami içindeki alanlara erişim ile abdesthanelerin bodrum katlarında oluşu, lavabo ve çeşmelerin yükseklikleri gibi sıkıntılar yapısal sorunların başında gelmektedir. Engellilerin camilere ve Kur'an kurslarına erişemediklerini, eriştiklerinde ise ya materyal ya da hizmet verecek uzman personellerin olmayışı nedeniyle dini alandan ve bilgiden uzak tutulduklarını vurgulamaktadırlar. Cami dışının ve yakın alanlarının sadaka toplanma ve dilenme mekânları olarak değerlendirilmeleri ve genelde dilenen insanların engelli olduğu ön yargısı da engellileri camiden uzaklaştırmaktadır.

Katılımcılar din görevlilerinin engellilik konusunda bazı eksikliklerinin bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Bunların başında ve en önemlisi engellilik ile engelliler konusunda teorik ve pratik bilgi ve görüşlerinin yetersizliği dile getirilmektedir. Din görevlilerinin engellilere bilhassa sosyal ve psikolojik açıdan yardımlarda bulunmalarının altı çizilmektedir. Ancak din görevlilerinin eğitimleri süresince engelliler konusunda psikolojik ve diğer sosyal bilimler alanlarında yeterli bir eğitim alamadıkları pratik bir gerçeklik olarak değerlendirilmektedir. Mutlak surette din görevlilerinin insanı, dolayısıyla dezavantajlı tüm grupları anlamaları gerektiği önemle vurgulanmaktadır. "Cami Eğitimi ve Cami Bağlantılı Halkla İlişkilerde İletişim Engelleri" adlı tez çalışmasında Aksoy (2014)'ün de benzer sonuçlara ulaştığı belirlenmiştir. Aksoy (2014), din görevlilerinin yürüttükleri görevlerle ilgili olarak iletişim içinde olduğu, hitap ettiği hedef kitleyi tanımadığı ve bu kitlenin ilgi ve ihtiyaçları konusunda yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadığını dile getirmektedir. "Cami Hizmetlerinde Cemaatin Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz" adlı araştırmasında Döner (2014), araştırma yaptığı alandaki din görevlilerinin genel kültür ve zamanın gerektirdiği bilgi ve donanım bakımından yeterli olmadığını tespit etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının Braille alfabesiyle yayınladıkları eserler görme engelli bireylere önemli katkılar sunmaktadır. Ancak araştırma alanında görme engelli katılımcılardan üç kişinin bu alfabe ile okuyabildiklerinin altı çizilmelidir. Dolayısı ile eserlerin verimli olmasının yolu onları okuyacakların sayısının artmasıyla doğru orantılıdır. Kaldı ki bu eserlerin müftülükler vasıtasıyla engellilere iletilmedikleri de dikkati çekmektedir. DİB, <http://engelsiz.diyaret.gov.tr> web sitesinden yayınladığı

"Türk İşaret Dili Dini Kavramlar Sözlüğü", İşitme Engelliler Din Eğitimi Serisi eserlerinden herhangi bir işitme engelli katılımcının haberdar olmadığı belirtilmektedir.

DİB İl müftülüklerinde görevlendirilen il koordinatörleri vasıtasıyla, engelli bireylere ulaşabilmek, engellilerin gereksinim duyacakları hizmetleri etkin bir biçimde onlara sunmak, engellilere yönelik, kamu kurum ve kuruluşları, engelliler alanında faaliyet gösteren sivil toplum örgütleriyle ortaklaşa sosyal ve kültürel faaliyetler gerçekleştirmek hedeflenmiş olsa da katılımcıların tümü ilgili konularda herhangi bir hizmetin kendilerine sunulmadığını belirtmektedir. Bu hedeflenen faaliyetlerin yanı sıra, engellileri manevi açıdan desteklemek, onlara dini ibadetler konusunda rehberlik yapmak ve kendi sorunlarıyla psikolojik başa çıkma hususunda dini kaynakların kullanılmasına yönlendirmek gibi faaliyetlerin de engellilere sunulmasının amaçlandığı, DİB tarafından duyurulmuştur. Bütün bunlara rağmen katılımcılar bu hususlarda da kendilerine destek verilmediğini dile getirmektedirler. DİB Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü 2015-2016 eğitim-öğretim yılında her İl Müftülüğü'nce engelli bireylere hizmet veren en az bir kurs düzenlenmesi için çalışmalar yürütmektedir. Bu noktada katılımcılar Bingöl ilinde ilgili konuda ciddi bir düzenlemeden haberdar olmadıklarını beyan etmektedirler. Özetle, DİB engelliler konusunda birçok çalışmalar yürütmekte ancak engelliler bu hizmet ve çalışmalara erişememektedirler. İlgili konularda ailelerin de yeterli bilgiye sahip olamayışları engellilerin bilgi edinmesine katkı sunmamaktadır.

Engellilerin çoğunun gelir seviyelerinin yüksek olmayışı, bilgisayar edinmelerine ve evlerine internet bağlantısı kurmalarına olanak vermemektedir. Bunun yanında görme engelliler ve işitme engellilerin eğitim düzeyleri kaynaklı sıkıntıları da onların iletişim teknolojilerinden dini bilgi elde etmelerini gerekli miktarda mümkün kılmamaktadır.

Katılımcılar, engellilerin dini bilgilerinin yeterli olmadığını belirtmektedirler. Her engel grubunun kendine has sorunlarından doğan bu durum, engellilerin dinden ve inancın verdiği manevi destek ve huzurdan uzak tutulmalarına sebep olmaktadır. Dini bilgi taşıyıcısı olan hiçbir kanaldan yeterince yararlanamadıkları görüşmelerle ortaya çıkmaktadır. Ne okul ne aile ne kitle iletişim araçları ne cami, Kur'an kursu ne de diğer kurumlardan bu ihtiyacı karşılayacak ciddi ve sürekli herhangi bir destek faaliyetinin olmadığı dile getirilmektedir.

Herkes için olduğu gibi sosyalleşme süreci engelliler için de oldukça önem arz etmektedir. Bu süreçte bireysel farklılıklar önemli bir husustur. Elbette ki, kalıtsal unsurlar kesin bir şekilde bireylerin yeteneklerini bütünüyle belirleyemez. Ancak yönelimleri ve dereceleri hakkında ipuçları taşımaktadır. Her çocuğun zihinsel, bedensel, duygusal vb. alanlarda aynı olmaması doğaldır. Sosyalleşme açısından bakıldığında zekâ, bellek ve algı sorunları yaşayan çocukların gerek kendi akranları ile oyunlar vasıtasıyla gerekse de yetişkinlerle kurdukları ilişkilerde beklenen davranışları sergilemesi oldukça zor olabilmektedir. Dolayısıyla bu bireysel farklılıklar nedeniyle toplumsal yaşama uyum göstermekte güçlük yaşayabilmekteler (Okumuşlar, 2013: 53). Bu noktada engelli bireylerin nitelikli bir dini sosyalleşme sürecinden geçtikleri söylenemez. Engelli bireyler, toplumun değerlerini, inanışlarını güçlü bir etkileşim süreci içinde olmadıklarından yeterince edinemedirmektedirler. Başarılı bir dini sosyalleşmenin özünde anne, babalar ve diğer bireylerle olumlu ilişkiler kurma bulunmaktadır. Aile, cemaat, din görevlisi vb. unsurlar sosyal öğrenme ve kimlik oluşturma hususunda yetersiz kalmaktadırlar. Bütün bu yetersizlikler engelliler için güçlü bir “biz” duygusunun gelişmesine de engel olmaktadır. Biz duygusunun güçlenmesine, Yıldız ve Özgedey (2010)'in araştırmalarında belirttikleri gibi diğer insanlarla dertleşme ve sohbetlerde bulunma etkili olmaktadır. Engelliler için akrabalık ve komşuluk ilişkileri önemli ölçüde sohbet dertleşme üstüne kurulmaktadır. Bu içerikli ilişkiler hem engellilerin toplumsal ilişkilerini güçlendirmekte ve bu ilişkiler üstünden engelliler sosyal öğrenmeler gerçekleştirmektedirler.

Engellilerde biz duygusu, kolektif bilinç ve amaçların oluşmasına maalesef sosyalleşme sürecinde katkılar sunulmamaktadır. Engelli bireyler yaşadıkları toplumun yaşam şekliyle uyumlu hale gelmeleri için desteklenmemekteler. Toplumun değerleri ve inanışları sosyalleşme sürecinde kendilerine gerektiği gibi aktarılmamaktadır. Kişiler arası etkileşim olanaklarından yoksun oluş engelliler için sosyal öğrenmeyi zorlaştırmaktadır. Toplumun değerli bir üyesi olma yolunda gereken desteği görememektedirler. Toplumsal hayatın gerekleri arasında bulunan kültürel ve diğer alanlara ilişkin değer ve kuralları edinerek insanlar toplumsal uyumu gerçekleştirebilmektedirler. Ancak engelliler zikredilen konularda, aile, okul, arkadaşlık, kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum gibi birçok aktörden yeterli desteği alamamaktadırlar. Tüm bunlar bir araya geldiğinde engellilerin toplumsal hayata

katılma ve onu sürdürme konusunda sağlıklı bir süreçten geçtikleri söylenemez. Birçok açıdan sosyalleşme süreci başarısız olmaktadır.

Aileler engelliler için sosyal ve kültürel gelişimi destekleyecek nitelikte değiller. Hâlbuki aileler, birçok alanda bağları ve atmosferi gereği engellilerin hayatlarını değiştirebilecek kuvvete sahip olabilmektedir. Dini sosyalleşme bağlamında ailedeki kişilerin dini ilgi düzeyleri, yaşantıları ve kapasiteleri engellilerin dini kişiliğinin oluşumuna katkı sunacaktır. Engelli bireyler bireysel kimlik oluşturma ve kişilik geliştirme olanaklarından yoksun bırakılmaktadırlar. Çünkü gelişimi sağlayacak eğitim, aile, arkadaş, okul, kitle iletişim gibi olanaklardan yararlanamamaktadırlar. Kendi benliklerini oluşturma ve güçlendirme hususunda gerekli maddi ve manevi imkânlardan uzak kalmaktadırlar. Yaratıcı ve üretken olma konusunda formel ya da enformel bir teşvik ve yeterli bir motivasyonun olduğunu da dile getirmek güçtür.

Bir toplumsal kurum olarak din, katılımcıların hayatında oldukça güçlü ve tutunacakları bir unsurdur. Onlar için inanma; yeri doldurulamayacak bir önemli ihtiyaç, tedavi edici ve güçlendirici özelliklere sahip ve kendileri için destekleyici bir boyut taşıyan bir unsurdur. Katılımcıların tüm bu vurguları dikkate alındığında engellilerin dini hizmetlere, dini toplumsal alan ve ibadetlere ulaşmalarında önemli sorunlar bulunmaktadır. Cami merkezli dini yaşantıdan çeşitli nedenlerle uzak tutulmaktadırlar. Gerek cemaatin tutumları gerek din görevlilerinin çeşitli alanlardaki yetersizlikleri gerekse ibadet alanlarının mimari yapısı ve erişebilirlikleri bu uzak tutulmayı doğurmaktadır. Engellilere yönelik dini eğitim, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yeterli olmayışları da engellilerin dini bir destek olarak değerlendirmelerinin önünde bir zorluk olarak bulunmaktadır. Bu manada engellilere etkin dini hizmetlerin verildiğini dile getirmek zor olmaktadır. Engellilerin anlam dünyasında din dayanılacak en önemli destek olmasına rağmen dini hizmet sunma ile görevli kurum ve kuruluşlar bu hizmeti gerektiği engellilere sunamamaktadırlar. Dolayısı ile engelliler için geçerli olacak bu durumu, "dini toplumsal hayattan ve hizmetlerden dışlanma" biçiminde ifade etmek mümkün olmaktadır.

2.4.2. Sosyal Dışlanmaya Dair Değerlendirme

Sosyal dışlanma, sosyal bağların kopmasıdır. Katılım, erişim ve yardımlaşmada düşüş sürecidir. Toplumsal seviyede, yetersiz sosyal uyum ve bütünleşme anlamına gelmektedir. Bireysel seviyede, beklenen sosyal etkinliklere katılımda ve anlamlı sosyal ilişkiler geliştirmede yetersizliğe işaret eder. Sosyal dışlanmanın birçok görünümü vardır: imha etmek (extemination), sürgün, terk etme, aforoz etme, ayıplama, marjinalleştirme, ayrımcılık (discrimination) gibi (Silver, 2007: 4419). Sosyal dışlanmanın bireysel boyutu, insanın doğasına odaklanmıştır. Dışlanan bireyler çeşitli nedenlerden dolayı engellenmiştir. Dışlanmayı sosyal olarak yaşayan bireyler, toplumdan izole edilmiştir. Bu bireylerin aile, akraba, yerel gruplar, dernekler dahası tüm toplumla bağlarının kopmuş olması muhtemeldir. Söz konusu durum da onları birçok haktan uzaklaştırmakta ve dezavantajlı kılmaktadır (Sapancalı, 2003: 18). Sosyal dışlanma bireysel bakımdan dikkate alındığında, ihtiyaçlarını giderememe, toplumla bağların kopması, stres, öz saygının azalması, insanlara ve kurumlara güvenin yok olması gibi birçok sorunun odağında bir olgu olarak kabul edilebilir (Çakır, 2002: 99).

Sosyal dışlanma fikri, sosyal politika reformu alanındaki politik anlamdaki üç göreve katkı sunabilir: İlk olarak sosyal dışlanma, sosyal sorunların oluşumu ve bu sorunlara yanıt vermenin içerisinde yer alan özel bir anlayış şekli oluşturur. Bu perspektiften, sosyal dışlanma kavramı uzmanlara ve politika yapıcılara sosyal dünyanın mantığını anlama ve önemli saydıkları sosyal problemlerin çözümü için politika üretmede yardım eder. İkinci olarak, bu düşünce ve buna bağlı olan sosyal içerme kavramı, taslak oluşturmada merkezi konuma geçebilir. Bu düşünce, özellikle sosyal dışlanmanın dayanışma ve sosyal vatandaşlık kavramlarıyla bağlı olduğu durumlarda geçerlidir. Son olarak, sosyal dışlanma ve içerme söylemleri, ‘reform ihtiyacı’ ve alternatif politika üretimlerine dayanak oluşturmak için çerçeve oluşturucu bir araç haline gelebilir (Béland, 2007: 125). Bu doğrultuda elde ettiğimiz bulguların işlevsel olması araştırma hedefleri arasında bulunmaktaydı. Özellikle sosyal dışlanmanın engelliler perspektifinden ne anlama geldiğini politika üreticilerine açık bir şekilde sunmak önem arz etmektedir. Bulguların, dayanışmayı arttırıcı ve vatandaşlık bağı üstünden kamunun engellilere yaklaşılmasını da değiştireceği arzulanmaktadır. Bu

açından sosyal dışlanmanın alan ve boyutlarıyla ilgili bulguların değerlendirilmesi yapılmaktadır.

İnsanların, erken yaşlarda yaşayacağı toplumsal uyum sorunları ya da sosyalleşememe nedeniyle “normalleşememesi” onun ileriki dönemlerde bazı sosyal sıkıntılar yaşamasına sebep olur. Toplumun onaylanmayan davranışlara dönük tavrı genellikle etiketleme, ötekileştirme ve dışlama olarak ortaya çıkar. Bu normalleştirme çabası içerisinde engelliler de "sakat", "özürlü", “deli”, “kör”, “topal”, “sağır”, “çolak” gibi istenmeyen sıfatlarla etiketlenmekte ve "anormal" nitelemelerle toplumdan dışlanmaktadır. Bu tavır farklılıkları, engellilerin "anormal" olarak etiketlemesine ve toplumsal hayattaki diğer gruplarla yakınlaşmasında aşılması zor güçlüklerin doğmasına neden olur (Çopuroğlu ve Mengi, 2014: 609). Söz konusu durumu örneklemesi açısından Yusuf Bey ve Turan Bey'in şu ifadeleri, engellilerin normal olarak değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir:

"Bana acımasınlar, siz bana acırsanız ben hazır lokmalara alışırım. Bana acırsanız beni tüketici konumuna sokarsınız, tüketici ortamına girmiş olurum. Bana acıyacağınıza kolumdan tutup beni üretken bir birey haline getirin." (Turan, 54, Gör. Eng.).

"Engelliler yardıma muhtaç bırakılıyorlar. Kişiler olarak onların yeteneklerinden yararlanmak yerine al şu sadakayı dersiniz, alıştırırsanız o zaman yanlış yaparsınız." (Yusuf, 34, Gör. Eng.).

Birçok engelli birey, insanlardan olumsuz muameleler görmüştür. Hassas nitelikte olan engelliler bazen şiddet, ihmal ve nefrete maruz kalır. Bu olumsuz davranışları isimlendirmek ve bunlarla mücadele etmek, engelli hakları toplulukları için önemli bir adım olmuştur. Yine de bütün bu olumsuz davranışlar engelliler de, bütün engelsiz bireylerin kendilerini reddettiğini ve onlara baskı kurduğu düşüncesini oluşturmamalıdır. İnanıyorum ki, birçok normal birey engellileri çoğu zaman kabul etmekte ve engellilere yardım etmektedir (Shakespeare, 2006: 196-197). Bu belirleme ve temenniye karşın, birçok katılımcı kendilerine yönelik çeşitli adlandırmaların varlığını dile getirmektedirler. Katılımcıların tümü ilgili konuda çeşitli örnekler ifade etmişlerdir. Konuyu özetlemek adına şu örnekler kâfi gelecektir:

"... dalga geçme çok oldu çocukluğumda." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"... topluma girdiğimde bazı insanlar gülüyor." (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

"Çoğu isim takıyor, insanı rencide ediyor." (Ahmet, 43, Gör. Eng.).

Toplumsal ilişkilerde kendilerine takılan, yaftalanan bu gibi ifadeler engellilerin sosyal ilişki kurmalarını zorlaştırmaktadır. Engellilerin karşılaştıkları bu ifadeler onlarda gittikçe dışarıya, toplumsal hayata çıkma konusunda ciddi kaygılara neden olmaktadır. Bu kaygıların da içe kapanmaya, "hayatı pencereden izleme"ye neden olacağı da kabul görmektedir.

Atasözleri ve deyimler gibi toplumsal ve tarihsel kalıp yargılar, sosyal kültürel aktarımda oldukça önemlidir. Engelli bireylere ilişkin üretilen kültürel tanımlamalar onların toplumsal hayatta yer edinmesini engellemektedir. Gördün deli savul geri; körle yatan şaşı kalkar; kel tavuk topal horozla; deli ile çıkma yola başına getirir bela gibi atasözleri ve deyimler, engelli bireyleri toplumsal hayattan dışlamaktadır (Polat, 2010). Engellilerle ilgili olarak ortaya çıkmış yanlış kalıplar ve değer yargıları da ayrımcılığa neden olan unsurlar arasındadır. Kalıp değerler ile insanlar engellileri çoğu zaman "ellerinden hiçbir şey gelmeyen, korunmaya muhtaç, zavallılar" olarak adlandırmaktadır (Karataş, 2002b). Erdal Bey'in "*Sakat, zayıf, evde otursun, sadaka toplasın, millet hayrına para versin, yani sokakta olmasın, böyle tarif ediyorlar.*" ifadeleri bu görüşü destekler niteliktedir. Bu ifadelerden daha güçlü bir dışlayıcı tutumu Mustafa Bey dile getirmektedir: "... görmüyorsan yaşamıyorsun.". Toplum görme yeteneğinden yoksun kişileri adeta yaşayan bir birey olarak görmemektedir. dahası "*mademki görmüyorsun, neden çıkıyorsun evinde otursana ...*" (Esmâ, 28, Gör. Eng), ifadesiyle onları birer mahkûm olarak kabul etmektedirler. Meryem Hanım, "*Yapamazsın edemezsin. Kendi boyundan büyük işlere kalkışma. Senin buna gücün yetmiyor. Bunu yapmamalısın bak ayıp olur. Ki ayıp olayı bir sağlam için geçerli değil. Ama engelliye bazı şeyler ayıptır.*" ifadeleri de hem engellilere ilişkin ayrımcılığı hem de engellinin bir şeyi başarma yeteneğine olan engeli dile getirmektedir.

Cinsiyet bağlamında kadınlar için de önemli bir durum olan ayrımcılık söz konusu, engelli kadın olunca ayrımcılık daha da artmaktadır. Engelli kadın, ayrımcılıkla karşı karşıya kalan iki boyutu nitelendiği ortadadır: Ayrımcılığa, fırsat eşitsizliğine uğrayan toplumsal engellerle karşılaşan bir engelli olarak kadın ve bir kadın olarak engelli (Osunluk ve Uğurlu, 2006). Kadın engelliler, birçok alanda yaşadıkları dışlanma

ve ayrımcılığı, erkek engellilere sunulan imkânlar açısından da yorumlamaktadırlar. Toplumsal hayata katılım konusunda, eğitim almaları, istihdamları, evlilikleri gibi birçok alanda iki kat daha engelli olduklarını vurgulamaktadırlar. Özellikle bağımsız yaşam becerisi kazanma konusunda ailelerin engelleyici tutumları ve toplumun kadın engellilere ilişkin kültürel tanımlamaları en çok şikâyet ettikleri hususlar olarak belirlenmektedir.

Genel olarak, farklı kültürlerin daha radikal sınıflandırmaları ile beraber, engelliler tarih boyunca ötekiler olarak sınıflandırılmışlardır. Engelliliğe yönelik bütün sosyal sınıflandırmalardaki ortak faktör dışlayıcı tutumların varlığıdır. Bu sınıflandırmalar, engellilere karşı devam eden tutumları ve sosyal norm olarak algılanan kabulleri ortaya çıkarmaktadır. Engelliliğin temel statü olması, engelli bireylerin diğer azınlık gruplara göre toplumda dışlandığını anlaşılır kılmaktadır (Jaeger ve Bowman, 2005: 12). Engelli bireylerin, engellilik halini her alana geçerli kılmak onlara yapılacak en büyük ayrımcılıktır. Çünkü bir fiziksel yetersizlikten kaynaklı engellilik halini diğer sosyal ve kültürel alanda devam edeceğini savunmak, engelli bireylerin özgün ve farklı bir kimlik ve kişilikte olmadığını dile getirmektir. Bundan dolayı engelliler ya ortopedik ya işitsel ya da görsel alanda yeti yitimleri sahibi bireylerdir. Her biri bu yeti yitimleri dışında birçok önemli faaliyetler sürdürmektedir. Literatürde ve gerçek hayatta bu durumun karşılık bulacağı örnekler sayılamayacak kadardır. Nitekim engelliliğin her alana yaygınlaştırılması önemli sorun niteliğindedir.

Engelliliği bir dışlanma unsuru olarak gören ayrımcılığın özünde, toplumun engellilere ilişkin ürettikleri kültürel tanımlama ve resmetmelerin etkisi önemle dikkate alınmalıdır. Bu kültürel tanımlamanın sosyal boyutunun iyice çözümleyerek engellilerin yaşadıkları bu damgalanmayı sosyal politikalar aracılığıyla çözmek gerekmektedir (Burcu, 2006: 52). Söz konusu belirlemeler engellilik halinin güncel, gündelik sosyal hayatı aşan bir yönünün de bulunduğuudur. Engellilere yönelik dışlanma ve ayrımcılık konusunda yapılacak tüm iyileştirme faaliyetlerinde mutlaka dikkate alınması gereken önemli bir husus da kültürel tanımlamalarda, ifade ve sıfatlarda bulunan ayrımcı dildir. Kullanılan gündelik dile sinmiş ve birçok zaman istemsiz olarak da ortaya çıkan bu nitelermelerin eğitim alanında örnekler ve programlar vasıtasıyla zayıflatılması mümkün olabilecektir.

Araştırmacıların her birinin kendi sınıflamaları dikkate alındığında bazı ortak dışlanma alanları ortaya çıkmaktadır. Bunlar, ekonomik, politik, yerel hizmetler, sağlık ve eğitim gibi sosyal hizmetler, ulaşım, sosyal ilişkiler, sosyal ve kültürel faaliyetler ile yakın çevresel ilişkilerden dışlanma şeklinde bir araya toplanabilir. Araştırmada belirtilen alanların tümüne ilişkin veriler elde edilmiş ve katılımcıların zikredilen alanlardan dışlandıkları ileri sürülebilir. Söz konusu alanlara ilişkin kimi bulgunun değerlendirme ve analizini aşağıdaki sayfalarda bulmak mümkündür.

Bu dışlanma alanlarından biri engellilerin kendi hakları konusunda yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadıklarıdır. Engellilerin dernekleşmeleri ve örgütlenmeleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları vurgulanmaktadır. Bingöl ilinde engellikle alakalı olarak doğrudan çalışmalarda bulunan dört dernek bulunmaktadır. En eski dernek olan Bingöl Altı Nokta Körler Derneği 1993 yılında kurulmuş, yaklaşık üç yüz üyesi olan ve çalışmalar açısından en etkin olan dernektir. Bingöl Tüm Engelliler Derneği, Bingöl Fenilketonüri ÇÖLYAK Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği, Bingöl Engelliler Kültür ve Dayanışma Dernekleri de bu alanda faaliyette bulunan derneklerdir. Katılımcılar yerelde dernekleşmenin bireysel ve toplumsal katkıları konusunda şunları dile getirmektedirler. Engellilerin bir araya gelmeleri ve bütünleşmeleri, yasal ve örgütsel haklarının bilinmesi, sosyal kültürel faaliyetler gerçekleştirme olanağının artması, bir buluşma ve diyalog mekânı olması, kader arkadaşlığının sağlayacağı değerlerin paylaşılması, engellilerin girişimci ve aktif hale getirilmesi, engellilerin eğitime, işe ve evliliklere yönlendirilmesi, katılım ve destekler ile engellilerin kendilerine olan güvenlerinin artırılması, engellilikle ilgili çalışmalarda toplumsal görünürlülük kazandırılması, hak savunuculuğu ve örgütlenme bilincinin artırılması, potansiyel beceriler yeteneklerin ortaya çıkarılması, eve hapsolmama, topluma dâhil olma ve engellilerin sosyalleşmesi hususlarında büyük katkılar sağlayacağı katılımcılar tarafından ifade edilmektedir.

Vurgulandığı gibi toplumsal alana katılımın en önemli basamaklarından biri olan dernekleşme süreci katılımcıların belirttikleri gibi henüz ciddi ve sürekli bir nitelik kazanmamıştır. Tüm katılımcıların isteği olduğu gibi, bir örgütlenmenin bulunması zorunlu görünmektedir. Katılımcıların yukarıda altını çizdikleri yararların gerçekleşmesi için her türlü kamusal ve toplumsal desteğin engellilere sağlanması gerekmektedir.

İki büyük dünya savaşının ardından engelli nüfusun önemli bir sayıya ulaşması, engellilik olgusuna dikkatleri çekmiştir (Gökmen, 2007). II. Dünya Savaşı'ndan sonra engelli bireylerin haklarına önceki zamanlara nispeten daha önem verilmiştir. Süreç içerisinde çoğu ülkede anayasayla güvence altına alınmış olmasına rağmen pratik hayatta gerekli karşılığı bulamamıştır (Arıkan; 2002). 1970'li yıllardan başlayarak ABD ve İngiltere başta olmakla beraber Avrupa'da da kuramsal ve politik temelde engellilikle ilgili birçok gelişmeye şahit olunmuştur. Amerikalı engelli gençlerin birçok teşebbüsü ortaya çıkmış ve engellilik hakkındaki araştırmalar daha yoğun olarak sosyo-politik temel üstünde devam etmiştir. Engellilik olgusunu anlamada sosyolojik kuramlar vasıtasıyla refah devleti, bağımsız yaşam, etiketlenme, engelliğin meşrulaşması, sosyal inşa gibi kavramlar etkin hale gelmiştir (Burcu, 2006: 64). İngiltere'deki engelliler, toplumun insanları engelli kıldığını, bundan dolayı ileri sürülecek çözümlerin de toplumsal değişimi dikkate alması gerektiğini savunmuşlardır. Bu doğrultuda 1976'da İngiltere'de, Engelli Hareketi'nin öncüsü niteliğindeki bir örgütlenme olan UPIAS (The Union of the Physically Impaired Against Segregation-Ayrımcılığa Karşı Fiziksel Engelliler Birliği), engelliliği medikal/tıbbi yönden tartışan modele seçenек olarak yeni bir model ileri sürmüştür (Okur ve Erbilerdugan, 2010: 252).

Engelli Hakları Hareketi, engellilerin daha iyi bir yaşam için olan politik kampanyalarını destekleyici analitik araçlar geliştirmelerini sağladı. Böylece engelliliğin sosyal modeli ortaya çıkmış oldu. Sosyal modele göre, insanlar engelliliğin işlevsel kısıtlamalardan dolayı engelli olmazlar, onları engelli hale getiren durum, içinde yaşadıkları topluma tam katılımlarını engelleyen dışsal bariyerlerdir (Oliver ve Barnes, 2010: 549). Sosyal model, engelliler bağlamında; standart bir hayat seviyesi, çalışma ve sosyal güvenlik hakkı, ekonomik desteklenme, nitelikli sağlık hizmeti alma, ulaşılabilir bir çevreye sahip olma, genel ve özel eğitim imkânlarından faydalanma gibi birçok hakkın devletin güvenceye almasını istemektedir (Okur ve Erbilerdugan, 2010: 254). Ayrıca, her bir bireyin devletten bu hakların istismar edilmemesi için koruma, ayrımcı olmama, onur ve özgürlüğün zedelenmemesi, eşit hak gibi talepleri bulunmaktadır (Albert ve Hurst, 2012: 4). Engellilerin karşılaştıkları ayrımcılığı azaltmak başta devlet ve sivil toplum örgütleri olmak üzere toplumun tümüne yönelik sosyal politikaların uygulanmasına gereksinim duyulmaktadır. Bunların yanı sıra adalet hizmetine erişim konusunda engellilerin desteklenmesi gerekmektedir (Şenyurt ve diğ., 2010: 53).

Engelli hakları hareketinde ‘yardım değil haklar’ sloganı benimsenirken engelli hakları yardım (charity) ile uyumsuz değildir. Katılıma engel olan bariyerleri ortadan kaldırmak, engellilerin bağımsız olmalarını sağlamak asıl önceliktir. Yardım, engelli ve normal insanlar arasındaki eşitliğin yerine geçen bir durum değildir. Gönüllü kuruluşlar ve yardıma dayalı ilişkiler hem daha eşit bir topluma ulaşma yolunda hem de eşit bir toplum oluşturulduğunda bile devam edecektir. Çünkü engelli bireyler ve ailelerin karmaşık ihtiyaçları olacaktır ve bu ihtiyaçları karşılamanın en iyi yolu gönüllü kuruluşlar olacaktır (Shakespeare, 2006: 165-166). Engellilerin hayata katılımları için onların "bağımsız yaşama"ları desteklenmelidir. Her yerde başkalarına bağımlı olarak yaşayan engellilerin hakları peşinden koşması ya da tüm toplumun kendi haklarının farkına varmasını sağlaması zor görünmektedir. Bu noktada model çalışmaları ve destekleriyle farklı alanlarda faaliyetlerde bulunan sivil toplum örgütlerinin varlığı da gerekmektedir. Engelli hakları savunuculuğunu sadece onlara bırakmak ayrımcılığın başka bir ifadesi olarak da düşünülebilir.

Batı engellilik hareketlerindeki engellilerin toplumsal engellemelere karşı yürüttükleri sistemli mücadeleler, engelliliğe dair politik ve bilimsel yeni yaklaşımların gelişimine kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda engellilik olgusunda benzer bir sürecin Türkiye adına geçerli olup olmadığı dikkate alındığında oldukça gecikmiş ve sistemli olmayan ancak az da olsa bu olguyu canlandıran bir hareketliliğin 2000’li yıllara doğru gerçekleştiği dile getirilebilir. Türkiye’deki engellilik hareketinin engellilerin bilinçlenme düzeyiyle örgütlü hale gelmesi 2000’lerde hareket gösterse de bunun ciddi bir boyutta olduğu söylenemez (Burcu, 2006: 73).

Bir muhalif hareket olan Engelli Hakları Hareketi’nin Türkiye’de olgusal nitelikli görünümünü gözlemlemek mümkün görünmemektedir. Kaynağını 1950’li yıllardan alan birçok sivil toplum örgütü bulunmasına rağmen, bir engelli hareketi üretebilecek güçlerinin olmadığı da fark edilmektedir. Kuşkusuz güçlü bir sivil toplum düzeyinde hareketin ortaya çıkışını sağlayan oldukça önemli nedenler bulunmaktadır. İlgili engelli hareketin Amerika ve Avrupa menşeli olması; gelişmiş modern ve sosyal devlet, güçlü endüstriyel yapı, kentleşme, nitelikli ve işlevsel eğitim, engellilik konusundaki toplumsal bilinç, toplumsal kültür, siyasal hayat gibi unsurların etkisini dile getirmektedir. Dolayısı ile sivil, güçlü bir toplumsal hareketin zikredilen nedenlere

dayanması, Türkiye'de benzeri örgütlenmelerin gecikmesinin nedeni olarak ileri sürülebilir.

Engellilere ilişkin ayrımcılık konusunda iki genel yargıda bulunulabilir: İlki, devlette ve toplumda hâkim olan “yardım ve acıma” duygusu ayrımcılığı gizlemektedir. İkincisi ayrımcılığın önlenmesinde engelliler, aileleri ve kamu görevlilerinde farkındalık ve bilinç eksikliğidir. Böylece engellilere yönelik ayrımcılığın boyutlarını, görünürlüğünü ve ayrımcılık olaylarının hukuksal alana taşınmasını engellemektedir. Alan araştırmaları ve istatistiksel bilgiler, Türkiye’de engellilere ve ailelerine gerek dolaylı ve gerekse de doğrudan sıkça ayrımcılık uygulandığını göstermektedir (Işık ve diğ., 2011: 15). Söz konusu iki genel ifade araştırmada da ulaşılan sonuçlar arasında bulunmaktadır. Özellikle kamusal boyutuyla engellilerin ciddi bir şekilde örgütlenip hak arayışlarına girmesinin desteklenmediği ileri sürülebilir. Bingöl’de bu noktada kamusal desteğini sağlanması zorunlu görünmektedir. Hem aileler hem de toplumsal kültür, engellilerin kendi başlarına güçlü bir şekilde örgütlenmelerini zorlaştırmaktadır.

Araştırma alanında engelli hakları çerçevesinde, henüz medikal model çerçevesinde yer bulan bir engellilik yaklaşımı olduğu ileri sürülebilir. Toplumsal yapı ile de ilişkilendirilebilen bu durum henüz toplumda ve engellilerde, engelliliğin sosyal modelinin temel vurgularına ve karşı çıkışlarına uygun nitelikte ve düzeyde olmadığına da ifadesi olarak kabul edilebilir. Dolayısı ile hak temelli bir hareket olan engelli hakları hareketi ve model olarak yansıması olan sosyal modelin ortaya çıkması ve güçlenmesi için kolektif bir yaklaşımın olması kaçınılmazdır. Söz konusu durumun oluşabilmesi için kamu kurum ve kuruluşlarının, sivil toplum örgütlerinin, ailelerin ve bilhassa engellilerin birlikte çalışmaları gerekmektedir. Katılımcıların vurguladıkları bir husus olan toplumun engellilere ilişkin bilinç yetersizliği konusunu, engellilerin de kendilerine ilişkin bilinç ve hak bilgisizliği olarak genişletmek de mümkündür. Bu nedenle "engelli hareketi"nin, engellilerin örgün ya da özel eğitim süreçlerine etkin bir şekilde dahil edilmeleri, yasal haklarında ciddi iyileşmelerin sürekli güncellenerek sağlanması, sosyal devlet anlayışının güçlenmesi, demokratik örgütlenme kültürü, alana kaynaklık edecek maddi yatırımların çoğaltılması gibi birçok faktörün ortaya çıkıp olgunlaşması ile meydana çıkacağı ileri sürülebilir.

Engellilerin sosyal dışlanma yaşadıkları önemli alanlardan biri de evliliğdir. Aile engelliye hayata bağlayan, ona yaşama nedeni ve azmi veren bir yapıdır. Ancak hem kendi ailesinde hem de eş terciğinde bulunduğu ailelerin engelli bireylerin evlenmeleri konusunda sahip oldukları kalıp yargı ve değerlendirmeler nedeniyle engelliler aile kurmada zorluk yaşamaktadırlar. Kendilerinin başkasına bağımlı oluşu yargısından hareketle, engelli bireylerin ciddi bir sorumluluk gerektiren aile oluşturmaın güç olacağı, ailelerin sahip oldukları sorumluluğun daha da artacağı düşünülmektedir. Hem bedensel yetersizlikler hem de maddi olanaksızlıklar nedeniyle engelliler ve aileleri, onların evlenmelerini istememeleri de söz konusudur. Özellikle görüşmelerde maddi olanaktan yoksunluk, ilgili konuda temel bariyer olarak dile getirilmektedir. Engellilerin eğitim almada ve beceri edinme de yaşadıkları sıkıntıların kendilerinin istihdamını güçleştirdiğini de belirtmektedirler. Ancak söz konusu olumsuz koşulların kamu desteğiyle çözümlenebileceği düşüncesi paylaşılmaktadır. Engellilere üç ayda bir verilen maaş oranının artırılması, evliliklerde maddi desteğin ya da evlilik kredisi gibi desteklerin sağlanması zorlukların aşılmasında etkili olacağı dile getirilmektedir.

Toplumsal alandaki olumsuz değerlendirmelerin neden olduğu sorunlardan biri de, engellilerin eş adayı olarak tercih edilmelerinde "ikinci el" olarak değerlendirilmeleridir. Söz konusu kavramsallaştırılma bazı katılımcıların dile getirdiği durumu yine kendileri tarafından ifade edilmiş halidir. Bir başka husus da engelli kadınlar tarafından dile getirilen zorluklardır. Engelli kadın mutlaka engelli biriyle evlenmelidir düşüncesi gereğince, birçok engelli kadın daha zor bir hayata sürüklenmektedir. Ancak engelli erkek bireylerin böyle bir değerlendirmeye tabi tutuldukları söylenemez. Engelli bir erkek birey rahatlıkla engelli olmayan bir kadın ile evlenebilmektedir. Eğer ekonomik durumu iyi ya da sürekli bir geliri mevcut ise bu evlilikler daha da kolaylaşmaktadır.

Araştırma alanı için evlilik konusunda vurgulanabilecek olumlu bir konu ise, geleneksel yaşam ve akrabalık ilişkileri çerçevesinde engelli bireylerin evliliğinin daha kolay olmasıdır. Ebeveynler, kendi akrabaları ya da yakınları içinden uygun adayları evlendirme konusunda bir temayül sahibidirler. Özellikle kırsal alanlarda bu durum daha da belirginleşmektedir. Aileler, kendileriyle beraber yaşayarak engellilerin evliliğine maddi manevi olarak destek olmaktadır. Ancak kentsel yaşam alanlarında

özellikle çekirdek ailenin güçlenmesi ve beraber yaşama oranının düşmesiyle her aile kendi yağıyla kavrulmakta olduğundan, engellilerin evlilik oranları farklılaşmaktadır.

Engelliler için önemli bir dışlanma alanı da ne yazık ki eğitimidir. Engelliler için okullar eşilebilir değiller. Örgün eğitime devam eden engelli öğrencilere pozitif nitelikli önemli bir uygulama yapılmamaktadır. Birçok engelli tek başına okula ulaşmayı başaramamaktadır. Bölgenin kış koşulları dikkate alındığında servis vb. konularda desteğin sağlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların dikkat çektikleri önemli bir husus da her insanın yaşadığı gelişimsel bir dönem olan ergenlik dönemine ilişkin sıkıntılardır. Yukarıda belirtildiği gibi birçok engelli örgün eğitimden uzaklaşmaktadır. Bu uzaklaşma, özellikle ergenliliğin henüz tamamlanmadığı ortaöğretim basmağına denk gelmektedir. Engelli öğrenciler, kişisel gelişim de ve benlik kazanmada önemli bir aşama olan bu süreçte karşılaştıkları bu dışlayıcı tutumlar nedeniyle okuldan kopmaktadırlar.

Burcu (2007), engellilerin, eğitim imkânlarından yeterince yararlanamadıkları, fırsatlardan eşit bir şekilde faydalanmadıkları, bu nedenle eğitim düzeylerinin düşük olduğunu belirtmektedir. Araştırmaya katılanların (%31) ilkokul mezunu, %12'si üniversite mezunu olduğu sonucuna varılmıştır. Ergüden (2008)'de araştırma bulgularımızı destekleyen sonuçlara ulaşmıştır. Araştırmaya katılan engellilerin eğitim hayatlarında ekonomik zorluklar yaşadıkları (% 78), eğitim kurumlarına erişimde güçlük çektikleri (% 56,1), fiziki yapı ve düzenlemelerin kendilerine uygun olmadıkları (% 56,1), okul faaliyetlerine katılmadıkları (% 43,9), öğretmenlerin olumsuz tutumları ile karşılaştıkları (% 24,4) ve engelli olmayan arkadaşlarından destek görmedikleri (% 19,5) tespit edilmiştir. Benzer sonuçlar, Özgökçeler ve Bıçkı (2010) ve Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması (2010) araştırmalarında da mevcuttur.

Eğitim yetersizliği nedeniyle bilgi ve beceri edinme konusunda şanssız olan engelliler, bundan dolayı, istihdama kaynaklık edecek vasıflara sahip olmadıklarından iktisadi alandan da dışlanmaktadırlar. Emek piyasasında "tutunamayan" engelliler, kayıt dışı emek piyasasında çalışmakta ve sosyal güvenlik sistemine kayıtlı hale gelememektedirler (Özgökçeler, 2011). Söz konusu belirleme katılımcılarımızın da kabul ettikleri konular arasındadır. Nitelikli bir eğitim alamadıklarını, yeni beceriler

edinemediklerini bundan dolayı istihdam için doğrudan kamunun desteğine ihtiyaç duyduklarını belirtmektedirler.

Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği'nin yürüttüğü, "Engelli Hakları İzleme Grubu Projesi" kapsamında, Ders Kitaplarında Engellilik başlıklı araştırmada çeşitli ders kitapları taranarak engellilere yönelik algı ve kalıp yargılar araştırılmıştır. Araştırmada elde edilen verilere göre taranan kitaplarının engellileri yardıma muhtaç ve aciz olarak niteleyen sıfatları üreten bir kaynak olduğu belirtilmektedir. Bu kitaplarda engelliler topluma kazandırılmaları gereken, yardıma muhtaç ve tek başlarına hayatlarını sürdüremeyecek kişiler olarak nitelendirilmektedir (Çayır ve Ergün, t.y.).

Engellilik, kişisel sınırlamalara sebep olsa da kültürel, sosyal ve çevresel bariyerlerden kaynaklanır. Eğitim gören bir engelli çocuğun yeti yitimleri bulunabilir, fakat onun okula katılımı, erişimi, mümkün olmayan bir müfredat, çalışanların olumsuz tutumu, çevredeki ve okuldaki fiziksel bariyerler öğrenciyi kısıtlar (Oliver ve Barnes, 2010: 552). Araştırmaya katılan birçok engelli okulu bir dışlanma mekânı olarak değerlendirmektedir. Birçoğunun okulu terk etmesi bu durumu desteklemektedir. Çoğunu açık lise ve açık öğretim olanaklarını kullanmaya iten sorunların temelinde zikredilen nedenler bulunmaktadır.

Ayrıştırılmış okullar örnek olarak engelli insanları okullardan ayırmakla kalmamış, ayrıca onları yerel toplumlardan da ayırmıştır. Engelli insanları, sakatlıklarına göre kategorize ederek diğer engellilerden ayırmış ve böyle yapmaya da devam etmektedir (Vernon ve Swain, 2008: 92-93). Bu noktada işitme engelli iki katılımcı kendilerine göre programlanmış okullarda yatılı olarak kaldıklarını belirtmişlerdir. Ancak henüz engellilerin yukarıda vurgulanan ayrıştırılma odaklı eğitimin olumsuzluklarını ileri sürece kadar lüks sahibi oldukları söylenemez. Daha eğitim alma konusunda temel hizmetlerden yoksun olma önemli bir sorun iken, alınan/alınacak olan eğitimin ayrımcılığı içerdiğini savunmak oldukça ileri bir zaman için söz konusu olacaktır.

Toplumda hizmet üreten birçok kurum ve kuruluş bulunmaktadır. Kamu idaresi çerçevesinde bu kurum ve kuruluşlar kendi sorumluluklarını yerine getirmek zorundadır. Toplumsal yapıyı oluşturan en önemli kurumlardan olan eğitim, aile, ekonomi, din gibi kurumlar bu kurumların başında gelmektedir. Bu kapsamda tüm

bireylere olduğu gibi en önemli dezavantajlı gruplardan olan engellilere kendilerine uygun nitelikte hizmet sunmakla da sorumludurlar. Ancak araştırmada ulaşılan en önemli bulgulardan biri de ne yazık ki kurumsal birçok alanda engelliler sosyal dışlanma yaşadıklarını belirtmektedirler.

Toplum içerisinde engellilere; çocuklar, hastalar, emekliler gibi diğer dezavantajlı kesimlere gösterilmeyen, dışlayıcı tavır gösterilmektedir. Engellilerin sağlık sorunlarıyla başlayan, asli yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayamayan ve insan onuruna uygun olmayan koşullarda yaşamlarını sürdürmeleri sonucunda toplumsal yaşamdan dışlanma sorunu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu süreç, engelli bireylerin beklentilerini en aza indirmesine rağmen sağlık, eğitim gibi yaşamsal sorunları artırmakta, böylece engellilerin sosyal hizmet ve etkinliklerden uzaklaştırılmasına neden olurken onları ve ailelerini çeşitli zorluklara sürüklemektedir (Özgökçeler, 2011). Bazı yazarlar, engelliliğin ve engelli insanların kültürel olarak tolere edilememesinin ekonomik referanslarla açıklanabileceğini öne sürmüştür. Fakat sadece ekonomiye dayandırılan açıklamalar savunulamaz, bunun yanında kültürel faktörler de göz önünde bulundurulmalıdır. Engellilik tecrübesi ve engelliliğe gösterilen tepkilerde ekonomik faktörler belirgindir fakat kültürel değerler de en az ekonomik faktörler kadar önemlidir. Ayrıca açıktır ki, engellilere karşı ayrımcılığa dayanan felsefi ve ideolojik temeller toplumun temel kurumlarında da yerleşik durumdadır (Barnes, 1991).

Araştırmaya katılan engellilere göre, engellilik tüm toplumun sorunudur. Sadece kamu kurumlarını sorumlu tutmak haksız olacaktır. Elbette kamu politikaları üreten ve yönlendiren kamu kurumları ciddi bir sorumluluk altındadır. Bu nedenle geçmiş dönemler engelliler için güzel hatırlanacak nitelikte değildir. Hem devlet kurumları hem de toplumsal açıdan gittikçe artan bir duyarlılık ve destek gözlenmektedir. Hâlihazırdaki koşullar dikkate alındığında politikacılar, eğitimciler, mimarlardan mühendisler kadar neredeyse tüm toplumsal statülerin, inşa edilmiş bir alan olarak toplumsal yaşam alanını oluşturma konusunda geçer not alamadıkları katılımcılar tarafından vurgulanmaktadır. Engellilere yönelik politikaların ve hizmetlerin tasarlanması ve üretilmesinde bir etkileşimin ve istişarenin mutlaka olması gerektiğinin altı çizilmektedir.

Sağlık alanında bazı hizmetlerde iyileşmelerin olduğunu dile getiren katılımcılar, bazı olumsuz hususların olduğunu da belirtmektedirler. Yapısal anlamda hastanelerin birçok alanına erişimin zor olduğu, muayene ve sonraki tetkiklerde uygun destek mekanizmalarının yetersiz olduğu, bazı hastane personelinin, kendilerine özgü birtakım özelliklerinden dolayı engellilere özen göstermediğini, hizmetler konusunda engellilerin öncelikli oluşunu birçok kişinin içselleştiremediğini, engelli raporu alma konusunda zor bir sürecin olduğunu dile getirmektedirler. Birkaç katılımcının üzümlere dile getirdiği olumsuzlukların içinde doktorların engellilere ilişkin bazı olumsuz tutumları bulunmaktadır. Yaşamsal bazı teşhislerin sıradan bir sorun olarak dile getirilmesi, engelli için bir ömür etkili olacak bazı sonuçların "*tedavisi yok kör olacaksın*" gibi ifadelerle kestirilip atılması, kendilerinde hayal kırıklığına neden olduğu vurgulanmaktadır. Hâlbuki doktorların engellilere daha özenli bir dil kullanmaları ve motive edici destek ve yönlendirmede bulunmaları arzulanmaktadır.

Engelli bireylerin % 69,8'i hastane prosedürlerini tek başına sürdürmediğini, % 47,4'ü yapısal koşullardan hareket zorlukları yaşadıklarını (Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması, 2010), engellilere sağlık uzmanlarının iyi davranmadığı (% 41,7) belirlenmiştir (Ergüden, 2008). Sağlık hizmeti sunumunda alanla ilgili yeterli bilgisi olmayan çalışanların varlığı, engellilerin sağlık alanındaki hakları hakkında bilinçsiz olmaları, hizmet sürecinde ilgili mevzuatın etkin ve yeterli derecede uygulanmaması gibi birçok sorun tespit edilmiştir (Özgökçeler ve Bıçkı, 2010). Katılımcı engelli bireylerin % 66,9'u kaldırımların, yaya yolları ve geçitlerinin, % 66,3'ü oturdukları binaların, % 59,5'i market, mağaza ve lokantaların, % 58,4'ü kamu binalarının engellilerin kullanımlarına uygun olmadığı belirlenmiştir (Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması, 2010; Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması, 2010). Araştırmamızda, katılımcıların büyük çoğunluğunun toplumsal hayata dâhil olma konusunda ciddi sorunlar yaşadıkları belirlenmiştir. Sağlık, eğitim, ulaşım, erişim, istihdam vb. toplumsal hizmetlerden yeterince yararlanamadıkları sonucuna varılmıştır. Toplu taşıma araçları, alışveriş merkezleri, kaldırımlar, parklar, sinemalar, hastaneler, okullar engelli bireylerin yaşamla ve toplumla bağını zayıflatmaktadır.

Engellilerin istihdamı konusunda toplumda, işverenlerde, engelli olmayan çalışanlarda engellilerin gerekli mesleki yeteneklerden yoksun oldukları, üretken

olmadıkları, iş yerine uyum konusunda zorlanacakları gibi engellilere yönelik ön yargılar bulunmaktadır. Doğal olarak bu ön yargılar engellilere yönelik ayrımcılığının oluşumuna neden olmaktadır (Baybora, 2006: 229). Engelli ayrımcılığı konusunda asıl sorun, toplumun ön yargıdardır. Engelliler, diğer insanlar için rahatsızlık nedeni kabul edilmektedirler. Eğitimsiz, farkındalık düzeyi düşük toplumlarda kalıp ön yargılar, insanların bilinçaltına yerleşerek, hücrelerine nüfuz ederek ayrımcılığı beslemektedir. İş hayatı da ayrımcılığın oldukça netleştiği bir alandır. Birçok iş yeri kanunlarda bulunan kota zorunluluğuna karşın engellileri işe kabul etmemekte buna karşılık olarak ceza ödemeyi tercih etmektedir. İşe kabul edenler de engellilerin iş yerlerinde bulunmasını reddetmekte, onları bankamatik çalışanları durumuna sokmuştur (Çelebi, 2010: 82). Engellilerin kamu personeli olarak atanabilmeleri konusunda çeşitli düzenlemeler yapılmaktadır. Bunlardan biri de kamu kurumlarının engelli birey çalıştırmaya yönelik belirledikleri kotalardır. Her kamu kurumu çalıştırdığı personelin % 4'ü kadar engelli istihdam etme zorunda olduğundan birçok engelli bu sayede kamu çalışanı olmuştur. Bu süreçte 07.02.2014 tarih ve 28906 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile yürürlüğe giren “Engelli Kamu Personel Seçme Sınavı ve Engellilerin Devlet Memurluğuna Alınmaları Hakkında Yönetmelik” ile engelliler kamu personeli olabilmektedirler. Ancak engellilerin, Engelli Kamu Personeli Seçme Sınavından (E-KPSS) yeterli puan alarak tercih yapmaları gerekmektedir. Engelliler arasında dört grupta yapılan bu sınavla atamalar yapılmaktadır. Bu sayede kamu personeli olarak görevlerine başlayan bazı engellilere hem kurum yöneticileri hem de çalışan arkadaşları tarafından mobing uygulandığı katılımcılar tarafından vurgulanmaktadır. Katılımcılar tarafından, E-KPSS'ye ilişkin olarak dile getirilen önemli bir husus da, çeşitli nedenlerle engelli raporu alanlar arasında suistimallerin ve fırsat eşitliğini zedeleyici kategorik ayrımların bulunmasıdır. Çalışma hayatı, engelliler için oldukça önemli kabul edilmektedir. Böylece engelli bireyler sosyalleşmek, topluma dâhil olmak gibi birçok toplumsal ve bireysel fayda da görmektedirler.

Geleneksel olarak, sosyal dışlanmanın göstergeleri, ulaşım sistemini hesaba katmayan yerel mahrumiyet göstergelerine dayandırılmıştır. Bu göstergeler, engelli bireyler gibi bazı dezavantajlı gruplar için uygun değildir. Engelli bireyler için zorluk genelde hareket edebilirlik noktasında meydana gelir. Bu zorluk, ulaşım sistemindeki aksaklıklar veya erişim düzeyini etkileyen özel sakatlıklar ile ilişkilidir (Casas, 2007:

10). Engelli olmak, ayağa kalkmada veya yürümede zorluk, tekerlekli sandalye kullanmak, sağır veya kör olmak veya zihinsel bir rahatsızlığa sahip olmayı içeren bir özre sahip olmak şeklinde tanımlanır. Engelliler arasındaki temel bir karakteristik, onların gidecekleri yere ulaşabilmek için ulaşım sistemine muhtaç olmalarıdır. Toplumun geri kalanı ile kıyaslandığında, eğer engellilerin hedeflerine, gidecekleri yere ulaşma seviyelerinde düşüklük varsa engelli birey ulaşımından dışlanmış olarak tanımlanır. Engelli birey, hareket edebilme ve fırsatlara ulaşabilmede kısıtlanmaktadır. Engelli olmayanlarla kıyaslandığında, ulaşımında en belirgin zorluğu yaşayanlar, zihinsel engelli gruplardır (Casas, 2007: 11) Engellilerin yaşadığı birçok sorun bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi hiç kuşkusuz ulaşım ve erişim sorunlarıdır. Ancak ulaşım ve erişim ile ilgili olan sıkıntılar gözlemlenebildiği için, diğer sorunları gölgelemektedir. Çünkü ulaşım herkes tarafından müsaade edilen ve bu insanın engelliler için zorlaştırıcı özelliği algılanabilmektedir. Bu sorunlar her engelli grubu tarafından yer ve zaman olmaksızın yüzleşilen sorunlardır. Yollar, ulaşım araçları, sürücülerin tutumları başta gelmektedir. Kamu binaları, asansörler, yollar, kaldırımlar, kapılar, eşikler, esnafların kaldırım işgalleri, yapı denetimleri diğer sorunlar olarak dile getirilmektedir. “... *Devlet engelliye araç veriyor fakat engellinin gidecek yolunu yapmıyor.*” vurgusuyla dile getirilen önemli bir konu da, altyapı unsurlarının engellilerin hayatını kolaylaştırıcı yönünün derhal ortaya çıkarılmasıdır. Engellerin hayatlarını herhangi bir refakatçinin sürekli yardımı olmaksızın kolay sürdürmeleri kilit bir sorundur. İlgili konuda literatürde kullanılan "bağımsız yaşam"ın her fiziki yapı ve yaşam alanının tasarlanırken dikkate alınması gereken bir temel ilkeye dönüşmesi önemle vurgulanmaktadır.

Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması (2010)'da ayrımcılık alanları şöyle sıralanmaktadır: istihdam, eğitim, toplumsal yaşama katılım, boş zaman ve dinleme faaliyetleri, bilgiye erişim, sağlık ve adalete erişim. Ayrımcılık konusunda ilk sırada toplumsal hayata dâhil olma bulunmaktadır. Katılımcıların % 57,6'sı engelli bireylerin toplumsal hayata dâhil olma hususunda çoğu zaman ayrımcılığa uğradıkları düşüncesini dile getirmektedirler. % 65'i ise tanımadığı insanların alay, aşağılama gibi davranışlarıyla karşılaştığını, % 42,7'si kamu çalışanları, % 41,8'i resmi kurumlarda veya bankalarda görevli kişilerden kötü muameleye uğradığını belirtmişlerdir. Özgökçeler ve Bıçkı (2010)'nın elde ettiği bulgulara göre, toplumsal hayatta sosyal dışlanmaya ve/veya ayrımcı tutum ve davranışlarla karşılaştığının belirtenlerin oranı ise

% 68'dir. Bunların sonucunda, engelliler, toplumsal izolasyon, içe kapanma ve toplumsal hayata yabancılaşma gibi çok çeşitli sorunlarla yüz yüze gelmektedirler.

Sosyal dışlanma ve ayrımcılık engelliler için hala ciddi bir sorundur (Ergün, 2005). Engelli ayrımcılığı, kaynağında kültürel tanımlamaların da bulunduğu en önemli sosyal sorunlardan biridir (Burcu, 2007). Bu bakımdan engelli bireylerin toplumsal yaşama dâhil olmalarının temelinde toplumun önyargılı olduğu kabul edilmekte ve bu durum varlığını sürdürmektedir (Toplum Özürlülüğü Nasıl Anlıyor Araştırması, 2009; Aslan ve Şeker, 2011). Benzer bulgu ve sonuçlara Ergüden de (2008) araştırmasında elde etmiştir. Bu araştırmaya katılan engelliler, toplumsal hayatta olumsuz tutum ve davranışlara maruz kaldıklarını (% 65), insanların bakış açılarından dolayı kendilerini değersiz hissettiklerini (% 38,3) ve topluma ilişkin inançlarının güçlü olmadığını (% 30) dile getirmişlerdir (Ergüden, 2008).

Engellilerin toplumsal hayata dâhil olmada yaşadıkları sıkıntılar göz önüne alındığında, internet vasıtasıyla sanal bir sosyal hayata dahil olmaları birkaç başlıkta değerlendirilmektedir. Katılımcılar, ilgili konuda da engellilerin sahip oldukları bilgi düzeylerine dikkati çekmektedirler. Özellikle internet ağını kullanarak bilinçli bir şekilde bir ihtiyacın giderilmesi için nitelikli bir bilgi düzeyine sahip olmak gerekmektedir. Bu konuda katılımcıların sık sık dile getirdikleri hususların başında da ilgili konuda nitelikli eğitim kurslarına dâhil olmalarını sağlamaktır. Katılımcılar engellilerin gelir düzeylerinin ortalamanın çok altında olduğunu belirtmektedirler. İşe alınma, istihdam edilme vb. sorunlar onların gelirlerini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle engelli bireylerin bilgisayar ve akıllı telefon gibi pahalı ürünleri satın almaları zorlaşmaktadır. Keza engelliler için, sürekli bir internet bağlantısına sahip olmak da iyi bir geliri zorunlu kılmaktadır. Bazı katılımcılar internet kullanımlarında sağlıklarını etkileyecek olumsuz durumların olduğunu kimi de bulundukları yerden özellikle köylerde internete erişemediklerinin altını çizmektedirler.

Eve hapsolmuş ve kendi içine kapanmış engelliler için sanal da olsa bir sosyal yaşama katılımlarının önemini vurgulayan katılımcılar, arkadaşlarıyla çeşitli paylaşımlarda bulunarak az da olsa rahatlayabilmektedirler. Çoğunlukla başka arkadaşlarla diyalog kurma, dertleşme, keyifli vakit geçirme, fotoğraf, haber, sohbet paylaşımlarında bulunmaktadır.

Türkiye'de engelliler alanında yayın yapan birçok site olduğunu ve bunları bilme ve ziyaret etme, hatta forum ve tartışmalara katılma konusunda yönelttiğimiz sorular karşısında katılımcıların çoğu ilgili konularda herhangi bir bilgileri ve girişimlerinin olmadığını dile getirmişlerdir. Zikredilen sitelerin yayınlarının yapılmasında, kuruluşunda ve diğer çalışmalarında engelli olan bireylerin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu siteler engellileri ilgilendiren tüm konulara yönelik faaliyetler yürütmektedirler. Engellilik alanında güncel haberlerden sosyal politik konulara, yayın ve tartışmalara, bireysel sorunlardan engelli gruplara hitap eden yeni teknolojilere kadar bir yelpazede yayın yapmaktadırlar.

Günümüzde birçok alanda olduğu gibi engellilerin kullanımına sunulan birçok teknolojik araç mevcuttur. Gerek müstakil gerekse entegre edilerek engellilerin hizmetine sunulan bu teknolojik unsurlar engellilerin hayatlarını oldukça kolaylaştırmaktadır. Özellikle, görme ve işitme engellileri için kullanıma sunulan bu teknolojik unsurların bazısını kamu ve hayır kurumları, bazılarını da GSM şirketleri sağlamaktadırlar. Ancak bunların yaygınlığı konusunda tüm engellilere ulaştığı ya da tüm engellilerin bunları kullanabildiği dile getirmek oldukça güç görünmektedir.

Her ne kadar iletişim alanında en eski teknolojik ürün niteliğinde olsa da radyo, özellikle görme engelliler için oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Doğrudan duyma duyusuna hitap etmesinin yanında, engellilere yönelik programların varlığı da bu teknolojik ürünü özellikle kadın görme engelliler için önemli kılmaktadır. Radyoya ilişkin bu olumlu değerlendirmelerin yanında televizyona yönelik olumsuz kanaatler dile getirilmektedir. Görme engelliler için sadece ses, işitme engelliler için ise sadece resim olmanın ötesinde bir özelliğinin olmadığını dile getiren katılımcılar, televizyonun ciddi bir bilgi ve eğlence aracı olarak dikkate alınmaması gerektiğini belirtmektedirler. Televizyon programlarının işitme engelliler için herhangi bir işaret dili ya da alt yazılı bir desteğinin olmayışının da altı tekrar çizilmektedir. Ayrıca film ve dizilerde engelli bireylerin kötü tasvir ve sunumları da birçok katılımcı tarafından dile getirilmektedir.

Engelliler sosyal-kültürel faaliyetleri ve ilgili alanlarda kendilerine sunulan imkânları yeterli bulmamaktadırlar (Burcu, 2007). Araştırmaya katılanların %49,4'u engellilerin serbest zaman ve dinlenme etkinliklerine katılım konusunda çoğu zaman ya da her zaman ayrımcılığa uğradıklarının belirtmişlerdir (Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın

Ölçülmesi Araştırması, 2010). Katılımcıların neredeyse çoğu engellilere yönelik herhangi sosyal kültürel faaliyete katılmadıklarını dile getirmektedir. Bazı katılımcıların halk eğitim bünyesinde düzenlenen E-KPSS kursuna katıldıkları belirlenmiştir. Sinemaya giden katılımcı sayısı birkaç kişi ile sınırlı görünmektedir. Engellilere yönelik herhangi bir mesleki ve beceri kursuna katılanların sayısı da düşüktür. Görme engelliler için düzenlenen bilgisayar kursu dışında herhangi bir mesleki ve beceri kursuna devam eden katılımcı söz konusu değildir.

Toplum Özürlülüğü Nasıl Anlıyor Araştırması (2009)'nın verilerine göre, katılımcıların çoğunluğunun, engellileri üretken olmak isteyen; başkalarına güvenen, can sıkıcı kişiler olmayan, başkalarına duyarlı, hayalleri ve amaçları olan, kısacası engelli olmayan bireyler gibi gördüğü dile getirilmektedir. Kendi araştırmamızda ise bu sonuçları doğrulayan ciddi bir veriye ulaşılamamıştır. Zikredilen araştırmada bireylerin engellilere ilişkin tutumlarının iyi olduğu ancak gerçek hayatta bunun davranışlarda pek de gözlenmediği sonucu çıkarılabilir. Tutum ve davranış arasındaki bağ ve ilişkiler dikkate alındığında konu daha anlaşılır olacaktır. Özetle engellilere ilişkin olumlu tutumların davranışlarda ortaya çıkmadığı dile getirilebilir.

2.4.3. Bulgular Odaklı Kavramsal/Kuramsal Değerlendirme

Bu başlıkta altında, engellilerin sosyalleşmeleri hususunda kavramsal anlamda detaylandırılan yapısal işlevselci kuram ile sembolik etkileşimci kuram perspektifinden elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılacaktır. Ayrıca engellilerin toplumsal hayata katılımlarını zorlaştıran toplumsal kültür ve damgalama kavramlarının da alıntılar ile değerlendirilmesi olacaktır. Sosyal dışlanma konusunda da ileri sürülen yaklaşımlara araştırma bulgularından hareket edilerek değinilecektir.

Fenomenologlara göre sosyal yapı, insanın yaşadığı dünyanın temeli olan pratik bir çerçevedir. Schutz'a göre, araştırmacının rolü, yaşamdan kopuk soyut kavramlar ve bilimsel teoriler ile yaşamı dışarıdan araştırmak yerine, ona dâhil olup ve onu üyelerinin gözüyle görmektir (Slattery, 2014: 233-4).

Merriam (2013), nitel araştırmalarla ilgili şu önemli noktaya dikkat çekmektedir: Nitel araştırma olguyu/fenomeni araştırma için herhangi bir kuramı ölçmeye kalkmaz, deneye tabi tutmaz veya test etmez. Nitel araştırmada ana unsur süreç ve anlama

dönüktür. Araştırmacı araştırma sürecinde veri toplama ve çözümlemede belirleyicidir, bu süreç geniş kapsamlı zengin ve tümevarımsaldır. Araştırmanın amacı insanların hayatlarına nasıl anlam yükledikleri hususunda bir bakış geliştirmek, bu anlam yükleme sürecinin genel hatlarını belirlemek ve insanların süreç içinde edindikleri bu deneyimleri nasıl anlamlandırdıklarını betimlemeye çalışmaktır.

Bal (2013)'e göre, nitel araştırma salt öznel bir çaba değil; olguyu, anlamayı hedefleyen ve evrensel akademik bilgi düzeyinin artırılmasına katkı sunan sistematik bir etkinliktir. Kuramların geçerliliğinin veya onların denenmesi koşulu dikkate alınmaz. Dikkate alınan şey, kuramsal bilgilerin kullanılarak yeni kavram üretme ve yeni düşüncelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktır. Nitel araştırma; araştırmanın doğal ortamına duyarlı olma, bütüncül yaklaşım, tümevarımcı analiz, araştırma deseninde esneklik, dinamiklik, araştırmacının katılımcı rolü, anlama, açıklama, deneyim sağlama, kavram oluşturma gibi bilimsel açıdan oldukça önemli unsurlar barındırmaktadır (Bal, 2013: 43-44)

Bal (2013)'ün ve Merriam (2013)'ün belirlemeleri doğrultusunda araştırmanın sürdürülmesine gayret edilmiştir. Herhangi bir kuramın doğrulanması ya da test edilmesi gibi bir amaç güdülmemiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde hem sosyalleşme hem de sosyal dışlanmayı açıklama amacı güden bazı kuramlar hakkında bilgiler verilmiştir. Literatür taraması safhasında karşılaşılan ilgili kuramlar araştırmanın ilgili bölümüne konulmuştur. Bu doğrultuda sadece engellilik, sosyalleşme ve sosyal dışlanma fenomenlerinin/olgunun anlaşılmasına yapacakları katkılar göz önüne alınmıştır. Bunun yanı sıra elbette ilgili kuramsal bakışlar, pratik hayatın kimi ilişkilerini anlamlandırmadan ortaya çıkmışlardır. Bu bağlamda, özellikle sosyal dışlanma ve sosyalleşme olgularını engelli bireylerin bakışlarından anlama gayreti, bu kuramların kimi kavramlarıyla da alakalı olmaktadır. Dolayısı ile aşağıda bu kuramların bazı vurgu ve kavramlarının kullanılması herhangi bir kuramı önceleme ya da test etme değil, araştırmanın kendi sınırları içerisinde elde edilen bulguların genel bilimsel literatür eşliğinde değerlendirilmesi olarak anlaşılması doğru olacaktır.

Araştırmaya, katılanların ortak vurgusu ile engellilerin yaşadığı sosyal dışlanma olgusu, kendilerine sunulması gereken kamusal hizmetlerin yeterince gerçekleştirilmemesinden ve diğer bireylerden gelen ayrımcı tutumlar ile oluşmaktadır.

Yapısal-işlevselci yaklaşımın belirttiği gibi, bu noktada, toplumsal yapıyı oluşturan tüm unsurlar engellilik ile ilgili olarak işlevlerini tam manası ile yerine getirmedikleri söylenebilir. Zira bu yaklaşımın odağında bulunan toplumsal işlevlerin vazgeçilmezliği, kurumsal bakımdan incelendiğinde toplumu oluşturan tüm kategori ve sınıflara eşit bir şekilde ulaştırılmadığı sonucuna ulaştırmaktadır. Yaklaşımın en önemli sosyologu olan Durkheim, toplumsal dayanışmanın bütünleşme için vazgeçilmez olduğunu vurgular. Her toplumsal kurum üstlendiği görevleri ile bu dayanışmayı gerçekleştirmektedir. Bu durumda engellilere yönelik görevler üstlenen tüm toplumsal kurumların görevlerini yeterince yerine getirmemesi bu nedenle ile toplumsal bütünleşme hususunda engelliler büyük oranda dışta tutulmaktadır. Birçok kurum hizmetinde farklı nitelikte de olsa sosyal dışlanmanın varlığı bütünleşmenin düzeyine de etki etmektedir. Sosyalleşme sürecinin sağlıklı bir şekilde sürdürülememesi durumunda bireylerin kolektif bilince (Slattery, 2008; Turner, ve diğ., 2013) dâhil olması zor olmaktadır. Zira bu kolektif bilinç insanları bir arada tutan en önemli unsurdur. Engelli bireylerin bu kolektif bilincin kuşatıcılığından yararlanamadıkları da söz konusudur.

Geniş bir perspektiften bakıldığında, toplumsal dışlanma engellilerin yoğun bir şekilde maruz kaldıkları bir olgudur. Toplumsal yaşamın her alanında ortaya çıkan bu olgu engelli bireylerin hayatlarını kuşatmış durumdadır. Toplumsal yapıyı oluşturan tüm kurumlar ne yazık ki bu dışlanmada pay sahibidir. Dahası aile, kültür ve diğer manevi içeriği yüksek kurumların dahi engelli bireylerin dışlanmışlıklarında dahli bulunmaktadır. Sadece engellilerin sosyal dışlanma yaşadıkları söylenemez, literatürde başka birçok dezavantajlı grup anılmaktadır. Bu grupların bir araya gelerek oluşturdukları kitlenin nüfus içindeki oranı da göz ardı edilecek nitelikte değildir. Dolayısı ile işlevsel açıdan bakıldığında toplumsal kurumlar sorumluluklarını ciddi bir biçimde yerine getirmemektedirler. Burcu (2015)'nin belirttiği gibi yapısal-işlevselci yaklaşım; engellilik olgusunu ve engelli bireyi değerlendirirken makro bir perspektiften hareket etmektedir. Bu perspektifte ise toplumsal kurumlar, değerler, statüler, roller, görev ve sorumluluklar bulunmaktadır. Engellilikle ilgili olumsuz anlamlandırmalar, engelli bireylerin olumsuz durumları, engelli olmayan bireylerin değerlendirmeleri ve toplumsal düzenlenmelerle dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla, toplumun hâkim değerleriyle inşa edilen aile, eğitim gibi temel kurumlarında, engelli bireylerin yaşantılarına ve sorunlarına dönük sosyal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Ancak engelli bireylerin hayatlarını gerektiği gibi devam etmelerinde toplumsal sistemin birçok kurumunda nitelikli hizmetlerin verildiğini belirten katılımcı sayısı istenilen oranda değildir. Sadece sağlık alanından verilen hizmetleri değerlendirme de olguyu medikal, bireyci perspektiften bakıldığını gösterecektir. Dolayısıyla engellilerin sosyal sisteme entegrasyonu için uyumlarının artırılması zorunludur. Bu durum, kendilerine verilecek hizmetlerin niteliğini ve kendilerine yönelik kültürel ve sosyal nitelermelerin giderilmesi ile mümkün olacaktır. Mevcut durumdan hareketle Parsons'un sosyal sistem vurgusunda işlemeyen yönlerin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Burcu (2015), yapısal-işlevselcilikte, Parsons'çı bir yaklaşımla, sosyal sistemin devamlılığının sağlanması nedeniyle sorunların aşılması için, sistemin ilgili unsurları birçok işlevler üstlenmelidir. Bu noktada, engelli bireylerin yaşamlarına devam etmelerinde ve gereken bakımının karşılanmasında sistemin diğer unsur ve üyelerine görevler düşmektedir. Bu üyeler arasında sorumluluk daha çok tıbbi uzmanlara düşmekte, engelli bireyler de bu süreçte hasta rolü taşımaktadırlar.

Parsons'un toplumsal sistem yaklaşımında, bütünleşmenin oluşabilmesi için içselleştirme ve sosyalleşme oldukça önem arz etmektedir. Başarılı şekilde gerçekleşen sosyalleşme süreci içerisinde edinilen norm ve değerler toplumu oluşturan bireyler tarafından benimsenip bilinçlerinin bir parçası haline gelir. Ona göre sosyalleşme devam eden bir deneyim edinme sürecidir. Her ne kadar sistemde bireysel farklılıklar bulunsu da uyum devam etmektedir. Toplumsal kontrol dikkatli bir şekilde kullanıldığı zaman birtakım farklılıkları ve sapmaları görmezden gelmelidir. Toplumsal sistemin esnek oluşu, herhangi bir sapkın eyleme hoşgörü göstermeyen yapıdan daha güçlü kılar. Farklılıkların, kişisel özelliklerin ortaya çıkmasına ve devamlılıklarını sağlamada toplumsal sistem çeşitli olanaklar sunmalıdır. Sistemin devamlılığı için bu ifade etme mekanizmaları oldukça önemlidir. Toplumsal denge sosyalleşme ve denetim mekanizmalarının ahenkli işleyişiyle sağlanır (Ritzer, 2011: 105-106).

Parsons'ın kuramına göre, bu sistemlerin sürekliliği, iki mekanizma yolu ile gerçekleşir: Sosyalleşme ve toplumsal denetim. Sosyalleşme ile bütün üyeler ortak değerlere bağlı kalacak, uyum ve bütünleşme de kendilerinden istenilenleri yerine getirecekler (Wallace ve Wolf, 2012: 75).

Engelli bireyler nitelikli bir sosyalleşme süreci ile desteklenmediklerinden, toplumsal yaşamı sürdürebilme konusunda gerekli yetenekler, bilgiler, roller ve statüler edinemedikleridir. Bu nedenle akıp giden bir toplumsal hayat karşısında yenik düşmektedirler. Kaldı ki toplum, engelliler için tanımlanmış birtakım değer ve sorumlulukları da tekrar gözden geçirmek durumundadır. Çünkü bu pratik işleyiş gün geçtikçe daha dinamik bir vasıf kazanmaktadır. Parsons'a göre, bireyler toplumsal rolleri ve statüleri edinerek toplumla bütünleşir (Gecas, 2000). Toplumsal bütünleşme için aidiyet ve ortak bir kimlik gerekmektedir (Slattery, 2008). Ayrıca, bütünleşme için sosyalleştirme ve bu süreçte edinilenlerin içselleştirilmesi de önemlidir (Ritzer, 2011). Bu ifadeler söz konusu olduğunda engellilerin sağlıklı bir sosyalleşme sürecinden geçmedikleri ve toplumsal değer ve kişisel rolleri edinmede, toplumun yeterince başarılı olamadığı ifade edebilir. Dolayısıyla engellilerin toplumla bütünleşmelerinde çeşitli sorunların bulunduğunu da dile getirmek mümkün görünmektedir.

Yapısal-İşlevselci yaklaşımın yanında engelliliğe ilişkin bakış sahibi önemli bir yaklaşımda sembolik etkileşimciliktir. Sembolik etkileşimci yaklaşımın kavramsal içeriğinde bulunan vurgu ve kavramlar engellilik olgusunu, sosyal dışlanma boyutunu daha yalın olarak anlamımızda oldukça yararlı olmaktadır. Birey-çevre etkileşim odaklı bakış, benlik, damgalama gibi kavramlar engellilik olgusuna daha geniş açıdan da bakmamızı sağlamaktadır.

Birçok katılımcı, henüz ciddi bir düzeyde sorunların kaynağına yönelmemiş görünmektedir. Yani toplumsal kültürü, toplumsal yapı ve kamusal faaliyetleri engelliliğin üretilmesi konusunda dikkate almamaktadır. Hâlbuki birçok alanda birey odaklı bakışın aşılması gerektiği ortada netlik taşımaktadır. Engelliler, kendilerinin fizyolojik boyutta olan sıkıntılarını kabul etmektedirler. Karşı çıktıkları şey toplumsal yaşama katılmaya kalktıklarında yüzleştikleri bariyerlerdir. Görünen ya da görünmeyen bariyerlerin aşılması güç sıkıntılardır. Bir etkileşim olmaktan uzak tek taraflı yok sayma anlamına gelecek bu dışlanma fiziksel ve yapısal olarak çevrenin yeniden değerlendirilip dönüştürülmesini sağlayamamaktadır. Yani bu açıdan engellilik birey-çevre odaklı bir etkileşim olarak değerlendirilmemektedir. Ancak sosyal ve psikolojik açıdan engelliliğin bir etkileşim olduğu vurgulanabilmektedir. Bu etkileşimde engelli bireyüstünde baskı unsuru olan kültürel değerler ve resmetmeler, damgalanmalar ve kalıp yargılar bulunmaktadır. Burcu (2015), sembolik etkileşimci yaklaşımın, bireyde

odaklanan engellilik kavramsallaştırılmasını kabul etmediğini belirtmektedir. Engellilik olgusunun bir etkileşim sonucu oluştuğunu ve etkileşim ise birey, engel durumu ve çevre arasında gerçekleştiğini savunmaktadır. Böylece sosyologlar, engelli bireylerle ilgili araştırmalar yaparken, onların yaşantılarını anlamlandırırken daha çok sosyal ve kültürel çevreleri açısından değerlendirmelerde bulunmaktadırlar. Bir etkileşim ürünü olan engelliliği ve ona ilişkin sorunları hem hastalık hem de toplumsal bağlam içinde ele almaktadırlar. Engelliler düşünülmeden inşa edilen bir yaşam mevcut iken gerek hak düzeyinde gerekse de etik boyutta sembolik etkileşimci yaklaşımın istenilen değeri gördüğünü söylemek güç görünmektedir.

Sembolik etkileşimci yaklaşım, engellilik olgusunu engelli birey odaklı ve engellilerin bireysel kimlik ve etiketleme sorunlarını bireyle toplumsal çevre etkileşimi perspektifinden yola çıkarak çözümlemeye gayret göstermektedir. Toplumun yaklaşımını yönlendiren etiketlemeler sosyal ya da kültürel değil aynı zamanlarda resmi vurgu ve içerikler ile desteklenmektedir. Resmi ifadelerde, engelliğin resmi tanımlanmasında, engellilerin hak ve sorunlarını belirleyen politika ve yasal düzenlemelerin yapılmasında, engellilere bakış açıları sosyal ve kültürel boyuttaki etiketlemeleri de güçlendirmektedir. Etiketleme resmi söylemi, resmi söylem de engellilere ilişkin sosyal ve kültürel etiketlemelere yön vermektedir (Burcu, 2015: 55). Şişman (2012)'nın da önemle altını çizdiği konular arasında, yasalarda ve resmi kurum kullanılan damgalayıcı sıfat ve ifadeler daha önce belirtildiği gibi ancak 2013 yılında çıkan 6462 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile sonlandırılmıştır. Kamu idaresinin engellilere yaklaşımının toplumsal bakışı önemli boyutta etkilediği, katılımcıların belirttiği gibi engelli maaşı, bakım ücreti, birçok alanda vergi muafiyetleri ve indirimler söz konusu olduğunda gerçekleşmiştir. Katılımcılarından bazılarının buna nispeten yeni sayılacak yaklaşım ve desteklerle engellilerin "yalancı bir değer" bulduğunun altı çizilmektedir. Yine de son yıllarda engellilere yönelik bu hizmetlerin toplumsal alanda ve aileler için yeni bir bakış oluşturduğu da belirtilmektedir.

Sembolik etkileşimci yaklaşımın en önemli kavramı olan benlik, toplumsal ilişkiler ve etkileriyle oluşur. Benliğin engelli bireylerde gelişimlerinin aynı zamanda, onları toplumsal yaşama dâhil edeceği belirtilmektedir. Bununla beraber benliğin grup ve toplumsal ilişkiler yoluyla bireyleri toplumla bütünleştirme işlevi de mevcuttur. Ancak araştırma bulguları engellilerin toplumsal hayata dâhil olma konusunda pek

şanslı olmadığını dile getirmektedir. Toplumsal yaşama dâhil olma ile benliğin güçlendirilmesi arasındaki ilişkiyi ifade eden Mead'ın açıklamaları doğrultusunda, engellilerin kendi psikolojik gelişimlerini sağlama hususunda aile ve toplumun görevlerini yeterince yerine getirmediği söylenebilir. Ritzer (2011)'e göre, Mead benliği pragmatik açıdan değerlendirmektedir. Benlik, bireyin, topluma etkin katılımını sağlar. İnsanların, grup beklentilerini dikkate alarak yaşamasına, toplumda güçlü bir iş birliğinin oluşmasına olanak sağlar. Araştırma bulgularında engelli bireyi baskılayan bir toplumsal ve kültürel yapının varlığı bulunmaktadır. Engellilerin toplumsal etkileşim ile güçlenen bir benliğin altını çizen değerlendirmeler dikkate alındığında güçlü bir benliğin oluşumu ile sosyal hayata etkin katılım arasında güçlü bir ilintinin olduğu anlaşılmaktadır.

Benliğin gelişimi için altı çizilen önemli kavramlar “önemli başkası” ve “genelleştirilmiş başkası”dır. Çocuk için anne ve baba “önemli başkası”nı; sosyal çevre ise “genelleştirilmiş başkası”nı tarif etmektedir (Aslantürk ve Amman, 2009: 443). “Genelleştirilmiş başkası” benliğin gelişimi için gereklidir. “Genelleştirilmiş başkası”, Mead'ın toplumsal hayata bir öncelik verdiğini dile getirmektedir (Ritzer, 2011: 223). Bundan dolayı “genelleştirilmiş başkası”nın gelişimi için toplumsal ilişkiler ve grup dinamikleri anlam kazanmaktadır. Belirtildiği gibi toplumsal koşullar ve ilişkiler ile toplumsal yaşama dâhil olma konusunda olanak sunulmadıklarından engellilerin bu manada aileden kaynaklı bir sosyalleşme sürecinde (önemli başkası) destek bulmasına rağmen sosyal çevreden (genelleştirilmiş başkası) yeterli desteği gördüğü söylenemez.

Sosyalleşme sürecinde, kültür ve değerlerin kazandırılması ile bireylerde öz benlik de oluşur. Sosyalleşme sürecinde engelli bireyler çeşitli etkileşimler yoluyla kendileri için belirlenmiş rolleri, dayatılan davranışları öğrenme yoluyla edinmektedir. Bu öğrenme sürecinde engelli bireyler kendileri için yapılan değerlendirmelerin üstünden nasıl biri olduklarını, hangi yetenekleri taşıdıklarını, hayalleri ve özellikleri hakkında çeşitli izlenimler edinirler. Bu izlenimlerin sürekliliği bireylerde kendisinin nasıl tanımlandığını ve bu tanım üstünden gereken rolleri yerine getirmesindeki ısrarı da öğrenecektir. Literatürde “Ayna Benlik” olarak tanımlanmış bu kavram, bir gerçeklik bularak engellilerin davranışlarında ortaya çıkmaktadır. Söz konusu durumu dile getiren bir örnek Veysel Bey tarafından şöyle ifade edilmektedir: *"10 yaşından sonra hastalığım arttı bazen dışlanırdık ister istemez. Sen oynayamazsın gibisinden... O*

konuda hep bir eziklik duyardım. Çok severdim futbol oynamayı, bazen giderdim; sen önünü göremezsin, nasıl oynayacaksın, dediklerinde engelimi kabul edip geri dönerdim." (Veysel, 42, Gör. Eng.). Benzer deneyimler üstünden Kerem Bey de oyunlar esnasında arkadaşlarının kendilerine ilişkin değerlendirmelerin gittikçe oyundan, dolayısı ile toplumsal yaşamdan kendisini uzaklaştırdığını şöyle ifade etmektedir: *"Arkadaşlarda arasında; bu özürdür, yürüyemiyor, topu görmüyor, onu yapmıyor, bunu yapmıyor, diyorlardı. Bundan dolayı eve gidip 3-4 gün dışarı çıkmıyordum, üzülüyordum."*

Engellilerin erken yaşlarda nasıl yönlendirildiği ve nasıl kalıplara sokulduğunu, dolayısı ile pekiştirilen bu davranışın ilerde kendi için belirlenmiş bir davranış olduğunu bilmeden, çeşitli davranışlara maruz bırakıldığını Adem Bey, şu örneklerle dile getirmektedir: *"Tabii ki. Sen o çocuğu evde tuta tuta ona onu aşıyorsun, sen engellisin, sen çıkma ayıptır, insanlar seni görmesin, sen eksiksin. O çocuk belli bir yaşa geldikten sonra ne yaparsan yap onu onun kafasından çıkaramazsın. Çocuğa çocukluğunu yaşatacağısın. Çıkaracağsın dışarıya belli bir yaştan sonra, o engeli öldürürsün de. Tabi, o çocuk 20 yaşına kadar dışarı çıkmazsa sen artık onu dışarı çıkaramazsın. Öyle yapıyorlar ki sen engellisin sen dışarı çıkma. O engelli 20 yaşına geldiği zaman o utancı yaşıyor. Ona sen aşıyorsun."*

Toplumun engelliler için yaptığı tarifi bir örneği olmak istemeyen görme engelli Esmâ Hanımın şu ifadesi, ötekinin bakışının engellilerin davranışlarında ne kadar etkili olduğuna bir örnek oluşturmaktadır: *"... Kimseye bir şey çaktırmak istemediğim için dışarıya çok çıkmıyorum."* (Esmâ, 28, Gör. Eng.).

İnsanların gözünde engellinin nasıl bir anlam ve değer taşıdığını, ailelerinde de bulunduğunu ekleyerek Meryem Hanım, engelliye tanımlanmış kalıbı şu vurguyla yapmaktadır: *"... engelli; edilgen, muhtaç... Birçok engelli de artık kendilerini o şekil kabul etmiş. Çünkü ailede öyle görmüş o gözle bakıyor. Toplum da öyle bakıyor. Bingöl'deki engellilerin çoğu da engelliyim diyor, ailelerde sen engellisin diyor."* (Meryem, 33, Ort. Eng.).

"Ayna benlik" ve "genelleştirilmiş öteki" kavramları ile anlatılmaya çalışılan durumları özetleyen birkaç örnek, engellilerin ciddi bir şekilde toplumu oluşturan öteki bireylerin etkisinde nasıl kaldıklarını dile getirmektedir: *"Düğünlerde ya da benzer*

faaliyetlerde toplumumuzda o yargı henüz kırılmamış. Bu kör, sakat, yerinde durmuyor, geliyor, deyip rencide ediyorlar. Bundan dolayı pek gitmiyorum." (Veysel, 42, Gör. Eng.). *"Engelli insanlar, evden çıktıkları andan itibaren insanlar bana nasıl bakacaklar diye düşünmeye başlar."* (İbrahim, 36, Ort. Eng.).

Engelliler birçok toplumsal alanda çeşitli sıfat, lakap ya da damgalamayla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bundan dolayı birçok alanda mücadele etmek durumundadırlar. Engellilerin diğer insanlar tarafından hangi ifade ve kavramlarla nitelendirdikleri, onların mücadele ettikleri alan ve yaklaşımları da belirlemektedir. Damganın niteliği ve gücü, davranışların yönünü ve devamlılığını da etkileyecektir. Çeşitli sıfatlarla anılan engelli bireyler için en büyük tehlike bunların içselleştirilmesidir. Bu içselleştirmenin gücü ve gerçekliği bireyi ya kalıp bir algılamaya ya da onu yaşam boyu bir mücadeleye itecektir. Birçok alanda bu damgalama onun hayatını etkileyecektir. Okulda, oyunda, evlilikte, işte vb. alanlarda onun mücadele alanı olacaktır.

Damga; aşağılanmaya, sosyal mesafeye, ayrımcılığa neden olmaktadır (Giddens ve Sutton, 2014). Damgalama sosyalleşme sürecinde ortaya çıkar. Bu sosyalleşme sürecinin ilk aşaması, damgalı bireyin diğer insanların kendilerine ilişkin yargılarını öğrendiği ve içselleştirdiği aşamadır. Bu süreç damgalanan bireyin toplumun kendisi için belirlediği benlik niteliğini edindiği ve damgalanmanın nasıl bir ilişki sunduğunu kavramaya başladığı aşamadır. Ardından gelen aşamada, bireyin damgalanmasının sonuçları ayrıntılı bir şekilde anladığı evredir. Ahlaki kariyerin başlangıcındaki bu sosyalleşme aşamaların sonrasında damgalanan bireyin muhtemel ahlaki kariyer seçeneklerini belirleyecek olan temel modeli şekillendirir (Goffman, 2014: 66). Çalışma alanında bulunan katılımcıların dile getirdikleri bazı damgalayıcı sıfat ve ifadeler şunlardır:

"Beş yaşındaki çocukmuşuz gibi" (Metin, 24, Ort. Eng.).

"Eğlence aracı olarak kullanıyorlar." (Bünyamin, 30, İşit. Eng.).

"... üçüncü sınıf insan muamelesi ..." (Metin, 24, Ort. Eng.).

"... değersiz olduğunu ..." (Fatih, 28, Gör. Eng.).

"Engelliler, özürlüler sanki insan değilmiş gibi ..." (Cüneyt, 35, Ort. Eng.).

Katılımcıların dikkati çekmek istedikleri en önemli hususların başında sosyal ilişkilerde engellilere nasıl yaklaşılması gerektiğini birçok insanın bilmeyişidir. Bu

nedenle toplumsal hayata dâhil olmanın henüz başında önemli bir engelle karşılaşmış olmaktadır. Zaten kalıp yargı ve sıfatlarla damgalanmış bireylerin, bu engelleri aşması daha da güçleşmektedir. Engelliler kendileri ile ilişki sürdürmeye çalışan insanların; "kendilerini anlamadıklarını", "empati kurmaktan uzak olduklarını", "dertlerinden uzak olduklarını", "kendilerine acıma içeren tuhaf bir şekilde baktıklarını", "bilinçsiz, duyarsız olduklarını", "engelliler için donanımlı olmadıklarını" dile getirmektedirler. Buna karşın engelliler, insanların kendilerini "rencide etmemelerini, selamlaşmalarını", "acıyarak dışlamamalarını", "engeline değil kişiliğine bakmalarını" ve kendilerine karşı "bilinçli ve duyarlı" olmalarını istemektedirler. Bu istek ve beklentilerin dışlanmayı önleyen boyutlarının olduğunu da vurgulamaktadırlar.

Goffman (2014)'a göre, gündelik yaşamında diğer insanlarla kurdukları ilişkilerde arzu ettikleri tepkileri alamayan damgalı bireyler, ilişkilerden kopan, yoksun kalan, şüpheli ve bunalımlı, ne yapacağını kestiremeyen kişi olabilmektedir. Damgalanmış bir kişinin yakınları da bu durumdan kendi paylarına düşeni almaktadırlar. Bu itibarsızlaştırmadan kendilerine de pay düşen bu kişiler, durumu kabul etmek ve bununla yaşamayı sürdürmeye zorlanmaktadırlar. Araştırmada benzer bulgular söz konusudur. Katılımcılardan bazıları bu algılamadan dolayı çarşıya, pazara çıkmak istemediklerini, okulu terk etmek zorunda olduklarını belirtmişlerdir. Bu manada damgalama süreci engelli bireyleri hem sosyal hem de psikolojik olarak etkilemekte, kendi içlerine kapanmaya neden olduğu söylenebilir.

Sosyal olguların karmaşıklığı ve çok nedenselliği dikkate alındığında herhangi bir toplumsal olguya ilişkin evrensel vurgular yapmak mümkün görünmemektedir. Her olgunun farklı kültür ve coğrafyaya özgü form kazanacağı, birçok sosyal bilimcinin paylaştığı bir bakıştır. Dolayısı ile engellilere dair sosyal dışlanma için de zikredilen durum söz konusudur. Her olgu kendi koşullarında anlam bulmaktadır. Akademik alanda ileri sürülen kuramlar yüzde yüz geçerlilik iddiasında değildir. Bu bakış açısından hareketle literatürde sosyal dışlanma olgusuna getirilmiş kuramsal yaklaşımlar aşağıda değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Sosyal dışlanmaya ilişkin ilk kuramsal açıklamalar H. Silver'a aittir. Silver, sosyal dışlanmayı üç paradigma ile açıklamaya çalışmaktadır. Bunlar; dayanışma, uzmanlaşma ve tekeli paradigmasıdır. Dayanışma paradigmasında dışlanma, birey ve toplum

arasındaki sosyal, kültürel ve ahlaki bağların kopmasıdır. Uzmanlaşma paradigmasında dışlanma, ayrımcılık anlamına gelir. Tekelleşme paradigma dışlanmayı, grup tekellerinin oluşumunun sonucu olarak görür (Silver, 1995).

Araştırma alanında bulunan engellilerin, sosyal dışlanmayı tüm boyutlarıyla yaşadıkları ifade edilebilir. Bu dışlanma durumu, bireylerin yakın çevrelerinde bulunan kişilerle ilişkilerinden sosyal politik duruma kadar çeşitlenmektedir. Böylece dışlanan engellilerin toplumsal grup ve kurumlarla düzenli ve sürekli ilişkiler sürdürmek, bağlar kurmak güçleşmektedir. Bu kavramsallaştırma üstünden dayanışmayı ortaya çıkarma, yani sosyal bütünleşmeyi sağlamaya karşın, toplumsal çözülme engelli bireyler için geçerli olmaktadır. Topluma dâhil olma kaynaklarının zayıflamasıyla bireyler gittikçe toplumun ilişkisel ağlarından dışlanmaktadır. Silver (1995)'in de altını çizdiği gibi, dayanışma paradigmasında sosyal dışlanma, birey ve toplum arasındaki sosyal, kültürel ve ahlaki bağların çözülmesi ve kopmasıdır. Ancak araştırma bulguları, böyle bir olgunun varlığına işaret etmemektedirler. Zira hala engelliler için destek niteliğinde aile ve değerler bulunmaktadır. Dışlanma mevcut olsa da bağların çözülüp kopması ciddi oranda söz konusu değildir.

Toplumsal hayatta tek başlarına kendi yetenek ve kazançları ile kalmaları oldukça güç olan engelli bireylerin sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları kabul edilebilir. Zira engelliler, birçok alanda çeşitli yetersizlikler taşımaktadırlar. Eğitim olanaklarından yararlanamama, beceri ve yeteneklerini geliştirme mekanizmalarının olmayışı nedeniyle engelliler özellikle istihdam edilme konusunda sıkıntılar yaşamaktadırlar. Dolayısı ile toplumsal hayata dâhil olmanın en önemli ve güçlü olan kanalı bir iş sahibi olma onlar için söz konusu olmamakta ve böylece engellilerin istenilen donanımına sahip olamadıklarından dışlanmaya karşı korunmasını sağlanamamaktadır. Dışlanma birey odaklıdır. Kişiler yetenekleri doğrultusunda toplumsal hayata dâhil olma şansı bulurlar. Bombongan (2010)'nın da belirttiği gibi, uzmanlaşma paradigmasına göre, dışlanma probleminin ortaya çıkışında bireysel yetersizlikler bulunmaktadır. Uzmanlaşma paradigmasının temel önermelerinden de hareket edildiğinde, bireyi baskı altına alan ve sömüren bir dışsal neden söz konusu değildir. Bireyler toplumsal hayata uyum sağlamak durumundadırlar. Bu da onların sahip oldukları donanımlarla doğru orantılı olmaktadır. Ekonomik iş bölümünün sağlıklı işleyişini sağlayarak kamusal yaşamda

devletin etkisini azaltma ve her türlü ayırimcılığa karşı durarak sosyal dışlanmaya çözümler üretilebilir.

Tekelci paradigma, liberal yaklaşımdan ayrı, hiyerarşik güç ilişkilerinin sosyal sistemin oluşumunda bulunduğunu tartışmaktadır. Söz konusu sistemde, sistemin içinde bulunanlar sahip oldukları alanlara dışarıda bulunanlara çeşitli sınırlamalar getirerek sisteme dâhil olmalarını engeller. Göçmenleri, okuma yazma bilmeyenleri ve dinsel, etnik grupları dışta tutabilirler. Bu paradigmanın dışlanma oldukça önemlidir, toplumsal yapıya devamlılık kazandıran onu ayakta tutan bir mekanizmadır (Sapançalı, 2003: 45-46). Tekelleşme olgusunun vurguları dikkate alındığında, araştırma alanında bulunan engelli bireylerin dışlanmalarına ilişkin bir değerlendirme yapmak için gerekli bulgular söz konusu değildir. Tekelleşme ve güç ilişkileri ekseninde bir değerlendirme yapmak zor görünmektedir.

Sosyal dışlanmayı R. Levitas ise üç farklı tipoloji ile açıklamaktadır. Bunlar; İngiliz eleştirel sosyal politikasında geliştirilmiştir, temel ilgisi yoksulluk olan Yeniden Dağıtıcı Bir Söylem (RED), dışlanmış bireylerin ahlaki ve davranışsal suçlarına odaklanan Ahlaki Alt Sınıf Söylemi (MUD) ve merkeze paralı çalışmayı alan Sosyal Bütünleştirici Söylem (SID) tipolojileridir. Çalışma alanımıza bakıldığında, engellilerin birçok nedenden dolayı nitelikli bir iş alanında istihdam edildikleri söylenemez. Bundan dolayı düzenli ve yeterli bir gelirlerinin olduğunu da ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Söz konusu durumun yoksulluğu doğurduğu da rahatlıkla dile getirilebilmektedir. RED; yoksulluğu, sosyal dışlanmanın asıl nedeni olarak kabul eder. Bireylerin, kaynaklar ve gücün yeniden dağıtılmasına bağlı olarak toplumsal fayda düzeyinin artırılması yoluyla yoksulluğunu azaltılmasına dikkati çekmektedir. Zikredilen sosyal dışlanma tipolojisindeki vurgular çalışma alanımızda bu yönde karşılık bulmaktadır. Yeterli gelire sahip engelli bireylerin daha az alanda sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Engellilerin yoksullaşmaları onların temel toplumsal hizmetlere erişimlerine dahi mani olmaktadır.

J. Beall (2002) ise sosyal dışlanmaya neoliberal açıdan yaklaşmaktadır. Dışlanma küresel boyuttaki ekonomik rekabetin ürettiği bir durumdur. Daha önceden çeşitli sosyal güvenlik ve resmi çalışma koşullarınca korunurlarken artık bu mekanizmalardan yoksun kalmaktadırlar. Böylece sosyal dışlanmaya uğramaktadırlar. Ekonomik ilişkiler

açısından sosyal dışlanmaya yaklaşan bu görüşün çalışma alanımızda herhangi bir karşılığının varlığına yönelik durum ve değerlendirme söz konusu değildir.

İfade edilenler göz önüne alındığında, sosyal dışlanmayı çeşitli kuramlar çerçevesinde açıklamak oldukça güçtür. Her toplum kendine has siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve tarihsel unsurlara sahiptir. Her toplumda zorluklar yaşayan, sahip oldukları çeşitli özelliklerden dolayı sosyal dışlanmaya maruz kalmış bireyler, gruplar bulunmaktadır. Sosyal dışlanmaya ilişkin sınıflandırmalar yapılırken bu farklılıkların mutlak dikkate alınması gerekmektedir. Dolayısıyla kimlerin neden ve nasıl dışlandıkları, bu durumun muhatapları tarafından nasıl değerlendirildikleri ve kabullenildikleri oldukça önemlidir. Bunlar dikkate alınmadan sosyal dışlanmayı, hangi ölçütler dikkate alınarak oluştuğunu göz ardı ederek söz konusu olguda toplumlar arasında karşılaştırmalar yapmak ve kuramsal bir perspektif sunmak zor olacaktır (Sunal, 2000).

SONUÇ

Araştırmada; görme, işitme ve ortopedik engelli otuz engelli birey ile derinlemesine görüşmeler yapılmış ve katılımcılardan yarı yapılandırılmış görüşme formu vasıtasıyla bilgi, düşünce, görüş ve deneyimler alınmıştır. Bunların üstüne çeşitli başlıklarda analiz ve değerlendirmeler yapılmıştır. Betimsel analiz yöntemiyle yapılan bu süreç sonunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Engellilik olgusu, bireysel olarak biyolojik faktörlerle, bununla beraber birçok toplumsal faktörle de alakalıdır. Bu nedenle kültürel, sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuksal koşullardan etkilenmektedir. Böylece, engellilik alanında kullanılan kavramlar her bir bilimi için farklı anlamda tanımlanmıştır. Tıp için bir hastalık, biyoloji için genetik, ilgi alanlarının ve konularının farklı oluşu nedeniyle her bir sosyal bilim için de farklı olarak kavramsallaştırılmıştır. Dolayısıyla, bilimlerin ortak bir terminoloji kullanmaları zor görünmektedir (Çağlar, 2009:7). Engelli tanım içeriğini belirleyen önemli bir faktör de tıp ve teknoloji alanındaki gelişmelerdir. Bugün engelli olarak tanımladığımız bir durum zaman içerisinde farklı bir kavramla ifade edilebilmektedir. Bu yüzden engelli olma hali zamana ve sözü edilen gelişmeye dayalı bir tanımlama da olabilmektedir (Çakmak, 2006: 2-3). Söz konusu durumlar dikkate alındığında, engellilik olgusunu tanımlamada kuşatıcı ve kapsayıcı tek bir kavramın kullanımı olanaklı olmaktan uzak görünmektedir.

Araştırmaya katılan engelliler için inanç, onların anlam dünyalarında önemli bir karşılık bulmaktadır. Onlar için dünyaya ve kendi yaşamlarına anlam vermede, hayatın çeşitli zorluklarına karşı koymada önemli unsurlardan birinin inanç olduğu belirlenmiştir. Bu noktada *"inancın bir terapi olduğu"* vurgusu kendileri tarafından dile getirilmiştir. Efe (2006) araştırmasında benzer sonuçları dile getirmektedir. Din, engellilik halinin kabullenilmesinde, içselleştirilmesinde, engellilikten kaynaklanan sorunların giderilmesinde önemli bir başvuru kaynağı; ibadet ve dualar ise engelli bireyler için rahatlama nedeni olmaktadır.

Bazı katılımcılar engelli olmaktan dolayı yaşadıkları sıkıntıların mutlaka ahirette bir karşılığının yani bir kefaretinin olacağı inancını dile getirmişlerdir. Ancak bu kefarete layık olmanın karşılaşılan zorluklara gösterilen sabırla olacağını ifade etmişlerdir. Katılımcıların tümünün, dünyadaki yaşamlarını bir imtihan olarak

değerlendirdikleri ve bu imtihanın sadece kendileri için değil tüm aileler, kamu kurumları ve sivil toplum için de geçerli bir imtihan olduğunu vurguladıkları belirlenmiştir. Söz konusu imtihandan geçer not almanın koşulunun ise engellilerin bir "*uyarı levhası*" olarak dikkate alınması ile doğrudan ilgili olduğu görüşü dile getirilmiştir.

Araştırma alanındaki engelliler, Allah'a inanma konusunda ve onun adaleti hakkında herhangi bir şüpheleri olmadığını belirtmişlerdir. Tüm katılımcılar Allah'ın adaletine ve ahirete inandıklarını, kendi engellilik hallerinden dolayı Allah'a karşı herhangi bir isyan duygusu içerisinde olmadıklarını dile getirmişlerdir. Ancak isyan etme duygusunun birçok katılımcıda bulunduğu ve bu isyanın muhatabının, "normal" bireyler ölçüt alınarak, meydana getirilen fiziksel çevre ve dışlayıcı toplumsal ve kültürel bir yapı inşa eden insanlar olduğu vurgusu yapılmıştır. İsyanlarını "*kula isyan*" olarak adlandırmaktadırlar.

Katılımcılar, bazı din görevlilerinin, engellilik olgusuna ve engellilere yönelik yeterli düzeyde eğitim almadıkları ve bu nedenle engellilere dair sorunların çözümünde yetersiz kimi zaman da ilgisiz kaldıklarını dile getirmiştir. Katılımcılar onların eğitim süreçlerinde ilgili konularda yeterince eğitim almadıklarını, özellikle engellilere ilişkin sosyal, psikolojik yardım ve destek konularında da arzu edilen nitelikte faaliyette bulunmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Özellikle katılımcılar din görevlilerinin cemaati, engelliler ile ilgili bilgilendirme hususunda yeterli çalışmalar yapmadıklarını belirtmişlerdir. Araştırmaya konu olan her üç engelli grubun çoğunluğu da bazı din görevlileriyle kendileri ile iletişim kurma ve kendilerini anlama gibi konularda sorunlar yaşadıklarını dile getirmiştir. Benzer bulgulara Döner (2014) ve Aksoy (2014)'un çalışmalarında da ulaşılmıştır. Din görevlilerinin hizmet sunduğu hedef kitlenin beklenti ve ihtiyaçlarını karşılama konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları (Aksoy, 2014), mesleki bilgi bakımından kâfi oldukları, bunun yanında yeterli genel kültür bilgisine ve zamanın gerektirdiği bilgi ve yeterlilikler bakımından yeterli düzeyde olmadıkları ileri sürülmüştür (Döner, 2014).

Cami cemaatinin bazı üyelerinin; engellilere, günahsız ve cennetlik olduklarından dolayı, ahirette kendilerine sual edilmeyeceğini, onların evlerinde daha rahat ibadet edeceği gibi görüş ve düşünceleri, engellileri camiden, cemaate katılmaktan dolayısıyla

da toplumsal ilişkilerden dışladığı anlamına gelmektedir. Bazı insanların, engellileri günahsız ve cennetlik gibi sıfatlarla nitelendirmesi, kimi engellinin bazı olumsuz tutum ve davranışta bulunmasına neden olmaktadır. Bunların başında ise engellileri ibadet etme konusunda tembelliğe sürüklemek gelir. Bazı engelliler bu nedenle ibadet etme konusunda yeterince güdülenemediklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca söz konusu tutumun, dini sosyalleşme adına engellileri dini bilgidan ve model yaşantılardan uzaklaştırma riski taşıdığı da dile getirilebilir. Ahirette engellilerden sual edilmeyeceği gibi birçok olumsuz algıya sebebiyet veren yanlış dini bilginin dikkatli bir şekilde din görevlileri tarafından engellilere doğru bir şekilde aktarılması gerekliliği de fark edilmiştir. Kimi cami cemaati üyesinin engellilere ilişkin çeşitli tutumlarına dikkat çekilmektedir: Cemaatin bazı üyelerinin engellilere tutumu "*sen git, ekmeğini ye, suyunu iç, ibadetini yap*" şeklindedir. Engellilerin hayatı ibadet etme ile sınırlandırılmaktadır. Herhangi bir sosyal yaşam alanı veya etkinliği engellilere reva görülmemektedir. Bu tutum insan yaşamının çok boyutluluğuna uygun değildir. Herhangi bir dini bilgisel temelden de yoksundur. Yani "*bizim cemaat kara düzen bir cemaat*" denilerek bu durum özetlenmektedir.

Engelliler, kendini dindar olarak adlandıran insanların engellileri el üstünde tutmaları gerektiğinin, bunun inanmak için gerekli bir davranış olduğunun altını çizmektedirler. Bundan dolayı kendilerinin tüm topluma, özellikle de inançlı insanlara bir anlamda emanet edildiklerini vurgulamaktadırlar. İçten inanan insanların bu ifade edilenleri yerine getirdikleri ama birçok insanın bunun farkında bile olmadıklarını dile getirmektedirler. Özellikle Allah'a kulluk etme ile engellilere yardımcı olma arasında önemli bir bağın olduğu vurgulanmaktadır.

Bazı katılımcılar, şu ayrımcılığa dikkat çekmektedir: Eşitlik prensibi çerçevesinde dini ibadet alanları tüm insanlara ait olduğu halde, engellilerin buralardan yararlanma konusunda yaşadıkları ayrımcılık. "*... Sakat bir insanın camiye gitme hakkı yok mu? ...*" ifadesiyle vurgulandığı gibi katılımcılar camilerin engelliler için erişilebilir olmamasının bir hak ihlali olduğunu savunmaktadırlar. Yapısal engeller, engellilerin camiden uzaklaşmalarına neden olmakta, dolayısı ile cemaate yani toplumsal hayata dâhil olmalarını da güçleştirmektedir. Engelliler cami vasıtasıyla da dini toplumsal yaşama katılmayı arzulandığı halde "normal" bireylerin kendilerine göre fiziksel bir yapı oluşturarak onları dikkate almamaları herhangi bir dini kaide ile değil ancak

sorumluların, dahası toplumun ihmali ile açıklanabilecek bir sorun olarak dile getirilmektedir.

Ayrıca, camilerin sadaka toplama yerleri, dilenme mekânları ve camiye gelen engellilerin dilenci olarak değerlendirilmesi engellilerin camiye devam etmelerini zorlaştırdığı belirlenmiştir. Toplum nezdinde engellilik ile dilencilik arasında kurulan ilişkinin engelliler için dışlayıcı bir boyut taşıdığı da belirlenmiştir. Özellikle ibadet alanlarında karşılaştıkları benzer davranışlar engellileri camiden uzaklaştırmaktadır. Zikredilen algının gittikçe zayıfladığı dile getirilse de engellilerin hala böyle bir etiketlenmenin sıkıntılarını yaşadıkları dile getirilmektedir.

İbadetlerin engellilerin yaşamında oldukça işlevsel bir boyut taşıdığı dile getirilmektedir. Gerek bireysel gerekse de toplu olarak gerçekleştirilen ibadetlerin engelliler için ferahlatıcı, dengeleyici ve motive edici boyutlarının önemi belirlenmiştir. Ancak bu uygulamalardan her engel grubunun eşit derecede yararlanmadığı tespit edilmiştir. Özellikle camilerin yapısal özellikleri onları erişilebilir olmaktan uzaklaştırdığından, ortopedik engelli bireylerin toplu ibadetlere katılımlarını büyük oranda engellemektedir. İşitme engellilerin ise eşgüdüm içinde yapılması gereken toplu ibadetlerde gereken sesin duyulamamasından dolayı gerektiği gibi ibadetlerini yerine getiremedikleri de dile getirilmiştir. İbadet ve özellikle de dua vasıtasıyla istekte bulunmanın, işitme engelliler için, çekilen sıkıntıların dengelenmesi manasına geldiği belirlenmiştir. Toplu ibadetlere katılma konusunda, nispeten, görme engellilerin katılımının daha fazla ve yoğun olduğu da belirlenmiştir. Dikkate değer önemli bir konu da engelli kadınların toplu ibadetlere ya da merasimlere katılımlarının da asgari düzeyde olduğudur. Taziye, mevlit gibi merasimlere katılım düzeyleri de oldukça düşük olduğu belirlenmiştir.

Birçok alanda olduğu gibi dini yayınlar alanında da, kitle iletişim araçları ve internet sitelerinde çokça program, veri ve bilgi bulunmaktadır. Kolayca erişilebilir nitelikte olan bu alanlardan engellilerin yeterli düzeyde yararlanamadıkları tespit edilmiştir. Ancak bu yararlanamamanın temelinde birçok neden bulunmaktadır. Özellikle bedensel engelleri nedeniyle bu alana erişimden uzak kalanlar olduğu gibi, maddi açıdan yeterli geliri olmayan engellilerin de, kendilerine hatta ailelerine mahsus müstakil bir bilgisayar ve internet ağının olmaması onları bu bilgi ve programlara

ulaşımdan alıkoymaktadır. Yine medya okuryazarlığı dikkate alındığında, az sayıda engellinin bu noktada eğitim aldığı gözlenmiştir. Kendi imkânlarıyla ya da çalıştığı kamu kurumunun kaynaklarını kullanarak dini içerikte yayın yapan kimi site ve programlardan yararlananların olduğu da belirlenmiştir. Dini bilgiye ulaşma konusunda, doğrudan ilgili kişilere danışarak elde edilen bilginin, engelliler için, daha önemli ve etkili olduğu da görüşmelerden elde edilen önemli bir bulgu olarak dikkat çekmektedir. Özellikle görme engelliler için geliştirilmiş önemli bilgisayar programları ve büyüteçler bulunmaktadır. Görme engellilerin bu sayede, dijital ortamda da olsa, birçok metne rahatça ulaşabildikleri de gözlenmiştir. Engelliler için akıllı telefonların kendine özel kimi programları da dini bilgiye ulaşma konusunda birer önemli kaynak konumundadır. Sesli ve görüntülü hatim programları, mealler, tefsirler gibi birçok dijital materyalden her engelli kendi fiziki ve maddi durumuna göre yararlanabilmektedir. Ancak bu durum bazı engelliler için dile getirilebilir. Özellikle yüksek okul mezunu katılımcıları bu imkânlardan en çok yararlananlardır. İşitme engellilerin de özellikle cep telefonlarının görüntülü konuşma özelliğinden etkin yararlandıkları tespit edilmiştir. Bu görüşmeleri de ancak kendi gibi engelli arkadaşları ya da eşleri ile yapabilmektedirler. Zira kullanılan işaret dili oldukça sınırlı insan tarafından bilinmektedir.

Bedensel engellilerin sanal dünyadaki durumları üstüne araştırmalarında Köten ve Erdoğan (2014) oldukça önemli bulgulara ulaşmışlardır. Söz konusu araştırmada, bedensel engellilerin gerçek yaşamlarındaki arkadaşlarının ve ilişkilerinin sanal hayat ve sanal ilişkilerde de benzer olarak şekillendiği dile getirilmektedir. Sosyal yaşamda ilişki ağı zayıf ve arkadaş sayısı az olan engellilerin, benzer şekilde, sanal alanda da ilişki ağlarının zayıf ve arkadaş sayılarının az olduğu görülmektedir. Bu nedenle engellilerin gerçek yaşamdaki engeller giderilmedikçe engelli gençlerin sanal alanda sosyal ilişkilerini geliştirmeleri, sosyalleşmeleri mümkün görünmemektedir.

Engelliler için televizyon, düşünüldüğünün aksine, yoğun olarak kullanılan bir kitle iletişim aracı ve bilgi kaynağı olarak tespit edilememiştir. Görme engelliler için sadece bir ses kaynağı işitme engelliler için ise bir görüntü kaynağı olmaktan öteye geçmemektedir. Böylece ne görme engelliler ne de işitme engelliler televizyonu etkin olarak kullanmaktadır. İşitme engelliler için birkaç program ve haber dışında işitme dili yardımının ya da alt yazının verilmediği belirlenmiştir. Neredeyse, normal akış programlarında, hiçbir dizi ve filmde söz konusu uygulamalar bulunmamaktadır.

İletişim alanında işitme engellilerinin en çok şikâyet ettikleri konunun bu durum olduğu belirlenmiştir. Görme engelliler için ise görüntülerin görsel tasvirinin olmayışı, onları daha çok radyoya yönlendirmiştir. İlgi ve beklentilerine uygun yayın yapan radyoların, bayan görme engelliler tarafından daha çok tercih edildiği belirlenmiştir. Özellikle cuma günleri, iftar, sahur vakitleri ve kandil gecelerinde yayınlanan dini programları izleme konusunda bir yönelimin bulunduğu da belirlenmiştir. Engelliler tarafından Diyanet TV'nin tanınırlılığının oldukça düşük olduğu da belirlenmiştir. Tüm bunlar dikkate alındığında kitle iletişim araçlarının engelliler için dini sosyalleşmeyi güçlü bir boyutta desteklemediği sonucuna ulaşılabilmektedir.

Katılımcılar dini bilgi düzeylerinin yetersiz olduğunu dile getirmiştir. Dini bilgi potansiyeli açısından işitme engelliler en şanssız grubu ifade etmektedir. Dini bilgiyi sosyalleşme sürecinde engellilere aktaracak unsurlar arasında, anne-baba, okul, arkadaş, cami cemaati, din görevlileri, kitle iletişim araçları, okul ve öğretmenler bulunmaktadır. Tüm bu kanallardan engellilerin yararlanma oranlarının oldukça düşük olduğu belirlenmiştir. Engellilere yönelik etkin ve sürekli bir dini bilgi edinme, kurs ya da benzeri programlara katılan engellilerin sayısı oldukça düşük olarak belirlenmiştir. Ancak iki görme engelli kadın katılımcının Diyanet İşleri Başkanlığının İstanbul'da organize ettiği Kabartmalı Kura'n-ı Kerim kursuna katılıp sertifika aldığı belirlenmiştir. Ancak yerelde görme ya da işitme engellilere yönelik Kura'n-ı Kerim okumayı öğrenme ya da temel dini bilgiler aktarmayı hedefleyen herhangi bir faaliyete katılan bir katılımcının bulunmadığı belirlenmiştir. Katılımcılar, dini hizmet veren kurum ve görevlilerin yeterli miktar ve düzeyde hizmet sunmadığını dile getirmektedir. Bununla beraber aile, okul, kitle iletişim araçları gibi temel dini sosyalleşme kanalları engellilerin dini sosyalleşmelerini geliştirici nitelikte olmadığı dile getirilebilir. Engellilerin dini sosyalleşme süreçlerinde ailenin oldukça önemli ve belirleyici olduğu vurgulanmıştır. Aile içi manevi atmosferin, ebeveynlerin örnek dini yaşantıları engellilerin dine yönelmelerine ve dini ibadetlerinin yerine getirme konusunda doğrudan etki ettiği belirlenmiştir. Ancak ebeveynlerin sahip oldukları dini bilgi düzeyinin düşük oluşu, engelli bireylerin dini yaşantılarında yeterli düzeyde dini bilgi edinmelerini etkilemektedir. Dini bilginin engellilerin hayatlarını anlamlandırmalarında oldukça belirleyici ve yönlendirici bir olduğu belirlenmiştir.

Yaşam boyu süren, kimi zaman ilerleyerek ağırlaşan bu ciddi süreçte engellilerin desteğe ihtiyacı olduklarını dile getirmek mümkündür. Bu destek çoğunlukla kendi ebeveynleri, eşleri ve çocukları tarafından sağlandığı da bir gerçektir. Türkiye'de yerleşik bir nitelikte ve kurumsal anlamda engellilere bakım hizmeti veren kuruluşların sayısı ve niteliği hala gözden geçirilmektedir. Dolayısıyla ailelerin bilgileri, deneyimleri, engellilere yaklaşımları, kişilik ve benlik kazanımları konusunda yeterlilikleri bu durumda oldukça fazla önem arz etmektedir. Bu nedenle aileler elbette çocuklarına sevgi ve destek sağlamaya çalışmaktadırlar. Ancak bahsedilen konunun profesyonel bir boyutunun da olduğu muhakkaktır. Söz konusu hususlar için ailenin güçlendirilmesi sorumlu resmi ve sivil kurum ve kuruluşların desteğiyle mümkün olacaktır. Özellikle araştırma alanımızda engellilerin ve ailelerinin eğitim düzeyleri dikkate alındığında konu daha ciddi bir boyut kazanmaktadır.

Engellilik literatüründe oldukça önemli bir yere sahip olan "bağımsız yaşam", engelliler tarafından özenle tartışılan bir kavram durumundadır. Tüm engelliler, ailelerinden, eğitimcilerinden, dahası toplumsal olarak sorumlu ve gönüllü tüm kişi ve kuruluşlardan, kendilerinin hiç kimseye muhtaç olmadan tek başlarına ve kendi koşulları ölçüsünde toplumsal hayata dâhil olmayı sağlamalarını istemektedirler. Özellikle çocukluk dönemlerinde, ailelerin aşırı sevgi, koruyucu ve düşkünlüklerinin engelliler üzerinde olumsuz etkide bulunduğu belirlenmiştir. Söz konusu tutum ve davranışlar engellilerin engelini kabul etmelerini, bağımsız yaşam becerilerini, sağlıklı kişilik kazanmalarını, yeni beceriler edinip hayatlarını devam ettirmelerini zorlaştırmaktadır. Bu durum "ebeveyn gelecek körlüğü" olarak nitelenebilir. Çünkü bu kavram ailelerin engelli çocuklarının yaşamlarına dair ileriye dönük tasavvurun yetersizliğini ifade etmektedir. Ailelerin, kendi engelli çocuklarına karşı onların engelli, eksik, yetersiz olduklarını anlatan ifade ve imalardan uzak durmaları gerektiği, çocuklarını "normaller içinde özel biri" olarak görmeleri, dahası bunu engelli çocuklarına da aktarmaları gerektiği vurgulanmıştır. Ancak bazı ailelerin engelli çocuklarını topluma, hayata katmak istemedikleri, aksine onları "*kapı ağzından gösterdikleri*" ve "*dil ucuyla*" anlattıkları da katılımcıların ifadeleri vasıtasıyla belirlenmiştir.

Bazı engelliler ebeveynlerini bir "*yol rehberi*" olarak görmektedir. Yaşamın zorluklarının üstesinden gelmede, ebeveynlerinin "*düş önüme kalk gidelim*" tavrıyla

kendilerine güven verdikleri, böylece hayata karşı daha cesur oldukları da katılımcıların ifadeleriyle tespit edilmiştir. Bazı katılımcılar, her ebeveynin bu tutum ve davranışlara sahip olmadığını, bu nedenle ailelere de eğitim veren bir rehabilitasyon merkezinin olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu durum, bazı ailelerin yeterince bilgi sahibi olmadığını, bu nedenle de engellilere destek olamadıklarının ifadesi olarak da kabul edilebilir. Ailelerin engelli çocuklarına yönelik tutum ve davranışlarında birçok nedenin etkide bulunduğu dile getirilmektedir. Ailelerin ekonomik durumu, üyelerin eğitim durumları, yaşadıkları konutların koşulları, ilişkide oldukları komşu ve akrabaların varlığı, hatta köy, kasaba ve kentte yaşamının da etkili olduğu ileri sürülmektedir.

Yapılan görüşmeler sonunda engellilerin arkadaşlıklarını dile getirirken iki önemli vurguda bulundukları tespit edilmiştir: Bunların ilki, engellilerin kendi gibi engelli bireylerle kurdukları arkadaşlıkları "kader arkadaşlığı" olarak tanımlamaları, diğeri ise "deneyimli model" olarak nitelenebilecek daha çok sonradan engelli olan bireylerin, daha önceden ya da doğuştan engelli olan bireylerle kurmuş oldukları ilişkilerinde yönlendirici, başa çıkmada destekleyici boyutlarda sürdürdükleri arkadaşlık ilişkileridir. "Kader arkadaşlığı"nda engellilerin yaşadıkları ortak sorunlar, yaşantılar daha çok toplumsal ve kurumsal ilişkiler ve zorluklar ile ilişkilidir. "Deneyimli model" ilişkisinde ise daha çok benzer ve özel nitelikler üstünden sürdürülen arkadaşlık vurgulanmaktadır. Bazı engelliler birbirleri ile kurdukları ilişkilerin önemli bir işlevine dikkate çekmektedirler. Kendileri için görüşmelerin birer psikoterapi niteliğinde olduğunu belirtmektedirler. Her birinin bir birey olarak yaşadığı zorluk dikkate alındığında bu paylaşımların kolektif bir duyguyu üretmesi anlaşılır olmaktadır. Arkadaşlık ilişkilerinde ortaya çıkan bazı olumsuz yaşantılar engellileri kendi iç dünyalarına yöneltmektedir. Engellilerin "içimize çekilmek" olarak niteledikleri bu durum onları sosyal yaşamdan uzaklaştırmaktadır. Arkadaşların bu zor zamanlarda engelliler için çok kıymetli olduğu belirlenmiştir.

Her toplumda birçok dezavantajlı grup bulunmaktadır. Engelliler de bu dezavantajlı gruplar içinde kendine özgü çeşitli sorunlarla mücadele etmektedirler. Toplumsal hayata dâhil olma konusunda engellilerin yaşadıkları sorunlar bunların başında gelmektedir. Birçok insan engellileri toplumsal hayata kolay kabul etmemektedir. Bunun temelinde de duyarsızlık ve bilinçsizlik gibi nedenler bulunmaktadır. Özetle *"bazı insanlar bilinçsiz, duyarsızdır"*, engellilerin yaşadıkları

zorluklara dair bilgi sahibi olmadıkları gibi engellilere nasıl davranılması, iletişim kurulması gerektiği konusunda da yeterli değiller. Yani *"toplum engelliler için donanımlı değil"*. Hâlbuki toplumun birçok unsuruyla engellileri, görelî de olsa, hoşnut etmesi çok da güç değildir. Tam tersine bazı insanlar *"engelliye tepeden bakıyor"*, *"eğlence olarak kullanıyor"* ve *"üçüncü sınıf insan muamelesi"*nde bulunuyor. Birçok insanın engellileri saygın bir birey olarak kabul etmediği de ileri sürülmektedir. Bundan dolayı bazı engelliler *"kimseye bir şey çaktırmak istemiyor"*, yani toplumsal hayata katılmıyor. Tüm bu belirlemeler engellilerin kendi özgün vurgularıyla dile getirilmektedir.

"Toplumun engelli bireye bakışı sakat", bu nedenle engelliler birçok alanda sosyal dışlanma yaşadıklarını belirtmektedirler. Onlara göre, engelli olmayan bireylere tanınan imkânlar ve gösterilen hoşgörü engellilere tanınmamakta ve gösterilmemektedir. Bazı insanlar için engelli, *"kendi boyundan büyük işlere kalkışma"*malıdır. Kendileri için belirlenmiş sınırlar olduğunu vurgulamaktadırlar, hatta *"engelliye bazı şeyler ayıptır"* görüşlerinin altı çizilmektedir. Onların yetenekleri, becerileri birçok iş ve meslek için yeterli değildir. Hatta değil bir iş başarmak *"onlar, hayal dahi kuramazlar"*. Neredeyse engelli olmak yaşama hakkına sahip olmama anlamına gelmektedir. *"Görmüyorsan yaşamıyorsun."* ifadesi, ne yazık ki insanların görme yeteneği olmayan bireyleri, hatta tüm engellileri, hayatın dışına itmesi manasına gelmediğinin önemle vurgusu yapılmaktadır. İnşa edilen fiziksel çevre ve mimari yapılardan dolayı engelliler *"bedene hapsedilmiş"* bir insan konumuna sürüklendiklerini dile getirmektedirler.

Engellilerin toplumsal ilişkilerde en çok muzdarip oldukları konuların başında, kendilerine yönelik alay etme ve küçümseme gibi tutum ve davranışlar gelmektedir. İnsanlarla yapılan görüşmelerde, bazı insanların bakış, jest ve mimikleriyle açık ya da örtük olarak gösterdiği bu tutum ve davranışların kendileri üzerinde oldukça tahrip edici duygular ürettiği ifade edilmiştir. Toplumsal hayata dâhil olma konusunda söz konusu durumların ötekileştirici ve dışlayıcı olduğu açıkça gözlenmiştir. Alışverişte, sokakta, neredeyse toplumun her yaşam alanında engellilere karşı takınılan bu tutum ve davranışlar, sürekli bir gözlem ve gözetim altında olma duygusunu tetiklemekte; engellilerde insanlara karşı olumsuz düşüncelerin doğmasına neden olmaktadır. Bu nedenle engelliler toplumsal yaşama katıldıklarında kendileri üzerinde ciddi bir kaygı oluşmaktadır: *"İnsanlar bana nasıl bakacaklar?"*. Çünkü sıkça deneyimledikleri ve

maruz kaldıkları bu dışlayıcı tavırlar bu duruma neden olmaktadır. Katılımcılar, bu deneyimleri adeta *"röntgenimizi çekiyorlar."* ifadesiyle vurgulamaktadırlar.

Damgalama, engellilerin toplumsal alanda karşılaştıkları en önemli sorunların başında gelmektedir. Engellilerin baş etme konusunda oldukça zorlandıkları tespit edilen bu durum, bünyesinde tarihsel ve kültürel bir derinliği barındırarak engellileri evinde oturması gereken, bakıma muhtaç, maddi yardımlarla geçinen, düşkün, yardıma ve gözetilmeye sürekli muhtaç bireyler olarak etiketlemektedir. Kimi katılımcının insanların bilgisizliğine dayandırmak istediği bu damgalamanın temelinin bazı insanların duyarsızlığı ve bilinçsizliğinde yattığını ifade eden katılımcı sayısının oldukça fazla olduğu da tespit edilmiştir. Benzer konuda katılımcıların yakındıkları bir diğer durum da kendilerine yönelik acıma ve acıyarak bakma, aşırı merhamet gösterme gibi davranışlardır. Engellilerin bu davranışları örtük bir dışlama olarak algıladıkları tespit edilmiştir.

Damgalama olayında kadın engellileri az da olsa ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Zira hem kadın hem de engelli olmak, dezavantajlılığı ikiye katlamaktadır. Toplum da bu artışa katkı sunmaktadır. Kadın engellilerin toplum içerisinde namusunu, iffetini yeterince muhafaza edemedikleri ön yargısı bu duruma neden olmaktadır. Bilhassa görme engelli kadınların bir başına çarşı pazara çıkmasına izin verilmemektedir. Kadın engelli katılımcıların dikkat çektikleri bir diğer konu da erkek engellilere gösterilen toleranstır. Erkeklere iş talebinde bulunma, evlenme gibi konularda daha çok imkân verilmektedir.

Engellilerin evliliklerinde vurgulanan önemli bir algı *"ikinci el"* kavramıyla dile getirilmektedir. Bedensel anlamda herhangi bir engeli olmayan birinin herhangi bir eş adayı bulamadığında artık seçenekler arasına engelli olan birinin alınması gerektiğini, engellinin tıpkı bir tüketim malı olarak görüldüğünü ifade eden bu kavram, engelli bireylerin eş adayı olarak tercih edildiklerinde kendilerine nasıl bir değer ve anlam atfedildiğini de açıkça vurgulamaktadır. Ayrıca erkek bir engelli evlenme çağına geldiğinde ailenin eş adayı seçimlerinde dul, sakat, itilmiş ya da fakir ilk akla gelen tercihler olmaktadır. Kadın engellilerin daha güç evlilikler kurdukları vurgulanmaktadır. Çünkü *"Yükün üstüne yük olmaz."* kabulü yaygındır. Hali vakti yerinde, düzenli geliri olan erkek engelli bireyler eş bulma konusunda daha çok seçenek

sahibidirler. Hatta engelli olmayan biriyle evlenme oranları da daha yüksek olmaktadır. Ancak kadın katılımcıların dile getirdikleri gibi kadın engellilerin engelli olmayan biriyle evlenmeleri konusunda birçok güçlük bulunmaktadır. Yani engelli kadınların çoğu engelli erkeklerle evlendikleri halde engelli olan erkek bireylerin engelli olmayan kadınlarla da kolayca evlenebildiğinin altı çizilmektedir. Evlenme konusunda ekonomik sıkıntılara dikkati çeken bazı erkek katılımcılar, bu hususta devletin engellilere yardımda bulunması ya da onları kolay ödenebilir şekilde borçlandırması gerektiğini belirtmektedirler.

Katılımcılar tarafından okul, engelliler için bir dışlanma mekânı olarak değerlendirilmektedir. Onlar için "okul", ayrımcı tutumların, dışlanmanın farklı görünümünün yaşandığı önemli bir toplumsal yaşam alanıdır. Okul, engelliler için sadece bir yaşam alanı değil, onların anlamlı sosyal ilişkiler geliştirdikleri, beceriler kazandıkları, yeteneklerini geliştirdikleri, diplomalar ve sertifikalar ile iş hayatına atılma konusunda şanslar elde ettikleri, kendilerine güven kazandıkları önemli bir mekândır. Ancak tüm bu olumlu niteliklerine rağmen yapısı, fiziksel özellikleri, sınıfları ve diğer eğitim ortamlarıyla engelliler açısından okula bakıldığında, engellilerin hiçbir şekilde düşünülmediği sonucunun çıktığı belirtilmektedir. Birçok alanda olduğu gibi okullar da "normal" insanlara göre düzenlenmiş ve inşa edilmiştir. Bu yapısal unsurların yanında okul ve sınıf arkadaşlarının tutumu ile öğretmen ve idarecilerin tutumu da engellileri okuldan uzaklaştırmaya, hatta okulu terk etmeye itmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu örgün ortaöğretim kurumlarından mezun olmayı başaramamıştır. Arkadaşlarının etiketlemeleri, alaya almaları, öğretmenlerin bu duruma dikkat etmemeleri, özen göstermemeleri ve idarecilerin kendilerine uygun düzenlemeleri yapmamaları dile getirilen önemli başlıklardır. Müfredatın uygunluğu, engellilere uyarlanması gibi programa ilişkin sıkıntılar da bulunmaktadır. Görme ve işitme engellilerin eğitim alacakları özel resmi okullar bulunmaktadır. Ancak Bingöl'de bu kurumların henüz açıldıklarını dile getirebiliriz. Bazı katılımcılar için kimi öğretmenler bilgisiz ve duyarsız, kimi yöneticiler özensiz, kimi arkadaşlar ise düşüncesiz olarak nitelendirilmektedirler. Özellikle bazı öğretmenlerin kendilerini dışlayıcı tutumları, engellileri üzen en önemli konudur. Uzun ve pedagojik nitelikli bir eğitim almalarına rağmen, öğretmenlerin gösterdikleri bu tutum katılımcılar tarafından anlaşılır bir durum değildir. Görüldüğü üzere lisans eğitimleri boyunca tüm öğretmenlerin, dezavantajlı

bireylerin sorunlarını çözmek ve onları anlamak hususunda bir eğitimden geçmedikleri sonucu çıkmaktadır. Bu vurgulara karşın mutlaka her engellinin hayatında anlamlı ve önemli yere sahip en az bir öğretmen bulunduğu da belirtilmiştir.

Engellilerin Bingöl ilinde güçlü ve devamlı bir şekilde örgütlenememelerini katılımcılar şu nedenlere bağlamaktadırlar: Engelli girişimcilerde sabır, azim ve kararlılık yetersizliği, bilinçli bir engelli kitlesinin olmayışı, faaliyetlerin birkaç kişiye bırakılması, kamusal ve toplumsal desteğin yeterli olmayışı, mekân bulunamaması, dernekleşme kültürünün yetersizliği, deneyim yetersizlikleri, kişisel çıkarların ön plana alınması, derneklerin aktif çalışmalar yürütememiş olmaları bulunmaktadır. Engellilerin hakları ve örgütlenme düzeyi ile ilgili başlıklarda katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda engelli hakları ile ilgili Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi ve Engelliler Kanunu gibi temel metinler hakkında katılımcıların büyük çoğunluğunun hiç bilgi sahibi olmadığı tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra Türkiye'de yürürlükte olan engellilikle alakalı birçok mevzuattan haberdar olma düzeylerinin düşük olduğu da tespit edilmiştir. Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması (2010)'da %71,3'ü engelliliğe dayalı ayrımcılıkla ilgili mevzuatı bilmediğini belirtmiştir.

Toplumsal hayatın her alanında çeşitli bariyerler engellilerin karşısına çıkmaktadır: konut, eğitim, iş, ulaşım, kültür ve boş vakit faaliyetleri, sağlık ve diğer sosyal hizmetler, medeni haklar, siyasi haklar gibi birçok alan (Thomas, 2011). Engelliler gündelik hayatlarında, işe yerleştirilmelerinde, iş ortamında, evlilikte ayrımcılığa uğramaktadırlar (Karataş, 2002b). Sokakta, alışverişte, camide, çarşı pazarda engellilerle karşılaşma ihtimali oldukça düşüktür. Hâlbuki araştırmalar nüfusun % 12,29'unun engelli olduğu düşünüldüğünde, normal insanlar olarak inşa ettiğimiz bir dünyada yaşamaları kolay görünmemektedir. Birçok dezavantajlı grup gibi engelliler de ciddi oranda toplumsal dışlanma yaşamaktadırlar. Her engel grubunun kendi özellikleri ve olanakları ölçüsünde bu dışlanmadan etkilendiği tespit edilmiştir.

Görme engelliler için eğitim ve istihdam dışlanma alanlarının başında gelmektedir. Refakatçi olmaksızın evlerinden çıkmaları mümkün olmadığından bağımsız bir hayat sürdürmeleri zorlaşmaktadır. Kaldırımlar, rampalar vb. yapısal unsurlar onların bağımsız bir şekilde hayatlarını sürdürmelerine olanak vermemektedir.

Yazılı materyal üstünden bilgiye erişim konusunda sıkıntılar yaşamaktadırlar. Bu nedenle sözlü bilgi kaynaklarına da erişimde birçok engel yaşamaktadırlar.

İşitme engellilerin en çok dışlanan grup olduğu ifade edilebilir. İşitme engelli deyince hiç duyma yeteneği olmayan bireyler akla gelmektedir. Diğer engel gruplarında ortaya çıkan engeli derecelendirme işitme engellilerde söz konusu değildir. İşitme cihazı ile duyma yetisi kazananlar için hala işitme engelli nitelemesi ciddi oranda yapılmamaktadır. Diğer iki engelli grubundan farklı olarak ancak kendi gibi işitme engellilerle iletişim kurabilmektedirler. Zira işaret dilini bilenlerin sayısı oldukça düşüktür. Bundan dolayı işitme engellilerinin eşleri, çoğunlukla kendileri gibi işitme engelli bireylerden oluşmaktadır. Eğitim alanında da en büyük sıkıntıyı işitme engellilerinin yaşadığı söylenebilir. Bundan dolayı kavramsal gelişim, dilsel gelişim ve soyut düşünebilme gerektiren alanlardaki bilgi dağarcığında bazı yetersizlikler olduğu dile getirilmektedir (bkz: Sucuoğlu ve Polat, 2007). Bingöl'de işitme engelli bireylere yönelik eğitim veren okul ancak 2015 yılında hizmete başlamıştır. Gerek dini gerekse diğer bilgi kaynaklarına erişim güçlükleri yaşamaktadırlar. Özellikle işitsel özellik taşıyan her türlü kitle iletişiminden yararlanamamaktadır. Çocukların pedagojik gelişimlerinin erken çocuklukta önemli olduğu bilinmektedir. İşitme engelliler için, çocukluktan başlayan sağlıklı bir gelişim sürecinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak ortaokul düzeyinde özel eğitim süreci başlamaktadır. İlk on yaşını sadece görsel nitelikte bir bilgi edinme süreci ile yaşamaktadırlar. İşitme engellileri göz önüne alındığında insanlar için en önemli duyunun "anlama" duyusu olduğu ileri sürülebilir. Çünkü toplumda ve doğada olup bitenler hakkında bilgi sahibi olmak için birçok duyuyu bir araya getirmek zorunludur. Birçok alanda yeterli bilgi sahibi olamadıkları dile getirilebilir. Bu nedenle işitme engelliler için birçok şey hala keşfedilmeyi beklemektedir. İletişim konusunda toplumun yetersizliği dikkate alındığında onların neredeyse "hayatı izlemekten" ibaret yaşadıkları dile getirilebilir. Onlarla bağ kurmak için gerekli işaret dilini bilenlerin sayısı oldukça azdır.

Ortopedik engellilerin en önemli sorularını ulaşım ve erişilebilirlik oluşturmaktadır. Kentin yapısal özelliklerinden olan yollar, kaldırımlar, kamu binaları ve hizmet sunan diğer binalara erişimin zorluğu araştırma bulguları açısından sadece malumun ilamı niteliğindedir. Şehirlerarası ve kent içi ulaşım araçları, okul araç ve gereçlerini, hastanedeki yardımcı tedavi unsurları gibi birçok materyalin kendilerinin

ergonomilerine uygun nitelikte olmadığı belirlenmiştir. Eğitim konusunda da ciddi sıkıntılar yaşayan engellilerin okula ulaşım konusunda çok sıkıntılar yaşadıkları ve bazılarının bu nedenle eğitimden uzaklaştığı tespit edilmiştir. Evlilik konusunda diğer engellilerden daha çok sorun yaşadıkları ifade edilebilir.

Sosyal dışlanma; birey, grup ve aile ile çevreyi, bir bütün olarak toplumun sosyal, ekonomik ve politik gibi etkinliklerine katılmaktan mahrum eden bir süreçtir (Pierson, 2002). Katılım, erişim ve yardımlaşmada düşüş sürecidir. Toplumsal seviyede, yetersiz sosyal uyum ve bütünleşme anlamına gelmektedir. Bireysel seviyede, beklenen sosyal etkinliklere katılımda ve anlamlı sosyal ilişkiler geliştirmede yetersizliğe işaret eder (Silver, 2007). Sosyal dışlanmada, bazı bireyler ayrımcılığa maruz kalmakta ve toplumsal yaşama katılımdan alıkonulmaktadır (Özgökçeler ve Bıçkı, 2010). Dışlanmayı sosyal olarak yaşayan bireyler, toplumdan izole edilmiştir. Bu bireylerin tüm toplumla bağlarının kopmuş olması muhtemeldir. Bu durum da onları birçok haktan uzaklaştırmakta ve dezavantajlı kılmaktadır (Sapancalı, 2003). Sosyal dışlanmanın sosyal boyutları ile ilgili üç kategori ileri sürülebilir: sosyal hizmetlere ulaşım (sağlık, eğitim gibi), iş piyasasına ulaşım ve sosyal katılım fırsatı (Bhalla ve Lapeyre, 1997). Berkman ve Phillips (2000), sosyal dışlanmanın sekiz boyutuna sosyal dışlanmanın karşısı olarak sosyal içerme üstünden işaret etmektedir. Bunlar; sosyal güvenlik sistemine içerme, iş piyasasına içerme, konut piyasası içermesi, sağlık hizmetleri kapsamı, eğitim sistemi ve hizmetlerine içerme, politik içerme, toplum hizmetlerinde içerme, sosyal statü içermesidir. Scharf (2001) ise, sosyal dışlanmayı beş temel boyutta değerlendirmektedir. Bunlar sosyal ilişkilerden, kültürel faaliyetlerden, toplumsal faaliyetlerden, temel hizmetlere erişimden ve yakın çevreden dışlanmadır.

Araştırmaya katılan engellilerin toplumsal ilişkilerden, sosyal ve kültürel faaliyetlerden, temel hizmetlerden (eğitim, sağlık, adalet, ulaşım, istihdam) belli boyut ve düzeylerde dışlandıkları söylenebilir. Sosyal dışlanma boyutlarıyla ilgili literatür incelendiğinde, dini toplumsal hizmetlerin ve dini toplumsal alanın da bir boyut ve alan olarak kabul edilmesi mümkündür. Katılımcılar ile yapılan görüşmeler sonucunda, engellilerin dini toplumsal yaşamda birçok sorun yaşadıkları ifade edilebilir. Dini kültürel ve sosyal faaliyetlerden uzaklaşma (kermes, mevlit, taziye, vb.), temel dini hizmetlere erişememe, cami-cemaat merkezli ilişkilerinden uzaklaşma (yardım, hasta ziyaretleri, namaz sonrası sohbetler gibi), cemaatin engellilere yönelik bilincinin

yetersizliği, olumsuz tutumları, dini bilgiye ve dini eğitim kurumlarına ulaşamama, ibadet mekânlarının iç dizaynı ve diğer yardımcı unsurların uygunsuzluğu, bazı din görevlilerinin bilgisizliği ve duyarsızlıkları, dini sosyal destekten yoksunluk, dini başa çıkma mekanizmasından yararlanamama en önemli sorunlar olarak dile getirilmektedir. Dolayısıyla, araştırma bulgularından ve sosyal dışlanma literatüründen hareketle, engellilerin dini hizmetlerden ve dini toplumsal yaşamdan uzak kaldıkları ileri sürülebilir. Söz konusu durumu "dini toplumsal alandan ve dini hizmetlerden dışlanma" olarak kavramsallaştırmak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda dini hizmetlerden dışlanma kavramı için bir tanım önerilebilir. Dini toplumsal alandan ve dini hizmetlerden dışlanma; ibadet mekânlarına, dini bilgiye ve temel dini hizmetlere erişememe, dini sosyal destekten yoksun kalma, cami-cemaat merkezli ilişkilerden uzaklaşma ve dini toplumsal etkinliklere katılımdan mahrum olma olarak tanımlanabilir.

Engellilerin nitelikli bir sosyalleşme sürecinden geçtikleri söylenemez. Çünkü sosyalleşmeyi sağlayacak eğitim, aile, arkadaş, okul, kitle iletişim gibi araçlardan yeterince destek görmemektedirler. Böylece engellilerde toplumsal bilincin oluşması ve toplumsal hayata uyum sağlama güçleşmektedir. Ayrıca, formel ya da enformel eğitim ve benzeri imkanlardan yararlanma olanakları da oldukça düşük olduğundan bireysel kimlik oluşturma ve kişilik geliştirme konularında da kendilerine katkı sağlayacak sürekli ve etkili bir sosyalleşme sürecini dile getirmek zor olmaktadır. Ayrıca dini sosyalleşme sürecinin de etkin olmadığı ve bu süreçte rol ve sorumlulukları bulunan kişi ve kurumların da görevlerini nitelikli bir şekilde yerine getirmediği dile getirilebilir. Böylece engelli bireyler dinsel bir kimlik edinme ve benlik oluşturmada da yoksun kalmaktadırlar.

İnsanların ürettiği toplumsal çevre ve inşa ettiği yaşam alanları ile engellilik yeniden üretilmekte (Okur ve Erbilerdugan, 2010), engelliler standart dışı ve öteki kılınmakta (Özgökçeler, 2006), adeta birer “hatalı ürün” olarak damgalanmaktadırlar (Çopuroğlu ve Mengi, 2014). Böylece, tarihsel bir olgu olarak toplum dışına itilmeleri günümüz için de geçerliliğini sürdürmektedir (Öz, 2013). Katılımcılar ile yapılan görüşmeler sonucunda engellilerin birçok alanda sosyal dışlanma yaşadıkları sonucuna varılmıştır. Dışlanma yaşadıkları alanların başında toplumsal hayata dâhil olma, eğitim, sağlık, sosyal, sportif ve kültürel faaliyetler, istihdam, erişilebilirlik ve dini hizmetler

bulunmaktadır. Bunun sonucunda insani ve sosyal haklardan yeterli ölçüde yararlanamamakta, kendine ve topluma yabancılaşmakta, toplumun saygın bir üyesi olmaktan ve onurlu bir yaşam sürmeden alıkonulmaktadır.

Engellilerin maruz kaldığı sosyal dışlanmanın niceliksel boyutları, düzeyi ve ölçüsü yapılacak daha kapsamlı ve geniş araştırmalarla ortaya çıkacaktır. Araştırmada niteliksel bir yaklaşımla engellilerin sosyal dışlanma alanlarına dair sonuçlar söz konusudur ve bu sonuçlar nitel araştırmaların doğasında olduğu gibi genellenebilir nitelikte olmaktan uzaktır.

ÖNERİLER

Engellilik önemli bir boyutuyla toplumsal bir sorundur. Bu durum engellilik sorununda herkesin ve her kurumun çeşitli sorumlulukları olduğunu da işaret etmektedir. Engelliler toplumsal alanda birbirinden farklı alanlarda kendi engellilik özelliklerine göre çeşitli sorunlar yaşamaktadırlar. Bu sorunların bazıları onların toplumsal hayata dâhil olmaları önünde önemli güçlükler doğurmaktadır. Dolayısıyla toplumu oluşturan tüm birey ve kurumların bu sorunları giderme ya da azaltma hususunda birçok sorumluluğu bulunmaktadır. Kaldı ki bu sorumluluk bir insani ödev gereğidir. Çünkü engellilere yapılan yardımlar ve destekler onlara bir lütuf değildir. Bu doğrultuda araştırmada edinilen veriler ve ulaşılan sonuçlar doğrultusunda bazı önerilerde bulunmaktadır:

- ✓ Halk sağlığı çalışmaları kapsamında engelliliği önleyici nitelikte bilgilendirme çalışmaları sürekli olarak yürütülmelidir.
- ✓ Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde ebeveynlere yönelik engellilikle ilgili sosyal, psikolojik ve pedagojik içeriklerde zorunlu ve nitelikli kurslar verilmelidir.
- ✓ Engellilerin aile kurmaları için kurumsal ve toplumsal destekler verilmelidir.
- ✓ Eğitim fakültelerinde dezavantajlı gruplarla ilgili müfredat oluşturulmalı ve tüm bölümlerde uygulanmalıdır. Sadece sınıf öğretmenliğine yönelik özel eğitim kapsamında çalışmalar yeterli değildir. Ortaokul ve lise düzeyinde de öğretmen yetiştiren bölümlere yönelik müfredat oluşturulmalı varsa zenginleştirilmelidir.
- ✓ Okul rehberlik servislerinin dezavantajlı öğrencilere yönelik aktif çalışmalar yürütmeleri sağlanmalıdır.
- ✓ Okullar ve yurtlar "normal" öğrenciler için inşa edilmiş birer alan olarak tasarlanmamalıdır.
- ✓ Engellilerin çeşitli okul ve sınıf içi sorunlar nedeniyle örgün eğitimden uzaklaşmaları önlenmelidir.
- ✓ Ders Kitaplarında engellilerle ve diğer dezavantajlı gruplarla ilgili örnekler çoğaltılmalı, ayrımcı, dışlayıcı ve damgalayıcı kültürel dilin zayıflatılması sağlanmalıdır.

- ✓ Engellilere yönelik mesleki beceri ve hobi kursları düzenlenmeli ve engellilerin bu kurslara erişimleri sağlanmalıdır.
- ✓ Engellilik alanında çalışmalar yürüten sivil toplum kuruluşları pozitif ayrımcılıkla il yönetimleri tarafından maddi ve manevi olarak desteklenmelidir.
- ✓ Üniversite ve ilgili kamu kurumları engellilerin dernekleşmeleri ve nitelikli bir şekilde dernek çalışmalarını sürdürmeleri amacıyla destek vermelidir.
- ✓ Engelli hakları hakkında bilgilendirme çalışmaları yürütülmelidir.
- ✓ Önemli bir sosyalleşme alanı olarak derneklerin sosyal ve kültürel faaliyet sayısı ve çeşitliliği arttırılmalıdır.
- ✓ Engellilere ve ailelerine dini danışmanlık hizmeti verilmelidir.
- ✓ Periyodik olarak farklı engel gruplarına yönelik Kur'an kursları açılmalı ayrıca tefsir, siyer vb. alanlarda da kurslar düzenlenmelidir.
- ✓ İl Müftülükleri tarafından çeşitli programlar ve araçlar vasıtasıyla toplumun/cemaatin engelliler hususunda bilgilendirilmesi sağlanmalıdır.
- ✓ DİB özellikle görme engelliler için "sesli kütüphaneler" kurmalıdır.
- ✓ İlahiyat fakültelerinde dezavantajlı gruplara ve onların özel gereksinimlerine yönelik müfredat oluşturulmalıdır.
- ✓ DİB din görevlerine yönelik dezavantajlı gruplar hakkında uzmanlık eğitimleri yapmalı, var ise yaygınlaştırmalıdır.
- ✓ Camiler herkesin erişimine uygun hale getirilmelidir.
- ✓ DİB engelli bireylere yönelik gerekli dini bilgilerin verildiği, engelli olmanın anlamı, kefare, dünya hayatının anlamı gibi özel konuların da vurgulandığı "Engelli İlmihalleri" hazırlanmalıdır.
- ✓ Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüklerinde görevlendirilmek üzere engellilik konusunda uzman sosyal çalışmacılar yetiştirilmelidir.
- ✓ Engelli bireyler hakkında veri tabanı oluşturmalıdır.
- ✓ Bireylerle, ailelerle, gruplarla, örgütlerle ve toplumla sosyal hizmet uygulamaları geliştirmelidir.
- ✓ Yerel yönetimler, sosyal ve kültürel çalışmalar kapsamında dezavantajlı grupları önceliklendirilerek maddi ve manevi olarak desteklemelidir.

- ✓ Belediyeler bünyesinde engelli destek merkezleri kurulmalı, kapasitesi ve erişilebilirliği geliştirilmelidir.
- ✓ Kent içi taşıma ve ulaşım olanakları iyileştirilmelidir.
- ✓ "Engelsiz taksiler" hizmete sunulmalıdır.
- ✓ Engelli dilencilerin dilenmeleri engellenmelidir.
- ✓ İmar izinlerinde engellilikle ilgili hususlara özen gösterilmelidir.
- ✓ İl içi "Engelsiz rotalar" (güzergahlar) oluşturulmalıdır.
- ✓ Engelsiz spor alanları oluşturulmalıdır.

EKLER

EK 1. KATILIMCI TANITIM TABLOSU

Sıra No	Adı	Engel Türü	Cinsiyet	Yaş	Medeni Hali	Eğitim Durumu	Mesleği/İşi	Engel Oranı %
1	Yusuf	Görme	Erkek	33	Evli	Lise	Memur	70
2	Kerem		Erkek	20	Bekar	Lise	İşsiz	62
3	Fatih		Erkek	28	Bekar	Lise	Memur	60
4	Ahmet		Erkek	43	Evli	İlkokul	İşsiz	60
5	Veysel		Erkek	42	Evli	Lise	Memur	85
6	Turan		Erkek	53	Evli	Lise	Emekli	100
7	Esmâ		Kız	28	Bekar	Ortaokul	İşsiz	65
8	Arife		Kız	41	Bekar	Önlisans	İşsiz	100
9	Mustafa		Erkek	33	Evli	Önlisans	Memur	100
10	Kıbar		Kız	26	Bekar	Lise	İşsiz	52
11	Ali	Ortopedik	Erkek	26	Bekar	Önlisans	Öğrenci	51
12	İbrahim		Erkek	36	Bekar	Önlisans	İşçi	40
13	Cüneyt		Erkek	35	Bekar	Ortaokul	Öğrenci	96
14	Çetin		Erkek	22	Bekar	Üni. Dev.	Öğrenci	42
15	Adem		Erkek	40	Bekar	Önlisans	Memur	60
16	İhsan		Erkek	28	Bekar	Lise	İşsiz	67
17	Metin		Erkek	24	Bekar	İlkokul	İşsiz	96
18	Zeynep		Kız	21	Bekar	Üni. Dev.	Öğrenci	50
19	Erdal		Erkek	37	Evli	Lisans	Memur	60
20	Meryem		Kız	33	Bekar	Önlisans	İşsiz	92
21	Nur		Kız	26	Bekar	Lise	Memur	42
22	Emrah		Erkek	30	Bekar	Lise	Memur	64
23	Bünyamin	İşitme	Erkek	30	Bekar	Önlisans	Memur	40
24	Büşra		Kız	21	Evli	Ortaokul	Ev Hanımı	50
25	Bilal		Erkek	29	Evli	Lise	İşçi	50
26	Ayten		Kız	16	Bekar	Lise	Öğrenci	42
27	Halil		Erkek	37	Evli	Önlisans	Memur	50
28	Zeki		Erkek	22	Bekar	Lise	Memur	75
29	Ömer		Erkek	26	Bekar	Lise	İşsiz	71
30	Mehmet		Erkek	23	Bekar	Ortaokul	İşçi	71

EK 2. YARI YAPILANDIRILMIŞ GÖRÜŞME FORMU

DEMOGRAFİK BİLGİLER

Kaç yaşındasınız? (.....)

Cinsiyetiniz?

- ☐ Kadın
☐ Erkek

Medeni durumunuz?

- ☐ Bekar
☐ Evli
☐ Boşanmış
☐ Eşinden ayrı yaşıyor
☐ Eşi ölmüş

Çocuğunuz var mı?

- ☐ Evet (Kaç çocuğunuz var?)
☐ Hayır

Öğrenim durumunuz nedir?

- ☐ Okur-yazar değil
☐ Okur – yazar
☐ İlkokul mezunu
☐ Ortaokul mezunu
☐ Lise mezunu
☐ Yüksekokul
☐ Üniversite mezunu

Mesleğiniz nedir?

- ☐ Ev Hanımı ☐ Memur ☐ İşçi
☐ Çiftçi ☐ Serbest Mes. ☐ Küçük esnaf
☐ İşsiz ☐ Diğer

AİLE BİLGİLERİ

Babanızın iş/mesleği nedir?

- ☐ Ev Hanımı ☐ Memur ☐ İşçi
☐ Çiftçi ☐ Serbest Mes. ☐ Küçük esnaf
☐ İşsiz ☐ Diğer

Aylık ekonomik geliriniz nedir?

- ☐ 300-500
☐ 500-1000
☐ 1000-1500
☐ 2000- ve üzeri

Siz de dahil kaç kardeşsiniz?

ENGELİNİZE İLİŞKİN SORULAR

Engelinizi belirtir misiniz?

- ☐ Ortopedik
☐ Konuşma-dil
☐ Görme
☐ İşitme
☐ Diğer (Lütfen belirtiniz)

Araç desteği alıyorsanız hangisini kullanıyorsunuz?

- ☐ Protez
☐ Tekerlekli Sandalye
☐ Koltuk Değneği
☐ Baston
☐ Gözlük
☐ İşitme Cihazı
☐ Diğer

Engel oranı/dereceniz: :% ...

Engel nedeniniz:

- ☐ Doğum öncesi ☐ Doğum sırası ☐ Doğum sonrası

Engeliniz doğum öncesi nedenlere bağlı ise, engel nedeniniz aşağıdakilerden hangisidir?

- ☐ Akraba evliliği
☐ Kalıtsal hastalıklar
☐ İlaç kullanımı
☐ Annenin geçirdiği hastalık
☐ Nedeni bilinmiyor
☐ Diğer.....

Engeliniz doğum sırasındaki nedenlere bağlı ise, engel nedeniniz aşağıdakilerden hangisidir?

- ☐ Doğumun kötü koşullarda gerçekleşmesi
☐ Geç doğum
☐ Yetersiz kişilerce gerçekleştirilmesi

Engeliniz doğum sonrası nedenlere bağlı ise, engel nedeniniz aşağıdakilerden hangisidir?

- ☐ Hastalıklar
☐ Kazalar
☐ Doğal afetler
☐ Yanlış tedavi
☐ Diğer (Lütfen belirtiniz)

Doğum sonrasında engelli olduysanız, kaç yaşında engelli oldunuz?

Bağlı olduğunuz sosyal güvenlik kuruluşu hangisidir?

- ☐ Genel Sağlık Sigortası
☐ Bağ-Kur
☐ Emekli Sandığı
☐ SSK
☐ Yeşil Kart
☐ Sosyal güvencem yok

Ailenizde sizden başka fiziksel/zihinsel vb. engelli var mı?

- ☐ Hayır ☐ Evet

SOSYAL DIŞLANMA

1. İnsanların engellilere yönelik tutum ve davranışları nasıldır?
2. İnsanlarla iletişim-etkileşiminiz nasıl, sizleri anlayabiliyorlar mı?
3. Arkadaşlarınızla ilişkileriniz nasıldır?
4. Akrabalık ve komşuluk ilişkileriniz hakkında neler söylersiniz?
5. Aile yaşantısı, aile içi ilişkileriniz hakkında bilgi verebilir misiniz?
6. Engellilerin evlenme, aile kurma ve çocuk büyütme gibi konularında toplum neler düşünmektedir?
7. Boş zamanlarınızda neler yaparsınız? Genel olarak günlerinizi nasıl geçiriyorsunuz?
8. Engellilerin sosyal ve kültürel hayata katılımı konusundaki deneyimlerinizi aktarabilir misiniz?
 - Engellilere yönelik sosyal, kültürel sportif faaliyetler var mı/katıldınız mı? (ampute futbol-basketbol-saz-müzik-hobiler-satranç- kermes- sohbet vb.)
 - Engellilere yönelik herhangi bir beceri, mesleki kursa gittiniz mi?
9. Eğitim yaşantınız hakkında ne düşünüyorsunuz?
 - Eğitim kurumuna erişim, binaya girme, üst katlara çıkma, rampa, tuvaletlerin uygunluğu,
 - Eğitim sistemi içinde destek hizmetleri (etüt, kişisel yardım, teknik yardım, uygun iletişim araç ve teknolojiler vb.),
 - Eğitimcilerin engellilik konusunda eğitimleri ve tutumları
10. Engellilerin, bağımsız yaşama ve toplumsal yaşama katılımı konusundaki düşüncelerinizi paylaşabilir misiniz?
 - Kamu kuruluşlarındaki görevlilerin tutumu (aşağılama, umursamama, dalga geçme vb.)
 - Kamuya açık yerlerde (yollar, kaldırım, parklar gibi) engellilere yönelik gerekli düzenlemeler
 - Şehir içi toplu taşıma araçlarını (otobüs, metro, vapur, dolmuş, vb) engellilere uygun düzenlemeler
11. Kamu Kurumları ile ilişkileriniz hakkında neler söylersiniz?
12. Engelli hakları ve örgütlenmesi hakkındaki düşünceleriniz nelerdir? Her hangi bir engelli derneğine, vâkıfa üye misiniz? Sizin için bu derneğin önemi nedir?
13. Hayatınızda kitle iletişim araçlarının ve sosyal medyanın etkileri nelerdir?

DİNİ SOSYALLEŞME

14. İncanın anlam ve değer hakkındaki neler söylersiniz?
15. Genel olarak din ve toplumsal yaşam arasındaki ilişki hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?
16. Dini bilgi ve tutumlara sahip olmanızda kimlerin nasıl etkisi olmuştur?
17. Ailenizde nasıl bir dini atmosfer bulunmakta ve ebeveynlerinizin dini tutum ve davranışları nasıldır?
18. Dini ibadetleri yerine getirebilme durumuz hakkında neler söylemek istersiniz?
19. Toplu olarak gerçekleştirilen dini ibadetlere katılımınız hakkında neler ifade edersiniz?
20. Dini yaşantınızda cami/ibadet yerleri hakkında ne düşünüyorsunuz?
 - Evden rahat ulaşılabilir mi?
 - Camilere girme, rampa, tuvaletleri kullanma, iç düzeni
 - Engellilere uygun iletişim araç ve teknolojileri

- Din görevlileri engellilik konusunda bilgileri

21. Hayatınızda, dini tutum ve davranışınızın oluşmasında kitle iletişim araçlarının etkileri nelerdir?

- TV dini programlar, diziler,
- İftar ve sahur programları,
- Dini İnternet siteleri
- Diyanet TV
- Diyanet.gov.tr

22. Dini yaşantınızda anne babanızın, arkadaşlarınızın, cami cemaatin size ilişkin olumlu - olumsuz tutumlarını nasıl değerlendirirsiniz?

23. Engellilik, insanın günahlarına kefarettir midir?

24. Müftülük ve Diyanet İşleri Başkanlığının engellilerle ilgili faaliyetlerinden haberdar mısınız?

25. Toplumdan ve kamu kurumlarından beklentileriniz nelerdir?

KAYNAKÇA

- 2022 Sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun. (1976). *T. C. Resmi Gazete*, 15642, 10 Temmuz 1976.
- 26244 sayılı “Bakıma Muhtaç Engellilerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik. (2007). *T. C. Resmi Gazete*, 26679, 23 Ekim 2007.
- 2828 Sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu. (1983). *T. C. Resmi Gazete*, 18059, 24 Mayıs 1983.
- 5378 Engelliler Hakkında Kanun. (2005). *T. C. Resmi Gazete*, 25868, 7 Temmuz 2005.
- 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun. (2007). *T. C. Resmi Gazete*, 25868, 07 Temmuz 2007.
- 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun. (1965). *T. C. Resmi Gazete*, 12038, 2 Temmuz 1965.
- 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun. (1965). *T. C. Resmi Gazete*, 28713, 22 Haziran 1965.
- 6462 Sayılı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Yer Alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2013). *T. C. Resmi Gazete*, 28636, 3 Mayıs 2013.
- Abrams, R. J. Z. (2007). "Misconceptions About Disabilities In The Hebrew Bible". [İbranice İncil’de Engellilik İle İlgili Yanlış Kanılar]. *Journal Of Religion, Disability & Health*, 10 (3-4), 73-84.
- Acara,Y. (2013). " Saadet Asrı Model Toplum Tecrübesinin Engellilere İlişkin Kodları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13 (1), 131 -171.
- Açıkel, Y. (2010). "Hadisler Işığında Görme Engelliler ve Bazı Öneriler". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2), 15-44.
- Akbulut, S. (2012). "Gerçekten Eşit miyiz? Acı(ma), Zayıf Gör(me) ve Yok Say(ma) Ekseninde Engelli Ayrımcılığı". Kenan Çayır, Müge Ayan Ceyhan (Eds.),

- Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar* (ss. 149-162) içinde. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akdoğan, A. (2002). "Geleneksel Geniş Aileden Modern Çekirdek Aileye Geçişte Dini Hayattaki Değişim". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 27-72.
- Aksoy, E. (2014). *Cami Eğitimi ve Cami Bağlantılı Halkla İlişkilerde İletişim Engelleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, İ. (2014). "İslam'da Dini Pratiklerin Toplumsal Dayanışmaya Etkisi". *The Journal Of Academic Social Science Studies*. 25 (1), 461-482. http://www.jasstudies.com/Makaleler/489437870_30-%C4%B0smaill%20AKY%C3.pdf.
- Albert, B. (2004). "Briefing Note: The Social Model Of Disability, Human Rights And Development". [Brifing Notu: Engelliliğin Sosyal Modeli, İnsan Hakları ve Gelişim]. *Disability Kar Research Project*, 1-8. <http://hpod.org/pdf/human-rights-approach.pdf>.
- Albert, B., & Hurst, R. (2012). " Briefing Paper: Disability And A Human Rights Approach To Development". [Engellilik ve Gelişmeye Bir İnsan Hakları Yaklaşımı]. *Disability Knowledge And Research Briefing Paper*, Viewed, 10. <http://hpod.org/pdf/human-rights-approach.pdf>.
- Altıkardeş, İ. (2003). *Dini Sosyalleşme ve Hoşgörü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Altıntaş, R. (2005). "İbnü'l-Hümâm Es-Sivâsi'ye (Ö. 861/1456) Göre Allah'ın Yaratıklara Acı Çektirmesi Sorunu". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 45-60.
- Altıntaş, R. (1999). "Aile ve Okulda İnanç Eğitimi". *Mehir Dergisi*, 3, 55-59.
- Altıntaş, B., Atasü-Topçuoğlu, R. (2016). *Engelli Bakımı*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Anthony, F. V., Hermans, C. A., & Sterkens, C. (2007). "Religious Practice And Religious Socialization: Comparative Research Among Christian, Muslim And Hindu Students In Tamilnadu, India". [Dini Pratikler ve Dini Sosyalleşme: Hindistan, Tamilnadu'da Hristiyan, Müslüman ve Hindu Öğrenciler Arasında

- Karşılaştırmalı Araştırma]. *Journal Of Empirical Theology*, 20 (1), 100-128.
<https://www.researchgate.net/publication/233516831>.
- Apaydın, H. (2001). "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (12-13), 319-337.
- Arabacı, F. (2003). "Türkiye’de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri". *Dini Araştırmalar*, 6 (16), 39-54.
- Arıkan, Ç. (2002). "Sosyal Model Çerçevesinde Özürlülüğe Yaklaşım". *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 2 (1). <http://docplayer.biz.tr/7161685-Sosyal-model-cercevesinde-ozurluluge-yaklasim-doc-dr-cigdem-arikan-carikan-hacettepe-edu-tr.html>.
- Arıkan, R. (2013). *Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Arnett, J.J. (2007). "Socialization In Emerging Adulthood: From The Family To The Wider World, From Socialization To Self- Socialization ". In Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (Eds.), *Handbook Of Socialization: Theory And Research* (pp. 208-231). New York, NY: Guilford Press.
- Arslan, M. (2006). "Dini Toplumsallaşma ve Temel Etkenleri: Türk Genç Ergenleri Arasında Uygulamalı Bir Araştırma". *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 31, 61-78.
- Arslantürk, Z. (2008). "Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması". *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*". -Tartışmalı İlmi Toplantı-, 18-19 Ekim 2008, (ss: 177-182), İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Arslantürk, Z. (2014). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Aslan, A. (2008). "Kötülük Problemi: Spekülatif-Teorik Yaklaşım Karsı Dini-Pratik Yaklaşım". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19, 87-114.
- Aslan, A. (2012). "Engellilerde Dini Başa Çıkma: Felsefi Arka Plan". Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012, (ss. 147-159), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.
- Aslantürk, Z., Amman, T. (2009). *Sosyoloji*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Atay, R. (2013). "Aile Eğitim Merkezleri Olarak Camiler: Anne-Çocuk Grupları (0-5 Yaş), Cami Merkezli Hayat". III. *Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*, 13 Mayıs 2012, (ss: 62-76), İstanbul: YECDER

- Aydın M.A. (1990). "İslâm Tarihinde Anayasa". *İslam Ansiklopedisi*, (III, 134-135). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aydın, A. R. (1996). "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (8), 211-220.
- Ayten, A., Göcen, G., Sevinç, K., Ensa, E. (2012). "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Amprik Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12 (2), 45-79.
- Bahçekapılı, M. (2012). " Bio-Psiko-Sosyal Açıdan Dinin Ruh Sağlığı, Stres, Depresyon ve Engellik Üzerindeki Etkisi ". Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012, (ss: 239-258), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.
- Baktır, M. (1992). "Cami ve Cemaatin Hayatımızdaki Yeri". *Diyanet İlmi Dergi*, 28 (4), 75-96.
- Bal, H. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitapevi.
- Baş, T., Akturan, U. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Başkonak, M. (2013). "Ali Haydar Taner İle İşitme Engellilerin Eğitim Tarihi Üzerine". *Türk - İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 8 (16), 245-264.
- Baybora, D. (2006). "Çalışma Hayatında Özürlülere Karşı Ayrımcılık". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 51, 230-269.
- Bayram, N., Aytaç, S., Sam, N., Aytaç, M. (2010). " Yaşam Tatmini Ve Sosyal Dışlanma ". *"İş-Güç, Endüstri İlişkileri Ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 12 (4), 79-92. <http://isguc.org/?p=article&id=441&cilt=12&sayi=4&yil=2010>.
- Bayyigit, M. (2014). *Din Sosyolojisi*. Konya: Palet Yayınları.
- Beall, J. (2002). "Globalization And Social Exclusion In Cities: Framing The Debate With Lessons From Africa And Asia". [Şehirlerde Küreselleşme Ve Sosyal Dışlanma: Afrika Ve Asya'daki Derslerle Tartışmayı Çerçeveselendirmek]. *Environment And Urbanization*, 14 (1), 41-51. <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/095624780201400104>.

- Béland, D. (2007). "The Social Exclusion Discourse: Ideas And Policy Change". [Sosyal Dışlanma Söylemi: Düşünceler ve Politika Dönüşümü]. *Policy & Politics*, 35 (1), 123-139.
- Berman, Y., & Phillips, D. (2000). "Indicators Of Social Quality And Social Exclusion At National And Community Level". [Ulusal ve Toplumsal Boyutta, Sosyal Kalite ve Sosyal Dışlanmanın Göstergeleri]. *Social Indicators Research*, 50 (3), 329-350. http://www.jstor.org/stable/27522464?seq=1#page_scan_tab_contents.
- Bhalla, A., & Lapeyre, F. (1997). "Social Exclusion: Towards An Analytical And Operational Framework". [Sosyal Dışlanma: Analitik ve Operasyonel Bir Çerçeveye Doğru]. *Development And Change*, 28 (3), 413-433.
- Bilgin, V. (2008). "Din Sosyalleşme ve Dini Bilinçlenmede Camiinin Yeri ve Önemi". *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*. -Tartışmalı İlmi Toplantı-, 18-19 Ekim 2008, (ss: 187-209), İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Bugental, D. B., & Grusec, J. E. (1998). "Socialization Processes". *Handbook Of Child Psychology*.
- Bukowski, W., M., Brendgen, M., Vitaro, F. (2007). "Peers And Socialization: Effect On Externalizing And Internalizing Problems". In Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (Eds.), *Handbook Of Socialization: Theory And Research* (pp. 355-381). New York, NY: Guilford Press.
- Bulut, R. (2011). "Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 20-37.
- Burcu, E. (2006). "Özürlülük Kimliği ve Etiketlemenin Kişisel ve Sosyal Söylemleri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2), 61-83.
- Burcu, E. (2007). "Hacettepe Üniversitede Okuyan Özürlü Öğrencilerin Sorunları: Hacettepe-Beytepe Kampüsü Öğrencileri Örneği". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (1), 83-103.
- Burcu, E. (2007). *Türkiye'de Özürlü Birey Olma Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

- Burcu, E. (2010). "Engellilik Modelleri Üzerine". Nevin Güngör Ergan, Esra Burcu, Birsen Şahin (Ed.), *Sosyoloji Yazıları 3* (ss: 69-81) içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Burcu, E. (2011). "Türkiye'deki Engelli Bireylere İlişkin Kültürel Tanımlamalar: Ankara Örneği". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (1), 37-54.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., Demirel, F., Kılıç, E. (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Byrne, D. (2005). *Social Exclusion*. Berkshire: Open University Press (UK). (2005).
- Casas, I. (2007). "Social Exclusion And The Disabled: An Accessibility Approach". [Sosyal Dışlanma ve Engelliler: Bir Erişilebilirlik Yaklaşımı]. *The Professional Geographer*, 59 (4), 463-477.
- Certel, H. (1999). Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2 (4), 209-222.
- Cılga, İ. (2009). "Sosyal Dışlanmanın Dinamiği, Bilimin, Mesleğin Dışlanması ve Öngörüler". *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20 (2), 7-26.
- Coleman, L., S. (t.y.). *Social Inclusion The Oryapplication*. Http: //Dayenu. Co/Wp-Content/Uploads/2013/09/Social_Inclusion_Theory.
- Cotter, A. M. M. (2007). *This Ability: An International Legal Analysis Of Disability Discrimination*. Hampshire: Ashgate Publishing. (2007).
- Cotter, A., M. (2007). *This Ability: An International Legal Analysis Of Disability Discrimination*. Ashgate Publishing Limited.
- Çağlar, S. (2009). *Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuk Sisteminde Engellilerin Eğitim Hakkı ve Devlet Yükümlülükleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çağlar, S. (2011). "Engelli Hakları Sözleşmesi'nde Ayrımcılık Yasağı ve Türkiye'nin Uyum Sorunu". *TBB Dergisi*, 96, 150-178. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2011-96-1138>.

- Çakır, Ö. (2002). "Sosyal Dışlanma". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (3), 83-104.
- Çakmak, N., M. (2006). *Türk Kamu Hukuku Açısından Engellilerin Hukuki Statüsü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çaycı, B., Karagülle, A.F. (2014). "Ağ Toplumunda Sosyalleşme Ve Yabancılaşma". *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC*, 4 (1), 1-9. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/tojdac/article/view/5000047156/5000044449>.
- Çayır K., Ergün, M. (t.y). *Ders Kitaplarında Engellilik*, Erişim: 22.10.2016, http://secbir.org/images/haber/2012/07/derskitaplarindaengellilik_rapor.pdf
- Çekin, A. (2013). "Din ve Eğitiminin Toplumsal Yönü Üzerine Değerlendirmeler". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 36-48.
- Çelebi, Y. (2010). "Özürlüler ve Ayrımcılık". *Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılıkla Mücadele Sempozyum Bildirileri*, 3-5 Kasım 2010, (ss: 79-83), Ankara: T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı.
- Çelik, C. (2007). "Teodisenin Sosyolojisi: Toplumsal Süreçlerle İlişkisi İçinde Teodise Konusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Bilimname*, 13 (2), 37-66.
- Çelikkaya, H. (1993). "Cami Eğitimi". *Diyanet İlmi Dergisi*, 29 (2), 60-61.
- Çınarlı, S. (2008). *Kamu Hizmetlerinin Yürütülmesinde Engelli Hakları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çınarlı, S. (2010). "Türkiye ile Bazı Avrupa Birliği Ülkelerinde Engellilik Kavramı ve Engelli İstihdamı ile ilgili Düzenlemelerin İncelenmesi". *Öz-Veri Dergisi*, 7. <http://eyh.aile.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar/ozveri-dergisi/13sayi-2010-cilt-7sayi1>.
- Çiçek, Y. (2012). "İslam'ın Engellilere Bakışı". Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.
- Çopuroğlu, Ç.- Mengi, A. (2014). "Toplumsal Dışlanma ve Otizm". *Turkishstudies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish*

- Or Turkic, 9 (5), 607-626. [http://www.turkishstudies.net/ Makaleler/832657154_33%C3%87opuro%C4%9FluY.Cemalettin-vd-sos-607-626.pdf](http://www.turkishstudies.net/Makaleler/832657154_33%C3%87opuro%C4%9FluY.Cemalettin-vd-sos-607-626.pdf).
- Çoştu, Y. (2009). "Toplumsallaşma Kavramı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (3), 117-140.
- Deland, J. S. (1999). "Images Of God Through The Lens Of Disability". [Engellilik Objektifinden Tanrı Algısı]. *Journal Of Religion, Disability & Health*, 3 (2), 47-81.
- Demirci, E. (2000). "Görme Engellilerin Toplumla Sağlıksız İlişkileri (I.Bölüm)". *Ufkun Ötesi Aylık Dergisi*, 4 (17). <http://www.gormeengelli-ogrenciler.com/node/263>.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (2002). *Türkiye Özürlüler Araştırması*. Ankara: DİE.
- Dewsbury, G., Clarke, K., Randall, D., Rouncefield, M., & Sommerville, I. (2004). "The Anti-Social Model Of Disability". [Engelliliğin Anti-Sosyal Modeli]. *Disability & Society*, 19 (2), 145-158.
- Dilmen, N. E., Öğüt, S. (2010). "Sosyalleşmenin Yeni Yüzü: Sosyal Paylaşım Ağları". <http://www.ocelott.com/documents/papers/sosyallesmenin-yeni-yuzu-sosyal-paylasim-aglari-ogut-dilmen-tr.pdf>.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (<http://www.diyanet.gov.tr>).
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2011). *Kur'an-ı Kerim Mealî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Doğan, Ş. (2010). "Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo- Kültürel Faktörler". *Toplum Bilimleri*, 4 (8), 107-126.
- Dominador Bombongan, D. (2010). Sosyal Dışlanma Kavramı: Genel Bir Bakış. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 3 (1). <http://www.ethosfelsefe.com/ethosdiyaloglar/mydocs/Ethos-6-Sosyal%20dislanma.pdf?PHPSESSID=72a0c7de5b299f814aebf3ee80c0ec04>.
- Döner, A. (2014). *Cami Hizmetlerinde Cemaatin Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz (Sivas/Zara İlçesi Örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Dünya Sağlık Örgütü. (2010). *Dünya Engellilik Raporu*. Erişim Tarihi: 23.02.2016, <http://eyh.aile.gov.tr/data/5480490c369dc57170df34bd/D%C3%BCnya%20Engellilik%20Raporu-basilan.pdf>
- Efe, A. (2006). Engelli Çocuk ve Ailelerinin Sorunlarının Belirlenmesi ve Bunların Çözümünde Dinin Rolü (Isparta Spastik Çocuklar Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Örneği). *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (16), 169-203.
- Engelli Kamu Personel Seçme Sınavı ve Engellilerin Devlet Memurluğuna Alınmaları Hakkında Yönetmelik. (2014). *T. C. Resmi Gazete*, 28906, 7 Şubat 2014.
- Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme. (2009). *T. C. Resmi Gazete*, 27288, 14 Temmuz 2009.
- Engellilik Ölçütü, Sınıflandırması ve Engellilere Verilecek Sağlık Kurulu Raporları Hakkında Yönetmelik. (2013). *T. C. Resmi Gazete*, 28603, 30 Mart 2013.
- Erdoğan, S. (2004). Sosyal Politikada Avrupalı Bir Kavram: Sosyal Dışlanma. *Çalışma Ortamı Dergisi*, 75. <http://sosyalpolitika.fisek.org.tr/sosyal-politikada-%E2%80%9D-%E2%80%9D-bir-kavram-sosyal-dislanma/>.
- Ergüden A.D. (2008). *Sosyal Dışlanma Açısından Bedensel Engelli Bireylerin Yaşantılarının İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erişilebilirlik İzleme ve Denetleme Yönetmeliği (2013). *T. C. Resmi Gazete*, 28713, 20 Temmuz 2013.
- Erol S., I. (2013). "İşsizliğin Sosyal Dışlanma Üzerindeki Etkisi", *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 24 (3-4-5), 46-70. <http://www.tuhis.org.tr/upload/dergi/1363163843.PDF>.
- Eryücel, S. (2013). "Yaşam olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (23), 251-271.
- Farrington, F. (2011). "Towards A Useful Definition: Advantages And Criticisms Of social Exclusion". <http://geoview.iag.org.au/index.php/GEOView/article/view/12/13>.

- Fichter, J. (2006). *Sosyoloji Nedir?*. (Çev.: Nilgün Çelebi). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gecas, V. (2000). "Socialisation", In Edt: Edgar F. Borgatta - Rhonda J. V. Montgomery (Eds.), *Encyclopedia Of Sociology Volume 4*, (pp: 2855-2857). New York, NY: Macmillan Reference
- Genç, Y., Çat, G. (2013). "Engellilerin İstihdamı ve Sosyal İçerme İlişkisi". *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal Of Academic Inquiries)*, 8 (1), 363-393. <http://asosindex.com/cache/articles/article-1423868458.pdf>.
- Giddens, A., Sutton, P.W. (2014). *Sosyolojide Temel Kavramlar*. (Çev.:Ali Esgin). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Glesne, C. (2013). *Nitel Araştırmaya Giriş*. (Çev.: Ali Ersoy). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*. (Çev: Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, Suphi Nejat Ağırnaslı). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Gould, M. (2011a). "Socialization In Families". In The Editors Of Salem Press (Eds.), *The Process Of Socialization* (pp. 88-96). California: Salem Press.
- Gould, M. (2011b). "Socialization In Peer Groups". In The Editors Of Salem Press (Eds.), *The Process Of Socialization* (pp. 118-125). California : Salem Press.
- Gould, M. (2011c). "The Mass Media & Socialization". In The Editors Of Salem Press (Eds.), *The Process Of Socialization* (pp. 80-87). California: Salem Press.
- Gökmen, F. (2007). "Türkiye’de Özürlü Haklarının Gelişimi". *Öz-Veri Dergisi*, 4(2). <http://eyh.aile.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar/ozveri-dergisi/8sayi-2007-cilt-4-sayi-2>.
- Grusec, J. E., & Hastings. (2007). "Introduction". In Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (Eds.), *Handbook Of Socialization: Theory And Research* (pp. 355-381). New York, NY: Guilford Press.
- Grusec, J., E & Davidov, M. (2007). "Socialization In The Family: The Roles Of Parents". In Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (Eds.), *Handbook Of Socialization: Theory And Research* (pp. 284-308). New York, NY: Guilford Press.
- Güllü, İ. (2010). "Özürlü Üniversite Gençliğinin Toplumsallaşma Süreçleri Üzerine Bir Araştırma-Erciyes Üniversitesi Örneği". *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4(8), 193-214.
- Günay, Ü. (2010). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.

- Güngör, Ö. (2012a). "1.5 ve 2. Nesil Türk Gençlerinin Ailede Dini Sosyalleşmeleri: New Jersey, Usa Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53 (2), 85-119.
- Güngör, Ö. (2012b). "Amerika'daki Türk Gençleri İçin Cami ve Dini Sosyalleşme (New Jersey Örneği)". *Diyanet İlmi Dergi*, 48 (4), 117-136.
- Haan, A. D. (1999). Social Exclusion: Towards A Holistic Understanding Of Deprivation. <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.dfid.gov.uk/pubs/files/sdd9socex.pdf>
- Hak, M. (1991). "İslâm Toplumu ve Toplum Hayatında Câmî'nin Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (3), 287-292.
- Haklı, Ş. (2002). "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 195-211.
- Hall, T., Healey, M., & Harrison, M. (2004). "Fieldwork And Disabled Students: Discourses Of Exclusion And Inclusion". [Alan Çalışması ve Engelli Öğrenciler: Dışlanma ve İçermenin Söylemleri]. *Journal Of Geography In Higher Education*, 28 (2), 255-280. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1475-5661.00050>.
- Handel, G. (2010). "Sociological Perspectives On Social Development". Peter K. Smith & Craig H. Hart (Ed.) *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Social Development* (pp. 119-136). Wiley-Blackwell
- Holden, C., & Beresford, P. (2002). "Globalization And Disability". In C. Barnes, M. Oliver & L. Barton (Eds.), *Disability Studies Today*, (pp. 190-209). Cambridge: Polity Press.
- Hökelekli, H. (2015). *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Hughes, B., & Paterson, K. (1997). "The Social Model Of Disability And The Disappearing Body: Towards A Sociology Of Impairment". [Engelliliğin Sosyal Modeli ve Kaybolan Beden: Sakatlığın Sosyolojisine Doğru]. *Disability & Society*, 12 (3), 325-340.
- Işık, H. (2013). "Engellilik Sorununa Kelami Bir Yaklaşım". *Ekev Akademi Dergisi*, 17 (57), 1-22. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/63156>.

- Işık, M., Tastan, N., Temur, N., Kara, Ö., Mısırlıoğlu, S. (2011). *Türkiye’de Engellilere Yönelik Ayrımcılık ve Hak İhlalleri (EŞHİD:2)*. Erişim: 25.04.2016, [http://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2012/06/ESHID-Engelli Raporu 2011.pdf](http://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2012/06/ESHID-Engelli_Raporu_2011.pdf)
- İçli, G. (2009). *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Jaeger, P. T., & Bowman, C. A. (2005). *Understanding Disability: Inclusion, Access, Diversity, And Civil Rights*. USA: Praeger Publishers.
- Karagöz, İ. (2003). "Kur’ân’ın Engellilere Bakışı". İsmail Karagöz (Ed.). *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm (Sorunlar ve Çözüm Önerileri) Sempozyum Bildirileri*, 20-21 Aralık 2003, (ss: 33-58), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karataş, K. (2002a). "Engellilerin Toplumla Bütünleşme Sorunları Bir Sosyal Politika Yaklaşımı". *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 2 (2), 43-55.
- Karataş, K. (2002b). "Özürlülere Yönelik Ayrımcılık ve Ayrımcılıkla Savaşım". *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 2 (1), 1-10.
- Kasar, V. (2013). "Allah’ın Adalet ve Hikmeti Bağlamında Engellilik Problemi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 57 (57), 1-22.
- Katar, H.M. (2002). "Kefaret". *İslam Ansiklopedisi*, (XXV, 177-179). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıçarslan, N. (2013). *Engellilerde Sosyalleşme ve İletişim Bağlamında İbadet Alanlarının Ulaşılabilirliği: Hacı Hasan Camii Modeli Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kıncal, R.Y. (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kızılçelik, S., Erjem, Y. (1994). *Sosyoloji Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atilla Kitapevi.
- Kirman, M. A. (2011). *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Klasen, S. (1998). Social Exclusion And Children In OECD Countries: Some Conceptual Issues. <http://www.oecd.org/edu/school/1856923.pdf>

- Koç, M. (2005). "Ruh Sağlığı ile Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım". *Ekev Akademi Dergisi Sosyal Bilimler*, 9 (24), 11-32.
- Koştas, M. (1999). "Sosyalleşme (Socialisation)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 329-334. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/770/9798.pdf>.
- Köten, E., ve Erdoğan, B. (2014). "Sanaldan Gerçeğe Ağlara Tutunmak: Engelli Gençlerin Facebook'ta Sosyalleşme Deneyimleri". *Alternative Politics/Alternatif Politika*, 6 (3). http://alternatifpolitika.com/site/dosyalar/arsiv/18-Aralik-2014/1esrakoten_bariserdogan.pdf.
- Köylü, M. (2004). "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Eğitimi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 137-154.
- Kula, N. (2000). *Bedeni Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar. Gençlik Dönemi ve Eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kula, N. (2004). "Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmeti". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4 (1), 17-45.
- Kula, N. (2005). *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Kula, N. (2006). "İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi. *Depremzede ve Bedensel Engellilik Örneği*", *Din Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 73-94.
- Kula, N. (2011). "Engelli Birey ve Ailelerinin Yaşantılarında Hz. Muhammed'in Örnekliliği (Çorum Örneği)". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (1), 163-193.
- Kurnaz, Ş. (2013). *Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kutluer, İ. (2012). "Engelli Olmak Üzerine Etik Düşünceler". Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012, (ss:132-146), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.

- Levitas, R. (2005). *The Inclusive Society?*. New York, N.Y. : Palgrave Macmillan
- Mackelprang, R. W. (2010). "Disability Controversies: Past, Present, And Future. *Journal Of Social Work*". [Engellilik Çatışmaları: Geçmiş, Şimdi ve Gelecek]. *Disability & Rehabilitation*, 9 (2-3), 87-98.
- Marks, D. (1997). "Models Of Disability. [Engellilik Modelleri]. *Disability And Rehabilitation*, 19 (3), 85-91.
- Masala, C., & Petretto, D. R. (2008). "From Disablement To Enablement: Conceptual Models Of Disability In The 20th Century". [Engellilikten Yapabilirliğe: 20'nci Yüzyıldaki Engelliliğin Kavramsal Modelleri]. *Disability And Rehabilitation*, 30 (17), 1233-1244.
- Mathieson, J., Popay, J., Enoch, E., Escorel, S., Hernandez, M., Johnston, H., & Rispel, L. (2008). Social Exclusion Meaning, Measurement And Experience And Links To Health Inequalities. http://www.who.int/social_determinants/media/sekn_meaning_measurement_experience_2008.pdf.pdf.
- Mccormack, C., & Collins, B. (2012). "The Affirmative Model Of Disability: A Means To Include Disability Orientation In Occupational Therapy?". [Engelliliğin Kabul Edici Modeli: İş Uğraşı Terapisinde Engellilik Yönelimini İçermek İçin Bir Araç]. *The British Journal Of Occupational Therapy*, 75 (3), 156-158. <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.4276/030802212X13311219571909>.
- Merriam, S.B. (2013). *Nitel Araştırma*. (Çev.: Selahattin Turan) Ankara: Nobel Yayıncılık. (2009).
- Meşe, İ. (2014). "Engelliliği Açıklayan Sosyal Model Nedir?". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 14 (33), 79-92.
- Miles, M. (2002a). "Disability In An Eastern Religious Context: Historical Perspectives". [Bir Doğu Dindarlığı Bağlamında Engellilik: Tarihsel Perspektifler]. *Journal Of Religion, Disability & Health*, 6 (2-3), 53-76.
- Miles, M. (2002b). "Some Historical Texts On Disability In The Classical Muslim World". [Klasik Müslüman Dünyasında Engellilik Üzerine Bazı Tarihsel Yazılar]. *Journal Of Religion, Disability & Health*, 6 (2-3), 77-88.

- Mitchell, D., & Snyder, S. (2003). "The Eugenic Atlantic: Race, Disability, And The Making Of An International Eugenic Science, 1800–1945". [Öjenik Atlantik: Irk, Engellilik ve Uluslar Arası Bir Öjenik Bilimi Oluşturma]. *Disability & Society*, 18 (7), 843-864.
- Neuman, W.L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*. (Çev.: Sedef Özge). Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Okumuş, E. (2014). "Dini Sosyalleşme". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9 (11), 429-454. http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1248316853_27Okumu%C5%9FEjder-sos-429-454.pdf.
- Okumuşlar, M. (2013). *Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi*. İstanbul: Yediveren Kitap.
- Okur, N., Erbilirdugan, F. (2010). "Sosyal Haklar ve Özürlüler: Özürlülük Modelleri Bağlamında Tarihsel Bir Değerlendirme". Mesut Gülmez (Ed.). *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyum Bildirileri*, 4-6 Kasım 2010, (ss: 245-263), *İstanbul: Petrol-İş*. <http://www.sosyalhaklar.net/2010/bildiri/okur.pdf>.
- Oliver, M., & Barnes, C. (2010). "Disability Studies, Disabled People And The Struggle For Inclusion". [Engellilik Çalışmaları, Engelli İnsanlar ve Sosyal İçerme İçin Mücadele]. *British Journal Of Sociology Of Education*, 31 (5), 547-560. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01425692.2010.500088>.
- Osunluk, H., Uğurlu, B. (2006). "Özürlü Kadınlar ve Ayrımcılık". *Öz-Veri Dergisi*, 2 (1). <http://eyh.aile.gov.tr/yayin-ve-kaynaklar/ozveri-dergisi/3sayi-2005-cilt-2sayi-1>.
- Ozankaya, Ö. (1996). *Toplumbilim*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Öğüt, S. (2000). "İmam". *İslam Ansiklopedisi*, (XXII, 188-190). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Önder, M. (2011). "Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Aile Eğitimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 377-386.
- Önder, M. (2013). "Sevgi, Din Dili ve Hikâyelerin Çocukların Din Eğitimindeki Yeri ve Önemi". *The Journal Of Academic Social Science Studies International Journal*

- Of Social Science*, 6 (3), 1285-1298. http://www.jasstudies.com/Makaleler/1410096578_66%C3%96nderMustafa-1285-1298.pdf.
- Önköl, A., Bozkut, N. (1993). "Cami". *İslam Ansiklopedisi*, (VII, 46-56). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öz, Ş. (2013). "Engelli" Din Eğitiminden "Özürsüz" Din Eğitimi Modeliğine: "Ötekileştirilen" Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri". *Hikmet Yurdu*, 6 (11), 75-89.
- Özdemir, S. (2012). "Dini Sosyal Hizmetlerin Temelleri". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25. <http://sdu.dergipark.gov.tr/download/article-file/117863>.
- Özdemir, Ş. (2002). "Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9, 113-131.
- Özel, A. (1989). "Özür". *İslam Ansiklopedisi*, (II, 554-555). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özgökçeler, S. (2006). *Sosyal Dışlanma Sorunsalı ve Engellilerin Sosyal Politikası Bağlamında Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgökçeler, S. (2011). "Sosyal Dışlanma Perspektifinde "Engellilik - Çalışma" Dilemması", *Sosyal Politikalar Dergisi*, 3, 62-69. http://www.sosyalpolitikalar.com.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=106:sosyal-dlanma-perspektifinde-qengellilik-calmaq-dilemmas&catid=7:kapak-dosyas&Itemid=31.
- Özgökçeler, S., Alper, Y. (2010). "Özürlüler Kanunu'nun Sosyal Model Açısından Değerlendirilmesi". *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 33-54. <http://docplayer.biz.tr/6052624-Ozurluler-kanunu-nun-sosyal-model-acisindan-degerlendirilmesi.html>.
- Özgökçeler, S., Bıçkı, D. (2010). "Özürlülerin Sosyal Dışlanma Boyutları: Bursa ve Çanakkale Örneklerinden Yansıyanlar". Mesut Gülmez (Ed.). *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyum Bildirileri*, 4-6 Kasım 2010, (ss: 217-243), İstanbul: Petrol-İş. <http://www.sosyalhaklar.net/2010/bildiri/ozgokcer.pdf>.

- Öztürk, M. (2011). *Türkiye’de Engelli Gerçeği*. İstanbul: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği Cep Kitapları.
- Özürlüler Dairesi Başkanlığı. (2009). *Toplum Özürlülüğü Nasıl Anlıyor Araştırması*. Ankara: ÖZİDA.
- Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (1999). *I. Özürlüler Şurası: Çağdaş Toplum Yaşam ve Özürlüler*. Ankara: ÖZİDA.
- Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (2010). *Özürlüler Kanunu ve İlgili Mevzuat*. Ankara: ÖZİDA.
- Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (2010). *Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması*. Ankara: ÖZİDA.
- Patton, M.Q. (2014). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. (Çev.: Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir). Ankara: Pegem Akademi.
- Peace, R. (2001). "Social Exclusion: A Concept In Need Of Definition?". [Sosyal Dışlanma: Tanımlanma İhtiyacı Olan Bir Kavram]. *Social Policy Journal Of New Zealand*, 16, 17-36.
- Peker, H. (1985). "Ailede Din Eğitiminin Psikolojik Esasları". *Diyanet Dergisi*, 21 (1), 21-26.
- Percy-Smith, J. (2000). *Policy Responses To Social Exclusion: Towards Inclusion?*. Mcgraw-Hill Education (UK).
- Pierson, J. (2002). *Tackling Social Exclusion*. London: Routledge.
- Piretto, P. L. (2012). " Türkiye’deki Latin Katolik Cemaati ve Engellilere Yönelik Faaliyetleri ". Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012, (ss: 67-71), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.
- Polat, Ç., S. (2010). Engelliliğin Atasözü Ve Deyimlere Yansımalarının Sosyolojik Analizi. <http://Engelliler.Gen.Tr/Content/Engelliligin-Atasozu-Ve-Deyimlere-Yansimasinin-Sosyolojik-Analizi->

- Polat, F. (2002). "Türk Toplumunda Zihniyet Oluşumu Açısından Dini Sosyalleşme ve Karşılaşılan Bazı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9 (19), 207-217.
- Punch, K.F. (2014). *Sosyal Araştırmalara Giriş*. (Çev.: Dursun Bayrak). Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Ribers, (2011). "Sakatlık Kuramı: Teoride Sakatlık". Dikmen Bezmez, Sibel Yardımcı, Yıldırım Şentürk (Ed.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* (ss: 31-50), içinde. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları
- Rioux, M.H. (2002). "Disability, Citizenchip and Rights In A Changing World". In C. Barnes, M. Oliver & L. Barton (Eds.), *Disability Studies Today* (pp.210-227). Cambridge: Polity Press.
- Ritzer, G. (2011). *Modern Sosyoloji Kuramları*. (Çev: Himmet Hülür). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Ritzer, G., Stepnisky, J. (2015). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*. (Çev: Irmak Ertuna Howison). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Ross, A.E. (1919). "Socialization". [Sosyalleşme]. *American Journal Of Sociology*, 24 (6), 652-671. <https://archive.org/stream/jstor-2764118/2764118#page/n19/mode/2up>.
- Sancaklı, S. (2006). "Hz. Peygamber'in Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6 (2), 37-72.
- Sapancalı, F. (2003). *Sosyal Dışlanma*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Scharf, T., Phillipson, C., Kingston, P., & Smith, A. E. (2001). "Social Exclusion And Older People: Exploring The Connections". [Sosyal Dışlanma Ve Yaşlı Bireyler: Bağlantıları Keşfetme]. *Education And Ageing*, 16 (3), 303-320. <https://www.researchgate.net/publication/228808448>.
- Scott, G.,R. (2001). *İşkencenin Tarihi*. (Çev: Hamide Koyukan). Ankara: Dost Kitabevi.
- Sen, A. (2000). "Social Exclusion: Concept, Application And Scrutiny". <http://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf>
- Shakespeare, T. (2006). *Disability Rights and Wrongs*. New York, NY: Routledge.

- Shakespeare, T. (2011). "Sakatlık Kuramı: Kilit Fikirler, Meseleler ve Düşünürler". Dikmen Bezmez, Sibel Yardımcı, Yıldırım Şentürk (Ed.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* (ss: 31-50) içinde. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sherkat, D. E. (2013). "Dini Sosyalleşme: Etki Kaynakları ve Araçların Etkileri". *Electronic Turkish Studies*, 8 (3). 279-297. http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1487463470_18G%C3%BCng%C3%B6r%C3%96zcan-279-297.pdf.
- Silver, H. (1994). "Social Exclusion And Social Solidarity: Three Paradigms". [Sosyal Dışlanma ve Sosyal Dayanışma: Üç Paradigma]. *International Labour Review*, 133, 5-6. http://www.socialinclusion.org.np/userfiles/file/Social_Exclusion_and_Solidarity_by_Hillary_SILVER.pdf.
- Silver, H. (1995). "Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms Of Social Exclusion". In Jose B. Figueiredo (Eds.), *Social Exclusion: Rhetoric Reality Responses* (pp: 57-80), Geneva: International Labour Organization (International Institute for Labour Studies)
- Silver, H. (2007) "Social Exclusion", In George Ritzer (Ed.), *Blackwell Encyclopedia Of Sociology* (pp:4419-4421). Blackwell Publishing.
- Silver, H., & Miller, S. M. (2003). "Social Exclusion". [Sosyal Dışlanma]. *Indicators*, 2 (2), 5-21. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15357449.2003.11069166>.
- Slaterry, M. (2008). *Sosyolojide Temel Fikirler*. Ümit Tatlıcan (Ed.), Sentez Yayıncılık.
- Smart, J. F., & Smart, D. W. (2006). "Models Of Disability: Implications For The Counseling Profession". [Engelliliğin Modelleri: Danışmanlık Mesleği İçin Uygulamalar]. *Journal Of Counseling & Development*, 84 (1), 29-40. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/j.1556-6678.2006.tb00377>.
- Sözen, E. (1991). Sosyal Kimlik Kavramı'nın Sosyolojik ve Sosyal Psikolojik Bir İncelemesi. <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/viewFile/>
- Sucuoğlu, B., Polat, Z. (2007). "İşitme Engelli Çocukların Temel Kavram Bilgilerinin Değerlendirilmesi". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (15), 189-202.

- Sunal, O. (t.y.). *Sosyal Dışlanmaya Kuramsal Yaklaşımlar*.
<http://www.sosyalpolitikalar.com.tr/>
- Şenyurt Akdağ, A., Tanay, G., Özgül, H., Kelleci Birer, L., Kara, Ö. (Şubat 2011). *Türkiye’de Engellilik Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu 2010*, Erişim: 08.05.2016, http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/24/Engellilik_Izleme_Raporu.pdf
- Şişman, Y. (2012). "Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Sosyal Politika Çalışmaları*, 7 (28), 69-85.
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/spcd/article/view/5000083169/5000077286>.
- Tartanoğlu, Ş. (2010). "Sosyal Dışlanma: Küreselleşme Perspektifinden Bir Kavramsallaştırma Çabası". *Sosyoloji Konferansları Dergisi (Istanbul Journal Of Sociological Studies)*, 42, 1-13.
- Tennant, A. (1997). "Models Of Disability: A Critical Perspective". [Engelliliğin Modelleri: Eleştirel Bir Perspektif]. *Disability And Rehabilitation*, 19 (11), 478-479.
- Tetik H. (1998). "Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri-Cemaat İletişiminin Önemi". *Diyanet İlmi Dergi*, 34 (2), 99-108.
- Tezcan, M. (1995). *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Savaş Matbaacılık.
- Tezcan, M. (2007). "Kur'an'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı". *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 137-186. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/213230>.
- Thomas, C. (2011). "Sakatlık Kuramı: Kilit Fikirler, Meseleler ve Düşünürler". Dikmen Bezmez, Sibel Yardımcı, Yıldırım Şentürk (Ed.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* (ss: 31-50) içinde. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Turner, J.H., Beeghley, L. & Powers, C. H., (2013). *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*. (Çev.: Ümit Tatlıcan). Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu (<http://www.tdk.gov.tr>).
- Türkiye İstatistik Kurumu (<http://www.tuik.gov.tr>).

- Türkiye İstatistik Kurumu (2010). *Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması*. Ankara: TÜİK.
- Uluocak, Ş., Aslan, C. (2012). *Toplum ve Engelliler*. Çanakkale: Çanakkale Kitaplığı.
- Ürker, Ş. (2010). "Türk Mevzuatında Özürlülük Terminolojisi". *Öz-Veri Dergisi*, 7 (1), 1583-1592.
- Vergote, A. (t.y.). *Çocuklukta Din*. Çev: Erdoğan Fırat. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/733/9354.pdf>.
- Vernon, A., & Swain, J. (2002). "Theorizing Divisions And Hierarchies: Towards A Commonality Or Diversity". In C. Barnes, M. Oliver & L. Barton (Eds.), *Disability Studies Today* (pp.77-97). Cambridge: Polity Press.
- Wallace, R., Wolf, A. (2012). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Genişlemesi*. (Çev: Leyla Elberuz, M. Rami Ayas). Ankara: Doğubatı Yayınları.
- Ward, N. (2009). "Social Exclusion, Social Identity And Social Work: Analysing Social Exclusion From A Material Discursive Perspective". [Sosyal Dışlanma, Sosyal Kimlik Ve Sosyal Hizmet: Materyal Bir Söylem Çerçevesinden Sosyal Dışlanmanın Analizi]. *Social Work Education*, 28 (3), 237-252.
- Winter, J. A. (2004). "Toplumsal Bir Sorun Çözümleyici Olarak Özürlü Hakları Hareketinin Gelişimi". *Öz-Veri Dergisi*, 1 (2), 341-56.
- Wolfensberger, W. (2001). "An Attempt Toward A Theology Of Social Integration Of Devalued/Handicapped People". [Engelli İnsanların Sosyal Bütünleşmesinin Teolojisine Yönelik Bir Girişim]. *Journal Of Religion, Disability & Health*, 4 (2-3), 49-70.
- Yaran, R. (2002). "Kefaret". *İslam Ansiklopedisi*, (XXV, 179-182). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, S. (2014). "Sosyal Dışlanma ve Avrupa Birliği Yaklaşımı". *Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 91-108.

- Yıldız, R., Özgedey, O. (2014). *Engelli İle Bakımını Üstlenen Aile Bireylerinin Akrabalık ve Komşuluk İlişkileri*. İstanbul: Beka Yayıncılık.
- Yılmaz, N. (2013). "Sosyalleşme Sürecinin Siyasallaşma Boyutu". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9 (19), 319-332. <http://www.ijmeh.org/index.php/zkesbe/article/view/372>.
- Zarb, G. (1995). "Modelling The Social Model Of Disability". [Engelliliğin Sosyal Modelinin Modellendirilmesi]. *Critical Public Health*, 6 (2), 21-29. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09581599508409049>.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Yunus BUCUKA
Doğum Yeri ve Tarihi	Bingöl - 1975
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Felsefe Grubu Öğretmenliği
Y. Lisans Öğrenimi	İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	- 9. Engelsiz Üniversiteler Çalıştayı 2015, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Bildiri)
	- Sosyal Hizmet Kongresi 2016, Manisa Celal Bayar Üniversitesi (Bildiri)
İş Deneyimi	
Projeler	Milli Eğitim Bakanlığı Orta Öğretim Projesi (OÖP)
Çalıştığı Kurumlar	- Bingöl Anadolu Lisesi (1997-2007) - Bingöl Fen Lisesi (2007-2013) - Bingöl Üniversitesi (2013- ...)
İletişim	
E-Posta Adresi	ybucuka@bingol.edu.tr
Tarih	.../.../...